

EFNI

Philip Roughton: Stylistics and sources
of the Postola sögur in AM 645 4to and AM 652/ 6304to

Jóhannes Nordal: Ferill Skarðsbókar

Jens Eike Schnall: Recht und Heil. Zu
Kompilationsmustern in Handschriften der Jónsbók

Vésteinn Ólason: Grottasöngur

Siân Grønlie: Kristni saga and medieval conversion history

Gísli Baldur Róbertsson: Snurðan á þræði Reykjarfjarðarbókar

Marteinn H. Sigurðsson: Þórr's travel companion in Hymiskviða

Guðrún Nordal: Á mörkum tveggja tíma. Kaþólskt kvæðahandrit
með hendi siðbótarmanns, Gísla biskups Jónssonar

Gísli Baldur Róbertsson: Heilög Anna birtist

Árna Magnússyni undir andlátíð

Kirsten Wolf: Reflections on the color of

Esau's pottage of lentils (Stjórn 160.26-161.9)

Hrafn Sveinbjarnarson: On plagiarism in a Ph.D
dissertation and subsequently in Gripla

Árni Heimir Ingólfsson: A response to Hrafn Sveinbjarnarson

Hrafn Sveinbjarnarson: An additional note on plagiarism

A note from the editors

Jóhannes B. Sigtryggsson: Hugleiðingar um stafréttar uppskriftir

Einar Sigmarsson: Hamskipti eða endaskipti?

Um nykur og nykrað, finngálkn og finngálknað

Gísli Sigurðsson: Hallfreður Ö. Eiríksson

Ólöf Benediktsdóttir: Ritaskrá Hallfreðar Arnar Eiríkssonar

ISBN 9979-819-93-6

9 789979 819936

2005

GRIPLA XVI

REYKJAVÍK
STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR
2005

Myndin sýnir Jóhannes postula og er úr Skarðsbók postulasagna, sem ber safnmarkið SÁM 1. Hún er skrifuð og lýst á Helgafelli á þriðja fjórðungi 14. aldar.

Útlit: Ritsjórn - Kristinn Gunnarsson.

GRIPLA

Ráðgjafar

BERGLJÓT S. KRISTJÁNSDÓTTIR • ROBERT COOK • DAVÍÐ ERLINGSSON
EINAR G. PÉTURSSON • JÜRIG GLAUSER • GUÐRÚN ÁSA GRÍMSDÓTTIR
GUÐRÚN NORDAL • GUÐVARÐUR M. GUNNLAUGSSON • KARL G. JOHANSSON
JÓNAS KRISTJÁNSSON • MARIANNE KALINKE • KJARTAN OTTOSSON
ÓLAFUR HALLDÓRSSON • SIGURGEIR STEINGRÍMSSON • STEFÁN KARLSSON
SVANHILDUR ÓSKARSDÓTTIR • TORFI H.TULINIUS
VÉSTEINN ÓLASON • ANDREW WAWN

Gripla er alþjóðlegur vettvangur fyrir rannsóknir á sviði íslenskra og norrænna fræða. Birtar eru útgáfur á stuttum textum, greinar og ritgerðir og stuttar fræðilegar athugasemdir. Greinar skulu að jafnaði skrifaðar á íslensku en einnig eru birtar greinar á öðrum norrænum málum, ensku, þýsku og frönsku. Leiðbeiningar um frágang handrita er að finna í 10. bindi (1998) á bls. 269-278 en þær má einnig nálgast hjá ritstjórum. Allt efni sem birtast á er lesið yfir af sérfræðingum. Fyrstu gerð efnis þarf aðeins að skila í handriti en þegar samþykkt hefur verið að birta það og það telst frágengið af hálfu höfundar þarf bæði að skila því í lokahandriti og á tölvudisklingi. Upplýsingar um ritvinnsluforrit og leturgerð skulu fylgja. Greinum og útgáfum (öðrum en stuttum athugasemdum o.þ.h.) skal fylgja útdráttur á öðru máli. Hverju bindi *Griplu* fylgir handritaskrá. Höfundar fá 25 sérprent af greinum sínum án endurgjalds.

GRIPLA

RITSTJÓRAR

GÍSLI SIGURÐSSON • MARGRÉT EGGERTSDÓTTIR

SVERRIR TÓMASSON

XVI

REYKJAVÍK

STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR Á ÍSLANDI

2005

STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR Á ÍSLANDI
RIT 65

Prófarkalestur og skrár
HÖFUNDAR OG RITSTJÓRARAR

© Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi 2005
Öll réttindi áskilin

Setning
HÖFUNDAR OG RITSTJÓRARAR

Umbrot
SVERRIR SVEINSSON

Filmuvinna, prentun og bókbönd
GUTENBERG

Prentþjónusta og dreifing
HÁSKÓLAÚTGÁFAN

Meginmál þessarar bókar er sett með 10 punkta Times lettri á 12,8 punkta fæti
og bókin er prentuð á 115 gr. Partner Offset pappír

PRINTED IN ICELAND

ISSN 1018-5011
ISBN 9979-819-93-6

EFNI

Philip Roughton: Stylistics and sources of the <i>Postola sögur</i> in AM 645 4to and AM 652/630 4to	7
Jóhannes Nordal: Ferill Skarðsbókar	51
Jens Eike Schnell: Recht und Heil. Zu Kompilationsmustern in Handschriften der Jónsbók	75
Vésteinn Ólason: Grottasöngur	115
Siân Grønlie: Kristni saga and medieval conversion history	137
Gísli Baldur Róbertsson: Snurðan á þræði Reykjarfjarðarbókar	161
Marteinn H. Sigurðsson: Þórr's travel companion in <i>Hymiskviða</i>	197
Guðrún Nordal: Á mörkum tveggja tíma. Kaþólskt kvæðahandrit með hendi siðbótarmanns, Gísla biskups Jónssonar	209
Gísli Baldur Róbertsson: Heilög Anna birtist Árna Magnússyni undir andlátíð	229
Kirsten Wolf: Reflections on the color of Esau's pottage of lentils (<i>Stjórn</i> 160.26-161.9)	251
MÁLSTOFA	
Hrafn Sveinbjarnarson: On plagiarism in a Ph.D. dissertation and subseqently in Gripla	259
Árni Heimir Ingólfsson: A response to Hrafn Sveinbjarnarson	261
Hrafn Sveinbjarnarson: An additional note on plagiarism	263
A note from the editors	264
Jóhannes B. Sigtryggsson: Hugleiðingar um stafréttar uppskriftir	265
Einar Sigmarsson: Hamskipti eða endaskipti? Um nykur og nykrað, finngálkn og finngálknað	287
Gísli Sigurðsson: Hallfreður Örn Eiríksson	299
Ólöf Benediktsdóttir: Ritaskrá Hallfreðar Arnar Eiríkssonar	304
Handrit	307

PHILIP ROUGHTON

STYLISTICS AND SOURCES
OF THE *POSTOLA SÖGUR*
IN AM 645 4TO AND AM 652/630 4TO

1. INTRODUCTION

AM 645 4to and AM 652 4to (which is preserved in full in AM 630 4to, a seventeenth-century copy), are the two most complete collections of translated apostles' and saints' lives surviving from early medieval Iceland. AM 645 4to dates to the first half of the thirteenth century, and is therefore the oldest surviving Icelandic collection of saints' lives. The manuscript is defective, and consists of two separate codices, generally dated to the same period. Codex I contains the complete sagas of Clement, James the Greater, and Matthew, the partial sagas of Peter, Bartholomew, and Andrew, and the bulk of the miracle book of St. Þorlákr. Codex II contains a portion of Andrew's saga, the complete saga of Paul and the nearly-complete saga of Martin of Tours, and a version of the *Descensus Christi ad Inferos* (*Niðrstigningar saga*, concerning the descent of Christ into Hell before his resurrection).¹ AM 652 4to dates to the middle of the thirteenth century and contains fragments of the sagas of John the Evangelist, James the Greater, Bartholomew, Andrew, and Matthew, while AM 630 4to contains these same sagas as well as those of Thomas, Simon and Jude, Peter, Philip and James the Less, and Matthias.²

¹ Hreinn Benediktsson (1965:xxxvii) dates Codex I to around 1220, and Codex II to „the second quarter of the 13th century.“ For a discussion of other conjectures as to the date of the manuscript, ranging from 1200 to 1237, see Holtsmark 1938:7-10.

For further information on the textual history of AM 645 4to and its relationship to other Icelandic manuscripts, especially AM 652 4to, see Sverrir Tómasson 1992:424-425; Ólafur Halldórsson 1967:24-25 and 1994:lxxxiii-cxvii; Collings 1969:3-5; Bekker-Nielsen 1965: 122; Holtsmark 1938:7-12.

² Hreinn Benediktsson (1965:xlili) dates AM 652 4to to the second half of the thirteenth century. C. R. Unger (*Post.*:ix) dates it to the end of the thirteenth century, and Kristian Kålund (II:55), dates it to the last half of the thirteenth century. Ólafur Halldórsson (1994:xxxv

The majority of the texts in AM 645 4to and AM 652/630 4to are translations of Latin apostles' lives found in the so-called *Historia Apostolica* (*Apostolic History*) of Pseudo-Abdias. The *Passio Simonis et Judas*, found in the sixth book of Pseudo-Abdias, gives a spurious account of the work's origin: Abdias, who was ordained the first bishop of Babylon by the apostles Simon and Jude, wrote about the lives of all of the apostles in Hebrew; one of Abdias' disciples, Europius, translated the book into Greek, and later Julius Africanus translated it into Latin, in the form of ten books.³ The actual work

and cxxi-cxxii) suggests that the manuscript is no younger than from around 1270, but that it is probably not many decades older than that date.

AM 630 4to was written by Steindór Ormsson (b. 1626). Árni Magnússon purchased the manuscript in 1710 from Jörunn Jónsdóttir of Ytri-Hjarðardal in Önundarfjörður, the wife of Jón Steindórsson (the son of Steindór Ormsson). In a notice attached to the manuscript, Árni Magnússon mentions that a certain Halldór Bjarnason from Breiðadal in Önundarfjörður told him in 1710 that Steindór Ormsson copied the text from a book in folio owned by Sigmundur Guðmundsson from Seljaland in Skutulsfjörður, and that the book had been afterward torn apart and used for shoe leather. According to Ólafur Halldórsson (1994:xxxv-xxxvi), the appearance of the name Sigmundur in AM 652 4to indicates that it was the original from which Steindór Ormsson copied his text.

The texts of AM 645 4to and AM 652/630 4to have been transcribed in full in *Post.* and *HMS.* Unger's editions, although faulty at times, still remain the only complete transcriptions of most of the corpus of early Icelandic translated hagiographical literature. AM 652 4to and AM 630 4to exist in modern editions only in Unger, but two other editions of AM 645 4to have been published: Anne Holtsmark's facsimile edition (1938), and a diplomatic edition of Codex I, edited by Ludvig Larsson (1885).

Other editions of medieval Icelandic translations of apostles' lives are to be found in Ólafur Halldórsson 1967 and 1994; Slay, 1960; Foote 1962 and 1990; Þóroddur Ingi Guðjónsson 1996; Harty 1977; Hofmann 1997. For a listing of studies of Icelandic saints' lives and related literature, see Sverrir Tómasson 1992:593-598; Ólafur H. Torfason 1993:99-126; Cormack 2000:322-325.

³ The Icelandic version's account of the ordination of Abdias and the recording of the apostles' works (*Post.*:787.11-17) corresponds to Mombritius' Latin text of the *Passio Simonis et Judas* (II 538:43-49), mentioning the ten books written by the apostles' disciple Craton (although *Post.*:787.16 gives the amount of time that the apostles spent in Syria as fourteen rather than thirteen years). To this the Icelandic version adds material found in the Pseudo-Abdian epilogue concerning the recording „here“ of the first part of the first book and the last part of the tenth (*Post.*:787.27-28; *Mombritius* II: 539.57-58), although the text being cited refers not to Craton's work but to the work that was supposedly written by Abdias, translated into Greek by Europius (or Eutropius, see James 1924:439) and finally retranslated into Latin by Africanus, 'the historian' (*Mombritius* II:539.53-56; this information is also given in a preface to the *Apostolic History*, still to be found in the editions of Pseudo-Abdias, purportedly written by Africanus himself). Africanus is also mentioned in the Pseudo-Abdian account as the translator of Craton's works (*Mombritius* II:538. 49-50), but the Icelandic version omits any mention of him, Europius, or Abdias' *gesta apostolorum*.

attributed to Abdias (containing the lives of eleven apostles) is thought to have been produced in France in the sixth or seventh century, and it became the most widely-known collection of apostles' lives in the Middle Ages prior to the appearance of Jacobus de Voragine's late thirteenth-century *Legenda Aurea*.⁴

Saints' and apostles' lives were among the first types of material written in Icelandic. They were first brought to Iceland by foreign missionaries during the conversion period and the formative years of the Icelandic church (from

Julius Africanus (2nd-3rd centuries) is the author of arguably the most influential universal history for the medieval Christian world, the *Chronicle* (Greek *Chronographiai*); the attribution of the Pseudo-Abdias collection to him is spurious.

Concerning the sixth- or seventh-century *Apostolic History of Abdias*, James (1924:438) states that Abdias „has no right to figure as its author at all.“ Lipsius discusses the authorship of the work in *DAAA* I:117-121.

⁴ Editions of the Pseudo-Abdian collection exist in Nausea 1531; Lazius 1552; Faber 1560; Beauxamis 1566 and 1571; Fabricius 1743; versions of the Pseudo-Abdian texts are also to be found in *Mombritius* and *AAA*.

The Pseudo-Abdian collection does not hold a highly regarded position in studies of Biblical apocrypha; in fact it has not been republished since Fabricius' third edition was published in 1743, and very few studies dealing with it exist (the most complete is *DAAA* I:117-178). Its relegated status is primarily due to its late date and its derivative nature, which render it of little critical interest to scholars who are interested in original apocryphal texts, in the relationships between these texts, and in the theology embedded in them. The preferred text of Pseudo-Abdias, when it is given a place in studies of Biblical apocrypha, is that of Fabricius, although this is due more to Fabricius' rather copious notes on the sources used for the narratives in the collection than to the quality of the texts themselves (variants between Fabricius' and earlier editions are minimal).

While Fabricius' edition was the only one to provide a scholarly critical apparatus designed to highlight the derivative nature of the texts (Fabricius' notes are used extensively by Lipsius in *DAAA*), scholarly opinion regarding the value of the texts for studies of Biblical apocrypha was not aided by the fact that his notes tend to repeat earlier patristic criticisms levelled against the narratives for their spurious content. Lazius' edition (which is also given somewhat extensive treatment by Lipsius) was in fact the first to publish the texts in their 'original' form in ten books.

For further information on the published editions of Pseudo-Abdias, as well as on the manuscripts used for them, see *DAAA* I:124-134. Other works that deal with Pseudo-Abdias include James 1924:462-469 (actually just summaries of books in Pseudo-Abdias that are not derived from established versions of the apocryphal Acts), and Elliott 1993:525-531 (a reworking of James' text). Brief mention of Pseudo-Abdias is made in Henneke 1965 and 1992. Elliott lists no English translations of the *Apostolic History* of Pseudo-Abdias, except for the summaries given by James (thus the translations provided in the present author's doctoral thesis may represent the only complete translation of a 'version' of Pseudo-Abdias).

around 981 to the middle of the eleventh century), and later were collected by Icelandic bishops during their trips abroad for consecration and/or study. They were copied and read in Iceland's scriptoria and monasteries, and were certainly used in the celebration of saints' feast days: several of the lives contain homiletic introductions, in at least one case addressed to an audience of *goðir brøðr* (in the saga of James the Less, *Post.*:737.32).⁵ Unfortunately, as is the case with most of Iceland's medieval literature, we have no precise information concerning where or by whom collections of saints' lives such as AM 645 4to and AM 652 4to were written, and even now no exact Latin manuscript prototypes have been matched to surviving Icelandic hagiographical texts.

Concerning the literary value of the Icelandic apostles' lives, two of the most significant studies to date are those done by Jónas Kristjánsson and Lucy Grace Collings. Jónas published the results of his studies in two articles, 'Learned style or saga style?' (1981) and 'Sagas and Saints' Lives' (1985), and Collings, in her doctoral dissertation, *Codex Scardensis: Studies in Icelandic Hagiography* (1969), which, although still unpublished, is an essential work for anyone doing any sort of study of Icelandic hagiography. Jónas does a lexical study of passages from the earliest translated lives, including the lives found in AM 645 4to and AM 652 4to, comparing them with corresponding Latin texts in order to show how the Icelandic translators followed the Latin originals closely but, as he suggests, *reshaped* the Latin according to Icelandic grammatical rules. Collings compares versions of the lives as found in the fourteenth-century *Skarðsbók* manuscript (*Codex Scardensis*) with earlier versions of the lives and with Latin originals, and shows that whereas the younger texts in the collection display an elegance of expression and a heightening of rhetorical ornamentation, older texts pare down excessive Latin rhetoric and other features that detract from a 'plain and unpretentious narrative' (such as name etymologies, long theological passages, allegorical commentary, and specialized details that would have been unfamiliar to an Icelandic audience). These scholars' findings reveal that the earliest translated saints' lives in Iceland display a dramatic narrative style similar to that of the so-called 'popular

⁵ The lives of Bartholomew, James the Greater, and Philip and James the Less in the AM 652/630 4to collection contain homiletic introductions.

For an overview of the history of the Icelandic church and monastic activity in medieval Iceland, including the production of saints' lives, see, among others, Turville-Petre 1953:48-142 and Sverrir Tómasson 1992:421-479. For a study of saints' cults in Iceland, see Cormack 1994b.

style' of the family sagas, especially in terms of the weight the narratives give to dialogue and direct reporting of action.⁶

Most saga studies that attempt to bridge the gap between native storytelling sentiments and motifs and 'learned' hagiographical and/or historiographical texts tend to go no further than to find in the Icelandic sagas motifs derived from popular hagiographical legends, rather than to try to show how sagas of Icelanders and saints possibly shared certain rhetorical schemes. Unfortunately it is precisely the rhetoric of hagiography that has contributed to the longstanding and still prevalent scholarly attitude that translated foreign literature existed in a separate realm than the literary genius that gave the world the Icelandic family sagas: that is, that the sparse, dramatic, and masterful *Íslendingasögur* could scarcely have had anything to do with the sensationalistic, rhetoric-drenched hagiographical narratives that have often been considered by scholars as 'less-than-literary' or as 'machine-turned' monastic by-products.⁷ Latter-day statements made concerning the *postola sögur* tend at times to reinforce stereotypes, even when prompting further detailed or comparative studies: their sensationalistic qualities align them more with the *fornaldarsögur* and foreign romances, sharing with the other two genres their

⁶ Further work on the sources of Iceland's medieval hagiographical literature has been published in the 'Handlist' 1963 and Kirby 1980. These latter works are essential for anyone doing work on Icelandic ecclesiastical literature, although their information on sources has been expanded and in some cases revised by the findings of Collings 1969 and Roughton 2002; see the section on *Sources* below.

The present author's doctoral thesis (Roughton 2002), provides detailed study of the sources and literary and linguistic characteristics of the lives in the two manuscripts, in comparison with their Latin counterparts, seeking to show adaptations made by Icelandic translators to their sources and to establish a firmer basis for the comparative study of the genres of hagiography and family saga in medieval Iceland. This thesis also provides English translations of all of the lives in the two manuscripts.

An additional detailed study of early Icelandic religious literature, including several of the *postola sögur* in AM 645 4to, is to be found in Steinunn Le Breton-Filippusdóttir 1997.

⁷ See Collings 1969:139. The Icelandic scholar Stefán Einarsson is particularly critical of the literary merits of saints' lives; in a reference to the creative talent of Snorri Sturluson in his book *Icelandic Literature: An Introduction*, he writes: '[...] in Snorri's study in Borgarfjörður the gullibility and the hagiographic invention of the Þingeyrar monks were replaced by skepticism and aristocratic dignity, and true poetical creativeness' (1957:138).

For a discussion of earlier scholarly misconceptions regarding the earliest translated hagiographical literature in Iceland, among them the assumption made by Marius Nygaard that the earliest Icelandic saints' lives were written in a learned or „florid style“ (with rhetorical devices matching those of Latin models), see Jónas Kristjánsson 1981 and 1985 and Collings 1969:139-148.

'touch of the supernatural and larger than life: foreign countries and peoples, marvels of the East, evil spirits, dragons, dungeons, and fiery tyrants overcome by determined men and wise women' (Weber 1986:423); they focus on the 'violent ends met by the apostles after striving against the heathen and their deluding devils and the witchcraft of the pagan protagonists,' and are 'invariably overweighted by long speeches, sermons indeed' (Foote 1994:81); their influence can be seen in the royal biographies and bishops' lives, but 'none of them bears much resemblance to a family saga' (Cormack 1994a:41).⁸

Although such synoptical statements are reductive, they are not ungrounded. The lives of the saints are of course well known for their broad popular appeal, which was more often than not heightened through the employment of varying degrees of sensationalistic elements. A reader of the lives contained in AM 645 4to and AM 652/630 4to will recognize the sensational, 'larger than life' elements in the sorcerers Zaroos and Arfaxath, flying dragons, exotic foreign countries, and in particular, in the lives of Sts. Clement and Peter, the dispute with the sorcerer Simon Magus (or Simon the Evil as he is called), which became one of the most popular legends of the Middle Ages.⁹ However, in most of the Pseudo-Abdian lives found in AM 645 4to and AM 652/630 4to, as in other representatives of early medieval hagiography, the sensationalistic elements are never allowed to replace essential messages or to detract from the overall edificatory scheme. The martyrdom scenes in most of the sagas in these particular collections are brief and are hardly what could be

⁸ Both Cormack and William Schneemelcher (in Hennecke 1965:173) state that it must be remembered that the apocryphal acts are not strictly biographies, and Schneemelcher goes on to say that their focus is on displaying the 'powers' (or perhaps, the virtues or moral qualities) of the apostles as revealed in their travels and conflicts. In much the same way, it might be useful to recall that as far as the 'form' of the family sagas is concerned, very few of them are 'strict' biographies, and in fact in content and purpose (presenting common conflicts through which characters' virtues or lack thereof is revealed, leading toward an overall presentation or examination of idealistic or moral lessons) they are similar to the apocryphal acts, especially those derived from Pseudo-Abdias.

⁹ The Norse god Óðinn's shapeshifting abilities as described in chapters 6 and 7 of Snorri Sturluson's *Ynglinga saga* have some parallels with Simon's own, giving cause to speculate whether Simon may in fact have been a kind of prototype for literary representations of Óðinn (see also Roughton 2002:94-96 and 136-141). Jón Hnefill Adalsteinsson (1997:68) has remarked that all of the arts ascribed to Óðinn by Snorri are connected with sorcery rather than religion, and that the portrayal of Óðinn in *Ynglinga saga* was influenced by the depictions of sorcerers and their arts in Iceland's imported Christian literature.

called graphically violent,¹⁰ and the sermons or long speeches that supposedly ‘overweigh’ the apostles’ lives are in fact their most vital element, as significant in their messages to the writer and audience of the *vitae* as any discussion of the moral consequences of a choice made or to be made by a saga character at a crucial moment. In addition, the fact that the apostles’ lives bear little surface resemblance to the *Íslendingasögur* should not deter us from taking into account and investigating further the correspondences that the two genres share on other levels: their overriding didacticism, as well as formulaic qualities, narrative schemes, and certain aspects of characterization.

One of the most important studies that remains to be done on the earliest Icelandic saints’ and apostles’ lives, before any further lines are stretched between them and the *Íslendingasögur* and other medieval Icelandic narrative genres, would be to locate and determine, to a fuller and more systematic extent than has been previously done, the precise ways in which the sagas in the collections AM 645 4to and AM 652/630 4to were adapted and transformed from the Latin by their Icelandic interpreters. Such a study could reveal much in terms of how Icelandic and Latin idiom were being reshaped by Icelandic translators, and would give us a far better understanding of the level of literary fluency that Icelandic men of letters possessed even at a very early stage. In many places the texts in AM 645 4to and AM 652/630 4to bear the marks of highly original thinking, not only in the ways that Latin rhetoric is often streamlined, but also in the ways that dictional choices give certain subtle nuances to the translations that the originals lack. In one brief example, Collings notes the ‘sensitivity’ in the ‘choice of suitable expression’ displayed by the Icelandic translator of the saga of the apostles Simon and Jude, as he pares down the exalted Latin paraphrastic rhetoric that is unsuited to a description of the apostles of God. The apostles compel the devils in an idol to foretell the outcome of the war that the earl Varardag is going to wage against the Indians,

¹⁰ In the saga of the apostle Philip, for example, the martyrdom scene reads as follows: „Segia sva helgar bók, at þa kómi þar heiðnir menn með ofriði miklum ok höndluðu postolann ok dömdu hann þegar til liflatz, ok var hann síðan krossfestur, ok gryttu þeir hann síðan a krossinum, ok for hann með þeim piningsargri a þessum degi til almattigs guðs“ (*Post.*:737.20-24). In the saga of the apostles Simon and Jude, the martyrdom is even more concise: „Þa drifu blotmenn at postolum guðs ok vagu þa, ok foru þeir fagnandi til guðs“ (*Post.*:788.38-789.1). In the saga of the apostle James the Greater, the attention during the martyrdom is in fact focused on a secondary character, Josias, whom James converts just prior to their deaths: „En Josias var algerr i tru drottens vars Jesu Cristi oc þegar høggevenn með Jacobo postola, oc gerþesc saþr piningsarvattr goþs, oc foru þeir baþer a einne stundo til drottens [...]“ (*Post.*: 529. 22-24).

and when the devils predict great loss of life in both armies, the Latin version tells us that the apostles laughed hysterically: „Tunc apostoli ex abundantia lætitia in risum excitati sunt“ (*Mombritius* II:534.49-50). The Icelandic translator, however, as Collings points out, chooses to let his characters react more quietly and with more dignity, in keeping with their saga’s thematic focus on humility and poverty, when he has them merely ‘smile’ at the devils’ and idolaters’ naïveté: „Þa toku postolar guðs at brosa [...]“ (*Post.*:780.7). The mockery that the Latin text would have us believe the apostles used against the devils is in fact transferred by the Icelandic translator to the sacrificial bishops, who do not subsequently merely laugh at the apostles („[...] pontifices risum leuauerunt“, *Mombritius* II:535.1-2), but instead, jeer at them („Þa hlogu blotmenn at þeim“, *Post.*:780.15-16).¹¹

Similar ‘sensitivity’ or care on the part of the Icelandic translators is found throughout the earliest translated hagiographical texts in Iceland, and as more examples are uncovered the more apparent become the translators’ skills at reproducing or modifying Latin grammar and rhetoric, as well as their abilities in reshaping and streamlining narratives in order to accentuate themes: that is, they appear to have worked with a definite sense of purpose, going far beyond slavishly reproducing texts or even adapting them ‘per sensum’.¹² An almost thoroughly uninvestigated question concerns to what extent the reproduction and/or modification of varying levels of rhetorical style in the Icelandic trans-

¹¹ See Collings 1969:192-193. Later in the the narrative, when Xerxes builds a church in the apostles’ honor, the Pseudo-Abdias text spends some time giving precise architectural details, which the Icelandic version omits. This may have been done, as is done so often elsewhere in the Icelandic translations of Pseudo-Abdias, to avoid unnecessary technicalities (as for instance details of the sorcerers’ Manichean doctrine are omitted), but it is also likely that the omission is the result of what Collings has called the translator’s pronounced sensitivity to the saga’s context and themes: overt attention to the grandiosity of the church would be directly counter to the apostles’ lessons concerning poverty and the worthlessness of idols. Cp. *Post.*:789.11-13: „[...] ok let þar gora kirkiu til dyrðar þeim ok skrin or silfri at likomum þeira. En su kirkia var .iiii. vetr i giðrð, en er hon var algör, var hon vigð at iamlengðardegi pislar þeira,“ with *Mombritius* II:539.46-52: „[...] in qua instruxit basilicam in octogeno eiclo angulorum: ut octogenorum pedum numerus numeretur per gyrum: In altum antem pedum centum uiginti. Omnia ex quadratis marmoribus simmaticis extruxit [...]“ etc.

¹² As was suggested by Fredrik Paasche 1957:292. See Collings 1969:140 for further commentary on the earlier scholarly reception of Old Norse hagiographical literature.

Existing studies of Icelandic hagiography have taken pains to show how many Icelandic hagiographical texts are derived from a wide variety of sources, and this evidence alone (besides the oftentimes remarkable adaptations made by the translators/compiler) should be enough to refute any attitude that study of Icelandic hagiography inevitably results in conclusions that are more pertinent to the Icelandic texts’ Latin sources. Such an attitude simply

lations of hagiographical texts owes itself to the formal study of rhetoric, taught in the church schools in Iceland using textbooks common to Europe in the twelfth and thirteenth centuries, such as Donatus' *Ars Major*, Priscian's *Institutiones grammaticae*, and, in particular, Augustine's *De doctrina christiana*.¹³ The varying levels of style within the hagiographical texts should be considered in the light of Augustine's definitions of style and recommendations on their use, from the general simple style of *sermo humilis*, which made the texts accessible and clear to unlearned as well as learned audiences (reflecting in Icelandic vernacular texts, perhaps, what is called the 'popular' or 'saga style'), to more rhetorically charged passages that might reflect the intermediate or lofty styles.¹⁴

Adaptational practices varied of course from text to text, depending on the time period in which the texts were written and the rhetorical levels of source texts. Concerning the apostles' and saints' lives found in the AM 645 4to and AM 652/630 4to manuscripts, they do not possess the same stylistic homogeneity as found in later manuscripts, in particular, *Codex Scardensis*. The 645 and 652/630 texts can in fact be separated stylistically into three main groups, and in the following I give a summary of the main characteristics of

refuses to accept Latin literature as a vital element in the whole of Icelandic literary production or 'modes of thought' (and following this, we should more readily accept the idea that Icelandic literature owes a great deal to Latin narrative traditions), and it is highly at odds with the sentiments expressed by Ari Þorgilsson in his *Íslendingabók*, when he reiterates Iceland's dedication to church culture and quite emphatically declares Icelanders' excellence in upholding the finest values of that culture. Fortunately, however, most attitudes are not as drastic as those that hold that the translated apostles' lives are 'not Icelandic'.

¹³ A copy of Augustine's *De doctrina christiana* is listed in the inventory of the Viðey monastery in the late-fourteenth century; there are fragments of Donatus' *Ars minor* in the manuscript AM 921 4to, from around 1400, and the second part of the *Third Grammatical Treatise* by Ólafr Þórðarson *hvítaskáld*, written around 1250, is based on Book III of Donatus' *Ars major*; Priscian's *Institutiones* is named in the inventory of the Möðruvellir monastery for 1461. Evidence suggests that all of these texts existed and were in use in the schools in Iceland in the twelfth and thirteenth centuries. See Sverrir Tómasson 1992:519-520 and Collings 1967:1-2.

¹⁴ The idea that the similarities in style between the earliest translated hagiographical texts in Iceland and the Icelandic family sagas resulted from a shared response by their writers to formal rhetorical training (as suggested by Sverrir Tómasson 1994:49-50) is perhaps more plausible than the notion of influence from one genre to the other conveyed in Gabriel Turville-Petre's famous dictum that the Icelanders learned from saints' lives how to put biographies and „wonder-tales“ in books (see Turville-Petre 1953:142). For further information on the study of rhetoric in the schools in medieval Iceland, see especially Sverrir Tómasson 1988, and Collings 1967.

each particular grouping, followed by an illustration of these characteristics using a saga within the group.

2. GROUP A

Bartholomew (AM 645 version only), James the Greater (AM 645 version only), Matthew (AM 645 and 652/630 versions), Simon and Jude, Thomas (Simon and Jude and Thomas exist only in AM 652/630)

All of the sagas in this group are translations of Pseudo-Abdian texts. In these sagas Latin rhetorical *ornatus* is for the most part pared down in favor of a more straightforward narrative style that allows for a sharper focus on dialogue and action.¹⁵ This ‘simplistic’ narrative style allows for a clearer reflection in these sagas of the didactic scheme particular to their Pseudo-Abdian originals, in which the edificatory effectiveness of the saint’s life is heightened by an interweaving of narrative action and thematic concerns, as well as by the marked emphasis on the effect of the apostle’s lessons, in deeds and words, on secondary characters (and the ways in which these characters help or hinder the strengthening of the Church Militant). The sagas in this group also mirror the ways in which the Pseudo-Abdian originals characteristically display only a moderate employment of sensationalistic elements (such as demons, sorcerers, magic items, etc.), and narrate the details of the saints’ martyrdoms in as brief a space as possible.

The Pseudo-Abdian accounts represent ‘Catholicized’ versions of an original ‘Christian-Gnostic variety of the Hellenistic-Oriental romance,’ which combined Biblical material with adventure stories of a hero’s travels into for-

¹⁵ For instance, Collings 1969:162-166 points out how the translator of the saga of the apostle Thomas omits or modifies the rhetorical devices that are used in abundance in the original (such as anadiplosis, polysyndeton, homeoteleuton, and alliterative couplets), and simplifies the original by omitting not only tag phrases (‘contiget autem,’ for instance) and repetitious elements such as participial phrases that summarize previous events, but also passages that repeat events from a different angle; also omitted is excessive doctrinal content from the sermons. The resulting ‘unencumbered’ Icelandic narrative thus displays the saga-like quality of the early Icelandic translated saints’ lives, comprised as they are mainly of dialogue and action and structured on characteristically saga-like tripartite scenes.

As mentioned above, younger Icelandic versions of apostles’ and saints’ lives tended toward more expansive, rhetorically enhanced, and even pedantic narratives. Collings discusses the differences in style between older and younger apostles’ lives in detail; for further discussion see Sverrir Tómasson 1992:440-448.

eign lands, causing scholars of Biblical apocrypha to tend to speak of the Pseudo-Abdian accounts as comprising an ‘original cycle’ of ‘apostolic romances’.¹⁶ Although most overtly Gnostic sentiments, as well as much sensationalistic material, have been expunged (in the *Passio* of the apostle Thomas, for instance, overtly Gnostic material such as the famous *Hymn of the Pearl* is omitted), certain elements still reflect the accounts’ original non-Catholic provenance, such as the characteristic dualistic tendencies in both the accounts’ structural and didactic schemes.

As far as narrative structure is concerned, the Pseudo-Abdian accounts almost always employ a bipartite scheme: although each account is entitled a *Passio*, the narratives can be divided into a *vita* section and a *passio* section.¹⁷ The *vita* section usually describes the apostles’ travels in foreign lands and their attempts to convert native inhabitants, generally focusing on a minor conflict involving an antagonist who is either defeated, in the case of demons or sorcerers, or converted, in the case of kings or earls. The *passio* section, as the title indicates, focuses primarily on a conflict with a belligerent and stubborn ruler who is angered to such a degree that he orders the apostle’s death (and the ruler’s vehemence usually incurs divine retribution).¹⁸ The antagonists as well as the outcome of each section can be seen as polar opposites

¹⁶ See Hennecke 1965:78-79,428; 1992:78. William Schneemelcher (in Hennecke 1992:78-9) gives a summary of scholarly theories on the second- and third-century apocryphal acts (many of which were used as the basis for the acts in Pseudo-Abdias) as Christianized forms of the hellenistic novel, citing especially the work of Rosa Söder, who delineates five main elements present in both: the travel motif, the aretalogical element (describing marvellous aspects of the hero’s powers), the tetralogical element (sensationalistic places and characters), the tendentious element (in the speeches), the erotic element (love-motifs and ascetic and encratite features). Schneemelcher suggests that the idea of a conscious Christianization of the *Gattung* of the hellenistic novel is somewhat far-fetched; rather, he says, the apocryphal acts reflect a variety of elements of ancient popular narratives, ‘now fixed in a literary form and in a Christian spirit.’

¹⁷ It is noted in Hennecke 1992:428-429 that the bipartite structure of the Pseudo-Abdian narratives is peculiar to that collection, as well as a Coptic collection called the *Certamen apostolorum* (what I call the *vita* section Hennecke calls the *virtutes*, the ‘deeds’ of the apostle). He also notes ‘parallel regularities’ in the Pseudo-Abdian and Coptic narratives, as well as the fact that these were the first collections to give each member of the apostolic college his own narrative.

¹⁸ It is suggested in Hennecke 1992:452 that in most apocryphal acts encratite traits (that is, emphasis on sexual continence) „provide the cause that triggers off the inevitable martyrdom.“ Encratism as the cause of despots’ anger is seen in the Icelandic sagas of Andrew and Thomas (what Collings refers to as the motif of ‘intrigue’), but it is otherwise absent in the Pseudo-Abdian lives.

(benign/despotic rulers, conversion and the strengthening of the Church/failure to convert and martyrdom), and thus the overall structural scheme may in fact be a reflection of the original Gnostic tendency to conceptualize in terms of universal ‘syzygies’.¹⁹

This tendency may also explain the dualism reflected in the presentation of the narratives’ thematic concerns: most often the apostles’ lessons are expounded upon using a characteristic circular reasoning, in which ideas are explained almost ‘typologically,’ that is, as parts of a reflective whole: Christ is the son of the virgin who overcomes the one who overcame the son of the first virgin, the ‘new Adam’ who repairs on the cross the sin that was committed by the first man upon the tree of desire; rulers are told to reflect that since they think earthly torments are terrible, they should consider how terrible eternal torments are, especially when earthly torments are gone in the blink of an eye, etc. The AM 645 4to and AM 652/630 4to narratives do not modify their originals’ dualistic tendencies, and in fact occasionally enhance parallels and contrasts through the employment of various rhetorical techniques (as discussed below).

In order to illustrate the main characteristics of the sagas in this particular group, the following is a discussion of the saga of the apostle Bartholomew, with special attention given in the discussion to the interweaving of narrative action and thematic concerns that marks these particular narratives and that their Icelandic translators seem to have been so skilled at reproducing and even accentuating in order to sustain and highlight themes.²⁰ The Icelandic translation in AM 645 4to follows the Pseudo-Abdian *Passio Sancti Bartholomaei Apostoli* (Book VIII) very closely, and is thus taken here as representative of a typical Pseudo-Abdian text.²¹ The AM 652/630 4to version is a nearly verbatim copy of the saga as found in AM 645 4to (although there is a

¹⁹ See Hennecke 1992:485.

²⁰ Collings 1969:182 notes the „unity superimposed by the continuity and interdependence of the episodes“ in these narratives, and comments on the difficulties inherent in breaking them down into structural divisions for analysis and discussion. She also notes how the translators’ highlighting of the narratives’ thematic unity allowed the „mode of expression and the content [to] function as closely interrelated units, the style reflecting and thereby enhancing the thought“ (1969:171).

²¹ According to Lipsius (*DAAA* I:147), the Pseudo-Abdian text exists in one recension. The Latin *passio* can be found reproduced, with little variation, in the standard editions of Pseudo-Abdias, as well as in the *Acta Sanctorum* (Aug. V:34-38), *Mombritius* I:140-144, and *AAA* II,1:128-50. The Icelandic version under discussion here is found in AM 645 4to, 33r-35v (defective), *Post.*:757-762; Larsson 1885:99-108; AM 652 4to, 6r-7v (defective), *Post.*:754-757; AM 630 4to:16v-20v, *Post.*:743-754.

lacuna in the 645 text), but due to the addition of a homiletic introduction and concluding material concerning the *translatio* of Bartholomew's relics, it properly belongs to Group B (see below).²²

Like the other sagas derived from Pseudo-Abdias, *Bartholomeus saga postola* has a characteristic bipartite structure (*vita* and *passio* sections), and displays an overt emphasis on a contextual 'dualism,' seen not only in its structure, which is built on separate conflicts between the apostle and a pair of rulers, but also in its presentation of thematic concerns. On the structural level, the central players in the *vita* and *passio* sections of Bartholomew's saga are the Indian kings Polimius (benign) and his brother Astriges (despotic), but the saga's characteristic dualism is also reflected in each of the two sections in the resolution of the conflict between the saint and a demon: in the *vita* section, the demon Astaroth is 'persuaded' by the apostle to leave, while in the *passio* section the apostle destroys the idol inhabited by the demon Balldath. The dualistic nature of the saga's structure is further enhanced by the paralleling of extended descriptions of first the apostle, just prior to his appearance in the *vita* section of the saga (*Post.:57.32-758.17*), and then the demon Astaroth, just prior to his departure and the shifting of the saga to the *passio* section (*Post.:761.5-10*).

Within the separate sections of the saga minor structural dualities are coupled with thematic concerns conveyed primarily through lessons founded upon 'typological' or 'circular' reasoning, and the two work together to establish and support the saga's doctrinal and didactic core. In the *vita* section, for instance, the devil Astaroth exercises control over the heathen worshippers by seeming to cure when in fact he only ceases to injure those whom he pretends to cure; this is juxtaposed with 1) Bartholomew's ability to exercise control over the demons themselves at will,²³ and 2) Bartholomew's true healing

²² In the following discussion, references to text that falls within the lacuna in AM 645 4to will be to AM 630 4to (the copy made of AM 652 4to when the latter manuscript was still complete), and marked with an asterix.

²³ The apostle's power is magnified at this point by the fact that his work is seemingly accomplished surreptitiously, that is, the sacrificers do not even know who has muted their idols, and must ask another demon in another town to describe the apostle to them; to his description of the apostle the demon (Berith) adds the request that the sacrificers beg the apostle not to come to his town so that he will not be subjected to such harsh treatment, thus further emphasizing the apostle's power. Berith's request is worded as follows: „En ef ér leitip hans, þa muno þér þviat eins finna hann, ef hann vill þat, en ella eigi. En ef ér finnit hann, þa biþit ér, at hann come eigi hingat, at eigi gere englar goþs sliet at mér, sem þeir gerþo ad Astaroþ vin minom,“ *Post.:758.13-17*.

powers, displayed first when he cures two demoniacs and later when through his prayers to God he cures those injured by Astaroth (*Post.*:758.17-36 and *755.21-34).

The second of the demoniacs cured by Bartholomew is the daughter of King Polimius, and the interactions between the apostle and the king following this miraculous cure are once again characterized by a typical 'dualism': as a reward for affecting the cure Polimius desires to heap worldly riches upon the apostle, who desires or needs no such things, and the apostle's 'rebuke' against the king's misguidedness takes the form of a multifaceted sermon in which the various parts, all built on typological examples, are combined to expound ultimately upon the predominance of eternal power and truth over temporal 'diversions' or desires. The contents of the sermon are as follows: 1) God who is divine and eternal, who has no origin, takes upon himself humanity (and with it the promise of a temporal death) and an origin (in the womb of Mary); 2) Mary is the first mortal virgin, yet she is able to conceive (by the power of the Holy Spirit); 3) Christ overcomes Satan by fasting whereas Satan overcame Adam by tempting him to eat; 4) Christ overcomes Satan twice more by resisting Satan's temptations (first greed and then pride), whereas Adam had succumbed to Satan's temptations, thereby displaying the fact that the son of the virgin (Mary) overcomes the one (Satan) who first overcame the son of a virgin (the virgin being earth, and her son Adam), and thus, 5) Christ replaces Adam and repairs the sin that was brought into the world by Adam (*Post.*:758.36-760.30; *748.6-28).²⁴

Interestingly, the commonly-seen juxtaposition of Adam's tree of desire with Christ's cross is not included by the apostle in his sermon, and thus the preeminent Christian lesson on the redemption of mankind and overcoming of death through Christ's giving of himself to death and his subsequent resurrection is deemphasized; in fact it is only mentioned briefly in Bartholomew's second, abbreviated sermon, which is addressed to the citizens of Polimius' kingdom („[...] at hann leysti oss, með sinu bloði, þa er ver vorum þrælar synda,“ **Post.*:750.8-9), yet even here it seems of secondary importance to the fact that the 'one unchangeable God' („einn guð oskiptiligr,“ *Post.*: *750.12) gives to his apostles the power to cure in his name („[...] Drottin varr gaf oss þat vellði i nafni sinu, at ver grøðim siuka,“ **Post.*:750.12-13). The redemptive

²⁴ See *Post.*:760.21-25: „Enn var in þriþja freistni ofmetnaþar, su er andscotenn hóf hann upp a mustere oc baþ hann ofan stiga, ef hann være goþs sonr. En sá er of sinn hafþi stigit ifer meyar son, hann varþ nu þrefaldliga iferstiginn af meyar sǫni.“

power of God is thus shown here in the way in which Christ's apostles are his agents in the struggle against and defeat of Satan's subterfuges (Collings deems this conflict to comprise the saga's thematic core):²⁵ just as Christ through refusing to succumb to Satan's temptations defeated Satan thrice (Christ refuses to turn stones into bread, rejects Satan's offer of the wealth of the world, and refuses to step down from the temple), and then defeated him again through his death and resurrection, thereby rendering void the wiles that Satan successfully used against Adam and freeing mankind from the 'exile' of death, so also does Bartholomew defeat the agents of Satan²⁶ and heal and redeem the people, by first exposing the deceitfulness of the demons when they hurt people physically and consequently spiritually (when the people pray to the idols for delivery from physical harm), and then destroying the idol and banishing the demon.²⁷

The lessons given in Bartholomew's sermon, like those given in the other Pseudo-Abdian romances belonging to the same cycle,²⁸ are magnified by the way that they are mirrored in the saga's subsequent action. Bartholomew displays his power over the demon Astaroth by allowing the bound Astaroth to speak,²⁹ and Astaroth admits to using his wiles (a manifestation of Satan's temptations) to ensnare people into worshipping him and believing him to be a god, although he, or his idol in this case, is of the same nature as a 'stone or stump,' thereby echoing the lesson concerning Adam's succumbing to Satan's temptations, which caused mankind to lose its place in the eternal and to become ensnared by the mortal and the deathly (**Post.:748.29-749.28*). Fol-

²⁵ See Collings 1969:182.

²⁶ Astaroth clarifies his and the other demons' role when he names Satan as his 'chieftain' („Höfðingi varr,“ **Post.:749.6*), and, in an interesting passage revealing some of the saga's Scandinavian idiom, *Hel* as the demons' queen („[...] en hann heriaði a Hel drottning vara [...]“ **Post.:748.33-34*). For a discussion of the unique appearance of this character here, see Bell 1983:263-8.

²⁷ Bartholomew draws specific analogies in his sermon between Christ's work and his and the other apostles' own: „[...] sva sem þu ser, at konungr stigr yfir ovin sinn ok sendir riddara sina ok liðsmenn i alla staði, þa er ovinr hans hafði velldi yfir ok leggr sitt mark og eigu a allt, sva gerði ok Jesus Kristr, þa er hann ste yfir fiandann, at hann sendi oss i oll lond, at ver rekim a braut alla þiona diöfuls, þa er byggia i hofum ok i skurðgoðum, en ver leysim menn or anauð þeira ok fra velldi þess, er yfir var stiginn,“ **Post.:748.1-7*.

²⁸ The narratives belonging to this cycle include the lives of Bartholomew, Matthew, Simon and Jude, Thomas, and Philip.

²⁹ The narrative here utilizes the common Pseudo-Abdian *topos* of allowing the enemy to indict himself.

lowing Astaroth's admission, the people turn against him, thus displaying the curative power of Christ's apostles (a theme that is reemphasized by Bartholomew in his second sermon), yet they are unable to remove the demon's idol by force and must rely upon the apostle's power to expel the demon from their presence, thus representing the ultimate redemptive power of Christ, through whom Bartholomew possesses his power, and of the necessity of the presence of Christ as mankind's deliverer (**Post.*:749.29-750.20). The lesson concerning the dire nature of false appearances and the worship of 'things' rather than their creator is emphasized when Astaroth's thoroughly false nature is ultimately exposed (*Post.*:760.35-761.20); that is, when his true form is made manifest to the worshippers through the agency of an angel of God (employed no doubt to emphasize one of the saint's 'miraculous' qualities given in the previous extended description of him, that angels serve him). The true nature of the monstrous demon, who had previously falsely 'shone' in a gold and silver shrine, is contrasted with the true appearance and power of the apostle, who when he was described previously was nowhere to be found and was little more than a 'rumor' come to do harm to the people of Farthest India.

The saga's major juxtapositions, of Christ's truth with Satan's wiles, of Bartholomew's healing power with Astaroth's injurious tricks, are reechoed and reemphasized by certain minor dualistic juxtapositions or parallels embodied in the narrative, such as the transformation, following the expulsion of Astaroth, of the heathen temple into a Christian temple through the power of the word of Christ, or the marking by the angel of the sign of the cross on the cornerstones of the temple with his fingertip, in order to purify it, followed by his urging of the people to make the same sign with their fingers upon their foreheads, to signify their conversion and cleansing/healing (*Post.*:*749.25-28; 760.35-761.5).³⁰ This echoing of major and minor dualistic elements is continued in the *passio* section of the saga, when both the despotic King

³⁰ Here the Icelandic translator actually makes a distinction not present in the Latin, using *hof* for the pre-sanctified pagan temple and *musteri* for its newly Christianized counterpart, as if to reflect the conversion in word as well as deed; the Latin uses *templum* for both. Cp. Latin: „Sed si uultis ut orem pro uobis et omnes hi sanitatem recipiant, deponite idolum hoc et confringite, et cum hoc feceritis *templum* hoc Christi nomini dedicabo et uos omnes in isto *templo* Christi baptismate consecrabo“ (*AAA II*,1:143.5-9), and Icel.: „En ef þer vilit, at ek biðia fyrir yðr, ok þessir allir taki heilsu, er siukir eru, þa leggi þer niðr skurðgoð þetta ok briotið, en ek mun helga *hofit* i Kristz nafni ok skira yðr Kristz skirn i þessu *musteri*“ [my italics] (**Post.*:749.25-28).

Astriges' accusations against the apostle and the apostle's answers are given expression in typical Pseudo-Abdian circular form. For instance, when Bartholomew is accused by the heathen bishops of having led King Polimius astray through his sorcery, and when Astriges questions him concerning this accusation, Bartholomew's answer is semantically circular: „Eigi vilta ec hann, heldr leida ec hann fra villo,“ *Post.*:761.29-30; he did not lead Polimius astray but rather led him from straying.

Similarly, the main conflict between the apostle and the king in this section is given as a common Pseudo-Abdian power struggle presented in terms of juxtapositions and parallels: just as Bartholomew made Polimius forsake his gods and believe in the apostle's God, Astriges threatens to make Bartholomew forsake his God and bow down to Astriges'; but conversely, if Astriges can do to Bartholomew's god what Bartholomew did to Polimius', it is then right that Astriges should worship Bartholomew's god. Bartholomew is of course martyred,³¹ but it is Astriges who loses the contest, through the immediate destruction of the idol of Astriges' god Balldath, which again emphasizes the almost omnipotent power accorded to the apostle in the first description of him: he is able to bind or destroy the heathen gods at will even if he is not in the vicinity of these gods (this surreptitiousness is alluded to once again in the *passio* section by the fact that Astriges' men are ordered to arrest the apostle *if they can find him*: „[...] þa reidesc Astriges oc sende þusund manna meþ alvępni meþ blótbyscopom, at þeir tōki postolann ok leide þangat bundenn, ef þeir meyti finna hann,“ *Post.*:761.25-27).

The apostle's elusiveness is the reason why the extended description of him is given in the first place, and the fact that the description is given by a demon reflects not only a notion of the apostle's overwhelming presence in both the physical (whether he is actually present or not) and spiritual worlds (since the demon apparently has never actually encountered the saint before), but also the interesting use of secondary characters in this particular saga. It was noted above that in the Pseudo-Abdian apostolic romances the apostles' missions are often aided greatly through the agency of a secondary character close to the figure of the ruler with whom the apostle contends (with either positive or negative results for the ruler), and that often these narratives' strongest didactic effects are achieved through the presentation of either the

³¹ His martyrdom is characteristically brief: „Þa reidesc konongrenn oc reif af sér cleþi oc lét postolann beria, oc síþan flogo þeir scinn af honom kycom oc hioggio hann síþan,“ *Post.*: 762.7-9.

development of sympathetic secondary characters as they learn by example and experience the lessons that the apostle is teaching, or the defeat of obstinate and unsympathetic secondary characters, whose refusal to learn usually earns them divine retribution.³² A case of the latter is definitely to be found in Bartholomew's saga in the character of King Astriges, whose destruction is as swift as that of the god/demon whom he worships (he and his bishops are seized by demons and fall down dead at Bartholomew's tomb, *Post.*:762.12-15), and something of a case of the former in the character of King Polimius himself, whose questions to Bartholomew made when the omnipresent, omniscient apostle appears to him behind the locked doors of the king's bedchamber (in a somewhat clumsy shift of scene), allow Bartholomew to give his sermon on Christ's triumph over Satan's wiles (*Post.*:758.39-760.30; **Post.*:748.6-28). Polimius thus plays the role of a foil, a role that is normally reserved for a character close to the king, whose conversion helps to eventually convert his ruler (in other words, Polimius essentially helps to set up his own conversion here).

Of particular interest in this saga is the fact that there are no other secondary characters of note besides the demons themselves. The devil Berith plays an important role in giving the description of the apostle, and, as noted above, Berith's description of the apostle's omnipresence comes into play throughout the saga's narrative, when a strangely disembodied Bartholomew cures the first demoniac (*Post.*:758.17-22), when the apostle appears to the king in his bedchamber (*Post.*:758.39-40), and when Astriges' god Balldath is smashed to smithereens although the apostle and the king are debating elsewhere (*Post.*:762.5-7; the description of Bartholomew's omnipresence or even omnipotence is contrasted well with the description of his negative counterpart, Astaroth, since the devil's hands are bound behind its back with fiery chains). Similarly, the apostle's main contender in the *vita* section of the saga would seem to be the demon Astaroth, but it is actually Satan himself, who

³² Other sympathetic secondary characters in the *postola sögur* include Mikdonia, Trepicia, and Abbanes in Thomas' saga, Ephigenia and Candacis in Matthew's saga, Maximilla and Stratocles in Andrew's saga, Candacis in Matthew's saga, Varardag in the saga of Simon and Jude, and Filetus in the saga of James the Greater. Unsympathetic secondary characters can include Pharisees, sacrificial priests, sorcerers, and demons, characters close to the despot such as Karicius in Thomas' saga, or even the despots themselves. A good example of a secondary character who simply fails to learn anything is Xerxes in the saga of Simon and Jude (even after hearing their lessons on the worthlessness of worldly wealth he builds a glorious church for the apostles).

exercises control through his demons over the deluded and sickened heathen worshippers. Astaroth is in fact a secondary character who is manipulated by the apostle into admitting his and his chieftain's wives (in fact he is no real threat since he is already bound); by doing so, he plays the opposite role of most Pseudo-Abdian secondary characters (thus displaying another of the saga's characteristic juxtapositions) by not assisting in the benign conversion of the *passio*'s ruler, but in fact by betraying his own chieftain (as is right, since by nature these adversaries are deceptive) and granting to the apostle the victory.

As far as stylistics are concerned, Collings has pointed out that although the AM 645 4to and AM 652/630 4to versions of Bartholomew's saga are rendered in what she calls the 'popular style' of Old Norse prose (that is, Latin absolute and participial phrases are in general replaced with paratactic or simple hypotactic constructions), they tend occasionally toward idiomatic or stylistically motivated translations, especially in places where through their language they are able to more closely support or mirror the saga's dualistic or circular themes.³³ Parallels and contrasts are exaggerated by the translators' use of rhetorical devices such as anaphora or polyptoton (that may or may not occur in the Latin),³⁴ or by adapting the Latin text freely through additions,

³³ See Collings 1969:171.

³⁴ As an example of a passage in Bartholomew's saga in which Latin rhetoric is reproduced, Collings cites a passage from AM 652/630 4to parallel to the AM 645 4to passage quoted above in n. 24, concerning Christ's threefold victory over the devil's temptations: „En sa er um sinn hafði stigit yfir meylar son, hann varð nu þrífalldliga yfirstiginn af meylar syni“ (*Post.*:747.37-8), as well as a preceding clause on the same subject: „Pviat þat var rett, at meylar sonr stigi yfir þann, er fyrr hafði stigit yfir meylar son“ (*Post.*:747.5-6); both statements conclude parallel sections of Bartholomew's central sermon and summarize their content. The passages reproduce the polyptoton of the Latin (through repetition of forms of the verb *stiga* for the Latin's *uincō*) and reinforce the parallels between the sermon's sections: 1) „par enim erat ut qui filium uirginis uicerat a filio uirginis uinceretur“ (*AAA I*,2:136.14-15); 2) „[...] qui semel uicerat hominem terrae uirginis filium a sanctae uirginis filio homine tripliciter uinceretur“ (*AAA II*,1:138.12-139.2).

Collings also cites a passage here concerning the devil's temptation of Adam to eat, in order to show how the Icelandic translators reinforce verbal parallels through repetitions: „En nu sva sem fiandinn mællti við hinn fyrsta mann, at hann æti, ok at hann, ok var af því a braut rekinn or paradís og gorr utlægr i heim þenna,“ etc. (*Post.*:746.35-6). One of the most interesting things about this passage in Icelandic is not only its enhanced rhetorical style (see Collings 1969:173), but also the fact that the translator leaves out the woman's part in Adam's fall: „[...] ut sicut dixerat Adae, id est primo homini, *per mulierem*: Manduca, et manducauit, et sic de paradiso est proiectus et in isto mundo exiliatus [...]“ (*AAA II*,1:136.6-

although in general, as is the case with most of the translations of Pseudo-Abdian material done into the ‘popular’ style of Old Icelandic prose, the translator adheres to a policy of simplification: polysyndetic listing is streamlined, common Latinate two-fold repetitions are eliminated, approximation translations are given of stereotyped phrases, and elements unfamiliar to an Icelandic audience are reduced or omitted.³⁵

The best example of this second technique is to be found in the description of the way in which the demons harm and deceive humans, by first injuring their bodies and then doing violence to their souls. As Collings points out (1969:174), the translator plays on the difference, once again, between appearance and reality, thus refocusing attention on the saga’s major thematic concern of contrasting Christ’s truth with Satan’s wiles, and employs a balanced structure, emphasizing the demons’ two-part deception by contrasting repetitive words representing the seeming cure in the first half-lines of his long lines (*græþe/bergr/biarga*) with repetitive words representing the actual harm inflicted in the second half-lines of his long lines (*meiþa/grandar/meiþa*) (italics emphasize the pairings/contrasts):

1 En þa synesc heimskom monnom sem hann *græþe þa*
2 er hann lętr af at *meiþa þa*

1 En hann *bergr* øngom
2 heldr *grandar* hann

1 ok synesc þa *biarga*
2 er hann lętr af at *meiþa* (*Post.:757.15-18*).

The Icelandic translator achieves a prosaic balance that is far more pronounced than in the Latin, in which the rhythmic balance is limited to the pairing of the participles *sanando/cessando*: „[...] hoc uidetur stultis quod sanent:

9). The omission is made in AM 645 4to as well: „En sva sem fiandenn melte við enn fyrsta mann, at hann ęte, oc át hann“ (*Post.:759.25*). Speculation as to why the medieval commonplace represented in the Latin’s *per mulierem* is omitted from the Icelandic text, if indeed it was in translators’ original, will not be made here, beyond asking whether it might have been more than just a case of omitting extraneous information, as is often done with passages dealing with women in the Icelandic version of the life of St. Paul (see below).

³⁵ See Collings 1969:178-180.

illi autem non sanando subueniunt sed a laesione cessando, et cum desinunt laedere curasse putantur“ (A A A II,1:129:7-9).³⁶ The balanced contrast is in fact heightened by the translator of the AM 645 4to text to a better degree than in later versions, since he makes a clear linguistic distinction between the verbs *meiða* and *granda*, with *meiða* strictly indicating the physical harm wrought by the demons, and *granda* the spiritual harm done to the people when they foolishly believe the false healing miracle performed by the demons and give their souls entirely to Satan in worship of these false gods (AM 652/630 4to has *granda* for the final *meiða*; see *Post.*:755.11 and 744.26).³⁷ This dynamic is stated explicitly by Bartholomew in his sermon later, when he says: „Fiandinn sialfr gefr monnum sottir af velum sinum ok eggjar menn at trua a sik ok a skurðgoð, til þess at hann hafi forrað anda þeira“ (**Post.*:748.19-21), and Astaroth himself confesses to the scheme (as mentioned before), repeating the semantic distinction between *meiða* and *granda*, when he says: „Þa er ver meiðum likami þeira, þa latum ver halldaz mein þeira, meðan ver megum eigi granda öndunum“ (**Post.*:749.17-23).

Further study of such linguistic subtleties is warranted, not only with regard to the differences inherent in the various texts of the saga, but also to how these particularities work in each text to support the saga's somewhat intricate fabric of variation on the theme of the primacy of God's truth over Satan's wiles. The Icelandic translations seem to adapt the Latin source text carefully in order to make the most of the ways in which this central theme is bolstered by the narrative's concentration on appearances, both true and false, seeming and non-seeming: almost all of the action and dialogue in the saga is propelled by attempts to discover the truth of a particular situation or to convince others of a certain truth. The dichotomy between true natures and false appearances reaches its apex in the saga in the contrast of appearances between the apostle and the demon: the one, still only a rumor at the start of the saga, is described as concretely and powerfully as possible, and the other, who was previously

³⁶ See Collings 1969:175.

³⁷ The idea of the devil's control over people achieved through the people's idolatry is expressed in a similar fashion in the saga of Simon and Jude, when, in one of their sermons, the apostles say: „En sa hinn verstí engill gerði sva, at maðrinn hvarf fra skapara sinum guði almatkum ok truði a skurðgoð, ok kallaði þat guð sinn, er hann gerði sialfr. En er maðrinn hvarf fra guði grøðara sinum, þa varð hann i veldi ovinar sins, en öfundarengill föddi af því þessa villu með monnum, at hann mætti hafa veldi yfir þeim, at gera við þa, sem hann villdi,“ *Post.*:783.35-784.5.

encased in a magnificent shrine, is shown to be as foul and terrifying as possible.³⁸

3. GROUP B

Andrew (AM 645 and AM 652/630), Bartholomew (AM 652/630 version only), James the Greater (AM 652/630 version only), John, Philip and James the Less (the latter two exist only in AM 652/630).

The Group B sagas are based primarily on Pseudo-Abdian texts, but are expanded through the addition of either material extraneous to Pseudo-Abdias or a homiletic introduction and/or conclusion. The sagas in this group display the characteristic Pseudo-Abdian elements as described above for the sagas of Group A, yet with modifications caused by the introduction of the extraneous material. In particular, the homiletic nature of the sagas tends to change their overall didactic scheme: whereas the Group A texts all seem designed to provide for maximum edification of audience members through the thematic and narrative exposition of doctrine, the overall narrative focus of the Group B texts is more on the power and sanctity or ‘sublimity’ of the saint himself. This heightened presentation of the figure of the apostle is often complemented and supported by a more elaborate use of rhetorical language and figures than is seen in the Group A sagas, perhaps distinguishing these sagas as later compositions (rhetorical elements in the Group B sagas foreshadow the much more elaborate use of rhetorical figures in the *Codex Scardensis* and later collections of Icelandic saints’ lives).

The distinctions between the first two groups are of course somewhat blurred. As mentioned previously, the texts of the saga of the apostle Bartholomew in AM 645 4to and AM 652/630 4to are identical apart from the addition in the latter of a homiletic introduction and a concluding section describing the *translatio* of the apostle’s relics to Benivent in Italy; therefore, the bulk of this saga is typically Pseudo-Abdian. Andrew’s saga is derived primarily from Pseudo-Abdias, yet the Pseudo-Abdian text is itself a compilation of Gregory of Tours’ account of Andrew’s miracles and a modified version of Andrew’s *passio*; the Icelandic translator in this case modifies the Pseudo-Abdian text by performing adaptations in an attempt to provide the

³⁸ See Collings 1969:176-178.

text with more thematic unity (and even more drama) than it originally possessed. The saga of James the Greater adds to the AM 645 account of the apostle's *passio* introductory and concluding material derived from the *Speculum Ecclesiae* of Honorius of Autun, while John's saga is a compilation of material derived from Pseudo-Abdias, Pseudo-Melito, the Gospels, and Eusebius (along with some original material). The sagas of Andrew and John display at various times the thematic unity of the Group A sagas as well as the focus on the saint's sublimity characteristic of the Group B sagas, and both sagas include extended accounts of the saints' martyrdoms (or in the case of John, his assumption), which is uncharacteristic of the Pseudo-Abdian accounts.³⁹ Philip's saga is an outstanding condensed version of a typical Pseudo-Abdian romance, yet it too incorporates material from other sources, whereas the saga of James the Less in its Pseudo-Abdian form is in fact derived from Hegesippus as quoted by Eusebius; both of these sagas deviate as

³⁹ The saga of the apostle John is distinguished from the others in Group A and Group B by its adherence to an excessively rhetorical style, most prominently seen in the consistent use of the demonstrative and hyperdemonstrative: „Dominicus keisari var sa hinn ovinsælasti,“ *Post.*:417.18; „[...] hans hit haleitasta nafn,“ *Post.*:417.31; „[...] hans hit helgasta briost,“ *Post.*:413.31-32; „[...] þetta hit fyrsta sinn,“ *Post.*:414.29-30, etc.; superlatives: *óvinsælasti*, *háleitasta*, *helgasta* (from the previous examples); „[...] hinni hæstu dyrð,“ *Post.*:417.39-40, etc.; pronounced use of adjectival and adverbial constructions: „[...] með grimmmum varð-holldum,“ *Post.*:417.35; „[...] með oumrøðiligu litillæti,“ *Post.*:429.31; „[...] akafa haleitr,“ *Post.*: 420.32; „[...] riðr sysliga,“ *Post.*:429.12, etc., and an excessive predilection for the *sublimity* of the subject: „[...] þat hit haleita embætti,“ *Post.*:417.8; „[...] þessi hans haleiti astvindr,“ *Post.*: 414.9-10; „[...] þessa hina haleitu guðs postola,“ *Post.*:416.29-30; „[...] haleitari dyrð,“ *Post.*: 414.16. The saga also displays more Latinate constructions than are normally found in the Icelandic translations of Pseudo-Abdian material; for instance, at *Post.*:426.18-20 (Stacteus' description of the afterlife), the Icelandic reproduces the anaphora of the Latin: „[...] en fengit ykk þa staði i moti, er fullir eru af myrkrum, fullir af drekum ok gnistondum logum, fullir af kvölum ok ollum oumrøðiligum piningum, fullir af otta, fullir af öskurligri ogn“; cp. „[...] et acquisiuitis vobis loca tenebrarum, plena draconibus, plena stridentibus flammis, plena cruciatibus, et incomparabilibus poenis, plena doloribus, plena angustiis, plena timore et tremore horrifico“ (*Faber*:65r26-65v1).

The sagas of the apostles Andrew and Matthias (Group C) display some of these heightened rhetorical characteristics, although the rhetorical tone in the latter two is not sustained to quite the same degree as in John's saga. The sagas of John and Andrew share combinations of edificatory and aretalogical moods, while the sagas of John and Matthias display an interest in allegorical exegesis (although to a lesser degree in the former). The qualities shared by all three sagas (especially by the sagas of John and Andrew) are enough to suggest that these sagas may have been composed by the same translator, or at least that they were composed at the same time and that their translators were perhaps of the same school.

well from their standard Pseudo-Abdian ‘romantic’ forms by their inclusion of homiletic introductions.

The adaptive techniques characteristic of this particular group can be illustrated briefly with examples from the saga of the apostle Andrew. AM 652/630 follows the Pseudo-Abdian text for the most part, although there are several quite noticeable adaptations in this particular miracle, seemingly designed to increase the text’s drama or even to accentuate a particular theme.

In Chapter 10 of the saga (*Post.*:326.7-328.:6), the apostle Andrew converts and protects a young nobleman named Exuus. Exuus goes to Andrew after hearing of the apostle’s virtues, and after Andrew preaches to him concerning the ‘path of truth’ (*sannleiks gata*), Exuus decides to follow the apostle, paying no further heed to his family or his wealth. Exuus’ parents are angered at the sudden change that has come over their son and exhort the inhabitants of the city of Philippi to violence against the apostle. The Icelandic text adds an alliterative ‘call to arms’ before the people set the house in which Exuus and Andrew are staying on fire, as if to increase the narrative’s dramatic effect: „Fyrirfariz illum dauða sveinn þessi, er hafnar ok hatar sin feðgin,“ *Post.*:326.29-30. The Latin’s „Ecce filius iam noster magus effectus est“ (*Faber*:27r9-10), spoken by the parents after Exuus prays to God to put out the fire, is expanded in the Icelandic to: „Se her undr ok fadðomi, hversu fiolkunnigr okkarr son er orðinn,“ *Post.*:327.9-10), once again most likely to heighten the drama and magnify God and the apostle. To the end of this particular scene the Icelandic text adds statements not in the Latin that the people want to kill the apostles with swords („drepa postolann með sverðum,“ *Post.*:327.12; cp. Latin „[...] ut eos interficerent,“ *Faber*:27r12), and more interestingly in its symbolic overtones, that the people, who attempt to climb a ladder to the loft where the apostle and the boy are located, fall as hard down (after they are blinded by God) as they had dared to climb up („[...] ok fellu iafnfram ofan, sem þeir dirfðuz upp at stiga,“ *Post.*:327.13-14).

The Icelandic continues to emphasize the blindness of those who attacked the apostle and the boy, in both the physical and metaphorical senses, when it specifies that those who have their eyes opened by the bright light that shines over them were blind („[...] er aðr voru blindir vorðnir, sem fyrr segir,“ *Post.*:327.25),⁴⁰ and when the people themselves say that they were betrayed by

⁴⁰ The last narrative intrusion is curiously awkward since the blinding has just occurred, and it is repeated when the townsman Lisimakus is referred to again at *Post.*:328.2: „[...] at fyrr sagðr Lisimakus [...]“. The character of Lisimakus is an excellent example of the ways in which even minor secondary characters learn the apostles’ lessons by example, and thus

their heavy wills and ‘have not seen the truth’ („[...] hofum eigi set hit sanna,“ *Post.*:327.29-328.1; the first part is in the Latin, „[...] qui errore seducti sunt,“ *Faber*:27r.27, but the second is not). The Icelandic expands the Latin’s description of the reaction of Exuus’ parents to the entire situation, adding more tension and drama to the fact that Exuus loses his patrimony: whereas the Latin has only „[...] subdentes omnia quæ habebant publicis ditionibus“ (*Faber*: 27v4-5), the Icelandic, in a highly alliterative passage, reads: „[...] ok alla þa eign ok aura, er sveinninn atti eptir þeira dag, gafu þau upp oskylldum monnum með opinberum handsolum ok þeim skilmala, at þeira son skylldi þar all dri af fa hinn minnzta penning,“ *Post.*:328.9-12.

In parts of this miracle the translator seems to be focusing on and even creating a thematic dimension built on the idea of ‘reversals,’ as seen in Exuus’ prayer to God that the fire be put out: God moistens the dry and dries the moist, cools the hot and kindles the cool, etc.; this the translator expands through his addition of the commentary on how those who dared to climb up were thrown down and how they received their sight although they had been blinded by error and had not seen the truth. Obviously the overall success of the miracle, that is, in the perfect conversion of the rich and noble youth to a disciple of Christ who has abandoned his family and his wealth, as well as in the destruction of the parents who refuse to support their son (and indeed try to kill him) can be linked to the ideas of ‘reversal’ given in Exuus’ prayer, but the Icelandic translator’s adaptations give the text an overall quality of thematic unity, in which all of the parts contribute to the theme, that the Latin text does not have.

Interestingly, at the start of the miracle, Exuus’ respectful address to the apostle („[...] blezaðr guðs postoli,“ *Post.*:326.10) is not found in the Latin, although a similar phrase omitted in the Icelandic is used in the Latin a bit later when the apostle begins to preach („Sanctus vero Apostolus prædicabat ei,“ *Faber*:26v12). Such a direct address is rare in the early translated lives, and its stylistic peculiarity is matched throughout the remainder of this miracle by an exaggerated usage of the appositive present participle, which occurs eight

become edificatory examples themselves for the narratives’ audiences: after the people that have been collectively blinded plead to Andrew to pray for them, Lisimakus is so impressed by their ‘heartfelt confession and repentance’ („þeira hiartalig viðkenning ok iðran“) that he says: „Sennilega er Jesus Krístr son guðs lífanda, þann er boðar heilagr Andreas postoli guðs þionostumaðr,“ *Post.*:328.2-4. The prototype for such a change of heart is of course the Roman centurion moved by Christ’s crucifixion (Matthew 27:54, Mark 15:39, Luke 23-47).

times: *berandi*, *byrgiandi*, *segiandi*, *sva talandi*, *sva segiandi*, *kallandi ok segiandi*, *farandi* (*Post.*:326.18,26,29,33;327.16,27 respectively), corresponding to the Latin only twice (*accidentales* for *berandi*, *Faber*:26v.17-18, and *dicentes* for *segiandi*, in „kallandi ok segiandi,“ *Faber*:27r.26). The elevated rhetorical style seen here and in other places in this saga is akin to that found in the sagas of John and Matthias, although the pronounced use of the present participle here is much more extensive than in any of the other sagas in the AM 645 and AM 652/630 collections.

4. GROUP C

Clement (AM 645), *Martin* (AM 645), *Matthias* (AM 652/630), *Niðrstigningar saga* (AM 645), *Paul* (AM 645), *Peter* (AM 645 and AM 652/630), *Þorlákr's miracle book* (AM 645)

The sagas in this group (apart from Þorlákr's miracle book, which is original) are derived from sources other than Pseudo-Abdias.

Stylistically, the saga of St. Matthias is related to the Group B sagas, since it is written as a homily, focuses on the sublimity of the saint, and displays certain heightened rhetorical characteristics. It is derived, however, from a number of different sources on the saint, including the gospels and the local traditions of the saint's cult at Trier in Germany (giving it the distinction of being the only saga in either collection to be based on such a tradition). The saga of St. Peter shows characteristics of the Group A texts, in that it is written in a more straightforward, less rhetorical style, yet it is based on a wide variety of sources, including the gospels and Acts as well as material from the Clementine tradition, Pseudo-Marcellus, and Pseudo-Linus (as a compendium it is similar to the Pseudo-Abdian *passio* of Peter, although it is not directly derived from Pseudo-Abdias). *Niðrstigningar saga* is a translation of the *Descensus Christi ad Inferos*, which existed in many different manuscripts in the Middle Ages; it is the most paratactic of all the sagas in either of the collections, and it preserves more Latin words and phrases in its text than any of the others.

The saga of St. Martin is similar in many ways to the miracle book of St. Þorlákr, since it is primarily a collection of miracles; these two works are thus distinguished from any of the other sagas in the collections in their lack of narrative and thematic unity (except inasmuch as the miracles manifest the

sanctity of the saint and the power of the God whom he serves). The sagas of Sts. Paul and Clement are quite similar, even though they are derived from separate traditions: the *vita* section of the saga of St. Paul is adapted from the Acts of the Apostles, and that of St. Clement from the Clementine *Recognitions*; to each is attached a *passio* from a different source.

Of the Group C sagas, the sagas of Paul and Clement might prove most useful in delineating further stylistic links between Icelandic hagiography and the *Íslendingasögur*, and several remarks should be made concerning these particular lives here. In each of these sagas the translator has modified the accounts enough to give the narratives very saga-like qualities, focusing on dialogue and action, and on the travels and travails of the particular saint.

In Paul's saga, the number and type of adaptations made to the Bible account in 645 show clearly that the translator was not attempting to provide a strict translation of all of the material concerning Paul contained in Acts, but rather to give as streamlined an account as possible of the major episodes in Paul's travels and missionary work, perhaps to allow for a certain ease of identification of the Acts' major theme of the strengthening and expansion of the infant Church through the conversion of Jews and Gentiles, and to highlight Paul's persistence in his mission to preach the primary Christian truths of the resurrection of the dead and the sacrament of penance. Beyond the thematic and doctrinal elements, which would have been of importance for missionaries preaching to pagan Icelanders, the narrative is comprised of elements that would have had a broad popular appeal in Iceland, reflecting as they do certain motifs that are crucial to saga narrative: sea travel, criminal defense, intrigue and danger (the persistent attacks upon Paul and his oftentimes narrow escapes), and dreams and visions predicting the future.

The adaptational practices utilized by the translator of the 645 account not only allow for the showcasing of these particular features, but also help to highlight and enhance what might be called the Acts' saga-like narrative style: Paul's mission is narrated through a series of episodic conflicts in which he either converts or fails to convert particular characters or groups of people or fights off the accusations of his attackers; between each particular scene of conflict the narrative is punctuated by descriptions of Paul's travels from place to place. Where the intermediary travel-descriptions are given at length, or where there are extended introductions to particular scenes (for instance, naming details of locales or Paul's companions) the Icelandic translator pares them down or omits them entirely. He also consistently omits names of or details

concerning individuals who have no bearing on the plot (especially women), repetitious passages (summaries of previously narrated events), and technical details (such as certain passages that speak directly of finer points of Jewish law). In addition, he compacts verses, combining information given in separate verses into one or omitting information that complicates the narrative in any way.

Many of the scenes in the Acts of the Apostles reflect the basic tripartite scenic structure that is seen so prominently in the sagas of Icelanders, consisting of a brief preface, a dramatic encounter, and a conclusion.⁴¹ The Icelandic translator consistently allows these scenes to stand, with only minor variations in detail, and in other places he shapes episodes into self-contained scenes reflecting this structure.⁴² A typical example of a scene that already exists in ‘saga-like form’ in the Acts is found in chapter 13:6-12, concerning Paul’s rebuke of the sorcerer Elymas and the conversion of the proconsul Sergius Paulus: in the following I reproduce the scene in both its Vulgate and AM 645 4to forms, with scenic divisions indicated in the AM 645 4to text, which I have broken into separate lines in order to better reveal the correspondences between the two texts; italics indicate different wordings or omissions:

13:6. et cum perambulassent *universam* insulam usque Paphum invenerunt quendam virum magum pseudopphetam *Iudaeum* cui nomen erat *Bariesu*

7. qui erat cum proconsule Sergio Paulo *viro* prudente hic accitis Barnaba et Saulo desiderabat audire verbum Dei

8. resistebat autem illis Elymas magus *sic enim interpretatur nomen eius* quacrens avertere proconsulem a fide

9. *Saulus* autem *qui et Paulus repletus Spiritu Sancto* intuens in eum

[6.] [**Preface**] En (er) þeir Paulus oc Barnabas comu i ey ða er *Paphus heiter, þa fundo þeir þar villomann necqvern fiolcungan, en sa hét *Elimas*,

[7.] en hann var með iarli þeim, er Sergius Paulus het. [**Dramatic Encounter**] En iarl var vitr oc heimti til mals við sic Paulum oc Barnabam oc var fúss at heyra orþ guþs.

[8.] En Elimas en fiolkunge melte i gegn guþs vinom oc villde snua iarlínom frá tru.

[9.] En Paulus leit við honom

⁴¹ For further discussion of the sagas’ tripartite scenic structure, see Clover 1974:59-83. For the appearance of this scenic structure in Icelandic hagiographical texts, see Roughton 1995:48-49; 106-108, and 2002:23-27.

⁴² See Roughton 2002:165-171.

10. dixit *o* plene omni dolo et omni fallacia fili diaboli inimice omnis iustitiae non desinis subvertere vias Domini rectas

[10.] oc melte: „Þu fianda sunr, fullr lygi oc væla, ovinnr allz retlætis! Firer hvi letr þu eigi af at villa rettar gøtor guþs?

11. et nunc *ecce manus* Domini super te et eris caecus *non videns solem* usque *ad tempus* et confestim cecidit in eum caligo et tenebrae et *circumiens quaerebat qui ei manum daret*

[11.] Nú þegar mun coma iver þic *reiþe* drottens, oc mundo verþa blindr heþan fra.“ Þa com iver hann þoca oc myrcr, *oc varþ þegar alblindr*.

12. tunc proconsul cum vidisset factum credidit admirans *super doctrinam* Domini

[12.] [**Conclusion**] Jarl toc tru, er hann sa þetta, oc dyrcaði *namn* drottens (*Post.:*217.36-218.11).

As seen from the delineations above, the scene's preface is comprised of the description of Paul's arrival at Paphos and the introduction of the sorcerer and the proconsul; this the Icelandic reproduces almost exactly, omitting only the mention in Acts of Paul and his companions 'going through the whole isle,'⁴³ and the sorcerer's real name as Barjesus.⁴⁴ The dramatic encounter consists of the earl's calling of Paul and Barnabas to him so that he can hear the word of God, of Elymas' attempt to dissuade the earl, and of Paul's rebuke of the sorcerer.⁴⁵ The conclusion is reproduced almost exactly as well, with only a minor change on the part of the Icelandic translator: Sergius is „astonished at the doctrine of the Lord,“ which is given in 645 as „he worshipped the name of the Lord,“ perhaps resulting from a misunderstanding of the Latin. The precise repetition of this basic scenic form in the Vulgate Acts, in its Icelandic

⁴³ The island is Cyprus, and Paul goes from Salamis at the eastern end to Paphos at the western end, although the AM 645 translator has misread the source and given Paphos as an island.

⁴⁴ Thus also omitted from verse 8 is the explanation that the sorcerer's name is Elymas 'by interpretation'.

⁴⁵ Only four details here are changed in AM 645: Paul's being filled with the Holy Spirit before he speaks to Elymas (omitted in AM 645), Paul's threat that the 'hand' of God will come over Elymas (changed to the 'wrath' (*reiþe*) of God in AM 645) and that Elymas will not see the sun for a season (omitted in AM 645), and the description of Elymas, after being blinded, seeking someone to take him by the hand (AM 645 says that Elymas was now „alblindr,“ entirely blind).

It is a suitable irony that Elymas should blindly seek for someone's hand when it is the 'hand of God' that blinds him; also symbolically appropriate is the fact that the proconsul converts after he witnesses, or 'sees,' the blinding of Elymas (the motif of blinding and 'eye-opening' in fact is carried on from Paul's initial blinding in Damascus).

translation, in other early Icelandic translations of hagiographical texts (especially the Pseudo-Abdian material), and in the family sagas, should give cause to wonder just how much Icelandic saga narrative owes to Bible narrative (which is renowned for its paratactic and parabolic tendencies) and to its closest descendants, the lives of the saints.⁴⁶

Jónas Kristjánsson points out that the earliest Icelandic translations of saints' lives display characteristics that are „pointedly reminiscent of the diction and story-telling methods of Icelandic saga-authors,“ (1992:137) and indeed, the saga of St. Clement seems to bear the closest resemblance of any other Icelandic saint's life to a family saga, especially in the tripartite structure of its scenes, its prominent use of direct speech (as Jónas (1992:137) summarizes: „[...] rapid dialogue exchange, charge and counter-charge“), and its techniques of narrative stranding (facilitated by the use of narrative tags). The following passage from ch. 2 of the saga quite obviously displays all three features, and I have marked the structural divisions (and the tags) to emphasize its saga-like scenic and narrative qualities:

[**Preface**] Mathidia fann þat bratt, at þa matte eki þar lengr vera við vanheilso þá es hon hafþe, þa for hon braut ór þorpe því oc gec til sevar. Pa sa hon hus litíþ þat riuca, þat lauc hon up oc hitte þar kono eina fatøkia, [**Dramatic encounter**] er sat við gløþr, oc qvade hon þa fyrre. Hon svaræþe oc melte: „Vel þu comen, drotning min! Alt mitt scal þitt vera. Ertu husfreyja en rumverska, su er comt ein a land, þa er alt forunayti þitt forsc. Micill harmr es þat, er þu ert sva aum orþen. Vestu meþ mér, sva lengi sem þu vill, oc scaldu ein aullo raþa því es ec á.“ Þeim orþom varþ Mathidia sva fegin, at hon feldi tór. Siþan melte hon við þa es firer bio: „Fir hvi es þu comen i cot þetta?“ Hon svaræþe: „Fir nøcqeriom vetrom mista ec buanda mins, svat við ottom engi erfingia. En ec vilda ein vera firer mér efter dag hans, fór ec af því a braut or borg oc baurluþumc her firer. Nu a ec akr necqern oc fá þá sauþe til atvinno mér. Ec hefi nu fengit licþra, oc ma ec nu eki at hafasc.“ Þa melte Mathidia: „Ec mun vera her oc hugga þic oc þiona þér, unz enn coma betri dagar ifer okr.“ [**Conclusion**] En fra þeim dege fór Mathidia of þorp oc borger oc baþ firer þer matar, oc burgosc þer þa við þat. I þeim staþ höfþosc þer við litils vant .xx. vetr, unz þer fingo

⁴⁶ For further discussion of the similarities between saga narrative and Bible narrative, see Roughton 1995:82-90.

miscunn af fundi ens helga Petrs postola, sem siþar mun fra verþa sagt nacqvát [**stranding, tag**].

Nu skal þar til mals at taca [**tag**], es Faustinianus (er) faþer þeira brøþra Faustus oc Faustinus, þa er hann spyrr tíþende þessi, at scíp þat hafþe faritzc við Corpho, es kona hans var á oc søner [**preface to next dramatic encounter, which occurs between Faustinianus and his brother Bassus**] (*Post.*:129.20-130.5).

It remains to be determined how much of the resemblance is attributable to the narrative style of the saga's sources and how much to the adaptations made for the 645 version, as well as whether the adaptations resulted from a desire to reproduce a pre-existing, native 'saga style' or a particular 'imported' style learned from common European rhetorical traditions. In any case, detailed comparative studies of both Paul's saga and Clement's saga with the *Íslendingasögur* are certainly warranted. The account of Paul's travels in the Acts of the Apostles can be considered to be the precursor to almost all hagiographical *vitae*, whereas Clement's saga is considered stylistically closest of all the early apostles' and saints' lives to the sagas, and perhaps might be considered a precursor to the sagas in its own right.

5. Conclusion

Detailed study of the earliest Icelandic translations of foreign lives of apostles and saints reveals them to be truly innovative adaptations, undeserving of the common and at best lukewarm literary appraisal of medieval hagiographical narrative. Criticism of or disregard for hagiographical narratives due to their purportedly excessive sensational, pious, or rhetorical elements, or to the formulaic qualities that seemingly render one saint's life indistinguishable from another, should be reconsidered regarding the earliest Icelandic translations, represented by the texts collected in the manuscripts AM 645 4to and AM 652 4to. In the lives in these collections significant modifications are made to the original source texts in order to provide, as much as possible, clear and cohesive narratives that focus on the *virtutes*, the deeds, of the apostles and saints, rather than on the saints' 'violent ends,' never allowing rhetoric or sensationalism to obscure the edificatory aims of the narratives or the clear portrayal of the saint as a model for imitation. The formulaic nature of the narrative structures in many of these texts (in particular the Pseudo-Abdian

texts) ensures the maintenance of an edificatory scheme that not only reveals the saints' blessedness but also conveys thematic doctrinal lessons by degrees through characters surrounding the saint (and thence on to audience members); the texts are effective and even authoritative (i.e., show 'literary excellence') due to their adherence to a model (here the life and death of Christ).⁴⁷ In the cases of those sagas that apparently were read as parts of sermons, the unencumbered narratives (dialogue and action) are retained, yet are oftentimes coupled with fittingly encomiastic portrayals of their blessed subjects; even in these cases, however, the moralistic interplay between action and ideology that lies at the heart of the narrative is never overshadowed or blurred by rhetoric.

Further investigation of these apostles' and saints' lives, as well as versions of them in earlier or later manuscripts (the earlier AM 655 4to fragments, for instance), along with studies of the numerous other early Icelandic translations of lives of confessors and martyrs would undoubtedly reveal more of the type of findings delineated in previous critical studies: the use of sources not previously recognized (such as that of Bede for Matthias' saga, Pseudo-Abdias for Peter's saga, etc.), distinguishable stylistic groupings and linguistic or stylistic correspondences between sagas that point to their composition by particular schools or individuals (as, for instance, the sagas of Andrew, John, and Matthias seem to have been composed at the same time or place or by the same individual or individuals), sophisticated or sensitive modifications made by translators in order to increase drama, highlight a theme or other contextual issue, or to provide narrative or thematic unity, trends in adaptational practices (the omission of material extraneous to the subject or repetitious passages, for instance), and details of the structural or thematic schemes that may have been transposed into other medieval Icelandic literary genres (family sagas, bishops' sagas, kings' sagas, romances).

Such studies and findings would lead students and scholars to a far greater knowledge of the literary and cultural milieu of twelfth- and thirteenth-century

⁴⁷ Hagiographical rhetoric is impelled first and foremost, in the best examples, by an overriding concern for the good of the listener, for the salvation of the listener and thus its author, and for a working toward understanding and the providing of an example of truth. In keeping with the medieval notion that ultimate truth is derived from models, hagiographical conventions are ultimately derived from the perfect model of the life of Christ on earth; it becomes formulaic and repetitive simply because the model is in place, and the ultimate goal of the sober hagiographer is to imitate the model and thus provide a model of imitation for his reader or listener, for the good of all concerned.

Iceland, and could perhaps help to provide a better understanding of some topics concerning medieval Icelandic culture that warrant further investigation: the reception and dissemination of manuscript collections of foreign ecclesiastical literature in Iceland (one subcategory here would be the investigation of the presence and possible influence of Byzantine and other non-Latin hagiographical traditions, since in some places the early texts do show signs of being derived from such traditions), the methods of grammatical training of Icelandic clerics and the practices of the teaching, transmission, and production of literature in the Icelandic church schools,⁴⁸ the connections that Icelandic church schools had with their counterparts in Europe, and the theological concerns or trends that informed the medieval Icelandic church and presumably sifted into Icelandic culture through contacts between ecclesiastical and secular entities (for instance through the reading of saints' lives and homilies during church services).

A reminder of the transformation of Iceland from a pagan society that celebrated its cultural heritage in oral literature to what was essentially the most highly book-literate culture in medieval Scandinavia, dedicated (at least in word), as Ari Þorgilsson tells us, to law, peace, and Christianity, and preserving its own heritage and that of parts of Scandinavia in its written sagas, is ever present in the earliest translations of sagas of apostles and saints, in both their outright emphasis on conversion (addressed directly at times to the gods of pagan Scandinavia) and in their combination of Latin and native Icelandic grammar and narrative idiom. As is the case with medieval Iceland's imported cultural institutions (in particular the church), it is difficult to tell just how much the one entity reshaped the other, but the combination of both certainly helped to provide, in the medieval Icelandic saints' and apostles' lives, literary forms that are just as unique as early medieval Icelandic culture (that flourished „unbelievably“ without a king) and the medieval sagas of Icelanders.

⁴⁸ Again, the reader is directed to Sverrir Tómasson 1988 and Collings 1967 for detailed studies of the teaching and use of rhetoric in medieval Iceland.

Sources

The following is a summary listing of the most apparent sources for the narratives in the collections of apostles' and saints' lives in AM 645 4to and AM 652/630 4to, combining information given in the *Handlist*, Kirby 1980 and Collings 1969, and the findings given in the present author's doctoral thesis.⁴⁹ *BHL* entries marked in bold characters in the following text and footnotes are those that are not listed in the „Handlist“; entries that are not listed in Kirby are underlined.

Group A

Bartholomew (AM 645 4to): Pseudo-Abdian *Passio Sancti Bartolomaei Apostoli* (Book VIII; *BHL* 1002).

James the Greater (AM 645 4to): Pseudo-Abdian *Passio Sancti Jacobi Apostoli* (Book IV; *BHL* 4057). The Pseudo-Abdian *passio* of James is most likely derived from a Greek original, but it is one of four texts in the *Historia Apostolica* that do not have direct correspondences to other traditional accounts.⁵⁰

Matthew (AM 645, 652, 630): Pseudo-Abdian *Passio Matthaei* (Book VII; *BHL* 5690).

Simon and Jude (AM 652, 630): Pseudo-Abdian *Passio Simonis et Judae* (Book VI; *BHL* 7749-51).

Thomas (AM 652, 630): Pseudo-Abdian *Passio Sancti Thomae Apostoli* (Book IX; *BHL* 8136, which is the second of two Pseudo-Abdian accounts, the first being the *De Miraculis Beati Thomae Apostoli*). Both of these versions are based on the original Acts of Thomas, although the latter version, as its title indicates, omits various miracles, as well as a great deal of material indicative of the Acts' presumed original Encratite or Gnostic character.

⁴⁹ This list should be regarded as an aid to study of the lives in AM 645 4to and AM 652/630 4to, representing as it does a compilatory, updated version of information on the sources of these lives. Further detail on questions regarding these sources, as well as on different sources and conjectures on sources for particular sections of the individual lives is given in Collings 1969 and Roughton 2005.

⁵⁰ The other 'independent' Pseudo-Abdian accounts are the passions of James the Less, Matthew, and Philip.

Group B

Andrew (AM 645, 652, 630): The two texts of the saga of the apostle Andrew found in AM 645 4to and AM 652/630 4to are independent versions of the same source: both depend for the *passio* section (the confrontation between the apostle and the earl Egeas) on the *Passio Sancti Andree Apostoli* (BHL 428),⁵¹ which in itself is based on an old Gnostic Acts of Andrew, and which takes the form of a letter sent by the priests and deacons of Achaia to the Christian community there. The AM 645 4to text is defective; it contains only the *passio* and a small portion of the miracle involving Philopater and the drowned bodies, but the *passio* section breaks off where Codex I of the 645 manuscript ends, and the miracle, which actually precedes the *passio* in Andrew's acts, is given at the start of the manuscript's Codex II.⁵² AM 652/630 4to contains, along with the same *passio*, a partial translation of the Acts of Andrew as found in Pseudo-Abdias (Book III). The Pseudo-Abdian text is a compilation, combining Gregory of Tours' version of the Acts of Andrew, the *Miraculis Beati Andree Apostoli*, otherwise known as the *Liber de Virtutibus* (BHL 430), and a version of the passion similar to a sixth-century Latin account called *Conversante et Docente* (BHL 429), which is an abbreviated version of the former, epistolary form of the *Passio*.⁵³

Bartholomew (AM 652, 630): 652/630 is a nearly verbatim copy of the saga as found in AM 645, with the addition of a homiletic introduction and a concluding chapter containing material concerning the translation of Bartholomew's relics. The introduction is original,⁵⁴ and the concluding chapter is an edited version of a separate account, the *Sermo S. Theodori Studitæ de S. Bartholomæo Apostolo* (BHL 1004).⁵⁵

⁵¹ The *Handlist* cites BHL 428 and 430 only for the AM 645 4to and AM 656 I 4to (14th century) texts, but the AM 652/630 texts should be included.

⁵² Elliott (1993:232) mentions that Andrew's Martyrdom often circulated in the manuscripts separately from accounts of his acts, and it may be that the translator of the *passio* found in Codex I of the AM 645 manuscript was working from a manuscript that did not include the acts. Anne Holtsmark (1938:6) suggests that Codex II of the AM 645 4to manuscript may have been written as a supplement to Codex I, since the *passio* of Andrew generally follows directly after the miracle of Filopater and the drowned crewmen.

⁵³ See Elliott 1993:234-235 and 525, and DAAA I:135-142. The title *Conversante et Docente* is taken from the account's opening words.

Gregory of Tours' version is based on an original Acts, possibly Syriac or Egyptian, probably from the early third century, attested to and denounced by Eusebius for its heretical (Manichean or Gnostic) content; Gregory himself apparently altered and censored the original, preserving only the miracles and admittedly paring down 'excessive verbosity'. See Elliott 1993:234-6 and James 1924:337.

⁵⁴ See Collings 1969:18 and Sverrir Tómasson 1988:332.

⁵⁵ Theodoros Studites' (759-826) sermon is given in PL 129:730-738, in the Latin rendition of Anastasius Bibliothecarius (ca. 810-879); Anastasius added the episode concerning the Grecian monk and the translation of Bartholomew's relics from Liparis to Benivent, PL 736C-738A (BHL 1006). The concluding section begins with a short summary of Bart-

James the Greater (AM 652, 630): The AM 652/630 4to version of the *passio* repeats the AM 645 4to account, but to this text adds a homiletic introduction and a concluding chapter on the *translatio* of James' relics to Spain. Kirby (1980:30) suggests that the introduction and conclusion are derived directly from AM 655 4to fragment XII-XIII, since the introductions in both manuscripts are identical and refer to material derived from the *Speculum Ecclesiae* of Honorius Augustinodensis (Honorius of Autun, ca. 1075-1156), which contains sermons on various subjects, including one on St. James (*De Sancto Jacobo Apostolo*, PL 172:981-986). The *Speculum Ecclesiae* is used again as the source for the saga's concluding chapter, which contains an account of the *translatio* of James' relics to Spain and of the subsequent conflict with Lupa, a rich noblewoman (along with a brief account, translated nearly verbatim from Honorius, of the character and martyrdom of St. Christopher, whose day is celebrated along with James' on July 25).

James the Less (AM 630): A variant of the Pseudo-Abdian *Passio Sancti Jacobi* (Book VI; BHL 4089), which exists in five different recensions.⁵⁶ The Pseudo-Abdian *Passio* itself is derived for the most part (i.e. in almost all of the recensions) on the information concerning James and his martyrdom given by Hegesippus in his *Memoirs* (*Hypomnemata*) and quoted in full by Eusebius in his *Historia Ecclesiastica*. The AM 652/630 4to version of the *passio* departs from Hegesippus' account of James' martyrdom and instead follows the account as given in Lipsius' fourth recension (BHL 4094, beginning „Tempore illo suscepit ecclesiam Hierosolymorum“), excerpts of which have been reprinted in the *Cat. Brux.:*203-4.

John (AM 652, 630): A compilation of material derived from the *Virtutes Iohannis* of Pseudo-Abdias (BHL 4316), the *Passio Iohannis* of Pseudo-Melito (BHL 4320), the Gospels, the *Historia Ecclesiastica* of Eusebius (cf. BHL 4324), Gregory the Great's homilies (26 and 30), and original material.

Philip (AM 630): A version of Latin Recension I of the Pseudo-Abdian *Passio Philippi* (Book X; BHL 6814). The translator adds a homiletic introduction and material interpolated from the Bible and other sources, including an account of the apostle's crucifixion and stoning while upon the cross; this account is not found in

holomew's activities in India and his martyrdom (not given in Theodoros' sermon), suggesting, if this summary is not an original addition by the homilist, that it was more than likely copied from an original that already included an edited version of the concluding parts of Theodoros' sermon. The summary in fact resembles notices on the apostle Bartholomew given in various patristic sources, including Bede's *Martyrologium* and Ordericus Vitalis' *Historia Ecclesiae* (PL 188:15-984); most of the notices, except for Bede's, mention that the apostle was martyred in Armenia. See *DAAA* II,1:103-104; Bede's notice is worded as follows: „IX. Kal. Septemb. Natales S. Bartholomaei apostoli, qui apud Indiam Christi evangelium praedicans vivens a barbaris decoriatus est atque iussu regis Astragis decollatus martyrium complevit“.

⁵⁶ See Collings 1969:70 and *DAAA* I:145-146.

many of the Latin manuscripts of the Pseudo-Abdian *Passio*, and is also not included in the later Icelandic versions of the saga, including *Codex Scardensis*. The *Legenda Aurea*, which gives an account of Philip's capture by the infidels and his subsequent crucifixion, states that this account is derived from Isidore's *De Ortu et Obitu Patrum* (PL 83:152); Isidore's version may in turn be derived from Jerome's translation of the *Chronicon* of Eusebius.⁵⁷

Group C

Clement (AM 645): A combination of material derived ultimately from the Pseudo-Clementine *Recognitiones* (chapters 1-5 in Unger, which describe Clement's travels with Peter, the reunions of members of Clement's family, and Peter's disputation with the heretic Simon Magus),⁵⁸ and a version of the *Passio* of St. Clement parallel to that given in *Mombritius* (I:341-344),⁵⁹ dealing with certain episodes involving miracles that occurred during Clement's episcopate, Clement's martyrdom, and the miracle that occurs yearly at his tomb (chapters 7-8 in Unger).⁶⁰ The saga is also based on material derived from the *Epistle of Clement to James* (*Epistula Clementis*), which was often attached to manuscript editions of the *Recognitiones*,⁶¹ the *Martyrium S. Clementis* of Simeon Metaphrastes, which came to be included in Greek epitomes of the Pseudo-Clementine *Recognitiones*, and the *Martyrium Clementis*, a 4th-century legend of St. Clement written by Bishop Ephraem of Cherson (d. 373).⁶² Dietrich Hofmann (1997:88, 103-5, and 155-6) suggests that the compiler of Clement's saga used the

⁵⁷ See Jacobus de Voragine 1969:292, and *Mombritius* II: 385.41-42 („Post haec Infideles ipsum tenuerunt: et cruci Instar magistri eius quem praedicabat affixerunt“). See also the appendix to *Mombritius*, II:714: „Be. Traditionem de crucifixione Philippi refert Hieronymus, Chron., an. 12 Claudii: ‘Philippus apostolus Christi apud Hierapolim Asiae civitatem, dum Evangelium populo nuntiaret, cruci affixus lapidibus opprimitur.’“

⁵⁸ Cf. *BHL* 6644, Rufinus of Aquileia's (ca. 345-410) Latin translation of the lost Greek *Recognitiones*, although the 645 text departs radically from this text.

⁵⁹ *Mombritius* I:341.21-344.47. AM 645 omits the second of the two appended miracles derived from Gregory of Tours' *Liber in Gloria martyrum* (see *BHL* 1854-1856).

⁶⁰ Cf. *BHL* 1848, the *Passio Sancti Clementis Papae et Martyris*, which itself is derived from the *Historia et Vita S. Clementis* given in the Beauchamps edition of the Pseudo-Abdian *Historia certaminis apostolici*; *BHL* 1848 also cites the Lazius and Faber editions of the Pseudo-Abdian collection.

⁶¹ The letter (along with a Latin translation of it by Rufinus), is reprinted in *PG* 2:31-56.

⁶² Simeon's *Martyrium S. Clementis*, which narrates the events that occurred during Clement's papacy beginning with the Sisinnius episode and ending with Clement's martyrdom, is the basis for the *Historia et Vita S. Clementis* included in the Pseudo-Abdian editions. Simeon's *Martyrium* is reprinted in *PG* 2:617-632 (from the edition of Cotelier 1672). A portion of the *Martyrium* is given in Simeon's *Vita Sanctorum*, published in *PG* 116:179-190. Bishop Ephraem of Cherson's (d. 373) *Martyrium Clementis* is the *Grundschrift* for the Clement *vita*. His *De miraculo quod in puero factum est a S. Clemente Sacro Martyre* is published in *PG* 2:633-646 (and is also included in Simeon's *Martyrium*).

Pseudo-Abdian Peter legends (or texts based on them), as well as the late-ninth-century *Vita S. Clementis* of Johannes Diaconus and Bishop Gaudericus Veliternus (*BHL 1851*), especially for the account of the *translatio* of Clement's body (*Post.*:150-151), but deviated significantly from these sources.⁶³

Martin of Tours (AM 645): A compilation of parts of the works of Sulpicius Severus (c. 363-420?). Chapters 1-24 (Unger): *Vita S. Martini* (*BHL 5610*); Chapter 25: *Epistula ad Eusebium* (*BHL 5611*); Chapters 26-52: *Dialogi II and III* (*BHL 5615* and 5616).⁶⁴

Matthias (AM 630): Kirby (1980:34) identifies the source of some of the material in the first part of the saga as a 9th-century sermon by Autpertus, abbot of Monte Cassino (*BHL 5695*), but the sermon and the saga share only minor similarities, possibly derived in both cases from common traditions concerning St. Matthias (Isidore, the *Actus Apostolorum*, the Gospel of Luke) known to medieval writers prior to the composition of several late-twelfth century works by Lambertus Parvus a Legia, monk of the monastery of St. Matthias at Trier (a metrical version of Matthias' *vita* and *miracula*, a prose *vita*, and a prose re-working of the *translatio*, *inventio*, and *miracula* included in his metrical work). The *Handlist 325* suggests that Lambertus' work was the source of the saga, but according to Collings 1969:61, the Icelandic version is probably based on a manuscript source containing accounts similar to those found in MS. 98 of the monastic library at Trier (*BHL 5698*, which was erroneously ascribed to Lambertus by the Bollandists). The saga also show strong parallels at points with the *Legenda Aurea* account of Matthias' life, and it must be considered whether the Icelandic homilist and Jacobus Voragine (d.1298) were working from the same source (most likely Bede), or whether the Icelandic saga is a sufficiently late addition to the AM 652/630 4to collection to allow it to have had recourse to the *Legenda Aurea* (if it had indeed originally existed in AM 652 4to at all).⁶⁵

The epitomes have been published in Dressel 1859. The first of Dressel's epitomae has also been published under the title *Epitome de Gestis S. Petri* in *PG 2*:469-604 (from the edition in Cotelier 1672). In these epitomes, as in the AM 645 4to *Clemens saga*, the theological discussions that form such a significant part of the *Recognitions* are abridged in favor of strictly narrative elements, although apparently to a lesser degree than in the AM 645 4to *Clemens saga*.

⁶³ Anne Holtmark (1938) had suggested that the 645 text „must be a translation of a medieval adaptation“ of the *Recognitions*. Hofmann (1997:156) states that it is certain that the compiler of Clement's saga used Johannes/Gaudericus, but his findings that the compiler used that text and others very freely echoes both Holtmark and Unger (1874:xvi), suggesting that its sources still require reassessment.

⁶⁴ Foote 1962:20 gives a list of the sources of the different recensions of the Icelandic saga of St. Martin.

⁶⁵ Jacobus mentions the interpretations of Jerome, Bede, and Dionysus (Paul's disciple) concerning Matthias' election. To Bede (or variously, Augustine) is ascribed a *Sermo in Natale Sancti Matthiae*; this is referred to by Jacobus when he says that the „life of Saint Matthias,

Niðrstigningar saga (AM 645): A translation of the *Descensus Christi ad Inferos* (the second part of the so-called *Gospel of Nicodemus*), Latin recension A (of two Latin versions and one Greek).⁶⁶ The *Gesta Salvatoris* (*verk grøðerans*) mentioned by the translator of the saga (*HMS* II:1.10) is the common title for the *Gospel of Nicodemus* (*Acta Pilati* and *Descensus*) prior to the 11th century.

Paul (AM 645): The primary source is the Acts of the Apostles. The final section (ch. 23 Unger) is from the *Martyrium Pauli* (or *Passio Sancti Pauli Apostoli*, as it is called in some manuscripts) of Pseudo-Linus (*BHL* 6570).

Peter (AM 645, 630): The AM 645 4to text is a defective, „abridged version“ of the text as found in AM 652/630 4to (or is an abridgement of a source text shared by the compilers of the sagas in both manuscripts). The AM 652/630 saga is a compilation, deriving its material from the gospels (or a gospel harmony) and Acts, the Clementine *Recognitions* (most likely in adapted form), and various versions of the Acts and Passions of Peter and Paul (Pseudo-Hegesippus, Pseudo-Marcellus, Pseudo-Linus, etc.) thereby rendering it the most variedly derivative saga of all those contained in the AM 645 4to and AM 652/630 4to manuscripts (cf. *BHL* 6063, 6570, 6644, 6646, 6648, 6655, 6659, 6664, 6667, 6668(?)). In its arrangement of its source material it resembles the Pseudo-Abdian *Passio* of St. Peter (and in fact parts of it appear to have been derived directly from Pseudo-Abdias).⁶⁷

in the version which is read in the churches, is believed to have been written by the Venerable Bede“ (see Ryan 1991:172; see also *DAAA* II,2:263).

A passage in the Icelandic version concerning the appropriateness of Judas' 'eternal death' (see *Post.*:768.30-769.12) is parallel to Bede's commentary in chapter 1 of his *Expositio Super Acta Apostolorum* (*PL* 92:944C). See Roughton 2002:331-2.

⁶⁶ The *Descensus*, which was not originally attached to the first part of the Gospel, the *Acta Pilati*, but which may have been composed earlier, exists in three recensions, two Latin and one Greek; Elliott 1993:165 dates both parts to the 5th-6th century, and mentions that Latin A is older than the Greek, although the *Acta Pilati* was originally written in Greek.

The *Descensus* is published in Tischendorf 1876:210-434.

⁶⁷ The Pseudo-Abdian *Passio* (*BHL* 6663-4) is found in the standard editions, and a version of it is given in *Mombritius* II:357-366 (*Actus et Passiones eorumdem Apostolorum Petri et Pauli*). The Pseudo-Abdian account is distinguished from the Icelandic one primarily by its dependence for its *passio* section on the *Passio Petri et Pauli* of Pseudo-Hegesippus (*BHL* 6648; Book III, ch. 2 of the *De excidio urbis Hierosolymitanae* (a reworking of the *De bello judaico* of Flavius Josephus), published in *PL* IS:2062-2310 (2169-2171 for the *Passio*), where it is erroneously attributed to St. Ambrose rather than on the *Passio sanctorum apostolorum Petri et Pauli* of Pseudo-Marcellus.

For further discussion of the Clementine material in the Icelandic sagas of St. Peter, see Foote 1990:13.

BIBLIOGRAPHY

Editions

- AAA= Lipsius, R. A. and M. Bonnet (eds). 1891, 1898, 1903, repr. 1959. *Acta Apostolorum Apocrypha*, 3 vols. Leipzig, repr. Hildesheim.
- AASS= *Acta Sanctorum*. 1643-1940. Società des Bollandistes. Bruxelles.
- Andreas saga postola. *Post.*:318-343 (AM 630 4to), 343-345 (AM 652 4to), 349-353 (AM 645 4to).
- Bartholomeus saga postola. *Post.*:743-754 (AM 630 4to), 754-757 (AM 652 4to), 757-762 (AM 645 4to).
- Beauxamis, Thomas. 1556 and 1571. *Abdiae Babyloniae primi episcopi ab apostolis constituti, De historia certaminis apostolici, libri decem, Iulio Africano [...]* interprete. Thomas Belot, Paris.
- Bonnet, M. (ed.). 1895. *Acta Andreae cum laudatione contexta*. C. Klincksieck, Paris. *Cat. Brux.*= *Catalogus Codicum Hagiographicorum Bibliothecae Regiae Bruxellensis. Pars I. Codices Latini Membranei*, Tomus I. 1886. Ed. Hagiographi Bollandiani. Typis Polleunis, Ceuterick et Lef bure, Bruxellis.
- Clemens saga. *Post.*:126-151 (AM 645 4to).
- Cotelier, J.B. (ed.). 1672. *Patres apostolici*. Paris.
- Dressel, A.R.M. (ed.). 1859. *Clementinorum Epitomae Duae*. J.C. Hinrichs, Lipsiae.
- Ephraem of Cherson. De miraculo quod in puero factum est a S. Clemente Sacro Martyre, *PG* 2:633-646.
- Faber= Faber, Johann (ed.). 1560. *Abdiae Babyloniae primi episcopi ab apostolis constituti, De historia certaminis apostolici, libri decem, Iulio Africano [...]* interprete. G. Guillard & A. Warancore, Paris.
- Fabricius, Johann Albert (ed.). 1703, repr. 1719, 1743. *Codex Apocryphus Novi Testamenti*, Vol. II. Benjamin Schiller, repr. Schiller & Kisner, repr. Christian Herold, Hamburg.
- Foote, Peter (ed.). 1962. Lives of Saints: Perg. fol. nr. 2 in the Royal Library, Stockholm. *EIM* IV. Rosenkilde and Bagger, Copenhagen. y
- Foote, Peter (ed.). 1990. A Saga of St Peter the Apostle: Perg. 4:o nr 19 in The Royal Library, Stockholm. *EIM* XIX. Rosenkilde and Bagger, Copenhagen.
- Gregory of Tours. 1885. Liber in Gloria martyrum. *MGH SS. rer. Mer.* I:484-561. Ed. Bruno Krusch. Hannover.
- HMS= *Heilagra manna s gur*. 1877. Ed. Unger, Carl Richard. Christiania.
- Holtsmark, Anne (ed.). 1938. A Book of Miracles: MS No. 645 4to of the Arn-Magnaean Collection in the University Library of Copenhagen. *CCI* XII. Copenhagen.
- Honorius of Autun. De Sancto Jacobo Apostolo. *Speculum Ecclesiae. PL* 172:981D-986A.
- Isidore of Seville. De Ortu et Obitu Patrum. *PL* 83:129-156.
- Jacobus de Voragine. 1890, repr. 1969. *Legenda Aurea: Vulgo Historia Lombardica Dicta*. Ed. Th. Graesse. Breslau, repr. Osnabr ck.
- J ns saga postola. *Post.*:412-436 (AM 630 4to), 436-443 (AM 652 4to).
- Larsson, Ludvig. 1885. *Isl ndska Handskriften No 645 4o i den Arnamagn enska Samlingen pa Universitetsbibliotecket i K benhavn i Diplomatariskt Aftryck Utgifven*. Lund.
- Lazius, Wolfgang (ed.). 1552. *Abdiae Babyloniae primi episcopi ab apostolis consti-*

- tuti, De historia certaminis apostolici, libri decem, Iulio Africano [...] interprete. Basiliae.*
- Mombritius= Mombricitus, Boninus (ed.). 1910. *Sanctuarium Seu Vitae Sanctorum*, I-II. Paris
- Nausea, Friedrich (ed.). 1531. *Anonymi Philalethi Eusebiani in vitas, miracula passionisque apostolorum rhapsodiae*. Cologne.
- Páls saga postola. *Post.*:216-236 (AM 645 4to).
- PG= Migne, J. P. 1856-1866. *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. Paris.
- PL= Migne, J.P. 1844-1864. *Patrologia cursus completus. Series Latina*. Paris.
- Post.*= *Postola sögur*. 1874. Ed. Unger, Carl Richard. Christiania.
- Pseudo Abdias. Actus et Passiones eorumdem Apostolorum Petri et Pauli. *Mombritius* II:357-366.
- Pseudo Abdias. De Gestis Beati Andreae Apostoli. *Faber*:20r-44v.
- Pseudo Abdias. Passio Sancti Bartholomaei Apostoli. *Faber*: 96-102; *Mombritius* I:140-144; AAA II,1:128-150; AASS, Aug. V, 34-38.
- Pseudo Abdias. Passio Sanctorum Simonis et Iudae Apostolorum. *Faber*:74v-85; *Mombritius* II:534-539.
- Pseudo Abdias. Virtutes Iohannis. *Faber* :50v-71.
- Pseudo Clement. Epistula Clementis ad Iacobum. *PG* 2:31-56.
- Simeon Metaphrastes. Martyrium S. Clementis Papae Romani. *PG* 2:617-632.
- Simeon Metaphrastes. Vita S. Clementis Martyris. Vita Sanctorum. *PG* 116:179-190.
- Slay, Desmond. 1960. Codex Scardensis. *EIM* II. Rosenkilde and Bagger, Copenhagen.
- Snorri Sturluson. 1941. Heimskringla I. Ed. Bjarni Aðalbjarnarson. *Íslensk fornrit* XXVI. Reykjavík.
- Theodoros Studite. Sermo de S. Bartholomæo Apostolo, interprete Anastasio Bibliothecario. *PL* 129:730-738.
- Thomas saga postola. *Post.*:727-728 (AM 652 4to), 712-727 (AM 630 4to).
- Tischendorf, Constantine (ed.). 1876, repr. 1966. *Evangelia Apocrypha*. Leipzig, rep. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim.
- Tveggia postola saga Simonis ok Jude. *Post.*:779-789 (AM 630 4to), 789-791 (AM 652 4to).
- Þórður Ingi. Guðjónsson. 1996. *Tómas saga postula*. University of Iceland, Reykjavík [Unpubl. Master's thesis].

Studies

- Bekker-Nielsen, Hans. 1965. *Legender-Helgensagaer. Norrøn fortællekunst: kapitler af den norsk-islandske middelalderlitteraturs historie*. Ed. Bekker-Nielsen, et. al. Akademisk Forlag, København.
- Bell, L. Michael. 1983. 'Hel Our Queen': An Old Norse Analogue to an Old English Female Hell. *Harvard Theological Review* 76:263-68.
- BHL= *Bibliotheca Hagiographica Latina*. 1898-1911, 1986 Ed. Socii Bollandiani, 2 vols., Suppl. et Novum supplementum. Brussels.
- Clover, Carol. 1974. Scene in Saga Composition. *ANF* 89: 59-83.
- Collings, Lucy Grace. 1967. *The „Málskrúðsfræði“ and the Latin Tradition in Iceland*. Cornell University. [Unpubl. Master's Thesis.]
- Collings, Lucy Grace. 1969. *The Codex Scardensis: Studies in Icelandic Hagiography*. Cornell University. [Unpubl. PhD dissertation.]

- Cormack, Margaret. 1994a. Saints' Lives and Icelandic Literature in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. *Saints and Sagas: A Symposium*. Ed. Hans Bekker-Nielsen, et. al. Odense University Press, Odense.
- Cormack, Margaret. 1994b. *The Saints in Iceland: Their Veneration from the Conversion to 1400*. Société des Bollandistes, Bruxelles.
- Cormack, Margaret. 2000. Sagas of Saints. *Old Icelandic Literature and Society*:302-325. Ed. Margaret Clunies Ross. Cambridge University Press, Cambridge.
- DAAA= Lipsius, R. A. 1883-90, repr. 1976. *Die Apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden: Ein Beitrag zur Altchristlichen Literaturgeschichte*, 2 vols and Supplement. Brunswick, repr. Amsterdam.
- Elliott, J. K. 1993. *The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*. Oxford University Press, Oxford.
- Foote, Peter. 1959. *The Pseudo-Turpin Chronicle in Iceland*. London Mediaeval Studies: Monograph No. 4, London.
- Foote, Peter. 1994. Saints' Lives and Sagas. *Saints and Sagas: A Symposium*:73-88. Odense University Press, Odense.
- Handlist = Widding, Ole, Hans Bekker-Nielsen and L. K. Shook. 1963. The Lives of the Saints in Old Norse Prose: A Handlist. *Medieval Studies* XXV:294-337.
- Harty, Lenore. 1977. An Edition of a Fourteenth-Century Version of *Andreas saga postola* and its Sources. *Medieval Studies* 39:121-159;
- Hennecke, E. 1965. *New Testament Apocrypha, Volume Two: Writings Related to the Apostles, Apocalypses, and Related Subjects*. Ed. W. Schneemelcher, trans. R. McL. Wilson et al. SCM Press Ltd, Great Britain.
- Hennecke, E. 1992. *New Testament Apocrypha, Volume Two: Writings Related to the Apostles, Apocalypses, and Related Subjects*. Revised edition, ed. W. Schneemelcher, trans. R. McL. Wilson et al. Westminster/John Knox Press, Louisville, Kentucky.
- Hofmann, Dietrich. 1997. *Die Legende von Sankt Clemens in den skandinavischen Ländern im Mittelalter*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Hreinn Benediktsson. 1965. *Early Icelandic Script as Illustrated in Vernacular Texts from the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Íslenzk handrit, series in folio 2. The Manuscript Institute of Iceland, Reykjavík.
- James, M. R. 1924. *The Apocryphal New Testament*. Oxford University Press, Oxford.
- Jón Hnefill Aðalsteinsson. 1997. *Blót í norrænum sið. Rýnt í forn trúarbrögð með þjóðfræðilegri aðferð*. Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Jónas Kristjánsson. 1981. Learned style or saga style. *Speculum Norroenvm: Norse Studies in Memory of Gabriel Turville-Petre*:260-292. Eds Ursula Dronke et al. Odense University Press, Odense.
- Jónas Kristjánsson. 1985. Sagas and Saints' Lives. *Cultura Classica e Cultura Germanica Settentrionale*:125-143. Eds Pietro Janni, et al. Atti del Convegno Internazionale di Studi Università di Macerata, Facoltà di Lettere e Filosofia, Macerata-S. Severino.
- Jónas Kristjánsson. 1988. *Eddas and Sagas. Iceland's Medieval Literature*. Trans. Peter Foote. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Kålund, Kr. 1888-94. *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling I-II*. København.
- Kirby, Ian J. 1980. *Biblical Quotation in Old Icelandic-Norwegian Religious Literature*. Vol. II: Introduction. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.

- Ólafur Halldórsson. 1967. *Sögur úr Skarðsbók*. Almenna Bókafélagið, Reykjavík.
- Ólafur Halldórsson. 1994. *Mattheus saga Postola*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Ólafur H. Torfason. 1993. *Heimildaskrá um Rómakirkju á Íslandi*. Þorlákssjóður, Reykjavík.
- Paasche, Fredrik. 1957. *Norges og Islands Litteratur*, 2nd ed. Ed. Anne Holtsmark. Oslo.
- Roughton, Philip. 1995. *Secular Saints' Lives: Studies in Rhetorical Similarities Between the Icelandic Saints' Lives and the Íslendingasögur*. University of Colorado, Boulder. [Unpubl. MA Thesis].
- Roughton, Philip. 2002. *AM 645 4to and AM 652/630 4to: Study and Translation of Two Thirteenth-Century Icelandic Collections of Apostles' and Saints' Lives*. University of Colorado, Boulder. [Unpubl. Ph.D. dissertation].
- Ryan, Granger, and Helmut Ripperger (trans.). 1991. *Jacobus de Voragine, The Golden Legend*. Ayer Company, Salem, New Hampshire.
- Söder, Rosa. 1932. *Die apokryphen Apostelgeschichten und die romanhafte Literatur der Antike*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Stefán Einarsson. 1957. *Icelandic Literature: An Introduction*. Johns Hopkins Press, Baltimore.
- Steinunn Le Breton Filippusdóttir, 1997. *De la „Vita“ à la Saga. Étude de structures et procédés littéraires hérités de l'hagiographie latine à partir de textes anciens traduits en norrois*. Tomes I-II. Paris. [Unpubl. PhD dissertation]
- Sverrir Tómasson. 1988. *Formálar íslenskra sagnaritara á miðöldum*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Sverrir Tómasson. 1992. *Kristnar trúarbókmenntir í óbundnu máli. Íslensk bókmenntasaga I:419-479, 593-598*. Ed. Vésteinn Ólason. Mál og menning, Reykjavík.
- Sverrir Tómasson. 1994. *The Hagiography of Snorri Sturluson, especially in the Great Saga of St Olaf. Saints and Sagas. A Symposium: 49-71*. Ed. Hans Bekker-Nielsen and Birte Carlé. Odense University Press, Odense.
- Turville-Petre, Gabriel. 1953. *Origins of Icelandic Literature*. Clarendon Press, Oxford.
- Weber, Gerd Wolfgang. *The decadence of feudal myth: Towards a theory of riddarasaga and romance. Structure and Meaning in Old Norse Literature: New Approaches to Textual Analysis and Literary Criticism:415-454*. Ed. John Lindow, Lars Lönnroth, and Gerd Wolfgang Weber. Odense University Press, Odense.

EFNISÁGRIP

Prettánda aldar safnritin, AM 645 4to og AM 652 4to, sem að hluta er aðeins til í eftirritinu AM 630 4to, eru elstu varðveittu handritin af íslenskum þýðingum úr latínu af lífssögum postula og annarra helgra manna. Því miður eru til fáar rannsóknir á sögum úr þessum safnritum en þær sem til eru, hafa leitt í ljós að þýðendur þeirra réðu yfir ágætri bókmenntalegri tækni og voru svo vel máli farnir að þeir gátu lagað latnesk stílbrogð og hugtök að íslensku máli og á þann veg sem hentaði textum er ætlaðir voru til eftirbreytni. Frásagnir safnritanna sýna mismunandi aðlögunartækni og í þessari ritgerð greinir höfundurinn á milli þriggja flokka í textum AM 645 4to og AM 652/ 630 4to. Sú aðgreining byggist á stíleinkennum og hversu náði er fylgt latnesku heimildunum, sérstaklega þó *Historia Apostolica* sem eignuð er Abdias (Pseudo-Abdias), verki sem er frá 6. eða 7. öld.

Í A-flokknum (Group A) eru sögur sem þýddar eru eftir Abdias. Í þeim er að mestu dregið úr retórísku skruði frumritsins en lögð áhersla á einfaldan frásagnarstíl og hnitmiðun samtala og frásagna af atburðum og skýra endurspeglun dæma til eftirbreytni sem eru einkennandi fyrir frumrit Abdias og ofin eru fimlega inn í lífssögu hins helga manns og hina þematísku atburðarás. Um sagnagerð af þessu tagi er Bartholomeus saga postula tekin sem dæmi og greind nákvæmlega.

Þær sögur sem heyra til B-flokknum (Group B) styðjast aðallega við texta Abdias en við þær hefur verið bætt efni úr öðrum heimildum eða aukið við hómilíum í upphafi frásagnarinnar eða við lok hennar. Einkennandi fyrir stíl sagna í þessum flokki er meiri notkun mælskubragða en í A-flokknum. Frásagnartækni þessarar sögugerðar er stuttlega lýst með dæmum úr Andreas sögu postula og sýnt hvernig latneskur texti jarsteinanna er sniðinn að þjóðtungunni í því skyni að auka leikræn áhrif eða til að leggja áherslu á sérstök efnisatriði.

Í C-flokk er skipað þeim sögum sem styðjast við margar aðrar heimildir en Abdias. Höfundur ætlar að sögur þessa flokks, sérstaklega Páls saga postula og Clemens saga, geti greint nánar skyldleika stíls helgisagna og Íslendingasagna, þar sem þessi gerð sagna er líkari Íslendingasögum en aðrar lífssögur helgra manna í safnritunum tveimur, sérstaklega að því er varðar þrífætta byggingu og það vægi sem samtöl og lýsingar atburða hafa í frásögninni. Allmargar athuganir höfundar lúta að því hvernig þýðendurnir hafa tekið þessa frásagnartækni upp úr frumheimildum sínum eða lagað þýðingar sínar að þeim sagnahætti sem tíðkast í Íslendingasögum.

Nákvæm rannsókn textanna í AM 645 4to og AM 652/630 hefur leitt í ljós frumlega hugsun ekki aðeins í því hvernig retórískum stílbrogðum er oft fimlega beitt heldur einnig hvernig val mælskubragðanna í þýðingunum sýnir ákveðin hárfín blæbrigði sem oft skortir í frumritunum. Höfundur þessarar greinar hvetur til að frekari rannsóknum á þessum fyrstu bókmenntum á þjóðtungunni verði haldið áfram því að slíkar rannsóknir myndu ýta til hliðar venjubundnum hugmyndum sem menn hafa um þær haft og leiða til aukins skilnings á mikilvægi þeirra og þýðendanna í þróun íslenskrar frásagnarlistar.

Philip Roughton
Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi
 101 Reykjavík
 philroughton@earthlink.net

JÓHANNES NORDAL

FERILL SKARÐSBÓKAR

INNGANGUR

Í OKTÓBER 1966 kom til Íslands veglegt íslenskt skinnhandrit, *Codex Scardensis* eða Skarðsbók, sem á eru ritaðar postulasögur. Sætti þetta nokkrum tíðindum, þar sem Skarðsbók var fyrsta skinnbókin sem endurheimt var til landsins og um leið sú fyrsta sem hin nýja Handritastofnun Íslands, síðar nefnd Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, fékk til varðveislu. Fyrir nokkrum árum færði Stefán Karlsson, þáverandi forstöðumaður Árnastofnunar, það í tal við mig að ég rifjaði upp atvikin að því að Skarðsbók var keypt til landsins á þessum tíma svo að vitneskju um þennan þátt í merkri sögu handritsins yrði haldið til haga.

Þegar ég fór svo að huga að þessu máli alllöngu síðar fannst mér freistandi að kynna mér það sem vitað er um sögu Skarðsbókar frá upphafi svo að ég gæti sett heimkomu hennar í samhengi við örlög hennar fram að þeim tíma. Þetta er ekki sízt forvitnilegt vegna þess hve óvenjulegur ferill Skarðsbókar hefur verið, en hún er hvort tveggja í senn: síðasta skinnbókin frá gullöld handritagerðar á Íslandi sem seld var úr landi og sú fyrsta sem skilaði sér heim aftur eftir að hafa verið í eigu eins mesta handritasafnara allra tíma. Fyrir utan þann hluta eftirfarandi frásagnar sem byggður er á endurminningum mínum og tiltækum gögnum um kaup og heimkomu Skarðsbókar er hér alfarið stuðzt við rannsóknir og rit annarra. Er efni fyrri hluta greinarinnar að langstærstum hluta sótt í það sem þeir Desmond Slay¹ og Ólafur Halldórsson² hafa ritað um sögu Skarðsbókar og A. N. L. Munby³ um handritasafnarann Sir Thomas Phillippus.

¹ D. Slay. Introduction. *Codex Scardensis* (Copenhagen, 1960).

² Ólafur Halldórsson. Inngangur. *Sögur úr Skarðsbók* (Reykjavík, 1967).

³ A. N. L. Munby *Portrait of an Obsession*. The life of Sir Thomas Phillippus, the world's greatest book collector, adapted by Nicholas Barker from the five volumes of *Phillippus Studies* by A. N. L. Munby (London, 1967).

POSTULASÖGURNAR Á SKARÐI

Skarðsbók er að áliti Ólafs Halldórssonar rituð laust eftir miðja 14. öld. Hún er safnrit eins og flestar hinna stærri skinnbóka og eru á hana skráðar ellefu postulasögur. Ólafur lýsir henni m.a. svo í formála sínum að *Sögum úr Skarðsbók*:

Skarðsbók er gerð á þeim tíma þegar bókagerð stóð á sem hæstu stigi á Íslandi. Bókin er í stóru broti, hefur líklega ekki verið minni en 42,5 sm. á hæð og allt að 29-30 sm. á breidd, en það er sama brot og er á Flateyjarbók. Stærstu blöð Skarðsbókar, eins og hún er nú, eru um það bil 41,6 x 27-28 sm., en flest blöðin eru eitthvað skert á jöðrum og þó einkum við kjölinn. (bls. 10)

Auðséð er að sá sem lét skrifa bókina hefur viljað hafa hana sem glæsi-legasta í útliti. Letrið er með stærsta móti, eftir því sem gerist í íslenskum handritum, og bil milli lína í breiðara lagi; svo og eru spássíur stærri en almennt gerist og bilið milli dálka óvenju breitt. (bls. 11)

Kapítulafyrirsagnir í Skarðsbók eru skrifaðar með rauðu bleki, en upphafsstafir eru dregnir ýmsum litum, og eru litirnir fjölskrúðugri og með meiri blæbrigðum en í flestum öðrum íslenskum handritum. Upphafsstafir eru stærstir við upphaf hveggar sögu, og eru myndir af postulunum dregnar í upphafsstafi þessara sagna. . . . Öll lýsing bókarinnar er mjög falleg, en ekki kemst hún þó til jafns við lýsingu lögbókarinnar frá Skarði. (bls. 13)

Um sögu Skarðsbókar er meira vitað en nokkurrar annarrar skinnbókar íslenzkrar frá fyrri öldum að því er Ólafur Halldórsson telur. Elztu heimildir um hana er að finna í Vilchins máldaga frá 1397, en þar er sagt að Ormur bóndi hafi lagt til kirkjunnar að Skarði á Skarðsströnd „postula sögur, so að kirkjan skal eiga hálfar, en sá bóndi hálfar er þar býr.“ (bls. 15) Er þetta helmingafélag eðlilegt í ljósi þess að á Skarði var bóndakirkja en hún átti helming jarðarinnar á móti bónda. Frá gjöf Orms er einnig sagt í máldaga kirkjunnar á Skarði sem skráður er á auðar síður aftast í skinnbókinni. Var Ormur þessi Snorrason höfðingi mikill og um skeið lögmaður og hirðstjóri. Hann er talinn fæddur 1320 og dáinn 1401 eða 1402, og telur Ólafur því ekki ósennilegt að Skarðsbók hafi verið fyrir hann gerð í Helgafellsklaustri þótt þess sé hvergi getið.

Í máldögum kemur fram að Ormur hafi látið margar aðrar gjafir til Skarðskirkju af hendi rakna.

Skarð hefur lengi verið frægt fyrir að þar hefur sama ætt búið frá því um 1100 og allt fram á þennan dag. Segir það sína sögu um metnað ættarinnar og fastheldni, en Skarðverjar voru öldum saman meðal ríkustu höfðingjaætta landsins. Skarðsbók var því vel geymd í þeirra höndum og var hún þar enn þegar Árni Magnússon hófst handa um handritasöfnun sína þremur öldum síðar.

Árni hefur vafalaust lagt kapp á að eignast Skarðsbók þótt honum tækist það ekki, en í staðinn fékk hann hana að láni á meðan hann dvaldist hér á landi við jarðarbókarstörf. Lét hann Eyjólf prest Björnsson gera af henni vandað eftirrit á árunum 1710-12 og tók sjálfur þátt í því að bera það saman við frumritið. Eftirrit þetta í þremur bindum er nú í Árnasafni í Kaupmannahöfn. Síðast vikur Árni að Skarðsbók árið 1729 í bréfi til Orms Daðasonar, sýslumanns í Dalasýslu, með þessum orðum: „Um postulasögurnar á Skarði má blífa sem er; þar um vil ég ekki framar sýsla.“ (bls. 16) Þegar haft er í huga að Ormur var í mægdum við þá Skarðverja og hafði lengi aðstoðað Árna við söfnun handrita er ekki úr vegi að álíta að hann hafi boðizt til að gera lokatilraun til að ná í bókina fyrir Árna. Orð Árna bera hins vegar vott um vonbrigði og þreytu eins og hann hafi þrefað lengi um málið og þyki nú nóg komið, enda var hann, þegar hér var komið sögu, mæddur orðinn eftir brunann mikla og átti skammt eftir ólifað.

Eftir þetta er Skarðsbók reglulega nefnd í máldögum og öðrum heimildum um eignir kirkjunnar að Skarði allt fram til ársins 1807 eins og Ólafur Halldórsson hefur rakið eftir vísitasubókum biskupa og prófafa. Eftir 1807 og allt til ársins 1826 eru eignir kirkjunnar sagðar óbreyttar í skýrslum prófafa án þess að þær séu taldar upp hverju sinni. Árið 1827 þegar Steingrímur Jónsson vísiterar Skarðskirkju í fyrsta sinn bregður hins vegar svo við að bókin er horfin og biskup skrifar í skýrslu sína: „Postulasögur á membrana fyrirfundust nú ekki“. Hefur Steingrími, sem var mikill lærdómsmaður um handrit og forn fræði, vafalaust brugðið við er hann sá að þessi mikla skinnbók var ekki lengur á sínum stað, en ekki kemur þó fram að hann hafi grennslazt fyrir um afdrif hennar. Enn er ekkert vitað um það hvenær á tímabilinu 1807-27 Skarðsbók hefur horfið úr eigu Skarðskirkju eða með hvaða hætti, en á Skarði bjó á þessum árum ríkismaður af ætt Skarðverja, Skúli Magnússon sýslumaður, sonur Magnúsar Ketilssonar. Varð hann kammerráð og mikils metinn á sinni tíð en „um hann er vitað að hann hirti miðlungi vel um bóka- og handritasafn

föður síns“ segir Ólafur Halldórsson í formála sínum að Sögum úr Skarðsbók. (bls. 18)

Eftir þetta virðist ekki líða á löngu áður en norrænir fræðimenn töldu Skarðsbók með öllu glataða. Árið 1874 gaf norskri fræðimaðurinn C. R. Unger út heildarsafn postulasagna, en meginuppistaða útgáfunnar er eftirrit það sem Árni Magnússon lét gera af postulasögunum í Skarðsbók. Í formála segir útgefandi að frumritið sé því miður glatað. Brátt átti þó eftir að koma í ljós að svo var ekki.

Í grein er birtist í *Arkiv för nordisk filologi* árið 1892⁴ skýrir Eiríkur Magnússon í Cambridge frá því að hann hafi vorið 1890 séð íslenskt skinnhandrit nefnt í skrá um handritasafn Sir Thomas Phillipps, sem við nánari eftirgrennslan reyndist vera Codex Scardensis eða Postulasögurnar frá Skarði. Fékk Eiríkur leyfi til að skoða handritið tvívegis svo að hann gat samið nákvæma lýsingu á því og gengið úr skugga um að hér væri um sama handrit að ræða og Árni Magnússon hafði haft undir höndum og látið afrita á sínum tíma. Í sama hefti tímaritsins er grein eftir Jón Þorkelsson, þjóðskjalavörð, þar sem segir frá því að hann hafi í ferð til Englands einnig frétt af íslensku handriti í Phillipps safninu og fengið bréflaga upplýsingar sem bentu til þess að um Codex Scardensis væri að ræða. Ekki varð þó úr að hann færi að skoða handritið, enda þurfti að greiða eitt enskt pund fyrir hvern dag sem menn dvöldu við vinnu í safninu sem voru talsverðir peningar á þeim tíma. Af skýrslu þeirra Eiríks og Jóns kemur ekki fram að þeir hafi reynt að kanna hvernig Skarðsbók hafi borizt í safn Sir Thomas Phillipps og þeir fjalla ekkert um safn hans sérstaklega. Það er því forvitnilegt að rekja það sem nú er vitað um feril Skarðsbókar í Englandi og lýsa stuttlega handrita- og bókasöfnun Phillipps eins og A. N. L. Munby lýsir henni, en hann telur að Phillipps hafi átt mesta einkasafn sinnar tegundar sem nokkru sinni hefur verið saman dregið af einum manni.⁵

⁴ Eiríkur Magnússon. Codex Scardensis af postulasögur. *Arkiv för nordisk filologi* (Lund, 1892), bls. 230-245.

⁵ A. N. L. Munby, bls. XVII. Þar segir m.a.: „Thus he amassed the greatest collection of its kind ever put together by a private individual; its size alone, as well as the way it was collected, defy any reasonable explanation [...] Phillipps had many good sides to him: his passion for the proper preservation of archives, far ahead of his time, is a case in point. But if a tragedy is found in the unnatural growth of some normal human characteristic, this is indeed the collector's tragedy.“

SIR THOMAS PHILLIPPS OG SAFN HANS

Thomas Phillipps var fæddur í Manchester árið 1792. Faðir hans var bónda-sonar, sem komizt hafði í góð efni í baðmullar- og prentiðnaði. Var hann orðinn fimmtugur þegar honum fæddist þessi eini sonur utan hjónabands, en barnsmóðir hans sem var af lágum stigum hvarf strax úr lífi hans og giftist öðrum manni. Fáum árum eftir að Thomas fæddist dró faðir hans sig út úr daglegum rekstri og keypti sér myndarlegt sveitasetur, Middle Hill, í Gloucestershire. Ólst Thomas því upp við góð efni, en án móðurlegrar umhyggju, og var honum alla ævi ríkt í huga að finna heimildir fyrir því að hann gæti rakið ætt sína til ættgöfugra fólks en foreldrar hans virtust vera.

Thomas var snemma settur til mennta, fyrst hjá einkakennara en síðan í menntaskólann í Rugby, en þar byrjaði hann að safna bókum í alvöru. Síðan lá leið hans til Oxford þar sem honum sóttist námið seint, enda átti söfnun handrita og bóka nú hug hans allan. Fóru útgjöld hans til bókakaupa brátt langt fram úr því fé sem faðir hans ætlaði honum til framfærslu og varð skuld söfnun hans vegna þeirra að sífelldu ágreiningsefni á milli þeirra feðga. Gekk þetta svo langt að Phillipps eldra þótti vissara að setja í erfðaskrá sína ákvæði þess efnis að Thomas skyldi ekki öðlast ráðstöfunarrétt á helztu fasteignum sínum, þótt hann nyti allra tekna af þeim. Engu að síður vænkaðist hagar hans mjög þegar faðir hans féll frá árið 1818 þar sem hann hafði nú yfir 6000 punda árlegar tekjur af eignum sínum sem var stórfé á þeim tímum.

Feginn frelsinu gekk Thomas nú að eiga heitmey sína, hershöfðingjadóttur af góðum ættum, en faðir hans hafði áður meinað honum að kvænast henni þar sem ekki hafði samizt um nógu ríflegan heimanmund. En þótt efni væru takmörkuð kom þar á móti að tengdafaðirinn hafði góð sambönd á æðstu stöðum og gat brátt komið því til leiðar að konungur útnefndi Thomas baronet, sem er lægsta stig aðalstignar og heimilaði honum að titla sig Sir Thomas. Hefur þessi upphæfð vafalaust verið honum uppbót á ættleysi foreldra sinna, en um leið hlaut hún að styrkja stöðu hans á margvíslegan hátt í stéttvísu samfélagi þeirra tíma. Allt virtist því brosa við hinum unga manni þar sem hann gat bæði lifað glæstu lífi yfirstéttamanns og aukið hróður sinn meðal safnara og lærdómsmanna. Þess var þó ekki langt að bíða að taumlaus ástríða til söfnunar handrita yfirgnæfði allt annað svo að skuldir hlóðust upp og hann varð að draga saman seglin á öllum öðrum sviðum. Loks var svo komið að hann sá þann kost vænstan að flytjast til meginlands Evrópu og setjast að í Bern í Sviss þar sem ódýrt var að búa og freistingar og skuldheimtumenn heimalandsins fjarri.

Þótt þessi ráðstöfun væri gerð í því skyni að rétta við fjárhaginn varð hún sízt til þess að draga úr söfnunargleðinni, enda voru tækifærin til að komast yfir handrit og önnur gömul menningarverðmæti á meginlandi Evrópu meiri og betri um þessar mundir en líklega nokkru sinni fyrr eða síðar. Í kjölfar frönsku byltingarinnar og Napóleonsstyrjaldanna skapaðist upplausnarástand á mörgum sviðum þjóðlífsins, eignir fjölda aðalsætta, klaustra og opinberra stofnana höfðu tvístrazt og gengu kaupum og sölum fyrir smánarverð eða urðu eyðingu að bráð. Frá Þýzkalandi voru t.d. sagðar sögur um skóara sem fóðruðu og bættu skó með skinni úr fagurlega skreyttum handritum úr klaustursöfnum, og minna þær á það sem vitað er um örlög ýmissa handrita á Íslandi á sautjándu öld. Hér komst því hnífur Sir Thomas aldeilis í feitt, enda dvaldist hann alls sjö ár, 1822-29, á meginlandinu og ferðaðist víða og allt til Mið-austurlanda í leit að handritum. Þegar hann loks sneri aftur heim til Englands og settist að á búgarði sínum Middle Hill hafði hann bætt stórkostlegum verðmætum við safn sitt.

En mikið vill meira, og næstu árin heldur Sir Thomas áfram söfnun sinni af engu minni ákafa en áður, enda bárust verðmæt handrit á bókamarkaðinn í London hvarvetna að. Var hann sagður ódeigur að yfirbjóða keppinauta sína þótt lausafé væri oft af skornum skammti og hann þyrfti því að semja um langa greiðslufresti eða afla sér lánsfjár með öðrum hætti. Gott dæmi um viðskipti hans, og um leið þau stærstu sem heimildir eru um að hann hafi nokkru sinni gert, er samningur sem hann gerði við bóksalann Thomas Thorpe árið 1836. Thorpe rak verzlun við Piccadilly stræti í London og víðaði einkum að sér handritum frá ýmsum löndum á meginlandinu. Átti hann við fjárhagsörðugleika að etja, þegar hér var komið sögu, og ákvað að bjóða allar birgðir sínar af handritum til sölu í einu lagi. Eftir langt þjark náði Sir Thomas samningum við hann um kaup allra handritanna fyrir 6000 sterlingspund, sem greidd voru með víxlum framlengjanlegum allt til ársins 1844. Ekki bjargaði þetta þó Thorpe frá því að verða gjaldþrota nokkru síðar, enda þráðist Sir Thomas við að greiða víxla sína eins lengi og hann frekast gat.

Skarðsbók virðist hafa verið meðal þeirra 1647 handrita sem Sir Thomas eignaðist með þessum gerningi, en hún er fyrst færð á skrá um safnið sem „no. 10442 Evangelia Islandice“. Í síðari skrá um handrit safnsins er skráningin „16504 Acts of the Apostles in Icelandic“. Engar heimildir eru um það hvaðan bókin komst í hendur Thorpes en vitað er að hann fékk mikið af handritum frá meginlandi Evrópu. Í skrá sem Thorpe gaf út um þau handrit sem hann bauð til sölu 1836 er Skarðsbók lýst sem hér segir: „Icelandic MS.— The history of

the lives of the Apostles, MS. of the thirteenth Century, in the Icelandic Character upon vellum, in large folio, pp. 160, 21 l. Manuscripts in this language are of the very rarest occurrence; the date of the present one is given on the authority of Professor Thorkelin, at Copenhagen."⁶ Bendir þetta eindregið til þess að handritið hafi komið frá Kaupmannahöfn og sá sem seldi það hafi vitnað í Grím Thorkelín varðandi aldur þess, en Grímur lézt árið 1829. Varpar þetta þó litlu ljósi á það hvenær og hvernig Skarðsbók hvarf úr eigu Skarðskirkju, fór þaðan til Kaupmannahafnar og lenti loks í höndum bóksala í London, en hennar er síðast getið með vissu meðal eigna Skarðskirkju árið 1807 eins og að framan getur.

Að þessi eyða skuli vera í hinni löngu sögu Skarðsbókar, og það einmitt þegar hún hverfur úr eign Íslendinga, hefur orðið mörgum umhugsunarefni. Hvorki Desmond Slay né Ólafur Halldórsson sem bezt hafa kynnt sér sögu bókarinnar hafa fundið neitt sem sker úr um hvernig hún hefur borizt frá Skarði til London. Heimildir eru um flesta þá erlendu ferðamenn sem fóru um landið á þessum árum án þess að Skarðsbókar sé getið. Ólíklegt er að hún hefði komist í hendur Thorpes ef enskir ferðamenn hefðu flutt hana með sér til Englands, auk þess sem áritun Gríms Thorkelíns virðist staðfesta að hún hafi farið um hans hendur í Kaupmannahöfn. Öruggt svar við því hvað hér hefur gerzt fæst því varla nema nýjar og óvæntar heimildir komi í leitirnar. Hins vegar getur verið freistandi að geta í eyðurnar, en það hefur t.d. Benedikt S. Benedikz gert tilraun til í grein sem hann skrifaði í *Scandinavian Studies* 1970. Færir hann þar fram líkur fyrir því að Skúli Magnússon hafi gefið Magnúsi Stephensen Skarðsbók til að friðmælast við hann eftir að Skúli hafði hlaupið á sig með stuðningi sínum við Jörund hundadagakonung. Síðan hafi Magnús haft bókina með sér til Kaupmannahafnar 1825 og gefið Grími Thorkelín hana til að jafna gamlan ágreining þeirra á milli. Allt er þetta nokkuð langsótt og næsta ólíklegt að Magnús hefði hvergi látið þess getið ef slíkur gripur hefði verið árum saman í hans eigu.

Ég minnst þess hins vegar að Sigurður Nordal hafi á sínum tíma sagt mér að hann teldi líklegast að Skúli Magnússon hefði látið Kristján son sinn, síðar sýslumann og kammerráð á Skarði, taka Skarðsbók með sér í farareyri þegar hann sigldi til náms í Kaupmannahöfn 1825. Ég vissi ekki fyrir en nýlega að hann hafði nefnt þessa hugmynd sína í bréfi til Stefáns Karlssonar dags. 28. nóvember 1966, en Stefán hafði áður í bréfi til Sigurðar sagzt álíta að mörg handrit hafi borizt til Noregs með Íslendingum sem hafi selt þau þar sér til

⁶ D. Slay, bls. 17.

framfæris. Í svari sínu segir Sigurður: „Er ekki Skarðsbók þannig úr landi komin, að Skúli Magnússon hefur látið Kristján son sinn, sem var í Höfn 1825-28 fá hana með sér (eða sent honum hana) og Kristján látið Grím Thorkelín, vin þeirra feðga, aðstoða sig við að selja hana til Englands? Þegar Bogi segir í Sýslumannaævum, að Skúli hafi lagt „sig lítið eftir lærdómsmenntum eða fræðibókum á sínum seinni árum,“ gæti það verið sneið, sem ætti við Skarðsbókarsöluna.“

Fjárhagsaðstæður á Íslandi á þessum tíma renna stöðum undir þessa tilgátu. Þótt auður Skarðverja væri ennþá drjúgur á íslenzkan mælikvarða hefur hann verið bundinn í jarðeignum og ekki víst að auðvelt hafi verið fyrir Skúla að búa Kristján svo að heiman að hann gæti borið sig í höfuðborginni eins og höfðingjasyni sæmdi. Peningaskortur hafði verið landlægur á Íslandi um langan aldur en þó versnað um allan helming vegna fjárhagshruns í Danmörku á styrjaldarárunum sem gerði seðlæign manna næstum verðlausa en á eftir fylgdi langt samdráttartímabil.⁷ Það er því líklegt að lausafé hafi verið orðið af skornum skammti á Skarði og því verið freistandi að grípa til Skarðsbókar sem skotsilfurs erlendis fyrir hið upprennandi höfuð ættarinnar, en Skúli mátti treysta því að hún yrði auðseljanleg með öruggri aðstoð Gríms Thorkelíns.

Víkur þá aftur að Sir Thomas sem hélt áfram söfnun handrita og prentaðra bóka af ástríðufullum dugnaði allt til æviloka. Þótt hann hefði sérstök áhugamál á sviði héraðssögu og ættfræði voru söfnun hans engin slík takmörk sett og engu líkara en hann hafi safnað öllu sem kló á festi. Framan af ævi safnaði hann einkum handritum og alls konar skjölum, en eftir því sem úr frambóði slíks efnis dró síðar á öldinni jukust kaup hans á prentuðum bókum að sama skapi, enda lét hann svo um mælt undir lok ævi sinnar að hann vildi eignast eitt eintak af öllum prentuðum bókum í heiminum. En þar sem erfðaskrá föður hans kom í veg fyrir að hann gæti selt fasteignir sínar og bókakaupin fóru að jafnaði langt fram úr árlegum tekjum hlaut afleiðingin að verða sífelld skuldasöfnun og stríð við kröfuhafa. Öll önnur útgjöld voru því skorin við nögl hvort sem þau voru vegna aðbúnaðar fjölskyldunnar og hans sjálfs eða til að gera bókasafninu til góða. Þótt húsakostur væri ríflægur þrengdi stöðugt að heimilisfólkinu eftir því sem hlaðar handrita og bóka fylltu fleiri herbergi, en jafnframt voru öll útgjöld til viðhalds og þæginda látin sitja á hakanum. Sparnaðurinn hlaut einnig að ná til bókasafnsins, umsjár þess og umhirðu. Þar treysti Sir Thomas á sjálfan sig einan og heimilisfólk sitt, en réð sér aldrei

⁷ Guðmundur Jónsson. Myndun fjármálakerfis á Íslandi. *Rætur Íslandsbanka*. Ritstjóri Eggert Þór Bernharðsson (Reykjavík, 2004), bls. 15-16.

þjálfaða aðstoðarmenn til að vinna við skráningu eða að viðgerðum handrita. Lét hann dætur sínar og vinnukonur aðstoða sig við að sauma og gera við band á gömlum skinnbókum en til hlífðar notaði hann stíf pappa- eða tréspjöld. Var þessi umbúnaðar sæmilega sterkur en umfram allt ódýr, enda hrósaði Sir Thomas sér af því að það kostaði sig ekki nema tvö penny að binda hverja bók. Skarðsbók er eitt þeirra handrita sem fékk þessa meðferð og virðist það ekki hafa orðið henni til teljandi skaða, en víða hefur hann þó látið klippa tjásur utan af trosnuðum blöðum svo að þau eru ekki lengur jöfn að stærð.

Þótt útgjöld og skuldakröfur þrengdu að úr öllum áttum var Sir Thomas það metnaðarmál að kynna safn sitt og njóta viðurkenningar lærðra manna. Hann lagði mikla vinnu í að gefa út skrár um safnið, sem voru þó mjög af vanefnum gerðar, enda vann hann aleinn að þeim og hafði hvorki tíma né þekkingu til að kanna til neinnar hlítar öll þau ógrynni fornra handrita sem hann hafði dregið að sér. Einnig var hann gestrisinn við lærða menn sem sóttust eftir að skoða safn hans og var óspar á tíma sinn til að kynna þeim safnið og leita að því sem þeir höfðu áhuga á.

Árið 1863, þá rúmlega sjötugur, réðst Sir Thomas í það stórvirki að leigja og síðan kaupa stórt óðalsetur, Thirlestaine House, í Cheltenham til að geta flutt þangað með safn sitt allt. Megintilgangur flutningsins var þó ekki að koma bókasafninu og fjölskyldu sinni í betra húsnæði heldur að forða safninu frá því að lenda í höndum þess tengdasonar síns, er giftur var elztu dóttur hans, en milli þeirra tengdafaðga var fullt hatur. Hér voru enn að verki ákvæði í erfðaskrá Phillipps eldra sem takmörkuðu ekki aðeins ráðstöfunarrétt sonar hans á Middle Hill og öðrum fasteignum, heldur sagði einnig fyrir um hvernig þær skyldu erfast til barna hans.

Eftir að Sir Thomas hafði með þessum flutningi forðað safninu sínu frá því að komast í hendur hins hataða tengdasonar, fór hann að velta fyrir sér ýmsum leiðum til að tryggja varðveizlu þess í heild eftir sinn dag. Lengst komst sú hugmynd hans að varðveita safnið í Thirlestaine House sem sjálfstæða stofnun í eigu ríkisins, en að lokum strandaði sú ráðagerð eins og aðrar á ýmsum kröfum hans, þ.á m. um að ráða einn öllu um skipulag safnsins og stjórn. Þegar Sir Thomas lézt árið 1876 kom svo í ljós að hann hafði arfleitt yngstu dóttur sína, Mrs. Fenwick, að safninu og Thirlestaine House, en síðan skyldi hvort tveggja ganga til yngsta sonar hennar, Thomas Fitzroy Fenwicks. Að fá í hendur stórhýsi ásamt þessu mikla safni án teljandi fjármuna til að standa undir umsjá þess og viðhaldi var nánast hermdargjöf, þar sem marg-

víslegar hömlur voru settar í erfðaskránni á ráðstöfun eignanna, þar á meðal um sölu handrita og fágætra bóka. Af þessum ástæðum var gripið til þess ráðs að selja aðgang að notkun safnsins, sem varð m.a. til þess að Jón Þorkelsson hætti við að fara þangað til að skoða Skarðsbók, eins og áður er getið. Smám saman tókst erfingjunum hins vegar að fá dómstóla til að létta af þeim hömlum sem settar höfðu verið í erfðaskránni varðandi ráðstöfun og meðferð safnsins.

Rúmum áratug eftir að Sir Thomas lézt tók dóttursonur hans Thomas Fenwick við stjórn eignanna og síðan var það í meira en hálfa öld höfuðviðfangsefni hans að selja bækur og handrit, sem afi hans hafði safnað saman á um það bil jafnlöngum tíma. Fyrsta stóra handritasalan var til Þjóðbókasafnsins í Berlín, en síðan áttu svipaðar sölur sér stað til ríkissafna í Hollandi, Belgíu og Frakklandi. Mikill fjöldi bóka og handrita var einnig seldur á uppboðum hjá Sotheby í London, jafnframt því sem mörg af verðmætustu handritunum voru seld beint til einkasafna, og þá sérstaklega til hins fræga safns John Pierpoint Morgans í New York. Ekki er vitað til að aðrir hafi skoðað Skarðsbók á meðan hún var í eigu Thomas Fenwicks en Eiríkur Magnússon, en eftir að hann og Jón Þorkelsson sögðu frá því hvar Skarðsbók væri að finna spurðist norskur prófessor, Kristian Koren, fyrir um það hvort hún væri til sölu, en fékk litlar undirtektir.⁸

Thomas Fenwick lézt árið 1938, en með fráfalli hans og heimsstyrjöldinni síðari sem hófst árið eftir verða þáttaskil í sögu safnsins. Strax í stríðsbyrjun var Thirlestaine House tekið eignarnámi af brezka ríkinu til afnota fyrir ráðuneyti flugvélaframleiðslu, en allt sem eftir var af safninu var sett í kassa til geymslu í kjallara hússins. Að stríðslokum sáu forráðamenn safnsins enga leið til að koma því aftur fyrir og reka hin miklu húsakynni í Thirlestaine House með þeim hætti sem áður var. Sá kostur var því tekinn að bjóða allt sem eftir var af handritum og bókum til sölu í einu lagi og í því ástandi sem það var eftir margra ára geymslu og vanhirðu á meðan styrjöldin geisaði. Þetta var þó hægara sagt en gert þar sem væntanlegir kaupendur höfðu enga aðstöðu til að kynna sér efni eða ástand safnsins eins og ásigkomulag þess var og því ógjörmingur að leggja sæmilega öruggt mat á verðmæti þess. Að vísu var safnið ennþá geysimikið að magni, en eftir að búið var að selja úr því eftirsóttustu gripina í meira en hálfa öld var erfitt að meta hvað enn kynni að leynast þar af verðmætum. Vegna þessarar óvissu treystu opinber söfn sér ekki til að semja

⁸ D. Slay, bls. 17-18.

um kaup á því og svo fór að safnið var að lokum selt fornþókbókaafskurðunni William H. Robinson Ltd. við Pall Mall í London, en eigendur hennar voru bræðurnir Lionel og Philip Robinson.

Kaupverð safnsins var 100 þúsund sterlingspund, sem virtist mikið fé miðað við þá óvissu sem ríkti um ástand og innihald þess. En sú áhætta sem kaupendurnir tóku átti eftir að borga sig margfaldlega. Strax á fyrstu árunum eftir kaupin var búið að selja úr safninu fyrir öllu kaupverðinu og ríflega það, aðallega á þremur uppboðum hjá Sotheby. Árið 1956 drógu þeir bræður sig út úr almennri fornþókbókaafskurðun og einbeittu sér að því að vinna úr Phillippssafninu þar sem æ fleiri markverðir hlutir komu í ljós.

SKARÐSBÓK KEMUR AFTUR Í LEITIRNAR

Eftir að Eiríkur Magnússon kynnti sér Skarðsbók í Phillippssafninu í Thirlestaine House 1891 virðast fræðimenn engar spurnir hafa haft af örlögum hennar fyrr en eftir 1950, en þá kom ungur enskur fræðimaður, Desmond Slay, til að vinna að handritarannsóknum við Árnastofnun í Kaupmannahöfn. Vakti Jón Helgason prófessor máls á því við hann að hann kannaði fyrir sig hvar Postulasögurnar frá Skarði væru niður komnar. Komst Slay fljótlega að því að Skarðsbók væri meðal þeirra handrita, sem þeir bræðurnir Lionel og Philip Robinson höfðu eignast er þeir keyptu leifarnar af Phillippssafninu. Um þetta leyti var bókaútgáfan Rosenkilde og Bagger í Kaupmannahöfn að hefja nýja veglega ljósprentaða útgáfu á fornum íslenskum handritum, *Early Icelandic Manuscripts in Facsimile*, undir ritstjórn Jóns Helgasonar. Var nú ákveðið að Skarðsbók (Codex Scardensis) yrði meðal fyrstu handritanna sem út yrðu gefin í þessum flokki og var Desmond Slay falið að sjá um útgáfuna, en hann fékk góðfúslegt leyfi til hennar hjá þeim Robinson bræðrum. Birtist hin ljósprentaða útgáfa árið 1960 og var hún annað bindið í ritröðinni á eftir Sturlunga sögu, AM 122a, sem út kom árið 1958. Með þessari útgáfu var rækilega vakin athygli á Skarðsbók og því hvar hún væri niður komin meðal allra þeirra sem áhuga höfðu á íslenskum handritum.

Víkur þá sögunni til Landsbanka Íslands, en haustið 1959 var bankastjórnin, sem þá var skipuð Pétri Benediktssyni, Svanbirni Frímannssyni og Jóhannesi Nordal, farin að íhuga, hvernig minnst mætti með verðugum hætti 75 ára afmælis bankans. Ætlunin var að halda upp á það annað hvort 18. september 1960 þegar 75 ár voru liðin frá staðfestingu konungs á lögum um stofnun bankans eða þó frekar 1. júlí 1961, en bankinn hóf starfsemi sína 1. júlí

1886. Á meðan þessi mál voru til umræðu hafði bankastjórnin spurnir af því frá Sigurði Nordal, sem var í ritnefnd hinnar ljósprentuðu handritaútgáfu Rosenkilde og Bagger, að útgáfa Skarðsbókar væri væntanleg árið eftir, en handritið væri fengið að láni frá bóksala í London og væri því hugsanlega til sölu. Það hlyti því að vera kappsmál að það yrði keypt til Íslands en ekki selt öðrum. Þannig stóð á að framundan var á árinu 1961 fimmtíu ára afmæli Háskóla Íslands og að fengnum þessum upplýsingum fannst bankastjórn Landsbankans tilvalið að minnast merkra tímamóta í sögu þessara tveggja stofnana með því að Landsbankinn færði Háskólanum Skarðsbók að gjöf. Tók Sigurður Nordal að sér að skrifa Desmond Slay og biðja hann að kanna hvort eigendur bókarinnar væru fúsir að selja Íslendingum hana og ef svo væri hvort hægt væri að fá nokkra hugmynd um kaupverð. Varð Desmond Slay við þeirri ósk, skýrði málavexti bréflega fyrir Philip Robinson og óskaði eftir fundi til að ræða málið nánar. Fékk hann þau svör í bréfi dags. 26. janúar 1960 að þeir bræður hefðu á þeirri stundu engin áform um sölu handritsins, en kæmi síðar að því að þeir vildu selja yrði vandi þeirra sá að verðleggja það.⁹

Þrátt fyrir þessi svör vildi bankastjórnin ekki gefa málið upp á bátinn heldur láta frekar á það reyna með því að snúa sér beint til þeirra bræðra. Var Eiríkur Benedíksz sendiráðunautur í London beðinn að reyna að koma á slíkum fundi, en jafnframt var óskað eftir því við Desmond Slay að hann yrði þar einnig fulltrúa bankans til fulltingis. Í framhaldi af þessu var ákveðið að hittast eftir hádegi 7. júlí á skrifstofu bræðranna við Pall Mall götu nr. 16, og varð að ráði að sá sem þetta ritar færi þangað sem fulltrúi Landsbankans.

Vandi bankans var að sjálfsögðu sá sami og þeirra bræðranna, þ.e.a.s. að meta hvers virði bókin væri á markaði og hvað væri verjandi að greiða fyrir hana ef hún reyndist fól. Töldu menn að frá bankans sjónarmiði væri vel við hæfi að gjöf til Háskólans að þessu tilefni væri að verðmæti allt að einni milljón króna eða um 9500 sterlingspund á þágildandi gengi. Eitthvað herra væri þó ef til vill hægt að fara ef nauðsynlegt væri til að tryggja kaupin, en hvort líklegt væri að bókin væri fól fyrir fjárhæð sem væri eitthvað nærri þessum tölum var aftur á móti erfitt að meta. Þó taldi yfirbókavörður University College í London, maður vel kunnugur þessum markaði, að ólíklegt væri að hún yrði metin á meira en 8-10 þúsund sterlingspund, en prófessor Peter Foote hafði milligöngu um að fá álit hans á málinu.

⁹ Hér er, auk gagna í skjalasafni Seðlabankans, byggt á ljósrituðum bréfum sem Desmond Slay hefur látið stofnun Árna Magnússonar á Íslandi í té.

Þannig stóðu leikar þegar við Desmond Slay komum á tilsettum tíma á skrifstofu þeirra Philips og Lionels Robinson. Var okkur hlýlega tekið af tveimur lágvöxnum, snyrtilegum mönnum sem báðir virtust komnir á efri ár. Á borðinu lá Skarðsbók okkur til sýnis í hinu lausa pappabandi sem Sir Thomas Phillipps hafði látið vinnuhjú sín sauma og ganga frá eftir sinni fyrirsögn. Þótt umbúnaður þess væri fátæklegur, var handritið að mestu í góðu ástandi og heillandi að líta hinar glæsilegu síður þess í fyrsta sinn. Að þessari skoðun lokinni gerði ég grein fyrir áhuga bankans á því að kaupa bókina og spurði að lokum hvort þeir gætu hugsað sér að ganga til samninga við bankann um kaup á bókinni eða að taka til íhugunar kauptilboð frá honum. Philip Robinson sem hafði orð fyrir þeim bræðrum lagði, eins og í bréfi sínu fyrr á árinu, áherzlu á það hve erfitt væri að leggja mat á gömul og einstök handrit eins og Skarðsbók og væri því uppboð æskilegasta leiðin ef til sölu kæmi. Aðspurður um það hve fljótt þeir gætu hugsað sér að setja handritið á uppboð svaraði hann því til að ákvörðun um það væri ekki lengur á þeirra valdi þar sem þeir væru búnir að stofna vörzlusjóð (Trust) um handritaeign sína og gætu stjórnendur hans nú einir ráðstafað eignum hans. Þegar þeim bræðrum var tjáð að áhugi bankans væri háður því að kaup gætu farið fram sem fyrst og í síðasta lagi snemma árs 1961, buðust þeir til þess að bera þetta mál undir stjórnendur sjóðsins. Lauk svo þessum fundi án þess að sá árangur næðist sem að var stefnt. Jafnvel þótt fyrirheit hefði fengizt um að setja handritið fljótlega á uppboð var ljóst að sú leið væri tvíeggjuð þar sem svo gæti farið að það seldist á hærra verði en bankinn treysti sér til að greiða og gengi þannig Íslendingum endanlega úr greipum. Því gæti verið betra að slá málinu á frest í von um að betra tækifæri byðist síðar. Jafnframt virtist nauðsynlegt að reyna að kanna betur hvort þeir sem bezt þekktu til handrita- og bókamarkaðsins teldu nokkra aðra leið færa til að knýja á um kaup á Skarðsbók frá þeim bræðrum eða vörzlusjóði þeirra án þess að til uppboðs þyrfti að koma.

Gekk ég nú á fund Sir Charles Hambros hins reynda bankastjóra Hambros banka, og bað hann ráða. Taldi hann bezt að leita til sérfræðinga uppboðsfyrirtækisins Sotheby & Co, sem væru öllum öðrum kunnugri þessum markaði. Útvegaði hann mér viðtal við Mr. Clarke, einn af helztu mönnum fyrirtækisins, sem hann þekkti persónulega og sagði að ráða myndi okkur heilt í þessu máli. Þegar á fund Mr. Clarke kom í hinum frægu höfuðstöðvum Sotheby í Bond Street, gerði ég honum grein fyrir stöðu málsins og áhuga okkar á að kaupa Skarðsbók millilíðalaust og án þess að til uppboðs kæmi eða málið drægist á langinn.

Svör Mr. Clarke voru skýr og auðsjáanlega byggð á góðri þekkingu á öllum aðstæðum. Skarðsbók væri eina íslenzka handritið sem enn væri í einka-eign og líklegt til að koma á markað. Hann sagðist því búast við miklum áhuga kaupenda, en óvissa um verð væri þó mikil þar sem ekkert handrit hefði verið selt um langan tíma sem nota mætti til samanburðar um verð. Þegar þannig stæði á teldu menn yfirleitt hagstæðast að selja á uppboðsmarkaði, eins og fram hefði komið hjá þeim Robinsón bræðrum. Auk þess lægi þeim ekkert á að selja, markaður fyrir gömul handrit hefði verið mjög hagstæður um skeið, verðlag herra en nokkru sinni fyrr og flestir byggjust við að það héldi áfram að hækka. Hann taldi því ólíklegt að þeir bræður vildu selja án uppboðs nú nema að fá mjög gírnilegt boð. Hann var því spurður hvort hann treysti sér til að nefna ákveðna fjárhæð og svaraði því til að með öllum fyrirvörum teldi hann að lægri tölu en 25 þúsund sterlingspund þýddi varla að nefna ef einhver von ætti að vera um árangur.

Að fengnu þessu mati var bankastjórnin sammála um að ekki kæmi til greina að láta á það reyna hvort þeir bræður gætu fallitz á slíkt boð, þar sem þessi fjárhæð var langt umfram það sem verjandi væri að bankinn legði að mörkum í tilefni hins væntanlega afmælis. Auk þess mætti telja hæpið fyrir hvaða aðila sem væri að gera svo hátt verðtilboð nema sýnt væri með uppboði eða á annan hátt að um raunverulegt markaðsverð væri að ræða. Skömmu eftir að ég kom úr þessari för var staða málsins kynnt fyrir Gylfa Þ. Gíslasyni, menntamálaráðherra, en honum var áður kunnugt um að bankinn væri að þreifa fyrir sér um kaup Skarðsbókar. Sagðist hann þá vonast til að framundan væru úrslitasamningar við Dani um handritamálið. Hefði hann og ríkisstjórnin áhyggjur af því að kaup Íslendinga á þessu handriti gæti haft truflandi áhrif á málið, sérstaklega ef kaupin ættu sér stað á opnu uppboði. Um sama leyti barst bréf frá þeim Robinsón bræðrum þar sem þeir skýrðu frá því að stjórnendur sjóðs þeirra væru tilbúnir að flýta uppboði handritsins, en þó gæti það í fyrsta lagi orðið haustið 1961. Þetta var nokkrum mánuðum eftir afmæli bankans, sem haldið var hátíðlegt 1. júlí á því ári. Var þeim bræðrum nú tilkynnt að bankinn gæti því miður ekki tekið boði þeirra um uppboð á þeim tíma sem þeir höfðu nefnt, en þeim jafnframt tjáð að áfram væri áhugi á að Skarðsbók kæmi til Íslands ef tækifæri byðist síðar. Voru þeir beðnir að láta okkur vita ef þeir hygðust bjóða hana til sölu.

SKARÐSBÓK FER Á UPPBOÐ

Það reyndust vera orð að sönnu, sem fram komu hjá þeim Robinson bræðrum sumarið 1960, að þeim lægi ekkert á að selja Skarðsbók því að fimm ár liðu frá fundum okkar í London þangað til þær fréttir bárust haustið 1965 að Skarðsbók yrði seld á uppboði 30. nóvember. Sendi Eiríkur Benedikz mér þegar í stað söluskrá Sotheby & Co. fyrir væntanlegt uppboð, mjög vandað rit með glöggum upplýsingum um það sem í boði væri.¹⁰ Samkvæmt skránni yrðu til sölu 39 handrit frá níundu til sextánda öld úr hinu fræga safni Sir Thomas Phillipps, en eigandi þeirra nú væri Robinson Trust. Bent var á að handritin sem hér væru til sölu gæfu mönnum hugmynd um það sem enn væri eftir að selja úr Phillipps safninu, en í kjölfarið myndi á næstu árum fylgja röð handritauppboða úr safninu á vegum Sothebys.

Það er fróðlegt að skoða hvaða handrit urðu samferða Skarðsbók þennan síðasta áfanga á leið hennar aftur í hendur Íslendinga, en skráin gefur nokkra hugmynd um það hvers konar safnari Sir Thomas Phillipps var. Hann setti sér engin takmörk heldur safnaði að sér öllu sem hann hafði ráð á og tækifæri til að kaupa, þótt hann hafi oft lítið getað vitað um efni þess eða mikilvægi. Á þessari einu skrá eru handrit á sjö tungumálum, latínu, frönsku, ítölsku, grísku, hebresku, katalónsku og íslenzku. Um helmingur handritanna er á latínu, höfundritmáli Evrópu á miðöldum. Flest eru þau kaþólsk trúarrit af ýmsum toga en auk þess rit nokkurra frægra rómverskra höfunda. Meðal frönsku handritanna eru franskir rómansar fyrirferðarmestir. Elzta handritið, talið skrifað á fyrra helmingi 9. aldar, er eitt af skýringarritum Bedu prests við Nýja testamentið og fjallar það um Markúsarguðspjall. Beda prestur heilagur, eins og hann er nefndur í Landnámu, lifði fram á fyrri hluta 8. aldar og var Kirkjusaga Englands eftir hann vel kunn íslenzkum sagnariturum þegar á tólftu öld. Þetta handrit hafði Sir Thomas keypt á uppboði hjá Sotheby rúmlega hundrað árum áður, eða árið 1859, og þá greitt fyrir það 124 pund. Langflest handritanna í skránni eru rituð á skinn og nokkur fagurlega skreytt, en sjö eru pappírshandrit frá 15. og 16. öld.

Strax eftir að fréttir af væntanlegu uppboði bárust til Íslands var farið að íhuga hvort Seðlabankinn gæti skipulagt átak bankastofnana til að bjóða í Skarðsbók. Voru bankastjórnir, sem þá voru Jón G. Maríasson og Jóhannes Nordal, og formaður bankaráðs, Birgir Kjarian, sammála um að reyna að koma

¹⁰ Sotheby & Co. *Catalogue of Thirty-Nine Manuscripts of the 9th to the 16th Century* (London, 1965).

Þessu til leiðar. Seðlabankinn hafði á þessum árum undir höndum sjóð sem í voru lögð viðurlög sem innheimt voru af útgáfu innstæðulausra ávísana. Hugmyndin var sú að verulegur hluti kaupverðs handritsins gæti komið úr þessum sjóði, en afganginum yrði síðan skipt milli allra bankanna í landinu. Nauðsynlegt var talið að allur undirbúningur málsins færi með leynd og því ekki ráðlegt að bera þessar hugmyndir formlega undir stjórnir annarra banka fyrir en síðar, enda talið víst að undirtektir þeirra yrðu jákvæðar.

Næsta skrefið var að ræða málið við Gylfa P. Gíslason sem bæði fór með mennta- og bankamál í ríkisstjórninni. Taldi hann aðstæður í handritamálinu ekki lengur standa í vegi fyrir því að ráðið væri í kaup á Skarðsbók. Danska þingið væri búið að samþykkja afhendingu handritanna endanlega, þótt hún gæti enn dregið allengi vegna málaferla sem stjórn Árnasafns hefði stofnað til. Væri heppilegast að bankarnir gengju frá kaupunum, en ríkisstjórnin kæmi þar hvergi næri þótt hún væri málinu mjög fylgjandi. Þessi afstaða var síðan rædd og samþykkt í ríkisstjórninni auk þess sem málið var borið undir formenn stjórnarandstöðunnar. Allir voru sammála um að vinna að málinu á þennan hátt og að nauðsynlegt væri að halda því leyndu fram yfir væntanlegt uppboð.

UPPBOÐ OG KAUP

Fyrsta skrefið til undirbúnings væntanlegs uppboðs var að velja aðila til að mæta á uppboðinu og bjóða fyrir bankans hönd. Bar ég það mál undir Eirík Benedikz sem reyndist okkur manna ráðhollastur um allt sem varðaði bóka- markaðinn í Englandi, enda var hann bókfróður maður með afbrigðum eins og faðir hans, hinn frægi bókasafnari Benedikt S. Þórarinsson. Stakk Eiríkur upp á norskum fornbóksala, Torgrim Hannas, sem starfað hafði lengi í London og var Eiríki vel kunnugur. Mælti það ekki sízt með þessu vali að Hannas hafði engin fyrri tengsl við Ísland auk þess sem Eiríkur taldi hann bæði traustan og sanngjarnan í viðskiptum. Var þetta afráðið og notaði ég tækifærið þegar ég átti erindi til Englands nokkru síðar að eiga fund um málið með þeim Eiríki og Hannas. Á þeim fundi var frá því gengið að Hannas tæki þetta verk að sér og fengi greitt í þóknun 1% af uppboðsverði, ef hann fengi bókina, en þó ekki minna en 250 pund. Var þá út frá því gengið að líklegt kaupverð yrði á bilinu 20 til 30 þúsund pund. Jafnframt var samið við Hambros banka um að hann sendi fulltrúa á uppboðið og væri viðbúinn að greiða fyrir bókina og taka hana í sína vörzlu.

Eftir heimkomu mína af þessum fundum var að því komið að gefa Hannas og Hambros banka formleg fyrirmæli um hvað þeim væri heimilt að bjóða í Skarðsbók. Með hliðsjón af því að Hannas hafði á fundi okkar í London talið mjög ólíklegt að uppboðsverð færi upp fyrir 30 þús. sterlingspund var ákveðið að skrifa Hambros banka og heimila þeim að greiða allt að 33 þús. pundum fyrir bókina og lagði Seðlabankinn þá fjárhæð inn á sérstakan reikning hjá bankanum til að standa undir kaupunum. Var þetta staðfest með bréfi dags. 25. nóvember 1965. Daginn fyrir væntanlegt uppboð átti ég enn eitt símtal við Eirík, þar sem hann sagði frá því að bæði hann og Hannas hefðu orðið varir við að mikill áhugi væri á Skarðsbók. Varð þetta til þess að þeim boðum var komið munnlega til Hannas og Hambros banka að við værum tilbúnir til að teygja okkur nokkru herra ef þeim sýndist það nauðsynlegt. Í ljós kom síðar að Hambros túlkaði skilaboðin á þá leið að fara mætti upp í 35 þús. pund. Þannig stóðu málin þegar þeir Torgrim Hannas og Laust Moltesen, dansk-ættaður starfsmaður Hambros banka, mættu á uppboðsstað hjá Sotheby klukkan ellefu 30. nóvember 1965.

Hið væntanlega uppboð á Skarðsbók hafði vitaskuld ekki farið fram hjá fjölmiðlum á Íslandi, en fréttir af því höfðu þó hvorki komið af stað umræðu um að mynda samtök til að kaupa bókina til Íslands né kallað fram áskoranir á stjórnvöld um að gera eitthvað í málinu. Áhugi fjölmiðla kom hins vegar skýrt fram í því að tvö stærstu dagblöðin, Morgunblaðið og Tíminn, sendu fréttamenn til London til að vera viðstadda á uppboðinu. Rækilegust er frásögn Vignis Guðmundssonar, blaðamanns hjá Morgunblaðinu, sem birtist 1. desember, en hún er á þessa leið:

Við vorum komnir á hinn fræga sölumarkað hjá Sotheby í New Bond Street í London klukkan tæplega ellefu í morgun. Sölusalurinn var bjartur og skemmtilegur, fullur af listaverkum og gömlum munum.

Uppboðshaldarinn sté í pontu, er uppboðið skyldi hefjast og ritarar settust við hlið hans. Í salnum voru sjötíu til áttatíu manns, þar af allmargir blaðamenn og ljósmyndarar. Selja átti 39 handrit, sem öll voru þarna saman komin og gengu verðir í síðum sloppum fram með hin verðmætu handrit, jafn óðum og uppboðshaldarinn nefndi þau. Við hringborð fyrir framan uppboðshaldarann sátu flestir þeir, sem buðu í handritin. Höfðu þeir uppboðsskrána fyrir framan sig og skrifuðu niður hjá sér athugasemdir.

Algert hljóð var í salnum, þegar uppboðið hófst. Fyrsta handritið

var slegið á fimmtán þúsund pund. Gekk það rösklega fyrir sig og algerlega hávaðalaust. Þeir, sem buðu í, nefndu engar tölur, heldur kinkuðu aðeins kalli til uppboðshaldarans, sem byrjaði á því að nefna tvö þúsund pund.

Mikil spenna var í salnum og biðu menn með eftirvæntingu þess, er koma skyldi. Voru þarna engar smáupphæðir nefndar. Annað handritið, sem boðið var upp, fór á tíu þúsund pund og hið þriðja á þrjú þúsund og átta hundruð pund. Hélt svo áfram og er kom að því áttunda, var það slegið á fimmtán þúsund pund. Var nú orðið spennandi að sjá hvað gerðist, er kæmi að Skarðsbók.

Klukkan var rétt um hálf tólf, þegar vörðurinn gekk fram með stóra bók í ljósum spjöldum. – Þarna var komin hin merka Skarðsbók.

Það fór fiðringur um mig og ég fylltist eftirvæntingu. Aðeins einn Íslendingur annar mun hafa verið í salnum, Kjartan Ólafsson, sem er á leið til Nýja Sjálands. Honum mun heldur ekki hafa verið rótt innanbrjósts.

Uppboðið hófst. Skarðsbók – eina gamla íslenska handritið sem vitað var um í einkaeign var komin undir hamarinn. – Handritið hafði áður verið í eigu bókasafnarans Sir Thomas Phillipps, sem lézt árið 1872, en þá komst það ásamt handritasafni hans öllu, í hendur bóksalanna „Robinson“ í London, sem nú vildu selja það.

Uppboðshaldarinn nefndi til að byrja með fimm þúsund pund, og var það langhæsta byrjunarboðið. Var sýnilegt, að hér myndu engar smáupphæðir nefndar. Og nú byrjuðu náungar að bjóða, hver á móti öðrum – og kinkuðu þeir kalli til uppboðshaldarans til skiptis. – Tölurnar hækkuðu – tólf þúsund, – fjórtán þúsund – nítján þúsund og þannig áfram, allt upp í þrjátíu og þrjú þúsund pund. Þá fóru kollarnir að ganga hægar – þrjátíu og fjögur þúsund ..... þrjátíu og fimm, sagði annar þeirra, rólegur maður með gleraugu en hinn, lítill maður vexti með hökuskegg kinkaði kalli enn einu sinni og uppboðshaldarinn sagði þrjátíu og sex þúsund. – Hann nefndi töluna nokkrum sinnum og síðan var bókin slegin – á upphæð er nemur 4.320.000,00 kr. ísl.

Sá er átti síðasta boð var Torgrim Hannas – norskur handrita- og forn-bóksali, sem starfar í London – en sá, er bauð á móti honum var bóksali frá NewYork, Krause að nafni. Hann vildi engar upplýsingar um það gefa fyrir hvern hann hefði boðið í handritið. Og Hannas vildi heldur ekkert segja. Hann var afar þægilegur í viðmóti en neitaði afdráttarlaust að gefa nokkrar upplýsingar, hver væri hinn raunverulegi

kaupandi bókarinnar eða hvort hún ætti að fara frá Bretlandi eða ekki. Við stóðum enn við nokkra stund til þess að fylgjast með því sem gerðist, en nú var öll eftirvæntingin horfin. Þegar Hannas hafði lokið sínum viðskiptum, gekk hann út úr salnum og tók tali dönskumælandi mann, sem við fréttum, að væri fulltrúi fyrir „Handelsbanken“. Ég reyndi að tala við hann og fá hjá honum upplýsingar um það, fyrir hvern hann ætti að borga, en fékk ekkert svar. Frekari eftirgrennslan um kaupanda hefur ekki borið neinn árangur.

Handritin 39, sem seld voru á þessu uppboði, voru slegin á samtals 187.150 sterlingspund. Var Skarðsbók þeirra langsamlega dýrust – næst hæst verð fékkst fyrir handrit með skýringum við Markúsar-guðspjall eftir Beda prest, sem slegið var á 15.000 sterlingspund.

Fleiri Íslendingar voru í uppboðssalnum en blaðamaður Morgunblaðsins tók eftir, þ. á m. Eiríkur Benedikz sem lét lítið á sér bera, en strax að uppboðinu loknu hringdi hann til okkar í Seðlabankann og sagði tíðindin. Urðu menn glaðir við, enda var ljóst að hér skall hurð nærri hælum. Þótt Hannas væri ljós áhugi okkar á kaupunum taldi hann sig vera kominn á yztu mörk þess sem honum væri heimilt að bjóða og hefði líklega hikað við að bjóða 38 þús. pund ef mótbjóðandinn hefði hækkað sig í 37 þúsund. Var nú hringt í Gylfa Þ. Gíslason, sem staddur var á ríkisstjórnarfundum og honum sögð úrslit málsins, sem tekið var fagnandi af honum og samráðherrum hans.

Hins vegar þótti rétt að halda því leyndu nokkra daga hver kaupandi Skarðsbókar hefði verið til þess að gefa tíma til þess að ganga endanlega frá fjármögnun kaupanna. Einnig var talið æskilegt að fá tækifæri til að heyra viðbrögð við fréttinni um uppboðið, einkum í Danmörku, áður en tilkynnt yrði um kaupin.

Rækilegar fréttir af uppboðinu birtust í öllum íslenskum fjölmiðlum en vegna þess að kaupandinn var norskur bóksali var þess helzt til getið að hann hefði gert það í umboði einhvers aðila á Norðurlöndum. Í Danmörku vakti málið athygli, en ein markverðustu viðbrögðin voru í fréttaauka í danska útvarpinu þar sem Agnete Loth, starfsmaður Árnastofnunar og andstæðingur afhendingar handritanna til Íslands, lýsti furðu sinni á því að Íslendingar skyldu ekki hafa haft manndóm til að kaupa bókina.

Næstu daga hóf bankastjórn Seðlabankans formlegar viðræður við aðra banka um skiptingu kostnaðarins. Varð samkomulag um að 2,3 millj. kr. kæmu af innheimtureikningi tékka, en afganginum um 2 millj. kr., yrði skipt á milli eftirtalinna banka í hlutfalli við stærð þeirra: Seðlabanka Íslands, Lands-

Frá vinstri: Bjarni Benediktsson, forsætisráðherra, Stefán Pjetursson, þjóðskjalavörður, Eysteinn Jónsson, alþingismaður, Baldvin Jónsson, bankaráðsmaður, Egill Guttormsson, Eggert G. Þorsteinsson, ráðherra, Steingrímur J. Þorsteinsson, prófessor, Ingólfur Jónsson, ráðherra, Guðlaugur Gíslason, alþingismaður, Guðni Jónsson, prófessor, Björn Tryggvason, Kristján Aðalsteinsson, skipstjóri, Davíð Ólafsson, Hreinn Benediktsson, prófessor, Jóhannes Nordal, bankastjóri, Gylfi Þ. Gíslason, ráðherra.

banka Íslands, Útvegsbanka Íslands, Búnaðarbanka Íslands, Framkvæmdabanka Íslands, Iðnaðarbanka Íslands hf., Verzlunarbanka Íslands hf. og Samvinnubanka Íslands hf.

Að þessu frágengnu var hinn 7. desember boðað til blaðamannafundar í Seðlabankanum, þar sem Gylfa Þ. Gíslasyni, menntamálaráðherra, var afhent bréf bankastjórnar Seðlabankans, en í því er gerð grein fyrir kaupum Skarðsbókar og þeim bankastofnunum sem að þeim stóðu. Lýkur bréfinu með þessum orðum:

Oss hefur nú verið falið af framangreindum bönkum að tilkynna yður, hæstvurtur menntamálaráðherra, að þeir vilji færa Skarðsbók íslensku þjóðinni að gjöf. Væntum vér þess, að þér viljið við henni taka fyrir

Frá vinstri: Jóhannes Nordal, bankastjóri, Einar Ól. Sveinsson, prófessor, Steingrímur J. Þorsteins-son, prófessor; Guðlaugur Gíslason, alþingismaður; Guðni Jónsson, prófessor; Kristján Adalsteinsson, skipstjóri, Gylfi P. Gíslason, menntamálaráðherra.

hönd ríkisstjórnar Íslands. Skarðsbók er nú til varðveislu hjá Hambros banka í London, og er ætlunin að athuga, hvort ekki sé rétt að fram fari nokkur viðgerð á handritinu, áður en það verður flutt hingað til Íslands. Að því loknu vonumst vér til að geta afhent yður gjöf þessa í viðurvist stjórn þeirra stofnana, sem að henni standa.

Virðingarfyllst,
SEÐLABANKI ÍSLANDS

Jóhannes Nordal (sign)

Jón G. Maríasson (sign)

Menntamálaráðherra þakkaði gjöfina og sagði m.a.: „Það er með sérstakri ánægju að ég veiti viðtöku þessari dýrmætu gjöf til íslenzku þjóðarinnar. Ég mun á sínum tíma fá hana Handritastofnun Íslands til varðveislu. Það mun vekja djúpan og einlægán fögnuð allrar íslenzku þjóðarinnar að Skarðsbók er nú aftur í eigu Íslendinga“.¹¹ Ummæli fjölmiðla næstu daga og margs konar þakkir sem bönkunum bárust bentu til þess að flestir landsmenn hafi getað tekið undir þessi orð ráðherrans.

VIÐGERÐ OG HEIMKOMA

Strax eftir afhendingu gjafabréfsins var hafizt handa um að undirbúa viðgerð Skarðsbókar, svo að hún kæmi til Íslands í veglegri umbúnaði en pappabandinu sem Sir Thomas Phillipps hafði látið heimilisfólk sitt útbúa á sínum tíma. Til þess að verkið yrði sem bezt af hendi leyst var leitað til eins þekktasta manns á þessu sviði, Roger Powells í Petersfield á Suður-Englandi, en hann hafði bundið mörg dýrmæt handrit fyrir söfn á Bretlandi. Tók hann að sér að gera við bókina og binda hana með það fyrir augum að frágangur yrði svo fagur og vandaður sem auðið væri. Að tillögu Powells var Vigdís Björnsdóttir sem þá starfaði að viðgerð handrita á vegum Landsbókasafns og Þjóðskjalasafns fengin til að vinna með honum að verkinu, en hún hafði tvívegis verið um tíma á verkstæði Powells til náms í viðgerð handrita.

Engin lýsing er til á ástandi handritsins þegar Sir Thomas Phillipps eignaðist það, en í formála Desmond Slay að hinni ljósprentuðu útgáfu gerir hann mjög nákvæma grein fyrir því eins og hann fékk það úr höndum þeirra Robinson bræðra. Í bókinni voru þá 94 blöð en eitt hafði farið forgörðum. Öll voru blöðin stök og sum illa farin og má telja víst að hið upphaflega íslenska band hafi verið svo úr sér gengið þegar Sir Thomas fékk það í hendur að það hafi verið með öllu ónýtt. Til þess að geta bundið bókina lét hann sauma blöðin við bókfellsræmur sem síðan voru festar við kjölinn, en til hlífðar voru pappírblöð bundin milli skinnblaðanna svo að ekki þyrfti að snerta þau þegar bókinni væri flett.

Viðgerð Powells og Vigdísar fólst í því að slétta og styrkja einstök blöð eftir þörfum og festa þau hvert og eitt við kjalgeira úr sauðskinni, en til hlífðar voru ný, ljós kálfskinsblöð sett á milli allra blaðanna. Bókin var síðan bundin í spjöld úr rósaviði með kili úr hvítu svínsleðri og henni komið fyrir í kassa úr

¹¹ *Morgunblaðið*, 8. desember 1965.

rósaviði fóðruðum að innan sem David Powell, sonur bókbindarans, smíðaði. Lýsingu sinni á bandinu lýkur Ólafur Halldórsson með svofelldum orðum:

Í þessum umbúnaði fer vel um Skarðsbók, svo að nú ætti hún að geta varðveitt öldum saman og óbornum kynslóðum til ánægju og metnaðarauka. (bls. 20)

Var nú ekki við því að búast að frekar þyrfti að hrófla við Skarðsbók um ókomin ár til annars en fræðilegra rannsókna eða sýninga á vegum Handritastofnunar Íslands og síðan Stofnunar Árna Magnússonar á Íslandi sem nú er orðin öflugasta miðstöð rannsókna á íslenskum handritum í heiminum. Hér áttu þó eftir að koma upp óvænt vandamál. Allmörgum árum eftir heimkomu Skarðsbókar tóku menn eftir skemmdum á gömlum skinnblöðum bókarinnar. Í ljós kom að þær stöfuðu af notkun óheppilegs líms við viðgerðina. Árið 1994 kannaði virtur sérfræðingur á þessu sviði, Christopher Clarkson, ástand handritsins og gerði tillögur um nauðsynlega viðgerð á því. Vandinn fólst í því að notað hafði verið lím úr gerviefnum sem menn höfðu fengið oftrú á fyrr á öldinni án nægilegra rannsókna. Höfðu þessi efni rutt sér til rúms í stað náttúrlegra efna sem áður voru notuð og reynzt höfðu örugg og skaðlaus. Var niðurstaðan sú að úr þessum vanda væri aðeins unnt að leysa með því að nema þessi gerviefni brott og setja önnur í staðinn, en þetta yrði bæði vandasöm og dýr aðgerð. Þar sem mikilvægt var að viðgerð drægist ekki og áætlaður kostnaður var langt umfram fjárhagsgetu Árnastofnunar var leitað stuðnings hjá Seðlabankanum og þeim bönkum öðrum sem staðið höfðu að því að kaupa Skarðsbók á sínum tíma. Var erindinu vel tekið og hétu eftirtaldir stofnanir að taka að sér allan kostnað við verkið: Seðlabanki Íslands, Landsbanki Íslands, Íslandsbanki hf., Búnaðarbanki Íslands og Samband íslenskra sparisjóða.

Viðgerð Skarðsbókar fór fram á viðgerðarstofu West Dean College í Chichester undir stjórn Christopher Clarksons, en honum til aðstoðar var íslenskur forvörður, Hersteinn Brynjúlfsson, sem var nemandi Clarksons.¹² Að verki loknu kom Skarðsbók aftur til Reykjavíkur í október 1996 og á vonandi ekki eftir að fara fleiri ferðir til útlanda nema til sýningar á vegum Árnastofnunar.

¹² Sigurgeir Steingrímsson & Hersteinn Brynjúlfsson. Codex Scardensis. History and restoration. *Care and conservation of manuscripts* 8. Edited by Gillian Fellows-Jensen and Peter Springborg (Copenhagen, 2005).

SUMMARY

This article traces the history of the Skarðsbók manuscript of apostles' lives (SÁM 1), discussing first its history at the church at Skarð on Skarðsströnd and speculating on who was most likely to have brought it out of Iceland. The author tells of its discovery in the library of Sir Thomas Phillipps and how it came into the possession of Lionel and Phil Robinson in the 20th century. Discussed are the events leading up to the Icelandic state banks' decision to bid for the manuscript when it was finally put up by the Robinson brothers for auction with Sotheby & Co in 1965. The steps taken by the Icelandic state banks to finance the purchase of the manuscript are detailed, as well as the author's interactions with the auctioneers, Hambros Bank, and the bookseller Torgrim Hannas, who was asked to make the bid on the book. Vignir Guðmundsson's description of the auction in *Morgunblaðið* is cited, and the article concludes with a discussion of the two repair operations performed on the book and its homecoming, when the Icelandic state banks donated it to the Icelandic people.

Jóhannes Nordal
Laugarásvegi 11
104 Reykjavík

JENS EIKE SCHNALL

RECHT UND HEIL

Zu Kompilationsmustern in Handschriften der Jónsbók

I. Vorbemerkungen¹

DAS ZUNEHMENDE literaturwissenschaftliche Interesse an der einzelnen Handschrift, ihren individuellen Bedingungen und ihrem literaturgeschichtlichen Ort gegenüber dem Interesse am einzelnen Text spiegelt sich in rezenten Forschungen zu Sammelhandschriften wieder, die Texte in ihrem jeweiligen handschriftlichen Kontext betrachten bzw. Sammel- und Kompilationskonzepte untersuchen. Skandinavistische Arbeiten gelten vor allem solchen Handschriften, die Erzähltexte überliefern: den bedeutendsten (Isländer-) Saga-Handschriften des 14. Jahrhunderts, Snorris *Edda* und seiner *Heimskringla*, historiographischen und pseudohistoriographischen Werken wie der *Morkin-skinna* und der *Þiðreks saga* oder einem Legendar wie der *Reykjahólabók*.

Im Gegensatz zur mittelalterlichen norrönen Erzählliteratur ist das gleichzeitig entstandene altisländische und altnorwegische Sachschritftum nur ansatzweise wissenschaftlich erschlossen worden. So sind die Studien zur Wissensliteratur zum größten Teil entweder von einem sprachhistorischen, paläographischen oder kodikologischen Interesse geleitet oder aber aus einer einzelnen Disziplin heraus erwachsen. Ausnahmen bilden Untersuchungen zu einzelnen prominenten Texten, v.a. zum *Elucidarius* und zum ursprünglich altnorwegischen, aber in zahlreichen isländischen Handschriften überlieferten *Königsspiegel*, zur *Stjórn* und zur *Hauksbók*.

Bei der Beschäftigung mit enzyklopädischen Handschriften (bzw. Teilen von diesen), mit Handschriften, die Texte enzyklopädischen Charakters inner-

¹ Der vorliegende Aufsatz geht aus einem Forschungsprojekt zu „Wissensordnungen und Kompilationsmuster in mittelalterlicher isländischer Sachliteratur – Sammelhandschriften aus der Zeit 1300-1500“ am Arnamagnæanischen Institut (Den Arnamagnæanske Samling) in Kopenhagen und vorbereitenden Recherchen am Schwesterinstitut in Reykjavík hervor. Ich danke der Alexander von Humboldt-Stiftung, die mir über ein Feodor-Lynen-Forschungsstipendium die Durchführung des Projektes ermöglicht.

halb eines thematisch anderen Umfeldes überliefern, mit Kollektaren und Miszellarien stellen sich grundlegende Fragen: Ist der einzelne Einschub enzyklopädischen Materials inhaltlich motiviert? Handelt es sich um eine planvoll geordnete Zusammenstellung mit einem erschließbaren Konzept oder eher um eine zufällige Sammlung von Texten ohne verbindenden inneren Bezug, die vielleicht noch dazu von verschiedenen Schreibern, zu verschiedenen Zeiten zu Pergament gebracht wurden?

Sowohl die Materialität der Handschrift als auch die Inhalte und Aussagen der versammelten Texte müssen eingehend untersucht und soweit möglich zueinander in Beziehung gesetzt werden. Von seltenen expliziten Erläuterungen der Leitgedanken bei der Kompilation (etwa in einem Prolog) einmal abgesehen, läßt sich aufgrund der so gewonnenen Indizien im Hinblick auf die Ordnungsthese nur eine gewisse Plausibilität erzielen: Es geht nicht um ein Entweder-Oder, sondern um eine Verortung zwischen dem Wahrscheinlichen und dem Unwahrscheinlichen. Weder heterogenes Beschreibmaterial noch verschiedene Schreiberhände z.B. sprechen unmittelbar gegen eine durchdachte bzw. einem Konzept folgende Zusammenstellung, nur schwächen sie eine diesbezügliche Argumentation, da sie Zusatzannahmen nötig machen. Je mehr kodikologische und textuelle Elemente hingegen sich sinnvoll zueinander in Beziehung setzen lassen und je deutlicher und sorgfältiger die *mise en page* bzw. die optische Aufbereitung ausfällt – durch Rubriken, Numerierungen, besondere Initialen, Kolummentitel, analytische Inhaltsverzeichnisse etc. –, desto deutlicher zeigt sich die *ordinatio* des kompilierten Materials als Resultat sinnbildend-neuordnender oder analytisch-aufbereitender Bemühungen (des Kompilators, des Auftraggebers, des Schreibers, der affirmativ eine Tradition weiterführt).²

Der vorliegende Aufsatz setzt bei der Beobachtung an, daß einige isländische Rechtshandschriften u.a. den Beginn des Johannes-Evangeliums enthalten. Es stellt sich die Frage, ob und wodurch das Auftreten des Evangelientextes sowie weiterer Text- bzw. Bildelemente motiviert ist: Läßt sich ein diesbezügliches Kompilationskonzept wahrscheinlich machen? Und an welche einheimischen oder europäischen Traditionen und Kontexte knüpft dieses Konzept an?³

² Zur Auffassung von *ordinatio* und *compilatio* ab dem 13. Jahrhundert vgl. Parkes 1991, bes. 50-55 und 58-61; kritisch dazu Rouse & Rouse 1992.

³ Dabei wird keine Gesamtanalyse der betreffenden Rechtshandschriften angestrebt – die Frage nach Kompilationsmustern gilt hier der Einbindung nicht-juristischen Materials in Gesetzeskodices, nicht etwa der Zusammenstellung der Rechtsartikel in den verschiedenen

II. Der Beginn des Johannesevangeliums in *Jónsbók*-Handschriften

Die isländischen *Jónsbók*-Handschriften, denen im folgenden die Aufmerksamkeit gilt, sind zwischen 1350 und 1400 entstanden und enthalten nicht nur jeweils sowohl die *Jónsbók* als auch den *Kristinréttir Árna biskups*, sondern wie erwähnt auch eine kurze Passage nicht-juristischen Inhalts: die Eingangssätze des Prologes des Johannesevangeliums (Io 1,1-14) in lateinischer Sprache. In drei Handschriften – AM 344 fol (ca. 1375-1400), AM 135 4to (ca. 1350-1400) und AM 48 8vo (ca. 1375-1400) – steht dieser Text zu Beginn, in einer vierten – AM 132 4to (ca. 1450) – auf dem letzten Blatt.⁴

Der im Hinblick auf sein Kompilationskonzept aufschlußreichste und ergiebigste der genannten Kodices ist die *Arnarbælisbók* (AM 135 4to), deren erste Blätter weitere Texte mit religiöser Thematik bieten.

II.1 Die *Arnarbælisbók* (AM 135 4to)

Die *Arnarbælisbók*⁵ ist eine ca. 1350-1400 entstandene und bislang unedierte⁶ Rechtshandschrift. Sie umfaßt 114 Blätter (später durchlaufend mit arabischen Zahlen paginiert), die sich auf 15 Lagen folgendermaßen verteilen:

Handschriften der *Jónsbók* und des älteren und jüngeren Christenrechtes; vgl. zu letzteren Magnús Lyngdal Magnússon 2004.

⁴ Datierungsangaben nach ONP (Reg):442, 444 f., 465. — Weitere *Jónsbók*-Hss. dieses Zeitraumes, die den Prologbeginn des Johannesevangeliums enthalten, sind mir nicht bekannt. Auf spätere isländische Hss. mit diesem Evangelientext kann hier nur kurz verwiesen werden: Sth perg 4to nr 25 (2. Hälfte 16. Jh., Rechtshandschrift), Io 1,1-14 (lat.) befindet sich auf 1r (bis Zeile 17, danach sollte „vm Rangan eid“ folgen, doch nur die Rubrik ist eingetragen); Uppsala DG 9 perg 4to (Ende 16./Anf. 17. Jh.; Bl. 1: 1587, Rechtshandschrift), versch. Bestimmungen, dann Bil. 9-11r von einer Hand; Io 1,1-14 (lat.) befindet sich auf 9r-10r, gefolgt von Illuminationen. — Nur verhältnismäßig wenige isländische Ritual-Hss. oder andere kirchliche bzw. religiöse Hss. mit der Johannes-Evangelienperikope sind erhalten: AM 733 4to (14. Jh., 6 Bil., Kalender und Teile eines Missale), Io 1,1-14 (lat.) auf 6vb; AM 98 I 8vo (ca. 1200, 22 Bil., Missale) auf 1v [= S. 28; In nativitate domini summa missa [...] {Inicium sancti ewangelii secundum Iohannem} In principio erat uerbum (Io 1,1-14), nur bis *Erat lux uera; que illuminat oml*, das folgende Blatt fehlt (vgl. Gjerløw 1980 Bd. 1:32, Facs. in ibid. Bd. 2:14 (Abb. 14); Thott 181 8vo (16. Jh., 74 Bil., Gebetbuch), Kalendarium, *Um tunglkomur*, Io 1,1-14 (lat.) auf den Bil. 21-22r, danach Gebete; AM 434 c 12mo (17. Jh.), Io 1,1-14 steht dort im Kontext von religiösem Aberglauben.

⁵ Die Bezeichnung *Arnarbælisbók* ist vergleichsweise willkürlich (vgl. die Angaben zur Herkunft der Hs. in Kålund 1889/1894, Bd. 1:424 f.); die Schrift zeigt vielmehr Charakteristika der Schule von Eyjafjörður. Für diese Hinweise danke ich Stefán Karlsson.

⁶ Benutzt ist sie freilich in der von Ólafur Halldórsson besorgten Ausgabe der *Jónsbók* (1904).

1. Lage	4 Bll.
2.-13. Lage	je 8 Bll.
14. Lage	7 Bll.; das letzte Blatt ist weggeschnitten, der Falz davon stehengelassen (auf ihm stehen nun recto römische Zahlen und verso Gewichtseinheiten)
15. Lage	7 Bll.; das erste davon (108) ist ein Einzelblatt

Die ältesten und im folgenden genauer zu betrachtenden Teile des Kodex sind sorgfältig und von einer Hand geschrieben und reichen von 4va-105vb. Den Anfang bilden zwei in größerer Schrift geschriebene und durch eine große Initiale eingeleitete lateinische Passagen (Io 1,1-14 und ein Gebet, s.u.), das Ende markiert ein ebenfalls lateinisches Explicit (*Sua endaz bok her sem byriadiz iguds nafni. christus scribentem custodiat atque legentem.*). Ebenfalls sorgfältig gegliedert sind die vor dem ursprünglichen Beginn und nach dem ursprünglichen Schluß – in kleinerer Schrift – zugefügten Gesetzesnovellen des 13. und 14. Jh.s (2v-4r) und des 15. Jh.s (106r-107r). Im Falle der letzteren erweist sich die *ordinatio* an den kleinen roten, grünen und gelbbraunen verzierten Initialen, die alle 20 dort gebildeten Abschnitte einleiten.

Eine Betrachtung der Handschrift aus kodikologischer Perspektive zeigt deutlich eine sorgfältige Anlage der ältesten Teile. Neben roten Überschriften finden sich verschiedene, teils stark ornamentierte Initialen. Besonderheiten zeigt die erste Lage: Erstens besteht sie im Gegensatz zu den folgenden regelmäßigen Lagen nur aus vier Blättern. Zweitens entsprechen die auf allen Blättern feststellbaren Zirkelspuren/Schnitte der Zeileneinteilung des lateinischen Textes, welcher allerdings erst auf 4v beginnt. Ganz offensichtlich war der Platz davor nicht für die dortigen Gesetzesnovellen vorgesehen, deren Ausführung auch nicht zur vorgegebenen Schriftgröße und dem entsprechenden Zeilenabstand paßt. Wahrscheinlich ist, daß der dortige Platz für einen oder mehrere weitere Texte freigelassen wurde – allerdings stellt sich angesichts der grundlegenden Einleitungsworte des lateinischen Johannesevangeliums die Frage, um was für einen Text es sich hätte handeln sollen und warum er bei Abschluß des älteren Teils der Handschrift, der ja durch ein Explicit markiert wird, nicht eingefügt worden ist. Aufschlüsse könnte die Ermittlung eines Modells oder einer Vorlage bei der Kompilation Aufschlüsse geben – ein Ansatz, der weiter unten aufgegriffen wird.

Die Inhalte ursprünglichen Teile der *Arnarbælisbók* sind folgende (die für

die Struktur- und Kompilationsanalyse relevanten visuellen und textuellen Elemente sind in obiger Übersicht hervorgehoben):

- 1) **Beginn des Johannesevangeliums (lateinisch)** (4va-b⁶)
  - 2) **Gebet (lateinisch)** (4vb⁶⁻¹⁴)
  - 3) **Moses – die Zehn Gebote (isländisch)** (4vb¹⁴-5va²²)
  - 4) **Wunderzeichen der letzten 14 Tage vor dem Jüngsten Gericht (isländisch)** (5va²²-b)
  - 5) **Illumination: thronender Hl. Olaf** (6r) +
Jónsbók (6v-69va)
  - 6) Gesetzesnovellen des 13.-14. Jh. (69vb-73va) (direkt im Anschluß an die *Jónsbók* und mit derselben Hand)
  - 7) *Sektir Jónsbókar* (73vb); auf urspr. freiem Platz der Spalte ist noch ein Abschnitt über *melrakkaveiðar* mit jüngerer Hand (ca. 1480) hinzugefügt
  - 8) Gesetzesnovellen (*um bygging á konungsjörðum, um dómnefnu* etc., 74ra-va)
  - 9) **Illumination: Bischof** (74vb) +
Kristinréttir Árna biskups (75ra-88ra)
  - 10) **Große Initiale** (88rb)
Kristinna laga þáttur (das Christenrecht aus der *Grágás*) (88rb-97v²¹)
  - 11) *Tíundarlög Gizurar biskups* (Zehntengesetz des Bischofs Gizurr) (97v²¹-100ra)
  - 12) *Saktal lögbókar* (100rb-105rb¹⁷)
  - 13) *Um okr + rettar bætur herra vilialms* (2 Kapitel über Wucher und Novellen des Kardinals Wilhelm von Sabina aus dem jüngeren Christenrecht) (105rb¹⁷-vb²⁵)
- Explicit** (105vb²⁵⁻²⁷)⁷

Alles deutet darauf hin, daß die ältesten Teile des Kodex (4va-105vb) von einer Hand geschrieben worden sind, wobei der Schreiber für die beiden la-

⁷ Direkt vor und nach diesen ursprünglichen Teilen des Kodex befinden sich Ergänzungen des 15. Jh.s: auf 2v-4r Gesetzesnovellen des 13. und 14. Jh.s, auf 106r-107r, nach dem Explicit, 16 juristische Formulare, 3 kleine Gesetzesbestimmungen, König Hákons Gesetzesnovelle

teinischen Texte zu Beginn bewußt einen anderen Buchstabentyp gewählt hat. Kleine Abweichungen in einigen Buchstabenformen sind gleichwohl ein Anhaltspunkt für die Annahme, daß der Schreiber die Abschnitte vor der Illumination des Hl. Olaf eventuell erst später geschrieben hat als den Text der *Jónsbók*, weil die Abweichungen, die in diesen Abschnitten gegenüber den Buchstabenformen in den Rechtstexten ab 6v zu beobachten sind, sich ansonsten erst weiter hinten im Kodex, im Christenrecht zeigen.⁸ Auch die Besonderheiten der 10. Lage, in der sich der Übergang von der *Jónsbók* zum Christenrecht befindet und deren 8 Blätter nicht aus vier Doppelblättern gebildet sind, sondern mit Falz versehene bzw. angenähte Einzelblätter einschließen, deuten im Zusammenspiel mit den Abweichungen in den Buchstabenformen auf eine spätere Verbindung dieser Teile, im Zuge derer auch die jetzige 1. Lage hinzugefügt sein worden dürfte.

Das Konzept der ursprünglichen Kompilation der religiösen Texte ist nun auf der Grundlage der ältesten Teile des Kodex zu rekonstruieren. Auf der Textoberfläche zeigt sich eine Linie, welche über die Bedeutungen und Implikationen des Wortes (*verbum*) verläuft – sie reicht vom *lóγος* im Prolog des Johannesevangeliums (*Jnprincípio erat uerbum* etc.) über den *vómos* in der Passage über Moses und die Zehn Gebote und weiter zu den Gesetzen der *Jónsbók* und der kirchlichen Gesetzgebung (*Kristinréttir Árna biskups* und *Kristinna laga þáttir*). *Verbum* als eine Übersetzung von *lóγος* in der wörtlichen Bedeutung „Wort“, „Verstand“ ruft die mit ihm verbundenen theologischen Konzepte auf: Das Wort ist ein Vermittler zwischen Gott und Mensch, es kann sich mitunter in direkten normativen Verhaltensregeln wie den Zehn Geboten ausdrücken, die folgerichtig als Grundlage aller christlicher Gesetzgebung aufgefaßt werden. In der *Arnarbælisbók* wird dies explizit festgehalten:

nu er | her ender æa moýses logum. ok ma rettliga klallaz at þau se
grunduollr ok under stalda allra kristinna lága. (5va¹⁹⁻²²).

von 1316 bez. des Christengesetzes und der *sáttmáli* zwischen den Isländern und dem norwegischen König. Noch jüngeren und verschiedenen Datums sind juristische Notizen, Besitzvermerke, weltliche und geistliche Sprüche auf 1v-2r sowie Formulare und juristische Notizen, ein Text zur Bedeutung des Eides, ein Bibelzitat, eine Gesetzesnovelle Håkons, eine kleine Tabelle über Zehntenabgaben und Bußzahlungen sowie geistliche Statuten auf 107v-114r, s. Kålund 1889/1894, Bd. 1:423 f.

⁸ Deutliche Unterschiede sind etwa bei den Unterlängen von *f* und *þ* zu beobachten; für seine Hilfe und diesbezüglichen Hinweise danke ich Stefán Karlsson.

Dadurch wird bereits in diesem kurzen Textabschnitt ein enger Bezug zwischen Gottes Wort und von Menschen erdachten und erlassenen Gesetzen etabliert. Im Ganzen betrachtet, endet die ursprüngliche Kompilation wie sie beginnt, mit einer Berufung auf Gott und zudem in Latein, mithin einer der drei heiligen Sprachen, so daß der Text sinnfällig gerahmt wird: *Sua endaz bok her sem byriadz iguds nafni. christus scribentem custodiat atque legentem.* (105vb).

Allerdings sind die kurzen Texte zu Beginn der Handschrift (4va-5vb, s. die Transkription im Anhang zu diesem Aufsatz) einem tiefergehenden und umfassenderen Konzept verpflichtet. Im Alten Testament ist Gottes Wort eine schaffende Kraft mit nahezu eigenständiger Existenz – griechische Konzepte sind mit biblischen verbunden, und der *λόγος* wird so als die göttliche Kraft im Kosmos definiert, als Gottes Schöpfungsziel wie als der Plan, von welchem die materielle Welt kopiert ist. Dieser kosmologische Aspekt findet sich in aller Deutlichkeit auch in der „Einleitung“ der *Arnarbælisbók*. Der Beginn des Johannesevangeliums, selbst eine direkte Allusion auf die Eingangsworte der Genesis, bildet ihren Anfang, das Jüngste Gericht ihr Ende, so daß der solchermaßen gespannte Bogen die gesamte Schöpfung umspannt, vom Anfang bis zum Ende der Zeiten.⁹

Die wichtigste Dimension ist allerdings die heilsgeschichtliche. Die vorrangige Bedeutung von *verbum* im Johannes-Prolog ist Christus, die zweite Person der Trinität, als Schaffendes Wort seit Ewigkeit Teil Gottes und im Menschen Jesus Christus Fleisch geworden:

In principio erat Verbum, Et Verbum erat apud Deum, Et Deus erat Verbum. Hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, Et sine ipso factum est nihil, quod factum est. (Io 1,1-3) etc.

Der so eröffnete heilsgeschichtliche Kontext bezieht notwendig die Mosaische Gesetzgebung ein, was der Johannes-Prolog direkt im Anschluß an die in der *Arnarbælisbók* zitierte Passage expressis verbis zum Ausdruck bringt: *Quia lex per Moysen data est, Gratia et veritas per Iesum Christum facta est.* (Io 1,17). Beide Aspekte, *lex* und *gratia*, sind in der „Einleitung“ der *Arnarbælisbók* repräsentiert: ersterer durch die Passage über die Mosaische Gesetzgebung, letzterer durch die Bitte um Gnade im Gebet. Evident ist auch, daß der Text über die Wunder vor dem Jüngsten Gericht einen integralen Be-

⁹ Vgl. Theobald 1997:1026-1029

Abb. 1: AM 135 4to (*Arnarþælisbók*), 6r – eine Darstellung des Hl. Olaf zu Beginn der *Jónsbók*.
Photo: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi (Jóhanna Ólafsdóttir).

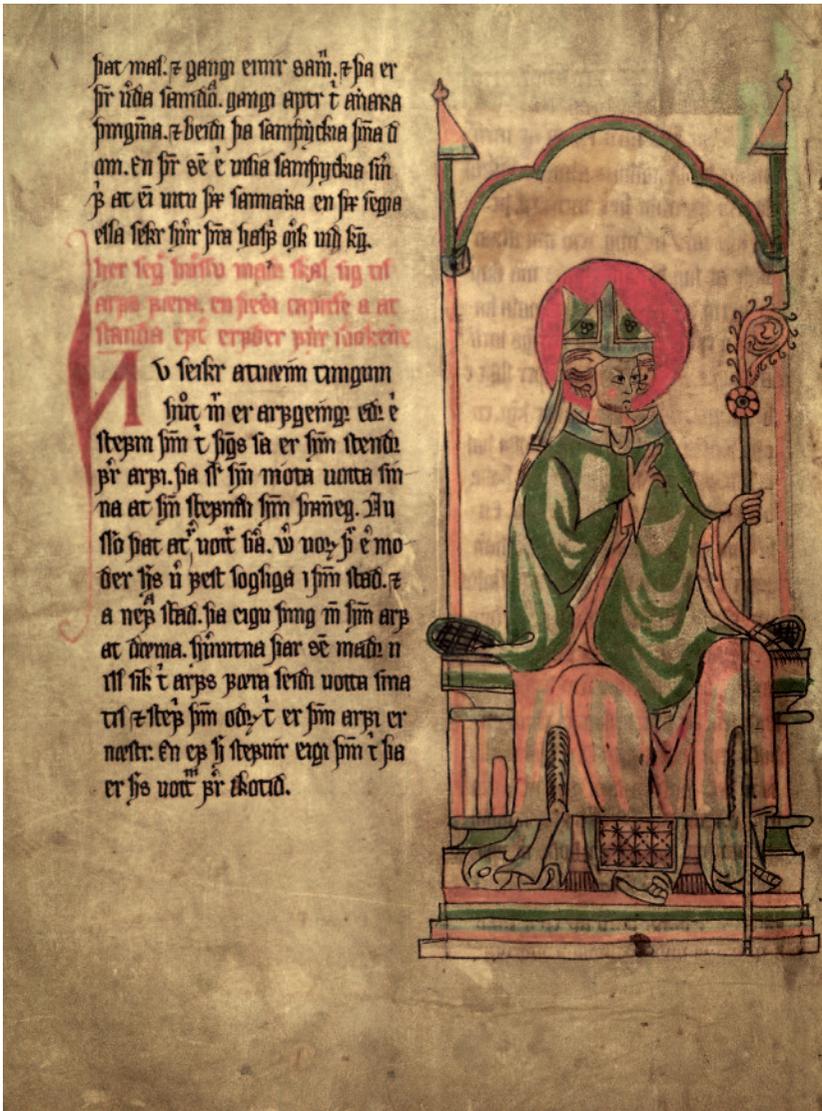

Abb. 2: AM 135 4to (Arnarbælisbók), 74v – ein Bischofsbild markiert den Beginn des *Kristinréttur Árna biskups*. Photo: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi (Jóhanna Ólafsdóttir).

standteil dieses heilsgeschichtlichen Rahmens darstellt und zugleich die Gerichtssituation weltlicher Rechtsprechung in der des Jüngsten Gerichtes spiegelt.

Diese Doppelheit hat ihre Entsprechung in der in der Handschrift folgenden Kombination der beiden kodifizierten Rechte, des weltlichen (*Jónsbók*) und des kirchlichen (*Kristinréttir Árna biskups* einschließlich *Kristinna laga þáttir*). Jedes der beiden beginnt mit einer Illumination, die einen König resp. einen Bischof darstellt. Die erste, ganzseitige Illumination zeigt einen König, der auf einem Thron sitzt.¹⁰ Überspannt wird er von einem gotischen Bogen, in dessen Zwickeln sich zwei kreisförmige Elemente befinden: links eine angedeutete Rosette, rechts eine kleine T-O-Karte als Weltsymbol.¹¹ In der linken Hand hält der König einen Speer und in der rechten Hand eine Axt, die ihn zusammen mit der Glorie als Hl. Olaf ausweist. Die Illumination des Bischofs ist kleiner (spaltengroß), auch er ist auf einem Thron sitzend dargestellt, eine insgesamt bezüglich des Bildaufbaus und der Stellung im Text deutliche Parallele zur vorigen Illumination.¹² Selma Jónsdóttir zufolge handelt es sich um den Hl. Þorlákr.¹³ Die korrespondierende Struktur der Illuminationen visualisiert den wechselseitigen Bezug der beiden solchermaßen eingeleiteten Rechte und gemahnt an die Zwei-Schwerter-Lehre des Gervasius bzw. verwandte Ideologeme.¹⁴

Mit diesen Illuminationen lassen sich zudem zwei Textpassagen in Beziehung setzen, die jeweils Berufungen auf Gott und Heilige darstellen:

þa hofum uer þo | þessa bok latit rita [er uer sendum | ýdr med herra íoní laugmanní (*Hs. laugmanné*) epter | slikum háttí sem hun uottar.] a treýslandi a uars herra iesu christi miskunn | ok a arnadar ord hinnar heilugo | marie ok hins helga olafs konungs. ok | þeirra hínnu skynsaumuztu manna til lögo | er ihía oss uaru (*Arnarbælisbók* 6vb⁵⁻¹³).¹⁵

¹⁰ Abb. in Fett 1911/12:187; Halldór Hermannsson 1935: Tafel 4c, auch bei Simek 1990:120.

¹¹ Vgl. Simek 1990:117-120. Die Kolorierung dieser Mappa mundi ist uneindeutig und vielleicht als Zoneneinteilung zu verstehen.

¹² Vgl. dazu Selma Jónsdóttir 1970:111-114. — Abb. in Halldór Hermannsson 1935: Tafel 58b; Jón Helgason 1958: Tafel nach S. 60; Selma Jónsdóttir 1970: Tafel nach S. 112.

¹³ Selma Jónsdóttir 1970:114.

¹⁴ Vgl. auch die diesbezüglichen Ausführungen in der Konungs skuggsjá:123³³-124¹², 126⁵⁻¹⁹ und 126³¹⁻⁴⁰.

¹⁵ Bréf Magnús Konungs, vgl. Jónsbók ed. Ólafur Halldórsson:2¹⁻⁵. Das Bréf endet wiederum mit einem Bezug auf Christus: *fínz ok nockut nýtsamlígt í. þockum þat allir iesu christo. | hans nafn se lofat utan enda* (*Arnarbælisbók* 7va⁷⁻⁹) (vgl. Jónsbók ed. Ólafur Halldórsson:4^{10f}).

sowie

FRIdr ok blezan uars | herra iesu christi. ok arlnadar ord uorarr | fru sancte marie ok | hins helga olafs | konungs. hins heilaga thorlaks byskups ok | allra heilagra manna se med oss ollum allþingis monnum nu ok iafnan (*Arnarbælisbók* 7va¹¹⁻¹⁸).¹⁶

Im ersten Fall ist somit die direkt vorausgehende Darstellung Ólafs auch durch den Text motiviert, der zweite Fall bietet darüber hinaus mit der Nennung des Hl. Þorlák ein Bindeglied zur späteren Darstellung des Bischofs und zugleich ein im Text liegendes gewichtiges Argument für seine Identifizierung mit dem Hl. Þorlák.

Die Ordnung des Textes wird im *Bréf Magnús Konungs* auch explizit erläutert und begründet:

Enn at þer skilid þui | gior huí er uer haufum sua balkunum | skipat ihenne sem nu er. þa gre<i>nír | þessi hattr firir ydr sem her fylgír. | {capitulum}

Þíngfarar balkr er nu | sem fýr at aunduerdu rítadr | fýr en hefi sialfa bokína þui at | adr hæfer at skipat se þingit ok neflnder se skodadar. logrettu menn kosnír. eidar fluttir. gríd sett. ok sidsemldum lýst. at þui betr uerdi bokínni | hlýtt. ok domum lytt. sem þingit er beltr sidat. ok stillt. // {capitulum}

Fysti hlutr bokarinnar er kristinsldoms balkr at menn skili kristiliga tru ll uera grund uoll ok upp haf allra godra uerka. ok heilagrar kirkíu hlýdni. ok | hennar formanna uera lýsing ok leidrettlíng allra rettínda ok miskunsamligra | sidsemda. / {capitulum}

Næst kristíns | doms balki er um konungs þegnskýlldu | at alþýdan skili þann sama gud hafla skipat þann sama konung domínn til uerlalligs umbods. sem byskupín til andlígs (*Arnarbælisbók* 6vb¹³-7ra⁹)¹⁷ [...].

Nähere Betrachtung verdient im Kontext der vorliegenden Untersuchung der *Kristindómsbálkr*, welcher folgendermaßen beginnt: **Þ A T** er upp haf laga | uarra islendinga sem | upp haf er allra god/ra hluta, at uer skulum hafa | ok hallda kristilæga tru (10va²³⁻²⁷) – es folgt das Glaubensbekenntnis (*Vær*

¹⁶ Þingfararþálkr, vgl. Jónsbók ed. Ólafur Halldórsson:5¹⁻³.

¹⁷ Bréf Magnús Konungs, vgl. Jónsbók ed. Ólafur Halldórsson:2⁵⁻¹⁶.

skulum trua // a Gud fodor allzualldanda skapara / himins ok iardar etc., 10va²⁷-11ra⁹).¹⁸ Das zweite Kapitel dieses *bálkr* {um umbod konungs ok biskups} bezeichnet König und Bischof als die beiden von Gott eingesetzten *umbodsmenn*:

NV af þui at guds miskunn sær til þess l huersdagliga þorf otololegs lyds l ok ýmíss formennis. þa hæfer hann skípat sinum l tuæim þionum at uera audsynilæga hans umlbods menn at hallda þessa helga tru. ok l hans heilagt logmal. godum monnum til uerndar l ok rættínda. en uondum monnum til ræfsíngar l ok hræínsanar. Ero þessir tuæir annar l konungr en annar byskup. hæfer konungr af gudi ueralldlligt ualld til ueralldlígtra hluta. ok a huar l þeirra at styrkia annars mál til rættra l mala ok hæilagra. en kennaz uid sik at l þeir hafa ualld. ok ifir bod af sialfum l gudi en eigi af sær (*Arnarbælisbók* 11ra¹⁰⁻²³).¹⁹

Zum Ende der *Jónsbók*, vor dem Kapitel über die *sektir* (*Þessar eru sektir ilandz laga bok.* etc., 73vb¹⁻¹⁰)²⁰ und den Kapiteln *um bygging a konungs iordum*, *um dom nefnu* und *huerssu madr skal sig til arfs færa* (74ra¹-va²²), findet sich eine weitere genuin zur *Jónsbók* gehörige Passage, die das Recht in einen religiösen Kontext stellt:

Nv gefi *iesus christus* þessa bok sua oss l i nýt at færa at honum se til uirdingar. þeim til salu l botar er gera læt ok ollum oss til ueralldligrar farsællidar eilífs fagnadar. Blezan ok uardueizla l fodor ok sonar ok heilags anda æins guds l i heilagri þreníngu ok arnadar ord uarar fru l sancte marie ok hins helga olafs konungs se l med os nu ok íafnan. lati gud os heila skillia ok sua finnaz Amen (*Arnarbælisbók* 73va¹⁹⁻²⁷).²¹

¹⁸ Vgl. *Jónsbók* ed. Ólafur Halldórsson:17³-18¹⁴. Mit denselben Worten beginnt auch der *Kristinréttir Árna biskups*, s. *Arnarbælisbók* 75ra²⁻⁶, wo allerdings der Text nach *allzualldanda* abbricht.

¹⁹ Um völd konungs ok biskups, vgl. *Jónsbók* ed. Ólafur Halldórsson:19²⁻⁹.

²⁰ Zur Stellung der in sechs Pergament- und einer Papierhandschrift überlieferten *Sektir Jónsbókar* in der *Arnarbælisbók* s. Jakobsen 1990:180. Gegenüber dem *Saktal Jónsbókar*, das Verbrechen und zugehörige Strafen zusammenfaßt und dessen praktischer Nutzen damit evident ist, kommt der kleine Text zu den *sektir* einem rein statistischen Interesse entgegen: Er listet ausschließlich Bußzahlungen an den König dahingehend auf, wie oft Bußen einer bestimmten Höhe jeweils vorkommen, s. Jakobsen 1990:179.

²¹ Vgl. *Jónsbók* ed. Ólafur Halldórsson:280⁸⁻¹³ (*Hér er niðrlag landslagabókar*).

Das bereits zitierte Explicit schließt den Bogen der religiösen Einbettung der Gesetze ab. Mithin läßt sich konstatieren, daß die *Arnarbælisbók* die eigentlichen Texte der *Jónsbók* und des Christenrechtes in einen Rahmen stellt, der seinen Schwerpunkt in der besprochenen Einleitung (4v-5v) hat. Dieser Rahmen greift seinerseits Aussagen des *Jónsbók*-Textes auf, die jedoch mit neuen Texten und Illuminationen verbunden und so zu größerer Eindringlichkeit gebracht werden, und zugleich faßt er gerade die zeitliche Perspektive weiter – vom Anbeginn der Zeiten bis zum letzten Tag. Das Recht wird auf Gott zurückgeführt, die Rolle des Rechtes im Heilsplan wird aufgezeigt, und sowohl die weltliche als auch die geistliche Herrschaftsgewalt werden religiös legitimiert.

II.2 Evangelienperikope und Gebet

Während der Abschnitt über die Mosaische Gesetzgebung und derjenige über die Wunderzeichen vor dem Jüngsten Gericht sich relativ glatt in den oben skizzierten Kompilationsplan einfügen, bedarf das auf die Evangelienperikope folgende Gebet *Protector in te sperantium* (4vb) einer genaueren Erläuterung:

{*oratio*} | Protector ínte sperantíum delus. sine quo níchil est ualildum nichil sanctum multiplíca *super* nos mísericordiam tulam. ut te rectore te duce sic transeamus *per* bona temporalila ut non amíttamus eterna.
| *Per christum dominum nostrum. Amen. (Arnarbælisbók 4vb⁶⁻¹⁴).*²²

Es handelt sich um ein recht häufig anzutreffendes Gebet, das u.a. als Oratio in der Messe Verwendung findet (Dominica infra Octavam Sacratissimi Cordis Jesu, tertia post Pentecosten).²³ Der Text der Perikope Io 1,1-14 ist in dem Fragment eines Missale aus dem 14. Jh. erhalten (AM 733 4°), welches allerdings auch genau mit der Perikope abbricht, so daß keine weiteren Aussagen hinsichtlich eines sich anschließenden Gebetes aus dem Fragment abzuleiten sind (s.o. Fußnote 4).²⁴ Gleichwohl wird dort ursprünglich kaum das

²² Jón Sigurðsson liest irrtümlich „Protector vite sperantium“ (*DI* Bd. 1:129).

²³ Vgl. *Corpus Orationum* Nr. 4745, Bd. 7:211 f. sowie Bruylants 1952, Bd. 1:57 und Bd. 2:260, Nr. 911.

²⁴ Die Handschrift AM 733 4to umfaßt nur noch 6 Bll., die Perikope Io 1,1-14 steht auf 6vb. Sie beginnt mit einem Kalender (Bll. 1-3), dem die *Missa de spiritu sancto*, die *Missa de sancta*

Gebet *Protector in te sperantium* gefolgt sein, denn gemäß dem *Ordo Nidrosiensis*, der die seinerzeit für den gesamten westlichen Norden einschließlich Island geltende Liturgie festhält, wird die Johannes-Evangelienperikope zu Weihnachten gelesen (In Nativitate Domini ad primam missam + ad tertiam missam),²⁵ die genannte Oratio hingegen an anderen Tagen (Dominica prima post Trinitatem + Dominica quarta post Trinitatem).²⁶

Interessant ist das Gebet *Protector in te sperantium* aus dem Blickwinkel der Kompilationsanalyse aufgrund der Kombination mit ebenjenen Prologus-Worten des Johannesevangeliums, weil sich ihre Kombination in der isländischen Rechtshandschrift nicht aus einer etwaigen direkten Verbindung im Rahmen der für Island geltenden Liturgie erklärt. Warum folgt es in der *Arn-arbælisbók* auf die Perikope?

Es läßt sich ein Handschriftengenre aufzeigen, für welches diese Kombination geradezu typisch ist: das Stundenbuch.²⁷ Dieser Buchtyp bildete sich im Laufe des 13. Jh.s aus, verdrängt zunehmend den Psalter als dominierendes allgemeines Gebetbuch und erlebt seine Blüte ab dem späten 14. Jahrhundert.²⁸ Stundenbücher beginnen mit einem Kalender, an den sich zumeist vier Evangelienperikopen anschließen (zunächst Johannes 1,1-14, dann Lukas 1,26-38 (Verkündigung), Matthäus 2,1-12 (Anbetung der drei Weisen) und Markus 16,14-20 (Auferstehung, Himmelfahrt)),²⁹ verschiedentlich zudem noch ganz oder teilweise Joh. 18,1-19,38 (Passion), so daß ein Bogen von der Inkarnation bis zur Himmelfahrt geschlagen wird. Üblicherweise folgt auf die Perikope des Johannesevangeliums die Oratio *Protector in te sperantium*. In einigen Fällen wird diese Oratio im liturgischen Zusammenhang mit vorge-

cruce und die *Missa de sancta virgine* folgen. Daran schließt sich ein durch eine Miniatur (Christus am Kreuz, 5va) eingeleiteter Kanon sowie lateinische Gebete an. Laut Kålund 1889 (Bd. 2:162 f.) war AM 733 4to ursprünglich mit AM 322 fol und AM 114a 4to verbunden.

²⁵ Ordo Nidrosiensis:153 und 155.

²⁶ Ordo Nidrosiensis:269, nach A (AM 679 4to), eine andere isländische Handschrift (D = AM 791 4to) setzt diese Oratio für die Dominica tertia post Trinitatem an, siehe ebd. den Lesartenapparat sowie Fußnote 3; vgl. auch Ordo Nidrosiensis:103.

²⁷ Vgl. Perdrizet 1933:24 f.

²⁸ Thoss 1997:259, vgl. a. Wieck 2001b und Wieck 1997.

²⁹ „Following the Calendar the first text proper in a Book of Hours is a series of Gospel Lessons by the four evangelists. Although not always found in Horae of the thirteenth and fourteenth centuries, by the fifteenth these Lessons had become a regular feature“ (Wieck 2001a:488). Vgl. auch Wieck 2001b:55-59.

setzter Antiphon, Versikel und Responsorium wiedergegeben, mitunter sind die Lukas-, Matthäus- und Markus-Perikopen weggelassen.³⁰

³⁰ Einen guten Überblick über die Konstanten und die Variablen innerhalb des Genres erlaubt der im Internet recherchierbare Katalog der Henry E. Huntington Library and Art Gallery, San Marino, Kalifornien, der Beschreibungen der umfangreichen Stundenbuchsammlung enthält. Zu den Stundenbücher mit Perikopen (nach Kalender) einschließlich des Gebetes *Protector in te sperantium* zählen: Huntington Library HM 48, Gebrauch von Rom, Frankreich (Anf. 16. Jh.); HM 1088, Gebrauch von Rom, Frankreich (1513); HM 1099, Gebrauch von Paris, Frankreich (Mitte 15. Jh.); HM 1100, Gebrauch von Paris, Frankreich (Mitte 15. Jh.); HM 1124, Gebrauch von Rom, Frankreich (Anf. 16. Jh.); HM 1130, Gebrauch von Paris, Frankreich (Mitte 15. Jh.); HM 1137, Gebrauch von Besançon (?), Frankreich (15. Jh.); HM 1138, Gebrauch von Paris (?), Nordfrankreich (15. Jh.); HM 1141, Gebrauch von Besançon, Frankreich (Mitte 15. Jh.); HM 1145, Gebrauch von Rouen, Frankreich (2. H. 15. Jh.); HM 1146, Gebrauch von Troyes, Frankreich, (Ende 15. Jh.); HM 1147, Gebrauch von Paris, Frankreich (Anf. 16. Jh.); HM 1153, Gebrauch von Sens (?), Frankreich (15. Jh.); HM 1154, Gebrauch von Paris, Frankreich (2. H. 15. Jh.); HM 1156, Gebrauch von Paris, Frankreich (Anf. 15. Jh.); HM 1161, Gebrauch von Rom, Frankreich (16. Jh.); HM 1166, Gebrauch von Rouen, Frankreich (2. H. 15. Jh.); HM 1168, Gebrauch von Paris, Frankreich (Anf. 16. Jh.); HM 1250, Gebrauch ungeklärt, Frankreich (Ende 15. Jh.); HM 1344, Gebrauch von Sarum, Flandern (Anf. 16. Jh.) (s. die entsprechenden Internet-Seiten, auf welche Links auf folgender Seite verweisen: <http://sunsite3.berkeley.edu/Scriptorium/hehweb> – 01.10.2004). Ebenso etwa die Hss. Bodleian Library, MS. Buchanan e. 3 (Gebrauch von Rouen, Frankreich, ca. 1500, s. <http://www.bodley.ox.ac.uk/dept/scwmss/wmss/medieval/mss/buchanan/e/003.htm> – 01.10.2004) sowie Kopenhagen Kongelige Bibliotek CMB Pergament 19 4to (Hore beate virginis Marie ad usum Sarum, Druck auf Pergament von Anthoine Vêrad, Paris, ca. 1505, s. http://base.kb.dk/manus_pub/cv/manus/ManusIntro.xsql?nnoc=manus_pub&p_ManusId=9&p_Lang=main bzw. <http://www.chd.dk/inc/perg19.html> – 01.10.2004). Abweichungen davon zeigen einige andere Kodices der Huntington Library (s.o.): HM 1134, Gebrauch von Rom, Flandern (Mitte 15. Jh.), Bll. 1-12v: Kalender – Bll. 13-41v: *Horae Spiritus Sancti*; [...] – Bll. 43-51: Perikope Io 1,1-14 + *Protector in te sperantium*; HM 1139, Gebrauch von Rom, Frankreich (Anf. 16. Jh.), Perikope (nur Johannesev. + Antiphon, Versikel, Responso) erst auf Bll. 149v-151; HM 1160, Gebrauch von Paris, Frankreich (Anf. 15./Anf. 16. Jh.), zwischen Kalender und Perikopen steht auf Bll. 7-20v die Passion nach Johannes; HM 1167, Gebrauch von Amiens, Frankreich (15./16. Jh.), zwischen Kalender und den vier üblichen Perikopen stehen auf Bll. 13-14 u.a. *Les x commandemens de sainte eglise* und auf Bll. 14-22v die Passion nach Johannes; HM 1171, Gebrauch von Rom, Frankreich (Anf. 16. Jh.), zwischen Kalender und Epikopen verschiedene Texte (Bll. 13-23v); HM 2590, Gebrauch von Rouen, Frankreich (2. H. 15. Jh.), auf den Kalender folgen die *Horae Virginis* Bll. 14-48v, 53-73v, Fehler beim Binden, die Perikopen stehen auf Bll. 49-52v. Wie aus dieser Aufstellung hervorgeht, bildet die Kombination von Kalender und Evangelienperikope(n) eine Konstante, unabhängig von regionalen Unterschieden in den Gebräuchen; s. dazu auch Krochalis & Matter 2001:433: „The liturgy of the medieval Church in western Europe evolved slowly, developing into a number of regional rites, such as the Ambrosian (in Milan), the Mozarabic (in Spain), the Sarum (from Salisbury, the Late Medieval English rite), and the Old Roman Rite.“

An manchen Handschriften läßt sich auch zeigen, daß die genannten, standardmäßig in Stundenbüchern auftretenden Texte auf separaten Lagen vorproduziert worden sind und dann in ein nach individuellen Wünschen zusammenzustellendes Stundenbuch eingebunden werden konnten.³¹ Ebenso wie in der *Arnarbælisbók* hat die Johannesevangelien-Perikope einleitende Funktion:

The first reading, from John (1:1-14), is a kind of preamble for the entire Book of Hours: “In principio erat Verbum [...]” [In the beginning was the Word [...]]. The Word of God, existing from eternity, becomes the revealer of the Father and the light of men. The text emphasizes the eternal generation of the Word, who is Christ, mankind’s need of redemption, and God’s willingness to provide it.³²

III. Die Einleitung der *Arnarbælisbók*: isländische und kontinentaleuropäische Parallelen

III.1 Verwandte Phänomene in isländischen und skandinavischen Handschriften

III.1.1 Die Johannesevangelien-Perikope

Die in der *Arnarbælisbók* enthaltene Evangelienperikope Io 1,1-14 findet sich nicht nur in isländischen, sondern auch in kontinentalskandinavischen Rechtshandschriften. Ein Beispiel dafür ist ein schwedischer Kodex aus dem

³¹ Vgl. z.B. Codex cuj1 8vo, *Horæ ad usum Sarum*, Rouen ca. 1430, Kopenhagen – Privatsammlung (s. <http://www.chd.dk/cuj/index.html> – 01.10.2004). Die Evangelienperikope Joh. 1,1-14 befindet sich hier auf den Bl. 237r-238r, nach Antiphon, Versikel und Responsorium folgt die typische Oratio *Protector in te sperantium* auf 238r-v und als *Alia oratio Ecclesiam tuam quesumus domine benignus illustra ut beati iohannis apostoli tui et ewangeliste illuminata doctrinis ad dona perveniat sempiterna. Per xpristum dominum nostrum. Amen* (sie hat ihren liturgischen Platz in der Messe S. Joannis Apostoli et Evangelistæ (27. Dez.), vgl. Bruylants 1952, Bd. 1:8 und Bd. 2:141, Nr. 520). Erik Drigsdahl bemerkt: „The [...] gatherings from f.237 to f.252 are slightly different in decoration, and were probably pre-produced as ready-made segments, which could fit into any book of hours. A bookbinder in Paris would have placed them as the first quaternions after the calendar. They are here placed more or less at random, as a compromise – it was not possible to separate the gospel sequences from the prayers O intemerata and Obsecro te, since they are written in the same gathering“, s. http://www.chd.dk/cuj/cuj1_237-ora2.html – 01.10.2004.

³² Wieck 2001a:488.

15. Jh., der mit ebenjener Perikope und dem anschließenden Satz endet: *Deo gratias, per evangelica dicta nostra deleantur delicta*.³³ Ein norwegisches Beispiel ist die jüngere Pergamenthandschrift GKS 3262 4to (1576), die nach dem Stadtrecht von Nidaros, einem Abschnitt über die Bedeutung des Eides und Eidesformeln (1-85r) und dem Kaufmannsrecht (85v-97r) auf Bl. 97r-v mit roter Tinte die Johannesevangelien-Perikope bietet. Die folgenden Texte sind wieder eindeutig juristischer Natur (97v-98 Gemarkungen von Nidaros, 98v-99r Formular des Weihnachtsfriedens, 99r-132v Gesetzesnovellen des 13.-16. Jh.s.).

Andere Rechtshandschriften zeigen parallele Phänomene, indem sie andere Bibelstellen in ähnlicher Weise einbinden, wie es oben schon für die *Arn-arbælisbók* dargestellt worden ist. So ist in der sorgfältig angelegten³⁴ Handschrift GKS 3270 4to aus der 1. Hälfte des 14. Jh.s, die mit dem *Kristinréttur Árna biskups* beginnt (1v-22r), eine andere Stelle des Johannesevangeliums eingefügt, ebenfalls auf lateinisch: *Ego sum lux mundi* (Io 8,12-20 – Rubrik: *secundum Johannem*, 22rb³⁻²⁶)³⁵, gefolgt von der Vorrede der *Jónsbók* (= *Bréf Magnús konungs*, 22va¹-23v²³), einer Illumination, die Christus am Kreuz zeigt (23vb über zehn Zeilen), und dem Register 23vb¹¹-25vb²²). Nach dieser sinnfälligen Zäsur und einer Rubrik (25vb²³ f.) schließen sich die Hauptteile der *Jónsbók* an (26ra¹-102rb¹³), gefolgt von Gesetzesnovellen (102rb¹³-109ra⁹, der Rest des Blattes ist weggeschnitten, 109v leer) und der *Hirðskrá*, welche defekt endet (110ra¹-129v²³).

³³ „A la fin (fol 99) et de la même main que le reste du volume“ (Bibliothèque Nationale (de Paris), Mss. Danois, Islandais, Norvégiens et Suédois nr 20 (= Ancien [Regius] nr. 10503). Es handelt sich um einen Kodex von *Konung Magnus Eirikssons Landslag*, s. Skæbne 1887:12 f. — Der Satz *Per evangelica dicta* etc. ist ein Bestandteil der Messe und steht in direkter Verbindung mit der Perikope – nach der Lesung des Evangeliums spricht der Geistliche: „Verbum Domini“, die Gemeinde antwortet: „Laus tibi, Christe“. Dann küßt der Priester die Schrift und spricht: „Per evangelica dicta deleantur nostra delicta.“ Die Zusammenstellung von Io 1,1-14 (einschl. Miniatur Johannes auf Patmos) und *Per evangelica dicta* findet sich damit nicht überraschenderweise auch in einem Stundenbuch, Thott 114 8vo (Gebrauch von Nantes, Bretagne?, ca. 1460/70) auf Bil. 13-14v (s. <http://www.chd.dk/thott/thott114.html> – 12.10.2004).

³⁴ Die Hs. ist in einer großen und regelmäßigen Hand geschrieben, versehen mit roten Überschriften, roten, blauen, braunen und grünen ornamentierten Initialen, zudem gibt es mehrere Initial-Miniaturen.

³⁵ Die letzten beiden Zeilen sind in sehr kleiner Schrift unterhalb des Schriftspiegels gesetzt. Am Ende des Kodex, auf 128v19-23 steht der Abschnitt *Nu gefi gud oss þessa nýtsemd | ok heilrædi sua til nýtsemdar at | færa* etc.

Der jüngere Kodex Thott 2102 4to (1568 von Grímur Skúlaason geschrieben) schließlich beginnt mit einer Passage aus dem Lukas-Evangelium in isländischer Übersetzung (Lc 6,36-41 – „Fyrer þui verid ok myskunnsamer lijka sem ydar fader er myskunnsamur [...]“ (1r-v)), welche mit klarem inhaltlichen Bezug der *Jónsbók* (Bl. 2-160r) als Einleitung vorangestellt ist.

III.1.2 *Illuminationen des Hl. Olaf*

Eine angemessene Darstellung der Ikonographie des Hl. Olaf geben zu wollen, würde an dieser Stelle zu weit führen.³⁶ Festzuhalten ist gleichwohl, daß Olafs-Darstellungen sehr häufig in *Jónsbók*-Handschriften begegnen – aus nachvollziehbaren Gründen: Olaf, zugleich König und Heiliger, kann als *rex perpetuus Norvegiae* einerseits als Garant des weltlichen Rechtes fungieren, und andererseits stellt er als Heiliger ein Bindeglied zum christlich-religiösen Kosmos her. In der auf ca. 1350 datierten *Jónsbók*-Handschrift GKS 3268 4to beispielsweise zeigt ihn Bl. 2v in einer narrativen F-Initiale mit Axt und Kugel/Reichsapfel in einem Drachenkampf.³⁷ Und die Handschrift AM 160 4to aus dem 15. Jh. enthält auf Bl. 1v eine Illustration des Hl. Olafs, der eine Weltkugel mit aufgesetztem Kreuz (Reichsapfel) in der Hand hält.³⁸ Auch nachmittelalterliche Handschriften der *Jónsbók* behalten das Olafsbild als wichtiges Element bei, ebenso die gedruckte Ausgabe von 1578, deren Olafsdarstellung ihrerseits wieder als Vorlage für Nachzeichnungen genutzt wird.³⁹

Ein für skandinavische Verhältnisse besonders reiches Bildprogramm in den Initialen zeigt der *Codex Hardenbergianus* GKS 1154 fol (ca. 1350-1360). Besonders bemerkenswert ist der Beginn des *Pingfararbálkr*, dessen große F-Initiale eine Darstellung Gottvaters in einer Mandorla ziert. Auf seinen

³⁶ S. die ausführliche Studie zur Olafsikonographie von Anne Lidén (Lidén 1999); vgl. ebenfalls Klingenberg 1992:114; Lange 1967:568-577; Simek 1990:117-124.

³⁷ S. Lidén 1999:225 (Abb. 87b), Abb. außerdem in Halldór Hermannsson 1935: Tafel 49.

³⁸ Zur Weltkugel bzw. zum Reichsapfel im Norden s. Simek 1990:117-124; auf das Siegel Knuds des Heiligen (1085), auf dem der König thronend mit Krone und Reichsapfel abgebildet ist, verweist (incl. Abb.) Bøgh 1999:66; allgemein vgl. Schramm 1958, zum Norden dort 143-147.

³⁹ Bspw. Thott 2085 4to (Ende 16. J.), Thott 1280 fol (ca. 1400; Bl. 2v mit Olafs-Illumination 1680 ergänzt), Thott 2104 4to (1714, Bl. 2r mit Federzeichnung von König Olaf), GKS 3274 a 4to (17. Jh.,) – GKS 1160 fol (17. Jh.), welche die *Jónsbók* auf dänisch wiedergibt, übernimmt ebenfalls das Olaf-Bild nach der gedruckten *Jónsbók*-Ausgabe (Hólar 1578).

Mund weisen links und rechts die zwei Schwerter der Gerechtigkeit, zu seinen Füßen knien König und Bischof, was Bera Nordal zu der Interpretation veranlaßt: „Myndin fjallar um tvískiptingu valdsins milli þeirra [Bischof und König, d.Vf.] og að allt vald komi frá guði föður.“⁴⁰ Die Illuminationen dieser Handschrift haben Entsprechungen in der *Svalbarðsbók* AM 343 fol und der *Belgsdalsbók* AM 347 fol, und Stefán Karlsson kommt zu dem Schluß, daß der *Codex Hardenbergianus* von demselben isländischen Schreiber geschrieben worden sei, der auch die *Belgsdalsbók* geschrieben habe, und daß Norwagismen am besten durch eine norwegische Vorlage zu erklären seien.⁴¹

III.1.3 Kalendarien in Gesetzshandschriften

Eine der Fragen, die die *Arnarbælisbók* aufwirft, betrifft die erste Lage. Nicht nur weicht sie mit ihren 4 Bll. von der sonst regelmäßigen durch Quartertionen bestimmten Lagenstruktur ab, sondern der ursprüngliche Textbeginn erst auf Bl. 4v bedarf der Erklärung. Diese soll hier mit aller gebotenen Zurückhaltung versucht werden, in dem Bewußtsein, nicht eine Lösung wirklich als wahrscheinlich erweisen zu können, sondern unter den denkbaren Möglichkeiten eine wahrscheinlichere auszumachen.

Wofür war der Platz auf den ersten Bll. vorgesehen? In Betracht kämen an sich weitere Illuminationen, doch dies ist insofern wenig wahrscheinlich, als AM 135 4to ja Illuminationen enthält und nicht ersichtlich ist, warum gleich mehrere Blätter frei geblieben sind und ausgerechnet und allein die für den Beginn geplanten Illuminationen nicht ausgeführt worden sein sollten. Wenn aber an einen Text gedacht war, so bleibt zu fragen, welcher Text denn der grundlegenden und in ihrer Funktion als Einleitungsabschnitt idealen Johannesevangelien-Perikope sinnvoll hätte vorangestellt werden können. Eine Möglichkeit könnte ein Register darstellen, das später nicht ausgeführt worden wäre. Eine zweite Möglichkeit wäre ein Kalendarium, in welchem pro Blatt zwei Monate stehen sollten und 1r, wie oft, zum Schutz des Textbeginns

⁴⁰ Bera Nordal 1985:167.

⁴¹ Stefán Karlsson 1987:178. Sein Aufsatz knüpft an den o.g. Artikel Bera Nordals an, in welchem sie die Ähnlichkeit der Illuminationen im *Codex Hardenbergianus*, der *Belgsdalsbók* (AM 347 fol) und der *Svalbarðsbók* (AM 343 fol) einer gründlicheren Untersuchung unterzieht, vgl. Bera Nordal 1985.

Abb. 3: GKS 1154 fol (Codex Hardenbergianus), 2v – Majestas Domini, Christus als Weltenrichter; darunter König und Bischof. Photo: Det kongelige bibliotek, Kopenhagen.

Abb. 4: GKS 1154 fol (Codex Hardenbergianus), 6r – König und Bischof; das Kapitel über diese von Gott eingesetzten *umbodsmenn* steht auf 6v. Photo: Det kongelige bibliotek, Kopenhagen.

unbeschrieben bleiben sollte.⁴² Das Kalendarium wäre dieser Theorie zufolge für die sechs Seiten 1v-4r vorgesehen gewesen.

Kalendarien stehen nicht nur typischerweise zu Beginn von z.B. Gebet- und Stundenbüchern. Vielmehr finden sie sich auch in Gesetzhandschriften wie in den drei in die erste Hälfte des 14. Jh.s datierten norwegischen Kodices GKS 3260 4to, Sth perg 4to nr. 28 und nr. 30.

In GKS 3260 4to folgt ein Kalendarium für Island auf die *Gulapingslög*, das Stadtrecht von Bergen sowie ein paar kurze Bestimmungen und bildet das Ende der Handschrift (Bll. 59r-61v). In den beiden Stockholmer Kodices steht das Kalendarium jeweils zu Beginn der Handschrift und ist in beiden Fällen von anderer Hand geschrieben.⁴³

III.1.4 Moses und die Zehn Gebote

Abgesehen von enzyklopädischen Handschriften, die Moses kurz erwähnen (AM 685 d 4to, 31v, 15. Jh.) oder die Gesetzgebung auf dem Sinai schildern (AM 194 8vo, ca. 1400),⁴⁴ beziehen sich nachvollziehbarerweise auch Rechtshandschriften auf Moses und die Zehn Gebote. In AM 133 4to (14. Jh.) ist in einem *Jónsbók*-Kodex ein Blatt vorgebunden, welches die Zehn Gebote auf lateinisch und Erläuterungen auf isländisch bietet (in einer Hand des 15. Jh.s, der Text bricht mit dem 3. Gebot ab). In der *Arnarbælisbók* werden im zweiten Teil der Mosaischen Gesetzgebung lediglich die Bereiche zusammengefaßt, für welche Moses gesetzliche Regelungen schafft, nicht die Gesetze selbst (wie in der *Stjórn*), was sich als eine direkte Hinleitung auf die realen Gesetze der *Jónsbók* verstehen läßt.

Auf Moses nehmen auch Einleitungen kontinentalskandinavischer Rechtshandschriften Bezug wie die *Præfatio* des *Upplandslagen*:

⁴² Ein Kalender wäre selbst dann eine Möglichkeit, wenn man von der Überlegung ausginge, daß auch die erste Lage ursprünglich ein Quaternio gewesen sein könnte, dem aber zwei noch unbeschriebene Doppelblätter wieder entnommen worden wären.

⁴³ Ein späteres isländisches Beispiel stellt die auf 1616 zu datierende Rechtshandschrift Sth perg fol nr 10 dar. Sie beginnt mit einem Kalendarium (Bll. 1-3), es folgt die *Jónsbók* (Bll. 4-49).

⁴⁴ 21r⁴⁻¹² Þetta ero kölluth bodord .moyses. er gud blaud honum á fialli þí er syna heiter ok mælti sva vid hann [...], es folgen die zehn Gebote in Kurzform. – In AM 310 4to (ca. 1250-1275) stehen nach der *Ólafs saga Tryggvasonar* auf dem letzten Blatt zwei Texte in einer anderen Hand: *Þessi ero tíu laga orð guðs* und *Þessi ero tíu vndr þar vrþo a egipta landi*.

Gvþ siælwær skipaði fyrstu lagh. ok sændi sinu folki mæþ moyses. ær fyrsti laghamæþær war. fore hans folki. Swa sændir ok en waldughær kunungær swea oc giötæ. Byrghir son magnusæ. kununx. allum þem ær byggia mellum haffs ok sæw ströms ok öþmorþæ bok þessæ mæþ wigers flokkum. ok laghum. upplænzku. Lagh skulu wæra satt ok skipað almænni til styrsr baþi rikum ok fatökum. ok skiael mellum ræt ok o ræt [...] (Uplands-Lagen:6 (Praefatio)).⁴⁵

Die Parallele wird überdeutlich herausgestrichen, ebenso wie im *Prologus* des *Södermannalagen*:

Guð alzwaldughær scapare himils ok iorþæ ok alz þæs þær innan ær han gaf fyrste lagh ok satti moysi J hender at kunnugha þem fore sinu folki ok æptir gudz buþi kiændi hann þem at byggia wiper ræt ok lagh. Ok swa biuþer ok een wældughær kununger swea ok götæ ok normanna magnus sun hærtugh eriks allum supermannum wiper rætwisi l ok lagh byggia. ok sænder book þæssæ þer skipað ær almænni til styrsræ baþe rikum ok fatökum [...] (Södermanna-Lagen:4 f. (Prologus)).

Beide Prologe führen das Recht auf Gott zurück⁴⁶ und legitimieren die folgenden schwedischen Landschaftsrechte mit dem Nachvollzug der gottgewollten Etablierung einer Rechtsordnung durch Moses – dieser „präfiguriert“ sozusagen den mittelalterlichen König in seiner Funktion als Gesetzgeber.

III.1.5 Die Wunderzeichen vor dem Jüngsten Gericht (*dómadagsundr*)

Die kurze Passage über die Wunderzeichen vor dem Jüngsten Gericht begegnet in volkssprachlicher Übersetzung in vier isländischen Handschriften, alle sind Varianten des sogenannten Beda-Typs und scheinen sich Marchand zufolge von drei voneinander unabhängigen Übersetzungen herzuleiten.⁴⁷ Außer der *Arnarbælisbók* überliefert ihn eine weitere Rechtshandschrift der Zeit, nämlich die 1363 geschriebene *Skarðsbók* (AM 350 fol, Bl. 149r). Einen inhaltlich gleichen und auch gleichlangen Text bieten die enzyklopädischen

⁴⁵ Für den Hinweis auf diese Stelle danke ich Peter Springborg.

⁴⁶ Die christliche Legitimierung fehlt auch nicht im *Westgötalagen*: *Krister ær fyrst i laghum warum þa ær cristna var oc allir cristmir konongær. böndær oc allir bocarlær biscupær oc allir boclærðir mæn.* (Westgöta-Lagen:3 (Kap. 1)).

⁴⁷ Marchand 1976:122.

Sammelhandschriften AM 194 8vo (1387), 36r¹²-36v¹⁴) und AM 461 12mo (16. Jh., 17r-18r).⁴⁸

Auch lateinische Texte über die 15 Zeichen vor dem Jüngsten Gericht sind im Norden belegt, und zwar in der isländischen enzyklopädischen Sammelhandschrift AM 732 b 4to (Anf. 14. Jh., 6v), in welcher auf o.g. Text noch weitere Beschreibungen des Jüngsten Gerichtes folgen, in dem dänischen Kodex NKS 123, 4to (1454) und im schwedischen Kodex MS Uppsala C 222 (13. Jh.), welcher Merkverse enthält.⁴⁹ Zudem gibt es eine schwedische Übersetzung im Kodex Sth D 4 (ca. 1430-1440), welcher neben *Iwan Lejonriddaren* auch Texte religiösen bzw. enzyklopädischen Charakters enthält.⁵⁰

III.2 Die Legitimation des Textes im Sachsenspiegel

Der starke Aufschwung, den die Kodifizierung des Rechtes, die Herstellung von Kommentaren und Rechtsaufzeichnungen im 13. Jahrhundert nimmt, führt Gagnér auf die Entwicklung der Kanonistik und kirchlichen Reformpolitik zurück.⁵¹ Wenn nun im Zuge dieser Entwicklung und entscheidend geprägt von der gemeinsamen kirchlichen Kultur um 1220 in ganz Europa weltliche Rechte kodifiziert werden und in Deutschland, Frankreich, Aragon, Kastilien, Dänemark oder Schweden Rechtsbücher entstehen, sind Parallelen erwartbar, teils aufgrund direkter Einflüsse, teils aufgrund ähnlicher Rahmenbedingungen und Ideologeme, die zu ähnlichen Text- und Handschriftenphänomenen führen.

Der *Sachsenspiegel* ist ein einflußreiches Rechtsbuch, dessen Bedeutung für den Norden bislang noch nicht erforscht ist. In bezug auf den Untersuchungsgegenstand des vorliegenden Aufsatzes bietet er sich insofern für

⁴⁸ S. Marchand 1976:124 f. Kälund 1889 verzeichnet ihn seltsamerweise unter einem anderen Titel: *xv heimsundra dagar*. Incipit: *Jeronimus prestr fann .xv. dagha áá ebreskvm bokvm [...]*. Vgl. auch *Alfræði Íslenzk* Bd. 1:59 Fn: „De 15 tegn för dommedag, som dog ikke genfindes i Hieronimus' skrifter, stammer i den her foreliggende form fra Beda og haves i varierende oversættelser fra samme kilde i håndskrifterne AM. 350, fol, 135, 4to, 461, 12mo. En noget afvigende tekst, som skyldes Petrus Comestor, forekommer i latinsk afskrift i AM. 732 b, 4to. Udførlig er denne legende behandlet i Paul u. Braune's Beiträge zur Gesch. der d. Spr. u. Lit. VI (1879), s. 413 ff. (Nölle, Die Legende von den fünfzehn Zeichen vor dem Jüngsten Gerichte), hvor Bedas latinske tekst findes aftrykt s. 460-461.“

⁴⁹ S. Marchand 1976:119-122.

⁵⁰ Marchand 1976:130 f.

⁵¹ Gagnér 1960:300.

einen Vergleich an, als auch der *Sachsenspiegel* durch vorangestellte Text- und Bildelemente das Recht legitimiert und zudem hinter diesen Elementen ein Konzept greifbar wird, das eine Parallele zum oben analysierten Kompilationskonzept in der *Arnarbælisbók* darstellt. Das erste Buch des Landrechtes beginnt mit einem Kapitel, das die Zwei-Schwerter-Lehre aufgreift und erläutert (*Wer von gotishalben beschermes des rechtes solle sin. Unde wie manich recht si.:*):

Zwei swert liz got in ertriche zu beschermene die kristenheit. Dem pabiste daz geistliche, deme koninge daz wertliche. Deme pabiste ist ouch gesatz zu ritene zu bescheidener zit uf einem blanken pherde, unde der keiser sal im den stegreif halden, durch daz der satel nicht umme wanke. Diz ist de bescheidung: waz deme pabiste widerstat, daz her mit geistlichem gerichte nicht getwingen mag, daz ez der keiser mit wertlichem gerichte betwinge, deme pabiste gehorsam zu wesene. So sal ouch die geistliche gewalt helfen deme wertlichen rechte, ab man ez bedarf. (*Sachsenspiegel*:29)⁵²

Auch der *Sachsenspiegel* stellt die dem König eigene Richter- und Herrschergewalt als von Gott verliehen dar und legitimiert sie im Rahmen der Zwei-Schwerter-Lehre. Gleichwohl beschränkt er sich nicht darauf, sondern betont weitere Aspekte: Für das Verstehen dessen, was Recht ist und was Unrecht ist, erbittet der Verfasser im *Prologus* die Unterstützung des Heiligen Geistes. Gott sei selber Recht, darum sei ihm das Recht lieb, heißt es programmatisch, und schließlich folgt eine Ermahnung an die irdischen Richter, daß sie beim Urteilen bedenken sollen, daß auch über sie geurteilt wird – das Jüngste Gericht spiegelt das irdische:

Des heiligen geistes minne sterke mine sinne, daz ich recht unde unrecht den Sachsen bescheide nach gotis hulden unde nach der werlde vromen. Des en kan ich aleine nicht getun, dar umme bete ich

⁵² „Zwei Schwerter ließ Gott auf Erden, um die Christenheit zu beschützen: dem Papst das geistliche, dem König das weltliche. Dem Papst ist es auch bestimmt, zu passender Zeit auf einem weißen Pferd zu reiten, und der Kaiser soll ihm den Steigbügel halten, damit der Sattel nicht wegrutsche. Dies ist die Erklärung: Was dem Papst Widerstand leistet, das er mit geistlichem Gericht nicht bezwingen kann, das soll der Kaiser mit weltlichem Gericht zwingen, dem Papst gehorsam zu sein. Ebenso soll auch die geistliche Gewalt dem weltlichen Recht zur Hilfe kommen, wenn man dessen bedarf.“

zu helfe alle gute lute, die rechtes geren, ab in eine rede beiegent, die min tummir sin vermeiden habe unde da diz buchelin nicht abe en spreche, daz sie ez bescheiden nach irme sinne, so si ez rechtest wisen. Von rechte en sal nimande wisen lib noch leit, noch zorn noch gabe. Got ist selber recht. Dar umme ist im recht lip. Dar umme sen se sich vor all, den gerichte von gotishalben bevolen si, daz si also richten, daz gotis zorn unde sin gerichte genedicliche obir se gen muze. (Sachsenspiegel:28)⁵³

Genau wie in der *Arnarbælisbók* stellt der Sachsenspiegel das Recht in einen heilsgeschichtlichen Rahmen, der sich von der Erschaffung der Welt bis zu ihrem Untergang spannt. Der *Textus Prologi* hält fest:

Got, der da iz begin unde ende allir dinge, der machte zuerst himel unde erde unde machte den menschen uf ertriche unde satzte in in daz paradis. Der brach den gehorsam uns allen zu schaden. Darumme ginge wir erre also die hertelosen schaf biz an die zit, daz uns got erloste mit siner martere. Nu abir wir bekart sin unde uns got wider geladen hat, nu halde wir sine e unde sin gebot, daz uns sine wisagen gelart haben unde gute geistliche lute unde ouch kristene koninge gesat haben, Constantin unde Karl [...] (Sachsenspiegel:28)⁵⁴

⁵³ „Die Liebe des Heiligen Geistes stärke meinen Verstand, daß ich den Sachsen Recht und Unrecht bestimme gemäß der Gnade Gottes und gemäß dem Nutzen für die Welt. Das kann ich nicht allein leisten, deshalb bitte ich alle integren Leute, die nach Recht streben, um Hilfe, daß, wenn ihnen eine Rechtsfrage begegnet, die mein schwacher Geist ausgelassen hat und dieses Büchlein nicht behandelt, daß diese gemäß ihrer Einsicht entscheiden, wie sie meinen, daß es am rechtesten sei. Weder durch Liebe noch Angst, weder durch Zorn noch Geschenke soll sich jemand vom Recht abbringen lassen. Gott ist selber Recht, darum ist ihm Recht lieb. Deshalb sollen sich alle diejenigen, denen von Gott das Gericht anbefohlen ist, vorsehen, daß sie so richten, daß Gottes Zorn und sein Gericht gnädig über sie ergehen möge.“

⁵⁴ „Gott, der da ist Anfang und Ende aller Dinge, der schuf zuerst Himmel und Erde und schuf den Menschen auf der Erde und setzte ihn in das Paradies. Der brach den Gehorsam, uns allen zum Schaden. Deshalb irrten wir umher wie die hirtelosen Schafe bis zu der Zeit, als uns Gott durch seine Marter erlöste. Nun aber, da wir bekehrt sind und Gott uns wieder (zu sich) geladen hat, nun halten wir sein Gesetz und sein Gebot, das uns seine Propheten gelehrt haben und fromme geistliche Leute und das auch christliche Könige gesetzt haben, Konstantin und Karl [...]“

Die Bildprogramme der *Kodices picturati* stützen dies Konzept. In der 1336 beendeten Oldenburger Bilderhandschrift des *Sachsenspiegels*⁵⁵ befinden sich auf dem ersten Blatt zusammen mit dem Prolog drei Szenen heilsgeschichtlichen Inhalts. Oben sieht man den Verfasser Eike auf einem hohen Stuhl sitzen; eine Taube symbolisiert die Inspiration durch den Heiligen Geist.⁵⁶ In der Mitte befindet sich eine Weltgerichtsszene: Christus weist auf den Höllenrachen und überreicht einem König ein Schwert, das die richterliche Gewalt symbolisiert. Damit korrespondiert dieses Bild direkt mit einem Kernsatz des Prologes: *Got ist selber recht. Dar umme ist im recht lip.* Der *Sachsenspiegel* bindet also die Bilder, darunter das Autoren- und das Königs- bzw. Kaiserbild, in einen heilsgeschichtlichen Zusammenhang ein,⁵⁷ ganz so wie die *Arnarbælisbók* das Olafsbild. Das Bild des thronenden Königs Olaf visualisiert zugleich den an sich abstrakten Begriff der Herrschaft und über diesen auch die gottgegebene Herrschaftsordnung.⁵⁸ Schmidt faßt diese Interdependenzen von Text- und Bildelementen und ihr Zusammenwirken im Sinne eines tiefergehenden Konzeptes prägnant zusammen:

das Verhältnis von Kaiser und Papst, von Imperium und Sacerdotium, [wird] in jenen Abschnitten des Rechtsbuches behandelt [...], die historische Zusammenhänge beleuchten oder prinzipielle Fragen der Weltordnung betreffen. Diese Ausführungen werden vom *Sachsenspiegler* als notwendig erachtet, um die Rechtsordnung der Sachsen innerhalb der geschichtlichen Wirklichkeit, d.h. im Ablauf der Geschichte von ihren Anfängen bis zur Gegenwart, ja bis zu ihrem Ziel, verständlich werden zu lassen. Die Geschichte der Sachsen ist für Eike wie für seine Zeitgenossen ein Stück nicht nur der Geschichte des Reiches, des römisch-deutschen Imperiums, das seinerseits als ein

⁵⁵ Codex picturatum Oldenburgensis CIM I 410, Landesbib. Oldenburg, s. Schmidt-Wiegand 1999:397.

⁵⁶ „Die Legitimation eines Textes, die Bestätigung seiner Glaubwürdigkeit und Rechtmäßigkeit kann in Rechtsbücherhandschriften durch ein Autoren- oder Kaiserbild unterstützt werden, das einem Prolog oder einer Vorrede als ganzseitige oder spaltenbreite Miniatur oder in Form einer historisierten Initiale beigegeben ist. Diese Abbildungen stehen meist in einer bestimmten ikonographischen Tradition, die bis in die Spätantike zurückreicht und im Fall des Autorenbildes durch das Evangelistenbild mit der Taube als Zeichen der göttlichen Inspiration in das christliche Mittelalter überführt worden ist.“ etc. (Schmidt-Wiegand 1999:393, vgl. Wachinger 1991:1-28: 11).

⁵⁷ Schmidt-Wiegand 1999:398, unter Verweis auf Drescher 1989:23-36.

⁵⁸ S. Kocher 1992:66.

Glied in der Kette der Weltreiche zu verstehen ist, sondern der Geschichte Gottes mit den Menschen überhaupt, wie sie in der Lehre von den Weltaltern verdeutlicht wird. Von Gott leitet sich die Autorität des Kaisers wie die des Papstes her. Gott ist auch der Schöpfer allen Rechts, das durch jene Autoritäten beschirmt wird und zur Geltung gebracht werden soll. Demgemäß sind dem eigentlichen Rechtsbuch Prologe vorangestellt, die dies zum Inhalt haben, und demgemäß beginnt der eigentliche Text mit der sogenannten Zwei-Schwerter-Lehre.⁵⁹

IV. Die Handschriften AM 344 fol, AM 48 8vo und AM 132 4to

Vor dem Hintergrund der bisherigen Untersuchung ist noch einmal auf die drei eingangs genannten isländischen *Jónsbók*-Handschriften zurückzukommen, die ebenfalls den Beginn des Johannesevangeliums enthalten: AM 344 fol (ca. 1350-1400), AM 48 8vo (1375-1400) und 132 4to (ca. 1450).

IV.1 AM 344 fol und AM 48 8vo

Die Handschriften AM 344 fol und AM 48 8vo sind eng verwandt. Stefán Karlsson zufolge stammen beide von demselben Schreiber aus Skagafjörður.⁶⁰ Selma Jónsdóttir hat die in diesen Kodices enthaltenen Christus-Illuminationen untersucht und nimmt für beide denselben Künstler an.⁶¹

Beide Handschriften bieten auf Bl. 1r die Johannesevangelien-Perikope; in AM 48 8vo füllt sie die einspaltige Seite und steht allein, in AM 344 fol macht sie die linke Spalte aus, gefolgt vom Gebet *Protector in te sperantium* im ersten Viertel der rechten. Auf Bl. 1v schließt sich in beiden Kodices dann die genannte Illumination an. Diese zeigt Christus am Kreuz, links sieht man Maria, rechts Johannes. Das Besondere der Darstellung sind die offenen Augen des Gekreuzigten. Während es kleinere Unterschiede in der Gestaltung Marias und Johannes' gibt, erscheinen die Darstellungen Christi nahezu als identisch. Selma Jónsdóttirs These, daß diese Illuminationen die direkte Vor-

⁵⁹ Schmidt 1986:95 f. Zur Illustration der Prologe in der Dresdener und der Wolfenbütteler Bilderhandschrift s.a. Schmidt 1986:114 und Schmidt-Wiegand 1983:12.

⁶⁰ Stefán Karlsson 1963:xxxvii; s.a. Ólafur Halldórsson 1963:97 f.

⁶¹ Selma Jónsdóttir 1964.

lage für eine Gruppe von sechs höchstwahrscheinlich im Reynistaður-Konvent angefertigten Antependien sei, wird von Peter Foote dahingehend relativiert, daß ein von den jeweiligen Ausführenden gemeinsam benutztes Musterbuch eine mindestens ebenso wahrscheinliche Erklärung sei.⁶² Nach der Illumination beginnt in AM 344 fol die *Jónsbók*, gefolgt von Gesetznovellen und dem *Kristinréttir Árna biskups*, in AM 48 8vo schließt sich direkt der *Kristinréttir* an, von der *Jónsbók* enthält die Handschrift lediglich Auszüge.

IV.2 AM 132 4to

Die Handschrift AM 132 4to (ca. 1450), ebenfalls eine *Jónsbók*-Handschrift, begann ursprünglich mit einer noch deutlich erkennbaren Illumination des Hl. Olaf, die aber später getilgt worden ist (1r). In der linken Hand hält er eine langstielige Axt, in der rechten einen Stab mit Kreuz. Links befindet sich zudem in Schulterhöhe eine schematische Mappa mundi in Form einer gesteten T-O-Karte. Nach der *Jónsbók*, dem *Kristinréttir Árna biskups* und kleineren Artikeln kirchlicher Gesetzgebung, einigen Formularen und Gesetznovellen endet der Kodex mit einem Einzelblatt, das die Johannesevangelien-Perikope enthält (70r).

IV.3 Fazit

Die Handschriften AM 344 fol and AM 48 8vo weisen zwar keine so ausführliche Einleitung auf wie die *Arnarbælisbók*. Dennoch darf man es für höchstwahrscheinlich halten, daß der Grundgedanke hinter der Vorschaltung der Evangelienperikope vor das rechtliche Material derselbe ist, dem die elaborierte Einleitung der *Arnarbælisbók* entwachsen ist: die Gesetze in einen übergeordneten Rahmen zu stellen, die Repräsentativität des Kodex zu erhöhen, die weltliche Gewalt und das weltliche Recht religiös zu legitimieren und unter ebendiesem Verweis auf den göttlichen Ursprung des Rechtes die Akzeptanz der gottgewollten Ordnung und die Befolgung der Gesetze einzufordern. Der geistesgeschichtliche Kontext schlägt sich somit in einem

⁶² Selma Jónsdóttir 1964, bes. 136-137; Foote 1990:52 f. – Foote weist dort auch Selma Jónsdóttirs später geäußerte These zurück, daß die Kreuzigungsszenen in AM 344 fol und AM 48 8vo direkt oder indirekt auf die entsprechende Darstellung in AM 249 e fol zurückgehen, die einen Kalender enthält.

Kompilationsmuster nieder, das die Kombination heterogener, gleichwohl geeigneter Texte nach einem Grundschema erlaubt. Dieses Schema kann mit mehreren Einzeltexten und Bildelementen erfüllt und breiter ausgestaltet sein, oder auch nur durch wenige Elemente eher repräsentiert und aufgerufen denn tatsächlich ausgeschrieben werden. Mit einiger Wahrscheinlichkeit ist selbst hinter dem späteren Anfügen der Perikope in AM 132 4to und dem Verbinden eines Fragments mit den Zehn Geboten (lateinisch) und ihrer isländischen Erklärung in AM 133 4to (Bl. 1v) ein Rekurs auf dieses Kompilationsmuster zu sehen – wahrscheinlich deshalb, weil es sich um Grundideologeme der mittelalterlichen Herrschafts- und Rechtslegitimation gehandelt hat. So gilt abgewandelt auch für die kleine „Einleitung“ der *Arnarbælisbók*, was für Prologe von Rechtshandschriften gilt, in denen ein Kompilator den beabsichtigten Zweck, die Kompilationsmethode, die *ordinatio* und auch das Verhältnis seines Werkes zu den Quellen erläutern kann.⁶³ Im Verbund der Texte klingt die Stimme des Kompilators und manifestiert sich das Denken seiner Zeit.

HANDSCHRIFTEN

Kopenhagen, Den arnamagnæanske samling:

AM 322 fol	AM 732 b 4to	AM 98 I 8vo
AM 114 a 4to	AM 733 4to	AM 194 8vo
AM 310 4to	AM 764 4to	
AM 685 d 4to	AM 791 4to	

Kopenhagen, Det kongelige bibliotek:

GKS 1154 fol	NKS 123 4to	Thott 2085 4to
GKS 1160 fol	Thott 1280 fol	Thott 114 8vo
GKS 3260 4to	Thott 2102 4to	Thott 181 8vo
GKS 3262 4to	Thott 2104 4to	

Reykjavík, Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi

AM 249 e fol	AM 133 4to	AM 461 12mo
AM 343 fol	AM 135 4to	GKS 3268 4to
AM 344 fol	AM 160 4to	GKS 3270 4to
AM 347 fol	AM 679 4to	GKS 3274 a 4to
AM 350 fol	AM 48 8vo	
AM 132 4to	AM 434 c 12mo	

⁶³ So Brasington 1994:228 f. für Sammlungen Kanonischen Rechts.

Oldenburg, Landesbibliothek:
Codex picturatum Oldenburgensis CIM I 410

Paris, Bibliothèque Nationale:
Ancien [Regius] 10503 (= Ms. Danois etc. nr 20)

Stockholm, Kungliga biblioteket:
Sth perg fol nr 10
Sth perg 4to nr 25
Sth perg 4to nr 28
Sth perg 4to nr 30

Uppsala, Universitetsbibliotek:
DG 9 perg 4to
MS Uppsala C 222

BIBLIOGRAPHIE

Quellen

- Alfræði Íslenzk. Íslandsk encyklopædisk litteratur* I-III. 1908-1918. (STUAGNL XXXVII, XLI, XLV). Hgg. Nat. Beckman & Kristian Kålund. 3 Bde. København.
- Codex Iuris Sudermannici* [...]. *Södermanna-Lagen*. 1838. (Corpus Iuris Sueo-Gotorum antiqui 4). Hg. C. J. Schlyter. Lund.
- Codex Iuris Uplandici* [...]. *Uplands-Lagen*. 1834. (Corpus Iuris Sueo-Gotorum antiqui 3). Hg. C. J. Schlyter. Stockholm.
- Codex Iuris Vestrogotici* [...]. *Westgöta-Lagen*. 1827. (Corpus Iuris Sueo-Gotorum antiqui 1). Hgg. H. S. Collin & C. J. Schlyter. Stockholm.
- Corpus orationum* Bd. 7. 1995. (CCSL 160). F. Hgg. Eugenius Moeller, Ioannes Maria Clément, Bertrandus Coppieters 't Wallant. Turnholti.
- DI* Bd. 1. 1857-76. Hg. Jón Sigurðsson. Kaupmannahöfn.
- Íslandske originaldiplomer indtil 1450. Tekst*. 1963. (EAA 7). Hg. Stefán Karlsson. København.
- Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons Lovbog for Island* [...]. 1970. Hg. Ólafur Halldórsson. Odense [Nachd. ¹1904 København].
- Konungs skuggsiá*. ²1983. (Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt: Norrøne tekster 1). Hg. Ludvig Holm-Olsen. Oslo.
- Ordo Nidrosiensis ecclesiae (ordubók)*. 1968. (Norsk historisk Kjeldeskrift-Institutt. Den rettshistoriske kommisjon: Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi 2). Hg. Lilli Gjerløw. Osloiae.
- Sachsenspiegel. Landrecht und Lehnrecht*. ²1993. (Reclams Universal-Bibliothek 3355). Hg. Friedrich Ebel. Stuttgart.

Sekundärliteratur

- Bera Nordal. 1985. Lögbókarhandritið Gks. 1154 I folio. Íslenskt handrit? *Skírnir* 159:160-181.

- Brasington, Bruce C. 1994. Prologues to Canonical Collections as a Source for Jurisprudential Change to the Eve of the Investiture Contest. *Frühmittelalterliche Studien* 28:226-242.
- Bruylants, Plocide. 1952. *Les oraisons du missel Romain*. (Études liturgiques 1). 2 Bde. Louvain.
- Bøgh, Anders. 1999. Kongen og hans magt. *Middelalderens Danmark. Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*:64-81. Hg. Per Ingesman & al. København.
- Drescher, Ulrich. 1989. *Geistliche Denkformen in den Bilderhandschriften des Sachsenspiegels*. (Germanistische Arbeiten zu Sprache und Kulturgeschichte 12). Frankfurt am Main.
- Fett, Harry. 1911-12. Miniatures from Icelandic Manuscripts. *Saga-Book* 7:111-126 + 177-205.
- Foote, Peter. 1990. *A Saga of St Peter the Apostle. Perg. 4:o nr 19 in The Royal Library, Stockholm*. (EIM 19). Copenhagen.
- Gagnér, Sten. 1960. *Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung*. (Acta Universitatis Upsaliensis: Studia Iuridica Upsaliensis 1). Stockholm, Uppsala, Göteborg.
- Gjøløw, Lilli. 1980. *Liturgica Islandica I-II*. (BA XXXV-XXVI). 2 Bde. Copenhagen.
- Halldór Hermannsson. 1935. *Icelandic Illuminated Manuscripts of the Middle Ages*. (CCI 7). Copenhagen.
- Halldór Hermannsson. 1940. *Illuminated Manuscripts of the Jónsbók*. Islandica 28. Ithaca, N.Y.
- Jacobsen, Bent Chr. 1990. Sektir Jónsbókar. *Gripla* 7:179-185.
- Jón Helgason. 1958. *Handritaspjall*. Reykjavík.
- Klingenberg, Heinz. 1992 [1993]. Rudolf Simek. „Altnordische Kosmographie“ [...]. Berlin 1990 [Rez.]. *alvissmál* 1:111-116.
- Kocher, Gernot. 1992. *Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie*. München.
- Kramarz-Bein, Susanne. 2002. *Die „Þiðreks saga“ im Kontext der altnorwegischen Literatur*. (Beiträge zur nordischen Philologie 33). Tübingen, Basel.
- Krochalis, Jeanne E. & E. Ann Matter. 2001. Manuscripts of the Liturgy. *The Liturgy of the Medieval Church*:433-472. Hgg. Thomas J. Heffernan & E. Ann Matter. Kalamazoo, Michigan.
- Kålund, Kristian. 1889/1894. *Katalog over den Arnamagnæanske Handskriftsamling 1-2*. København.
- Lange, Bernt C. 1967. Olav den hellige. Ikon. *KLNM* 12:568-577.
- Lidén, Anne. 1999. *Olav den helige i medeltida bildkonst. Legemotiv och attribut*. Stockholm.
- Magnús Lyngdal Magnússon. 2004. „Kátt er þeim af kristinrétti, kærur vilja margar læra“. Af kristinrétti Árna, setningu hans og valdsviði. *Gripla* 15:43-90.
- Marchand, James W. 1976. Early Scandinavian Variants of the Fifteen Signs before Doomsday. *APS* 31:117-132.
- Ólafur Halldórsson. 1963. Úr sögu skinnbóka. *Skírnir* 137:83-105.
- ONP. 1989. *Ordbog over det norrøne prosasprog. A Dictionary of Old Norse Prose. Register*. Hg. Den arnamagnæanske kommission. København.
- Parkes, Malcolm B. 1991. The Influence of the Concepts of Ordinatio and Compilatio on the Development of the Book. *Scribes, Scripts and Readers. Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts*:35-70. Hambledon Press, London.

- Perdrizet, Paul. 1933. *Le Calendrier parisien à la fin du moyen âge*. (Publications de la faculté de lettres de l'Université de Strasbourg 63). Paris.
- Rouse, R.H. & M.A. Rouse. 1992. „Ordinatio“ and „Compilatio“ Revisited. *Ad litteram. Authoritative Texts and Their Medieval Readers*. (Notre Dame conferences in medieval studies 3):113-134. Hgg. Mark D. Jordan & Kent Emery, Jr. Notre Dame.
- Schmidt, Roderich. 1986. Das Verhältnis von Kaiser und Papst im Sachsenspiegel und seine bildliche Darstellung. *Text-Bild-Interpretation. Untersuchungen zu den Bilderhandschriften des Sachsenspiegels*. (Münstersche Mittelalter-Schriften 55). 2 Bde., Bd. 1:95-115. Hg. Ruth Schmidt-Wiegand. München.
- Schmidt-Wiegand, Ruth. 1983. *Die Wolfenbütteler Bilderhandschrift des Sachsenspiegels und ihr Verhältnis zum Text Eikes von Reggow*. (Wolfenbütteler Hefte 13). Wolfenbüttel.
- Schmidt-Wiegand, Ruth. 1999. Autorenbild und Titelmetapher in niederdeutschen Handschriften des Sachsenspiegels. *Niederdeutsches Wort* 39:393-409.
- Schramm, Percy Ernst. 1958. *Sphaira – Globus – Reichsapfel. Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichens von Caesar bis zu Elisabeth II. Ein Beitrag zum „Nachleben“ der Antike*. Stuttgart.
- Selma Jónsdóttir. 1964. Gömul krossfestingarmynd. *Skírnir* 138:134-147.
- Selma Jónsdóttir. 1970. Biskupsmynd í Arnarbælisbók. *Skírnir* 144:111-114.
- Simek, Rudolf. 1990. *Altnordische Kosmographie. Studien und Quellen zu Weltbild und Weltbeschreibung in Norwegen und Island vom 12. bis zum 14. Jahrhundert*. (Reallexikon der germanischen Altertumskunde: Ergänzungsbände 4). Berlin.
- Skæbne, Olaf. 1887. *Catalogue des Manuscrits Danois, Islandais, Norvégiens et Suédois de la Bibliothèque Nationale de Paris*. Skalholt.
- Stefán Karlsson. 1987. Lovskriver i to lande. Codex Hardenbergensis og Codex Belgisdalensis. *Festskrift til Alfred Jakobsen*:166-184. Hgg. Jan Ragnar Hagland, Jan Terje Faarlund & Jarle Rønhovd. Trondheim.
- Theobald, Michael. 1997. Logos. II. Biblisch-theologisch. *Lexikon für Theologie und Kirche* 6:1026-1029.
- Thoss, D. 1997. Stundenbuch. *Lexikon des Mittelalters* 8:259.
- Wachinger, Burghart. 1991. Autorschaft und Überlieferung. *Autorentypen*. *Fortuna vitrea* 6:1-28. Hgg. Walter Haug & Burghart Wachinger. Tübingen.
- Wieck, Roger S. 1997. *Painted Prayers. The Book of Hours in Medieval and Renaissance Art*. Hg. George Braziller in association with The Pierpont Morgan Library. New York.
- Wieck, Roger S. 2001a. The Book of Hours. *The Liturgy of the Medieval Church*:473-513. Hgg. Thomas J. Heffernan & E. Ann Matter. Kalamazoo, Michigan.
- Wieck, Roger S. 2001b. *Time Sanctified. The Book of Hours in Medieval Art and Life*. New York.

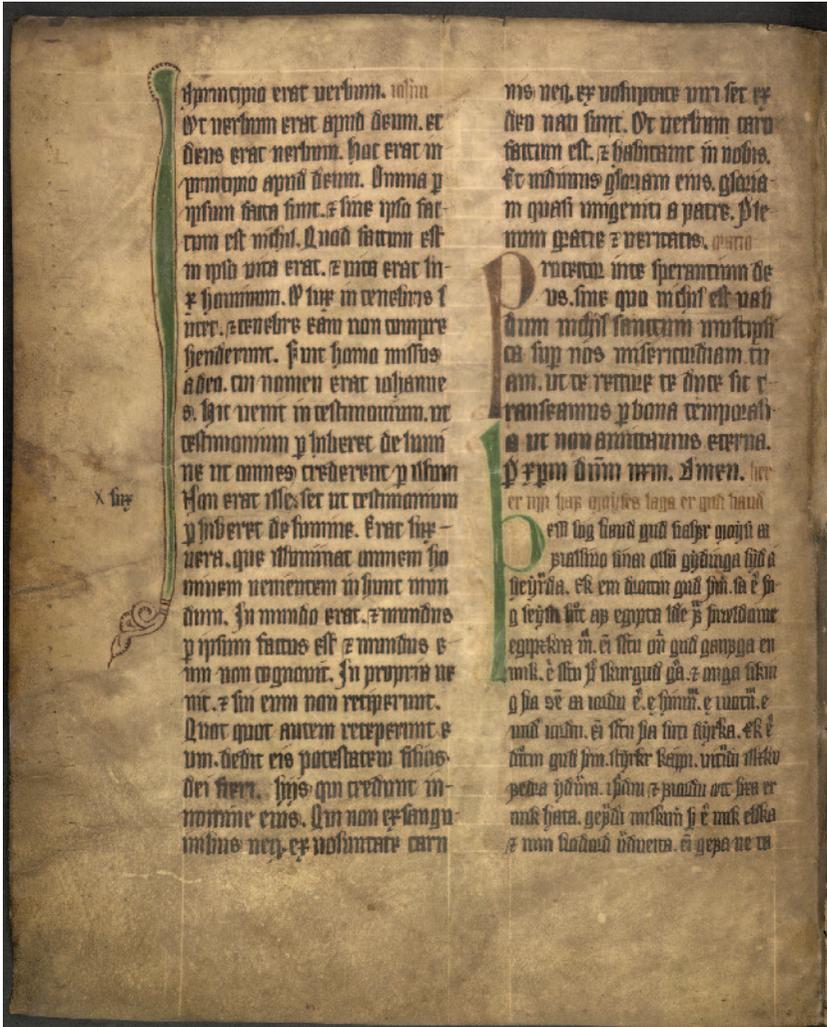

Abb. 5: AM 135 4to (Arnarbælisbók), 4v – der Beginn des Johannesevangeliums, das Gebet *Protectore in te sperantium*, Moses und die Zehn Gebote. Photo: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi (Jóhanna Ólafsdóttir).

ANHANG

Beginn der *Arnarbælisbók* (AM 135 4to: 4va-5vb)

[*Johannesevangelium 1,1-14* (4va-b):]

JNprincípío er uerbum. {*iohm*} | Æt uerbum er apud deum. et | deus er uerbum. Hoc er ín | princípío apud deum. Omnia *per* | ipsum facta sunt. *et* síne ipso factum est níhil. Quod factum est | in ipso víta er. *et* víta er lux homínium. Æ(t) lux ín tenebris llucet. *et* tenebre eam non comprehenderunt. Fuit homo míssus | a deo. cui nomen er iohannels. Híc uenít ín testimoníum. ut | testimoníum *per* hiberet de lumíne ut omnes crederent *per* illum | Non er ille *lux*. set ut testimoníum | *per* hiberet de lumíne. Erat lux | uera. que illumínat omnem holmíne ueníentem ín hunc mundum. In mundo er. *et* mundus | *per* ípsam factus est *et* mundus elum non cognovít. In própria uenít. *et* suí eum non recéperunt. | Quot quot autem receperunt elum. dedit eís potestatem filíos | deí fieri. híjs qui credunt ín | nomíne eius. Qui non ex sangulínibus neque. ex uoluntate carnllnís neque. ex uoluptate uiri set ex | deo nati sunt. Æt uerbum caro | factum est. *et* habitauit ín nobis. | Et uidímus gloriam eús. gloriám quasi unígenítí a patre. Plenum gratie *et* ueritatis.

[*Gebet* (4vb):]

{*oratio*} | **P**rotector ínte sperantíum delus. sine quo níhil est ualídum nichil sanctum multiplíca *super* nos mísericordiam tulam. ut te rectore te duce sic transeamus *per* bona temporalia ut non amíttamus eterna. | *Per christum dominum nostrum*. Amen.

[*Moses, die Zehn Gebote* (4vb-5va):]

{*her* | *er upp haf moyses laga er gud baud*} | Þessi lóg baud gud sialfr moysi aa | fiállíno sínai ollum gyðinga lýd álheyranda. Ek em drottín gud þinn. sa er þilg leysti brott af egipta lande fra þrældómel egipzkra *manna*. *eigi skaltu onur* gud gaufga en | mik. *eigi skaltu þer skurgud gera*. ok onga líkínlg þa sem aa iordu er. *eda hímmum*. *eda iuotnum*. *eda* | under iordu. *Eigi skaltu þa luti dýrka*. Ek er | drottín gud þín. stýrkr káppi. uítandi illzkv | fedra ýduarra. i þridiu ok fiordu ætt þeira er | mik hata. *gefandi miskunn þeim er mik elska* | ok min bodord

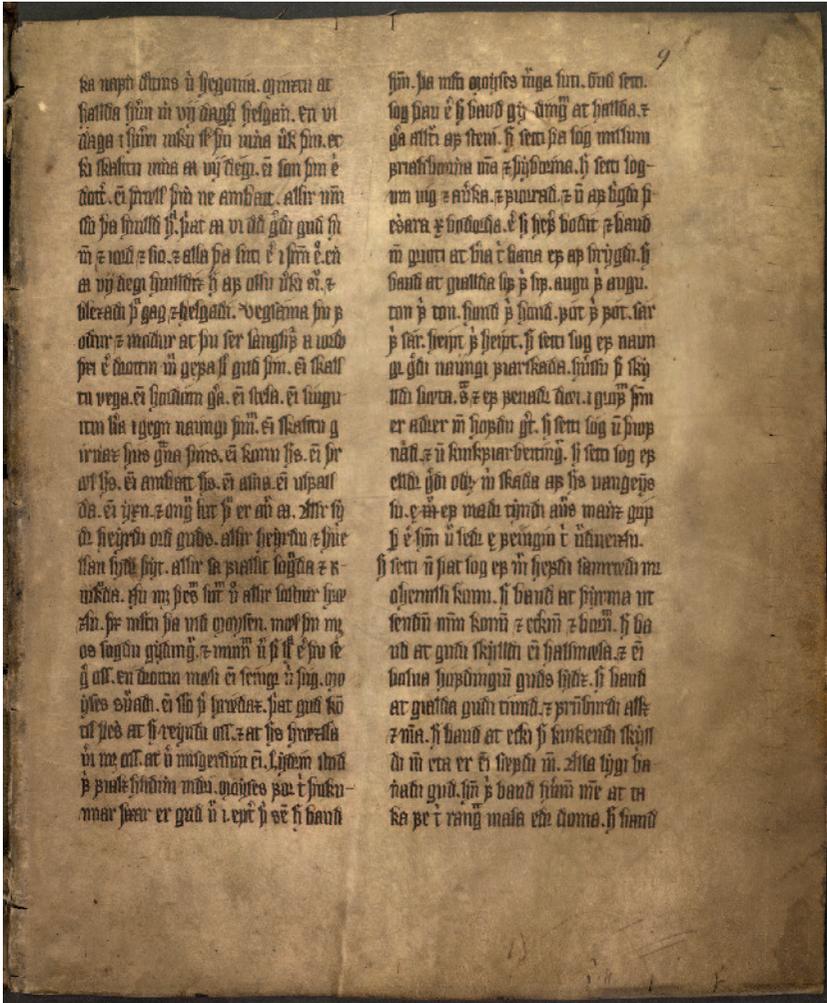

Abb. 6: AM 135 4to (Arnarbælisbók), 5r – Moses und die Zehn Gebote. Photo: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi (Jóhanna Ólafsdóttir).

- 5ra uardueita. *eigi* gefa ne tallka nafnn drottíns *uid* hegoma. mínztu at | hallda huern inn víj dagh helgann. En vi | daga i huerri uiku *skal* þu uinna uerk þin. ecki skalttu uinna aa víj dégi. *eigi* son þin *eigi* | dotter. *eigi* þræll þinn ne ambatt. allir menn | skolo þa huílld *hafa*. þuiat aa vi *dogum* gerdi gud hilmin *ok* iord *ok* sio. *ok* alla þa luti er i þeim ero. enn | aa víj degi huílldíz *hann* af ollu uerki *sinu*. *ok* | blezadi þann *dag [Hs. gag] *ok* helgadí. Vegsáma þu flodur *ok* modur at þu ser langlifur a iordv | þeiri er drottin mun gefa þer gud þín. *Eigi* skalltu vega. *eigi* hordóm gera. *eigi* stela. *eigi* líugulitni bera i gegn naúngi þinum. *Eigi* skalttu glírnaz hús grana þíns. *eigi* konu hans. *eigi* þrlæl hans. *Eigi* ambatt hans. *eigi* asna. *eigi* ulfalllda. *eigi* ýxn. *ok* ongan lut þann er anar aa. Allr lýdr heyrði ord guds. allir heyrdu *ok* huelllan lydr þýt. allir sa fiállit loganda *ok* rliukanda. nu med þesum lutum uoro allir lostnir hræzlú. þeir mæltu þa uid moysen. mæl þu med | os sogdu gýdingar. *ok* *munum [Hs. imunum uer þat *hafa* er þu selger oss. En drottin mæli *eigi* leíngur uid þíg. molýses suaradi. *eigi* skolo þer hræðaz. þuiat gud kom | til þess at *hann* reyndi oss. *ok* at hans hræzlla | ueri med oss. at uer misgerdím *eigi*. Lýdrín stod | firir fialz hlidínni nidrí. moýses for til þukulnnar þeirar er gud uar i. epter þui sem
- 5rb *hann* baud || honum. þa mælti moýses marga luti. Gud setti. | log þau er *hann* baud gýdingum at hallda. *ok* | gera alltari af stení. *hann* setti þa lóg míllum | frialsborinna manna *ok* þýborína. *hann* setti loglum úg *ok* auerka. *ok* fiorrad. *ok* um af brigdi þlessara x bodorda. er *hann* hefer bodít *ok* baud | menn grioti at beria til bana ef af brýgdi. *hann* | baud at giallda lif firir lif. augu firir augu. | ton firir ton. hond firir hond. fót firir fót. sár firir sár. heípt firir heípt. *hann* setti log ef naunghi gerdi naungi fiarskada. huerssu þat skýllldi bæta. sva *ok* ef fenadr dæi. i grofum þeim | er adrer menn hofdu gert. *hann* setti lóg um þioflnad. *ok* um kuikfiarbeitingar. *hann* setti log ef | elldr gerdi odrum manni skáda af hans uangeymsllu. *eda* |madr| ef madr týndi anars mannz gríp | þeim er honum uar ledr *eda* feíngín til uardueizlu. | *hann* setti um þat log ef *madr* hefði samrædi med | ohemilli konu. *hann* baud at þýrma uttlendum monnum konum *ok* eckium *ok* bornum. *hann* balud at gudí skýllldi *eigi* hallmæla. *ok* *eigi* | bolua hófdíngium guds lýdz. *hann* baud | at gialda gudi tíund. *ok* frumburdi allz | *ok* manna. *hann* baud at ecki þat kuikendi skýllldi menn eta er *eigi* sæfði menn. Alla lýgi balnnadi gud. *hann* firir baud huerium manne at talka fe
- 5va til rangra mala edr doma. *hann* baud || at færa eiganda huern uilltan lut edr fenat. | Nu er gud hafde þessa lutí tínda firir | moysi. þa mælti *hann*. Ek man senda þer einlgil mín. þann er fara man firir þer *ok* uardueíltá þik *ok* tia þer *ok* leida þíg til firir buens stadar | uardueíttu *hann* *ok* heyr raad hans. *ok* *eigi*

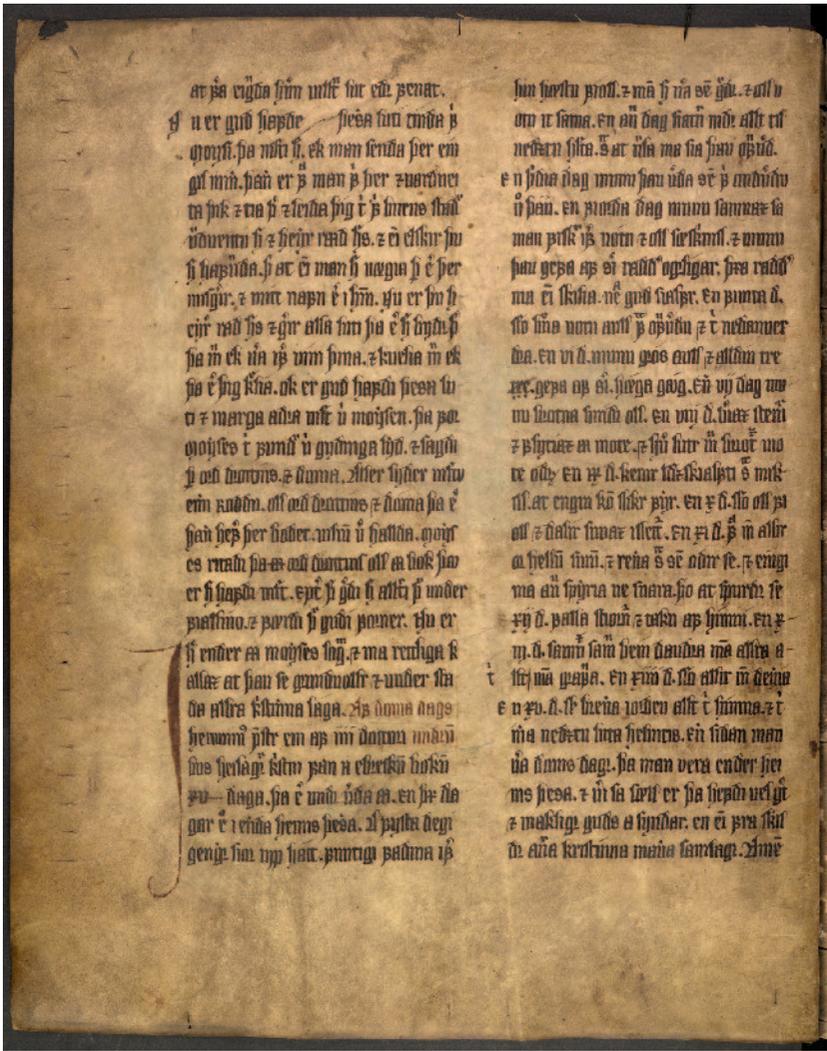

Abb. 7: AM 135 4to (*Arnarbælisbók*), 5v – Moses und die Zehn Gebote, die Wunderzeichen vor dem Jüngsten Gericht. Photo: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi (Jóhanna Ólafsdóttir).

elskir þu | hann hafnanda. þui at eigi man hann uægja þeim er þer | misgerir. ok mitt nafn er i honum. Nu er þu hleyrer rad hans ok gerir alla luti þa er hann bydr þer | þa man ek uera ifer uíní þina. ok kuelía man ek | þa er þig kuelía. ok er gud hafdi þesa lulti ok marga adra mælt uid moýsen. þa for | moýses til fundar uid gydinga lýd. ok sagdi | þeim ord drottíns. ok doma. Aller lyder mæltv | einni roddu. oll ord drottíns ok dóma þa er | hann hefer þer bodet. uilium uer hallda. moýsles ritadi þa þæð ord drottins oll aa bok þar | er hann hafdi mælt. Epter þat gerdi hann alltari þar under | fiállíno. ok færði þar gudí forner. Nu er | her ender aa moýses logum. ok ma rettliga klallaz at þau se grunduollr ok under stalda allra kristinna lága.

[Wunder der letzten 15 Tage vor dem jüngsten Gericht (5va-b):]

{Af doma dags undrum} Jherónímus prestur ein af íúú doctorilbus heilagrar kristni fan á ebreskum bokum | xv-daga. þa er undr uerda aa. En þeir dalgar ero 5vb i ennda heims þessa. A fysta degi | genggr sior upp hátt. fimtígi fadma ifer lhín hæstu fióll. ok man hann uera sem gærdr. ok oll ulotn it sáma. En anan dag siatnar nídr allt til | nedztu hluta. sua at uarla ma sia þau ofanuerd. | Æn þridia dag munu þau uerda sem firir onduerdu | uoro þau. En fiorda dag munu samnaz salman fiskar ifer uótn ok oll sæskrimsl. ok munu | þau gefa af sier radder ogrlígar. þeira radder | ma eigi skilia. nema gud sialfr. En fimta d(ag) | skolo brena uotn aull fra ofanuerdu ok til nedanuerdra. En ví d(ag) munu grós aull ok alldín tre | þtreð gefa af sier. hcéga *dogg (Hs. gavg). Enn víj dag mulnu brotna smídi oll. En víj d(ag) beriaz steinar | ok flytiaz aa mote. ok huer lutr man briotaz molte odrum En ix d(ag) kemr landzskialfti sua miklill. at engin kom slikr fýr. En x d(ag) skolo oll filoll ok dalír snuaz islettur. En xi d(ag) fara menn allir | or hellum sinum. ok renna sua sem odir se. ok éingi | ma anan spýria ne suara. þo at spurdr se | xíj d(ag) falla stiornur ok takn af hímní. En xlíj. d(ag) samnaz saman beín daudra manna allra allt til manna grafana. En xííí d(ag) skolo allir menn deýia | Æn xv. d(ag) skal brenna iorden allt til hímnna. ok til | ínna nedztu luta heluitis. Enn sidan man | uera doms dagr. þa man vera ender heilms þesa. ok ueri sa sæll er þa hefdi uel gert | ok makligr guds a syndar. en eigi fra skilldr anara kristinna manna samlagi. Amen

EFNISÁGRIP

Fyrir utan Jónsbók og Kristinrétt hafa nokkur íslensk lagahandrit að geyma stutta kafla með efni sem ekki heyrir lögum til. Um er að ræða upphaf Jóhannesarguðspjalls á latínu. Í þremur handritum frá 14. öld, AM 344 fol, AM 135 4to og AM 48 8vo stendur þessi texti guðspjallsins á fyrstu blöðum hvers handrits, en í því fjórða sem er yngra, AM 132 4to, á síðasta blaði. Í ritgerðinni hér að framan er leitast við að svara því hvort texti guðspjallsins sem og meðfylgjandi lýsingar gegni ákveðnu hlutverki og færð eru rök fyrir því að líklegast sé um að ræða ákveðnar hugmyndir um samsetningu handrits og í því sambandi er könnuð innlend og evrópsk hefð þar sem viðlíka hugmyndir birtast.

Af ofangreindum handritum er *Arnarbælisbók* (AM 135 4to) vænlegust við rannsókn af þessu tagi, en fyrstu blöð hennar hafa að geyma trúarlega efnisþætti, eins og bæn á latínu og tvo pósta á íslensku, annan um Móses og boðorðin tíu og hinn um tákn þeirra undra sem verða 14 daga fyrir dómsdag. Rækilega er sýnt fram á að umræddir póstar gegna hlutverki inngangs en þeir ásamt öðrum textum og lýsingum koma lögunum fyrir innan fyrirfram ákveðins ramma. Með inngangi af þessu tagi er aukið opinbert gildi handritsins, þar sem veraldlegt vald og veraldleg lög fá þar með trúarlegan stimpil og um leið fæst viðurkennd skipan eftir guðs vilja og þar með krafist að lögunum sé fylgt. Hugmyndafræðilegt efnisval handritsins fylgir ákveðnu samsetningarmynstri sem hvílir á velþekktum hugmyndum miðaldamanna um drottun og lagalega réttlætingu valds. Þannig kemur fram að samsetning áþekkra texta er bundin við ákveðið grunnmynstur sem ýmist má skipa niður í knöppu eða löngu máli.

Jens Eike Schnall
e. schnall@gmx.net

VÉSTEINN ÓLASON

GROTTASÖNGUR¹

I

GROTTASÖNGUR hefur nokkra sérstöðu í þeim flokki kvæða sem við venjulega köllum eddukvæði. Hann er yfirleitt flokkaður með goðakvæðum, og þó koma engin goð við sögu; söguþráðurinn snýst um kvörn með yfirmáttúrlega eiginleika, og aðalpersónur eru tröllkonur þrælkaðar af dönskum sagnakonungi. Kvæðið er kveðið eftir sögn eða goðsögn sem virðist hafa verið þekkt víða þar sem norræna var töluð. Ásamt Darraðarljóðum flytur Grottasöngur kveðskap kvenna við vinnu. Eiginlegt vinnuljóð er kvæðið þó ekki, en nokkur vísuorð gætu fallið undir þann flokk kveðskapar.² Með þessari grein er ætlun mín að kanna stöðu Grottasöngs meðal eddukvæða og setja fram hugmyndir um aldur kvæðisins. Undirstaða undir slíkri athugun eru margvíslegar staðreyndir um tengsl kvæðisins við aðrar heimildir sem fyrir löngu hefur verið bent á og

¹ Sá sem beindi athygli minni séstaklega að Grottasöng var Hermann Pálsson. Þegar ég dvaldist nokkra mánuði í Edinborg árið 1996 stakk hann upp á að við ynnum saman að rannsókn og jafnvel útgáfu á Grottasöng og Darraðarljóðum. Hann nefndi það, sem mér var raunar fullljóst, að Grottasöngur hefði hlotið alltof litla umfjöllun í kafla mínum um eddukvæði í Íslenskri bókmenntasögu I (1992), og er það önnur ástæða til að sinna þessu kvæði nokkuð. Við Hermann skiptumst á skoðunum um Grottasöng í samtölum og skjátum (eins og Hermann nefndi tölvuskeytin) um skeið, og hann sendi mér á speðli (annað nýyrða hans úr tölvuheimi) drög að skýringum að hluta kvæðisins. Það sem okkur fór á milli var ekki komið á það stig að ég geti beinlínis vitnað til Hermanns, en er þó bæði skylt og ljúft að viðurkenna þá hvatningu og innblástur sem hlaust af samræðum við hann um þetta efni og fleiri. Rétt er að taka fram að Hermann hallaðist að því að kalla kvæðið Gróttasöng og miða við örnefnið Gróttu á Seltjarnarnesi. Ég hef kosið að fylgja heldur stefnu flestra útgefenda. Þrátt fyrir skoðanamun okkar Hermanns um þetta eina atriði vona ég að þessi grein hefði fallið honum í geð og er reyndar viss um að hún hefði vakið viðbrögð sem hefðu verið mér lærdómsrík. Þannig var Hermann.

² Fræðimenn hafa bent á þetta, sbr. td. Heusler 1957 (1941):98; Harris 1990:239; Helga Kress 1993:95-96.

fræðimenn hafa rökrætt fram og aftur. Óhjákvæmilegt er að fara hér yfir það efni, þótt reynt sé að stytta málið eftir mætti.³

Vegna bragarháttar, stíls og efnistaka hefur Grottasöngur ævinlega verið flokkaður sem eddukvæði þótt hann sé ekki varðveittur í Konungsbók eddukvæða, GKS 2365 4to. Hann er hins vegar skráður í aðra Konungsbók, GKS 2367 4to, frá fyrri hluta 14. aldar, þá sem geymir eina af miðaldagerðum Snorra Eddu⁴, og í Trektarbók, Codex Trajectinus, pappírshandriti Snorra Eddu frá 16. öld. Trektarbók er varðveitt í háskólabókasafni í Utrecht, textinn er náskyldur texta Konungsbókar og talinn runninn frá mjög gömlu handriti. Lausamálið sem fer á undan Grottasöng í þessum handritum er mjög stytt í Uppsala Eddu, Codex Upsaliensis, De la Gardie 11 í háskólabókasafni í Uppsölum, en Grottasöngur er þar ekki nefndur né til hans vitnað. Í fjórðu miðaldagerð verksins, Wormsbók, Codex Wormianus, AM 242 fol, eru hvorki spor eftir lausamálið né kvæðið. Lausamálið er hins vegar varðveitt í einu af þeim miðaldahandritum sem geyma Skáldskaparmál, AM 748 II 4to; þar er kvæðið nefnt og fyrsta vísa þess tilfærð. Í tveimur öðrum handritum Skáldskaparmála, AM 748 I b 4to og AM 757 a 4to, er útdráttur úr lausamálinu með ákveðnum efnislegum viðbótum, en ekki minnst á kvæðið né til þess vitnað.⁵

II

Meginefni kvæðisins og lausa málsins er frásögn um kvörnina Grotta og ambáttirnar Fenju og Menju sem Fróði Danakonungur lætur mala gull fyrir sig. Í lausa málinu er sagan þó lengri og í henni ýmis efnisatriði sem stangast við það sem í kvæðinu segir, en kvæðið segir margt af ambáttunum, sögu þeirra og kjörum, sem ekkert er fjallað um í lausa málinu. Heppilegast er því að taka lausa málið hér upp í heild sinni:

³ Langt mál yrði að rekja rannsóknasöguna, en um hana og rækilegar skýringar á kvæðinu er hægt að vísa til Klaus von See et. al. 2000:837-964. Á íslensku er nýlegt og ágætt yfirlit hjá Ármanni Jakobssyni 1994. Sjálfur birti ég fyrir nokkrum árum litla grein um kvæðið, Vésteinn Ólason 1997. Það sem máli kann að skipta í þeirri grein er allt hér.

⁴ Báðar þessar konungsbækur eru nú varðveittar í Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.

⁵ Texti Konungsbókar Snorra Eddu, lausamálið og kvæðið með orðamun úr Trektarbók er í útgáfu Finns Jónssonar 1931:135-138, og auk þess í flestum eða öllum öðrum útgáfum Snorra Eddu. Texti kvæðisins eins er gefinn út af Jóni Helgasyni 1962:89-93. Texti brotanna er prentaður í *Edda Snorra Sturlusonar* II 1852:431 (748 I), 515 (757) og 577-78 (748 II).

Hví er gull kallat mjöl Fróða? Til þess er saga sjá at Skjöldr hét sonr Óðins er Skjöldungar eru frá komnir. Hann hafði atsetu ok réð lǫndum þar sem nú er kǫlluð Danmǫrk en þá var kallat Gotland. Skjöldr átti þann son er Friðleifr hét er lǫndum réð eptir hann. Sonr Friðleifs hét Fróði. Hann tók konungdóm eptir fǫður sinn í þann tíð er Augustus keisari lagði frið of heim allan. Þá var Krístr borinn. En fyrir því at Fróði var allra konunga ríkast á Norðrlǫndum þá var honum kendr friðrinn um alla Danska tungu, ok kalla Norðmenn þat Fróða frið. Engi maðr grandaði ǫðrum þótt hann hitti fyrir sér fǫðurbana eða bróðurbana lausan eða bundinn. Þá var ok engi þjófr eða ránsmaðr, svá at gullhringr einn lá á Jalandgrsheiði lengi. Fróði konungr sótti heimboð í Svíþjóð til þess konungs er Fjǫlnir er nefndr. Þá keypti hann ambáttir tvær er hétu Fenja ok Menja. Þær váru miklar ok sterkar. Í þann tíma fannsk í Danmǫrk kvernsteinar tveir svá miklir at engi var svá sterkr at dregit gæti. En sú náttúra fylgði kvernunum at þat mólsk á kverninni sem sá mælir fyrir er mól. Sú kvern hét Grotti. Hengikjöptr er sá nefndr er Fróða konungi gaf kvernina. Fróði konungr lét leiða ambáttirnar til kvernarinnar ok bað þær mala gull ok frið ok sælu Fróða. Þá gaf hann þeim eigi lengri hvíld eða svefn en gaukrinn þagði eða hljóð mátti kveða. Þá er sagt at þær kvæði ljóð þau er kallat er Grottasǫngr. [Hér er bætt við í 748 II: „ok er þetta upphaf at“, og síðan fyrsta erindi kvæðisins.] Ok áðr létti kvæðinu mólu þær her at Fróða svá at á þeirri nótt kom þar sá sækungr er Mýsingr hét ok drap Fróða, tók þar herfang mikit. Þá lagðisk Fróða friðr. Mýsingr hafði með sér Grotta ok svá Fenju ok Menju ok bað þær mala salt. Ok at miðri nótt spurðu þær ef eigi leiddisk Mýsingi salt. Hann bað þær mala lengr. Þær mólu litla hríð áðr niðr sukku skipin ok var þar eptir svelgr í hafinu er særinn fellr í kvernaraugat. Þá var sær saltr (Edda 1998:135-136).

Miðað við þá varðveislu sem hér hefur verið lýst er líklegast að kvæðið hafi ekki verið í sameiginlegu forriti varðveittra gerða Snorra Eddu, þeirri bók sem Snorri setti saman, ef hægt er að gera ráð fyrir slíku sameiginlegu for- eða frumriti,⁶ heldur hafi því verið aukið við laust mál um Grotta og ambáttirnar í forriti Konungsbókar og Trektarbókar; þetta lausa mál hafi verið stytnt í Upp-

⁶ Vel má vera að fleiri en ein gerð hafi komið frá Snorra sjálfum, og textarnir sýna að menn hafa haldið áfram að vinna með textann, breyta, fella úr og bæta við eftir hans daga, allt eftir þeim tilgangi sem hver ritstjóri hafði með verki sínu.

sala Eddu en fellt niður í Wormsbók. Slík kenning fær stuðning af því að lausa málið skuli koma fram í brotunum. Ekki er fráleitt að ætla að fyrsta vísa kvæðisins hafi verið í frumritinu eins og í AM 748 II, þótt sá ritari sem ætlaði að skrifa kvæðið allt í forrit Konungsbókar og Trektarbókar hafi fellt hana niður (Bugge 1867:325; Finnur Jónsson 1931:xxii). Á svipaðan hátt er vísað til kvæða Egils Skallagrímssonar í sögu hans og gæti verið komið frá frumritinu. Þeir sem vilja trú á því að Snorri hafi samið Egils sögu og að stofninn í Snorra Eddu, þegar bersýnilegir viðaukar hafa verið dregnir frá, sé verk Snorra, eins og segir í Uppsala Eddu, hljóta þá að gera ráð fyrir að Snorri hafi þekkt Grottasöng og farið eftir honum í lausa málinu, nefnt kvæðið og etv. vitnað í eina vísu. Ljóst er þó að hann hefur haft fleiri heimildir um sögnina en Grotta-söng.

Svo er að sjá sem sú sögn sem Snorri hefur þekkt sé sprottin af amk. þrennum goðsögukennendum rótum, en óvíst og jafnvel ólíklegt er að hann hafi sjálfur tengt saman sagnirnar, heldur er líklegra að það hafi alveg eða að mestu gerst áður, í munnlegri geymd. Fyrst er að geta goðsagnar um friðsama, farsæla og auðsæla öld á dögum Fróða Danakonungs, sem getið er hjá Saxo og í ýmsum íslenskum heimildum. Snorri tengir þetta við öld Augustusar Rómakaisara og fæðingu Kristis, og er sú tenging vitaskuld af lærdómstagi, hvort sem það er upphaflega hans hugmynd eða eldri fræðimanna. Annað er saga um hina yfirnátúrlegu kvörn, sem hægt er að láta mala það sem óskað er, hvort heldur er gull, auður og sæla eða stríð og óhamingja, og um það hvernig Fenja og Menja draga þessa kvörn fyrir Fróða Danakonung, sem reynist illur að eðli og hlýtur makleg málagjöld. Fleiri konungar með þessu nafni en Frið-Fróði eru nefndir í sögnum um Danakonunga, og má þar nefna einn sem kemur við Hrólfs sögu kraka, en til Hrólfs kraka er raunar vísað í 22. erindi Grotta-söngs. Þriðju sögnina má kalla upphafs(goð)sögn, og lýsir hún því hvernig hafið verður salt vegna þess að salt er malað í yfirnátúrlegri kvörn. Þar kemur við sögu sækonungurinn Mýsingur, en einnig Grotti og þær Fenja og Menja. Etv. má tala um fjórðu sögnina eða minnið um kvörn í hafdjúpinu sem hrærir hafið þar sem straumar eru stríðir, svo sem á Pétlandsfirði milli Skotlands og Orkneyja eða við Gróttu á Seltjarnarnesi.

Ástæða er til að gefa gaum að nafninu Grotti. Orðið kemur fyrir sem samnafn í norskum mállýskum, í færeysku og í norræna málinu á Hjaltlandi, 'grotti', og merkir oftast möndul þann sem stendur upp úr neðri kvarnarsteini og kvörninn snýst um. Samkvæmt orðsifjabókum Ásgeirs Blöndals Magnússonar og Jan de Vries er orðið rótskylt ensku sögninni 'grind', að mala, en lík-

lega einnig orðunum grjón og grjót í íslensku, og er því eðlilegast að gera ráð fyrir að grotti hafi upphaflega verið samnafn og merkt kvörn, en hafi síðan orðið að nafni á hinni frægu yfirnáttúrlegu kvörn og í annan stað að örnefninu Gróttu. Breyting úr samnafni í sérnafn á ákveðinni kvörn eða kvörnum hefði getað átt þátt í því að menn tengdu saman sagnir sem upphaflega hafa verið óskyldar eins og sagnirnar um Fróða og Mýsing.⁷

Fyrir nálega hundrað árum var athygli vakin á því að í Orkneyjum og á Hjaltlandi hafi verið til skyldar sagnir. Þar var talað um normir tvær eða vættir, Grotti Finnie og Grotti Minnie (stundum Lukie Minnie) sem knúðu saltkvörn í Pétlandsfirði sem skapaði svelginn Swelchie (Johnston 1909-10). Þetta er merkilegt, ekki síst í ljósi þess að í 748 I b og 757 er einmitt sagt að Grotti hafi sokkið í Pétlandsfirði. Þótt einhver brenglun hafi orðið er ljóst að nafnið Grotti tengist hér nöfnum sem væntanlega eru afbökun nafna Fenju og Menju.

III

Í íslenskum kveðskap fornum er að finna ýmis tengsl við þær sagnir sem hér hafa verið raktar, og ástæða er til að spyrja hvort þar megi sjá merki um að skáldin hafi þekkt Grottasöng sjálfan fremur en sögnina eða sagnirnar (eða hugsanlega önnur kvæði) sem að baki liggja. Samkvæmt *Lexicon poeticum* kemur Grotti sjálfur fyrir í tveimur vísum. Annars vegar hjá Snorra í Háttatali, 43, þar sem er gullkenningin *Grotta gladdript*, en hins vegar í vísu sem í Snorra Eddu er eignuð einhverjum Snæbirni:⁸

Hvatt kveða hrœra Grotta
hergrimmastan skerja
út fyrir jarðar skauti
eylúðrs níu brúðir,
þær er, lungs, fyr lǫngu
líðmeldr, skipa hlíðar
baugskerðir rístr barði
ból, Amlóða mólu.

⁷ Um þessar sagnir og aðrar skyldar hefur rækilegast fjallað Axel Olrik 1903-1910, einkum 1903:278-305. Ármann Jakobsson rekur helstu niðurstöður hans í tilv. grein.

⁸ Í *Skjaldeigting* A I:211, tímasetur Finnur Jónsson þessa og aðra lausavísu Snæbjarnar um það bil 1010-1020, en í bókmenntasögu sinni (2. útg. I:520) kann hann engin deili að segja á Snæbirni þessum, og má því merkilegt heita að hann skuli geta tímasett vísur hans svo

Hér er Grotti greinilega kvörn í hafinu, og níu ónefndar meyjjar (öldur) draga hann, þær sömu og fyrir löngu mólu fyrir Amlóða. Bersýnilegt er að kvörnin og snúningur hennar er myndhverfing fyrir öldurót. Hjá Saxo notar Amlóði (Amlethus) í raun og veru mölun sem myndhverfingu um hafrót, þegar hann talar um sand sem mjöl malað af öldunum.⁹ Bersýnilegt er að vísa Snæbjarnar á ekkert sameiginlegt með Grottasöng nema nafn kvarnarinnar, en þegar lítið er til lausamáls Snorra Eddu bætast við lausleg tengsl við lokapáttinn um kvörnina sem steypist í hafið og skilur eftir svelg.

Gullkenningarnar *Fenju meldr* og *Fenju fagrverk* koma fyrir í fimm dróttkvæðum vísu samkvæmt *Lexicon poeticum*, og *Fenju forverk* kemur fyrir í Bjarkamálu; af einhverjum ástæðum hafa skáldin tekið Fenju fram yfir Menju sem kenniorð. Kenningin *Fróða mjöl* eða aðrar náskyldar henni koma fyrir í sex vísu í dróttkvæðum, þ. á m. í Höfuðlausn, en einnig er skyldar kenningar að finna hjá Einari Skúlasyni á 11. öld, Rögnvaldi Kala á 12. öld og Snorra Sturlusyni á 13. öld. Hin athyglisverðasta þessara gullkenninga er í vísu eftir Eyvind skáldaspilli, sem talin er kveðin um 960:

- - -

Nú hefr folkstríðir Fróða
fáglýjaðra þýja
meldr í móður holdi
mellu dolgs of folginn.¹⁰

Kenningin er merkileg til samanburðar við Grottasöng af þeim sökum að vísan er svo gömul og kveðin af norsku skáldi, en einkum vegna þess að þar kemur fram að gullið sé malað af vansælum ambáttum, og gæti það bent til

nákvæmlega. Vísan hefur verið tekin saman á fleiri vegu en einn, en grunnmerkingin er alltaf sú sama. Í *Skjaldedigting* B I:201 er vísan tekin svona saman: „Kveða níu brúðir skerja hrœra hvatt hergrimmostan eylúðrs Gróttu út fyr jarðar skauti, þær es fyr löngu mólu Amlóða meldrlið; baugskerðir rístr lungs barði skipa hlíðar ból.“ Aðrir fræðimenn vilja heldur taka *skerja* með *Grotta* og *eylúðrs* með *brúðir*, en það breytir ekki merkingu vísunnar. Grotti skerja eða eylúðurs, sem öldurnar hreyfa, er bersýnilega myndræn lýsing á hafróti, og *líðmeldr Amlóða* er það mjöl sem hann bruggar af áfengt öl, en það hlýtur að vísa til sjávar og sands á sjávarbotni eða strönd, eins og Tolley 1995:71 heldur fram.

⁹ *Saxonis Gesta Danorum* 1931:79.

¹⁰ *Heimskringla* I 1941:201. Þetta má taka þannig saman: „Nú hefr folkstríðir of folginn meldr fáglýjaðra þýja Fróða í holdi móður mellu dolgs,“ þe., fjandmaður fólks hefur fólgið gull í jörðu.

beinna tengsla við Grottasöng, eða amk. kveðskap þar sem einhver gaumur er gefinn að líðan eða tilfinningum ambáttanna sem mala gullið. Aðrar kenningar segja í raun ekkert annað en að skáldin hafi þekkt kjarnann í sögninni, en gefa enga vísbendingu um að þau hafi þekkt Grottasöng sjálfan. Vísa Eyvindar sannar þó ekki að hann hafi þekkt kvæðið. Einfalt var að draga þá ályktun af sögninni um uppreisn ambáttanna að þær hafi ekki verið sælar með sitt hlutskipti hjá Fróða.¹¹ Auk þess hefðu vel getað verið til önnur kvæði um ambáttirnar en það sem við þekkjum nú.

Án þess að tekin sé á þessum grunni afstaða til þess hve gamall Grotta- söngur kunni að vera er eðlilegt að draga þá ályktun af efniviðnum að fyrir ritun Snorra Eddu hafi verið til sögn eða sagnir sem hafi verið almennt þekkt, amk. meðal skálda, en þar að auki hafi verið til kvæðið Grottasöngur sem tekur ákveðinn þátt sagnarinnar eða eina gerð hennar til meðferðar, túlkar og gerir að grundvelli sjálfstæðs og ágæts kvæðis. Snorri tekur mið af kvæðinu og getur þess, en frásögn hans í lausu máli styðst við fleiri heimildir.

Lausu máli Snorra Eddu og Grottasöng ber á milli um nokkur atriði:

1) Í Grottasöng er orðið ‘gull’ hvergi notað um það sem ambáttirnar mala, þótt ekki þurfi að draga í efa að Menja eigi við gull með orðinu ‘auðr’ í 5. erindi. Einkennilegt má þó kalla að orðið gull skuli ekki notað þar sem það er alþekkt tákni og máttugt fyrir efni sem menn girnast meira en önnur, og það er mikilvægt í sögninni.

2) Eðlilegast er að skilja kvæðið (10. og 12. vísu) svo að ambáttirnar hafi sjálfar hafið kvarnarsteinana úr jörðu, en í lausamálinu er kvörnin þegar í eigu konungs er þær koma til hans, og sagt er að hún sé komin frá einhverjum sem nefndur er Hengikjöptr. Það líkist dvergs- eða jötunsnafni, þótt það sé talið með Óðinsnöfnum í þulum.

3) Í kvæðinu segja ambáttirnar allrækilega frá uppvexti sínum, en engin merki eru um þá sögu í lausamálinu nema hvað sagt er að þær hafi komið frá Svíþjóð.

4) Kvæðið endar þar sem ambáttirnar kveða her, eldsvoða og hvers konar ógæfu yfir Fróða og ætt hans, en skáldið lætur sitja við spádóminn og fer ekki út fyrir þann ramma sem dreginn er upp í kvæðinu þar sem ambáttirnar standa

¹¹ Klaus von See et al. 2000:845 og 857 benda á að Fróði og Hrólfur kraki eru tilgreindir sem andstæður í vísu Eyvindar skáldaspillis og telja að þá andstæðu megi einnig sjá í 22. vísu. Af því er dregin sú ályktun að vísa Eyvindar muni vera eldri. Það er í sjálfu sér áhugavert að vísað skuli vera til Hrólfs í tengslum við Fróða, en óvíst hvort einhverja ályktun er hægt að draga af því. Báðir eru frægir danskir fornkongur.

við kvörnina. Engin bein frásögn er af árás á Fróða og ekkert vikið að sögninni um örlög ambáttanna og kvarnarinnar á valdi Mýsings. Reyndar brotna myllusteinarinnir, eða amk. annar þeirra, í 23. vísu: „hraut hinn hofgi / hallr sundr í tvau.“ Það samræmist vel þeim heimsendatón sem ríkir í kvæðislökin en virðist um leið binda enda á sögu Grotta, enda er þess ekki getið í lausamálinu að kvörnin hafi skaddast. Þá hefði gengið verr að mala salt fyrir Mýsing.

IV

Nú er mál komið til að hyggja nánar að kvæðinu sjálfu. Það er af þeirri gerð kvæða sem kalla má sviðsett. Þá er lýst atburðarás sem gerist á stuttum tíma og oftast einum stað. Stuttaraleg frásögn er í þriðjupersónu ýmist í nútíð eða þátíð. Meginefnið er sett fram í samtölum eða einræðum; þar birtast átök persóna, en jafnframt er vísað bæði aftur í tímann til þeirra atvika sem hafa leitt til aðstæðna samtímans og einnig fram til ókominna viðburða.¹² Allir þessir þættir birtast í Grottasöng. Fyrstu fjögur erindin eru þriðjupersónu frásögn með stuttu innskoti í beinni ræðu í 3. vísu. Í frásögninni er fyrst greint frá því að Fenja og Menja séu „nú [...] komnar til konungs húsa“ og „at mani hafðar“; þeim er lýst sem ‘framvísu’ og ‘máttku’, og vísa bæði þessi lýsingarorð væntanlega til yfirmáttúrlegra hæfileika, þótt ‘máttkar’ eigi vafalaust einnig við ofurmannlega líkamskrafta. Síðan er sagt frá því í þátíð að þær hafi verið leiddar að lúðri – en það mun vera kvarnarstokkurinn – og er orðið þekkt víðar á norrænu málsvæði í þeirri merkingu (Jan de Vries 1962:367; sbr. einnig eylúðurinn í vísu Snæbjarnar). Fróði hét hvorugri þeirra hvíld né yndi, þ.e. hann leyfði þeim hvorki að hvíla sig né njóta neins fyrr en hann fékk að heyra ‘hljóm’ (söng) þeirra. Þær sungu og möluðu svo að flestir sofnuðu í kringum þær, og merkir það vafalítið að söngur þeirra hafi verið galdur sem enginn annar kunni og gerði þeim kleift að hræra kvarnarsteinana. Eftir þennan inngang tekur við í 5.-22. vísu bein ræða, sem aðeins er rofin af tveimur vísuorðum þriðjupersónu í 7. vísu, inngangi að orðum sem Fróði beinir til þeirra. 23. vísa og tvö fyrstu orð 24. vísu er síðan aftur frásögn

¹² Þar sem Heusler 1957 (1941) fjallar um form eddukvæða flokkar hann Grottasöng með hinum yngri tvíþættu atburðakvæðum (‘doppelseitige Ereignislieder’), en segir að það sé í rauninni „Redelied [...] der Verlauf zusammengeschoben zu einer großen, rückblickenden und vorwärtsdrängenden Redeszene mit Einheit des Orts und enger Begrenzung der idealen Zeitspanne“ (177). Með þessum orðum bendir Heusler á skyldleika Grottasöngs við þau kvæði sem hann kennir við endurlit (‘Rückblick’) og kvennatregróf (‘Frauenklage’).

þriðjupersónu, en kvæðinu lýkur með fjórum vísuorðum, beinni ræðu annarrar hvorrar ambáttar. Að undanskildum inngangi að stuttri ræðu Menju í 5. og 6. vísu og að orðum Fróða í 7. vísu er ekki tekið fram hver mælir. Þó má styðja líkum að þær systur tali til skiptis.

Eftir innganginn, þar sem þær hafa verið reknar að verki án miskunnar, kemur fyrsta ræða Menju í 5. vísu á óvart. Hún tjáir sig með blíðum, nánast ástleitnum orðum, og vísan minnir nokkuð á vögguvísu, eins og Harris hefur bent á (1990:239-240):

„Auð mǫlum Fróða,
mǫlum alsælan,
mǫlum fjöð fjár
á feginslúðri;
siti hann á auði,
sofi hann á dúni,
vaki hann at vilja,
þá er vel malit.“

Þegar tillit er tekið til aðstæðna væri hægt að láta sér detta í hug að um háð væri að ræða og ógnun byggj undir, en þó er ekkert sem bendir til þess. Oftast mun gert ráð fyrir að næsta vísa sé beint áframhald af ræðu Menju, tónninn er svipaður og engin vísbending um að nýr mælandi hafi tekið til máls. Við nánari athugun virðist þó sem hún gæti vel verið hvatning eða stefnuyfirlýsing konungs, Frið-Fróða, fremur en orð þjáðrar ambáttar:

„Hér skyli engi
oðrum granda,
til þols búa
né til bana orka,
né hoggvagi
hvossu sverði,
þóat bana bróður
bundinn finni.“

Hver sem staða mælandans er lýsa þessar tvær vísur sæluástandi og friðaröld þar sem hefndarskylda er ekki rækt. Þannig tengja vísurnar kvæðið við goðsögnina um Fróðafrið, en mynda jafnframt skarpa andstæðu við þau ósköp sem á eftir fylgja. Næsta erindi, hið 7., hefst með þessari kynningu: „En hann

kvað ekki orð hið fyrra,“ og mætti draga af því þá ályktun að ‘hann’ hafi áður talað hlýlega og að orðin sem fylgja sýni sinnaskipti; er raunar freistandi að draga af því þá ályktun að 6. vísa hafi einnig verið orð Fróða en ekki ambáttar. Skýring á sinnaskiptum er vitaskuld nærtæk, því að spillingaráhrif gullsins eru alkunn. Orð Fróða eru óljós, og kann að vera að eitthvað vanti í þau, því að vísan er ekki nema sex línur, en ljóst er að hann bannar ambáttunum svefn nema örstutta stund í einu, sem merkir væntanlega alveg:

“Sofið eigi þit
né of sal gaukar!
eða lengr en svá
ljóð eitt kveðak.“

Hvort sem inngangur er að þessari hótun eða ekki breytir hún viðhorfi ambáttanna, og önnur þeirra, etv. Fenja sem ekki hefur talað fyrr, tekur nú til máls, og er ekki óeðlilegt að ætla að samfelld ræða hennar nái til og með 17. vísu, en í þessum kafla kvæðisins er saga þeirra systra rakin þangað til þær eru komnar til konungs húsa. Í upphafi ræðunnar segir ambáttin storkandi að Fróði hafi ekki sýnt nægilegt vit og ekki spurt um ætterni þeirra. Hún nefnir frændlið þeirra og segir þær komnar af bergrisum, en meðal frændanna eru engir aukvisar, þeir Hrungnir og Þjazi, jötnar sem hafa att kappi við goðin sjálf. Grotti hefði ekki komið úr fjalli án þeirra tilverknaðar; þær voru aldar ‘fyr jörð neðan’, færðu til ‘setberg’ og köstuðu grjóti og veltu. Síðan tóku þær þátt í orrustum í Svíþjóð, gengu gegnum ‘gráserkjað’ (brynjað) lið, steypu einum konungi og studdu annan; þær virðast hafa veitt Gothormi en átt þátt í falli Knúa. Lífi þeirra er nú lýst eins og þær hafi verið valkyrjur. Með 16. vísu er skyndilega komið inn í nútíma kvæðisins, og lýsingin á aumum kjörum ambáttanna myndar sterka andstæðu við fyrri orð og óskir Menju og lýsinguna á frjálsu valkyrjulífi jötnameyjanna:

„Nú erum komnar
til konungs húsa
miskunnlausar
ok at mani hafðar;
aurr etr iljar,
en ofan kulði,
drögum dólgs sjötul;
daprt er at Fróða.“

Mælandi hefur fengið sig fullsadda, og í fyrri helmingi 17. vísu er því lýst yfir að nú skuli hendur hvíldar og kvarnarsteinninn stöðvast, ekki verði unnt að gefa höndunum neina hvíld fyrr en Fróða þyki nóg malað (sem verður sjálf-sagt aldrei). Svo er að sjá sem nýr mælandi taki við í miðri 17. vísu, því að í seinni hluta er því andmælt sem segir í fyrri hluta.¹³ Í 8. til 15. vísu var rakin saga þeirra ambáttanna áður en þær komu til Fróða, en í 16. og 17. vísu gerast atburðir í nú-i, því sama og ríkir í 1. vísu. Í 18. vísu byrjar mælandi að horfa fram í tímann, og jafnframt er Fróði hvattur til að vakna og hlusta. Nú er því spáð að eldar muni brenna og her koma með vopnum og brenna bæ konungs, sem ekki muni halda háseti sínu í Hleiðru, og í 20. vísu er eggjað til átaka:

„Tökum á mǫndli,
mær, skarpara;
eruma valmar
í valdreyra.“

Þær sjá nú fyrir feigð fjölmargra manna og hvetja hvor aðra; vísað er til þess að ‘Yrsu sonr’, þ.e. Hrólfur kraki, sonur og bróðir móður sinnar, muni hefna Fróða. Hefndin er þannig tengd við svívirðu sífjaspella. Þær færast nú í aukana og hinn þungi kvarnarsteinn brotnar í tvennt; hér er þriðjupersónu frásögn í þáttíð í 23. vísu sem að kynngikrafti minnir á Völuspá:

Mólu meyjar,
megins kostuðu,
vóru ungar
í jötunmóði;
skulfu skaptré,
skautz lúðr ofan,
hraut hinn hǫfgi
hallr sundr í tvau.

Í lokaerindinu, sem er aðeins sex vísuorð, kemur aftur kyrrð á með inngangi beinnar ræðu og stuttu ávarpi til kúgara þeirra:

¹³ Ábending Bugge 1867:443; hann vísar í Svend Grundtvig.

En bergrisa
brúðr orð um kvað:
„Malit hofum, Fróði,
senn munum hætta;
hafa fullstaðit
fljóð at meldri.“

Efni kvæðisins er mjög haglega skipað. Tímasviðin eru þrjú: Nú-ið í upphafi og aftur síðar í kvæðinu er söguleg nútíð, atburðarás sett á svið eins og fylgst sé með henni. Sviðið er hýbýli Danakonungs, og leikendur eru Fróði og ambáttirnar tvær. Í ræðum ambáttanna er horft til fortíðar, atburða sem voru aðdragandi þess að aðstæður þeirra urðu þær sem lýst er í hinni sögulegu nútíð. Ambáttirnar horfa líka fram í tímann til atburða sem ókomnir eru þegar þær mæla, en eru væntanlega liðnir þegar kvæðið allt er mælt fram, sbr. þátíðina í 2.-4. vísu, upphafi 7. vísu, og loks í 23. vísu og upphafi þeirrar 24. Sviðsetningin verður áhrifameiri af því að eingöngu er vísað fram í tímann í spásögnum og án þess að nöfn séu nefnd. Hvorki Mýsingur né Hrólfur kraki eru nefndir á nafn þótt vísað sé til vitneskju áheyrendanna um verk þeirra og örlög. Áhrifamikil stígandi er í kvæðinu og andstæður skerpa dramatíkina: hugblærinn breytist snemma úr einhvers konar sæluástandi í ógnandi andrúmsloft sem síðan magnast og nær hámarki þegar spádómurinn hefur verið sagður fram og kvarnarsteinninn brotnar. Þetta skáld hefur sannarlega fullt vald á efnivið sínum, eins og látið er í ljós í skýringariti Klaus von See og samstarfsfólks hans: „Das Lied ist ausgesprochen kunstvoll konstruiert“ (2000: 856).

Einstakt fyrir þetta kvæði, miðað við önnur eddukvæði og raunar íslenskar fornbókmenntir yfirleitt, er samúð sú sem skapast með ambáttunum, en þær tilheyra þremur flokkum sem venjulega teljast til ‘óæðri’ vera: þær eru konur, þær eru ambáttir, og þær eru af jötnakyni.¹⁴ Þrælum er einatt sýnd fyrirliðning í fornum íslenskum bókmenntum, ef þeir eru nefndir til sögu, og bergrisar eru illir eins og skýrt er tekið fram í Snorra Eddu.¹⁵ Þótt konur af jötnakyni séu stundum fagrar og eftirsóttar af goðunum í frásögnum Snorra Eddu er tröll-

¹⁴ Sbr. Helga Kress 1993:95-97. Þar er áherslan á kynjakúgun.

¹⁵ Um fyrirliðningu á þrælum má vísa til Eyrbyggja sögu, 37. og 43. kap, til frásagna Ólafs sögu Tryggvasonar um þrælinn Kark og til orða Grettis sögu: „Illt er að eiga þræl að einkavin.“ Fræg undantekning er þó Bóthildur ambátt Ingjalds í Hergilsey í Gísla sögu. Bergrisar eru

konum að jafnaði herfilega lýst í hetjukvæðum og fornaldarsögum (Schulz 2004:97-98).

Andstæðingur ambáttanna, sem bæði er illa lýst og spáð illum örlögum, er ekki aðeins einn af hinum frægu konungum af kyni Skjöldunga, heldur sjálfur Frið-Fróði, sem þekktur var fyrir frið og ár um sína daga. Þetta skerpir enn á andstæðunum.

V

Kaaren Grimstad hefur bent á líkindi í formgerð með Grottasöng, *Grímnismál* og *Völundarkviðu*:

In dramatic structure the poem has much in common with *Grímnismál* and *Völundarkviða*: a mortal king attempts to capture and torture or to enslave a supernatural being, who in reverse causes the king's downfall (Grimstad 1985:3).

Þetta er hárrétt, og hvað *Völundarkviðu* áhrærir má benda á meiri skyldleika. Aðalpersónurnar eru yfirnáttúrlegar verur (*Völundur* er álfakonungur) sem búa yfir sérstökum hæfileikum eða tækni sem gera þeim kleift að nota ákveðin tæki til að skapa eða framleiða mikilvæga gripi eða efni. Sá sem þrælkar þau er grimmur konungur sem vill hagnast á hæfileikum þeirra. *Völundur* beitir smiðjunni og yfirnáttúrlegri smiðalist sinni til að smíða verðmæta skartgripi og að lokum flug-vél. Ambáttirnar geta knúið töfrakvörnina og malað með henni auð og gæfu en einnig stríð og ógæfu. Raunar er það athyglisvert hve almenn orð eru notuð um það sem þær mala, því að í goðsögnunum sjálfum er talað um ákveðin og mjög áþreifanleg efni: gull, salt og sand. Þetta sýnir að viðfangsefni kvæðisins er almennara, óhlutstæðara, en sagnarinnar. Það er varla tilviljun að tækin sem hér er beitt, smiðjan og kvörn, gegndu mikilvægum hlutverkum í menningu víkingaaldar og raunar enn fyrir. Þau voru notuð til að breyta hreinum náttúruafurðum, málm og korni, í nothæfa gripi og mikilvæg hráefni til fæðu; hvort tveggja skipti miklu máli fyrir hagsæld og viðhald lífsins. Með orðalagi sem ættað er frá Claude Lévi-Strauss mætti segja að tæki þessi og þeir sem þeim beita miðli milli náttúru og menningar.

væntanlega ættmenn og afkomendur frumjötunsins Ymis. Í Gylfaginningu spyr Gangleri: „[...] trúir þú þann guð er nú sagðir þú frá?“ Þá svarar Hár: „Fyr öngan mun játum vér hann guð. Hann var illr ok allir hans ættmenn. Þá kólum vér hrímþursa“ (Edda 1982:10).

Kvörnin birtist sem máttugt tæki í kvæðum og sögnum margra þjóða. Hér skal þess aðeins getið að Grotti hefur verið borinn saman við *sampo* í Kalevala, og sá samanburður gæti leitt okkur alla leið til Indlands og að hinum mikilvæga drykk *soma* sem frá er sagt í fornindverskum fræðum (Tolley 1995).

Ekki er ætlunin að halda því hér fram að Grottasöngur eða Völundarkviða þiggi skáldskapargildi sitt einkum frá þessum goðsagnamínum, fremur hljóma þau eins og bassi undir sjálfri laglínunni, sem er raunasaga ambáttanna tveggja og fall Fróða.

Hvert er þá hið raunverulega inntak og erindi Grottasöngs? Þetta áhrifa-mikla kvæði virðist vera mjög persónuleg túlkun goðsagnarinnar um það þegar Fenja og Menja möluðu gull fyrir Fróða og síðan her gegn honum. Kvæðið segir sögu af grimmd og kúgun sem fæðir af sér uppreisn og grimmilega hefnd. Þessar andstæður verða sterkari af því að hinir kúguðu eru kvenkyns og þar að auki ambáttir af jötnakyni. Samúðin sem vakin er með hinum kúguðu ambáttum er óvenjuleg fyrir þá tíma sem kvæðið varð til eða er að jafnaði talið hafa orðið til. Fræðimenn hafa venjulega tímasett það á tíundu öld, þ.e. á heiðnum tíma, og þó væri auðvelt að túlka það sem kristilega dæmisögu um það hvernig velgengni og auður leiða til hroka og ágirndar og hvernig þessir lestir og grimmdin sem þeim fylgir fellir voldugan konung. En vissulega þarf slík saga ekki að vera kristileg eða hafa kristilegan boðskap. Flest trúarbrögð og siðakerfi boða að hof sé best.¹⁶

Hvar á slíkt kvæði best heima í bókmenntasögunni? Það á ýmislegt skylt við Grímnismál og Völundarkviðu, eins og þegar hefur verið bent á, og enn má bæta við Helgakviðu Hundingsbana II. Þar dulþýst söguhetjan sem ambátt og knýr kvörn með svo miklu afli að steinarnir brotna og kvarnarstokkurinn hrekkur í sundur. Eins og Ármann Jakobsson hefur vakið athygli á eru margvísleg tengsl milli kvæðisins og Völuspár. Mikið af því er lagt í munn fram-

¹⁶ Ef farið er að velta fyrir sér leiðum til að túlka Grottasöng í samræmi við aðstæður síðari tíma, blasir við, eins og áður var vikið að, að þar er fjallað á áhrifamikinn hátt um kúgun og uppreisn kvenna gegn karli. Og það stef verður enn áhrifameira vegna þess að átökin í kvæðinu eru birtingarmynd þrenns konar andstæðna í hugmyndaheimi fornaldar: milli hins mannlegra og ómannlegra, frelsis og þrældóms, karls og konu. Á 19. öld orti sænska skáldið Rydberg Grottasöng hinn nýja um kjör manneskjunnar á sínum tíma, eins og Einar Ól. Sveinsson víkur að í *Íslenskum bókmenntum í fornöld*, og Baldur Hafstað minnti mig á það að loknum fyrirlestri um þetta efni að Stephan G. Stephansson kvað líka Grottasöng, sem hann birti 1891 og fjallar um kúgun forfeðranna og raunar kúgun á öllum tímum. Náttúruverndarsinnar nútímans væru heldur ekki í vandræðum með að sjá táknlíkingu með kvæðinu og virkjun stórfljóta.

vísuð konum, eins og Völuspá. Vitaskuld er ekki hægt að bera saman heimsdrama Völuspár og sögu þeirra Fenju og Menju, hvorki að umfangi né mikilfengleik, en þó er þar hliðstæður að finna. Þegar ambáttirnar kynna sjálfar sig minnir orðalagið á Völuspá; talan níu er mikilvæg, ‘fyr jörð neðan’ kemur fyrir í báðum kvæðum, og bæði lýsa þau gullöld sem spillist vegna græðgi og svika sem setja af stað atburðarás sem endar með hörmungum (Árman Jakobsson 1994). Ambáttirnar í Grottasöng eru þó mun áþreifanlegri en skuggaveran, völvan, sem birtist í Völuspá, og sagan er um þær og Fróða en ekki um allan heiminn.

Samúð með kvenhetjum er víða að finna í hetjukvæðum Eddu, en þar beinist hún að konum úr æðstu stétt samfélagsins, drottningum og konungsdætrum, en í Grottasöng er samúð sýnd ambáttum af jötnakyni, og þær verða sigursælar.¹⁷ Vissulega eru þessar ambáttir skyldar Skaði, og vera má að þær líkist hinni fögru Gerði Gymisdóttur, enda hefur Fróði þrælkað þær án þess að gera sér grein fyrir að þær séu af jötnakyni. Þær hafa gengið til orrustu með góðum mönnum, stutt einn konung og steipt öðrum, og minna að því leyti á valkyrjur hetjukvæða, Sigrdrífu, Svávu og Sigrúnu. Í æsku sinni gegndu þessar konungsdætur hlutverki valkyrju uns ástin skóp þeim örlög. Fyrsta ræða Menju gæti bent til að þær systur hefðu getað orðið ástfangnar brúðir, en fyrir vikið verða örlög þeirra hjá Fróða enn dapurlegri.

Allmörg minni í kvæðinu tengja það við goðsögulegan fróðleik. Ættingjar meyjanna eru þekktir úr öðrum heimildum. Hrungrnir er nefndur og faðir hans, annaðhvort sem ættingjar eða eingöngu í því skyni að vekja athygli á hinum miklu kröftum Þjaza, forföður meyjanna, sem var jafnvel enn sterkari en Hrungrnir. Iði og Aurnir virðast vera bræður Þjaza; nöfn þeirra eru aðeins þekkt úr ungum heimildum.¹⁸ Meðan Fenja og Menja koma fram sem eins konar valkyrjur styðja þær einhvern Gothorm, en það er nafn úr aðalsættum, þekkt úr kvæðum um Völsunga og sem nafn á ættingjum Noregskonunga. Í sömu vísu og getur Gothorms stuðla þær að falli Knúa, en það nafn hljómar einna helst sem heiti á jötni eða dverg.

¹⁷ „Ganz einzigartig und grundlegend unterschieden von jedem anderen Auftreten riesischer Figuren in der Götter- oder Menschenwelt ist Grt. außerdem darin, daß hier bis zum Schluß die Riesinnen die überlegene Position innehaben, ihrem Status als Sklavinnen zum Trotz. In allen anderen Texten behält der göttliche oder menschliche Held die Oberhand und ist letztlich siegreich“ (Schulz 2004:96-97).

¹⁸ Katja Schulz bendir á (2004:96) að það sé sjaldgæft að jötnar þeir sem koma við goðsögur séu nefndir í tengslum við sagnir af mennskum mönnum; auk Grottasöngs beri það aðeins við í einni kenningu í Gríms sögu loðkinna.

Eins og bent er á í Edduskýringum von See og samstarfsfólks hans (2000: 853-855) er í Grottasöng mikið af samsettum orðum sem hvergi er að finna annars staðar þótt þau séu sett saman úr þekktum orðstofnum. Ýmis þeirra orða sem notuð eru í samsetningum eru einkum þekkt úr lausu máli, og talsverður skyldleiki er við dróttkvæði. Þess vegna er ekki neinn 'þjóðkvæðablær' á máli kvæðisins eða stíl. Það heyrir til þeirri 'bókmenntalegu' eða lærðu hefð sem finna má í kveðskap tólfu og þrettánda aldar (Faulkes 1998:188).

Þetta yfirlit sýnir að Grottasöngur hvílir á grunni eddukvæðahefðarinnar með tengsl eða vísanir bæði til goðakvæða og hetjukvæða, en hin breiða skírskotun nánast í allar áttir innan hefðarinnar bendir fremur til lærdóms og síðborinnar þekkingar en að um gamalt kvæði sé að ræða. Einar Ól. Sveinsson fjallar um Grottasöng meðal 'eldri hetjukvæða', og bersýnilegt er að hann telur kvæðið til orðið á víkingaöld, eins og fleiri fræðimenn hafa gert.¹⁹ Varla er þó hægt að segja að nokkuð sé víst um aldur þess nema að það er vissulega eldra en Skáldskaparmál og Háttatal í Snorra Eddu. Vísanir til goðsagnarinnar í dróttkvæðum fyrir daga Snorra þurfa ekki að vera vísanir í þetta kvæði, því að sögnin hefur verið alþekkt, og eins og samanburður á gerð Snorra og kvæðinu sýnir hefur hún lifað sjálfstæðu lífi. Vert er þó að gefa gaum að vísu Eyvindar skáldaspillis, sem fyrr var vitnað til. Hún er vafalaust helsta ástæðan til að fræðimenn hafa margir hverjir hneigst til að tímasetja kvæðið á víkingaöld; þeir hafa talið að tilvísun til 'fáglýjaðra þýja' væri komin beint úr Grottasöng. Eitt sér nægir það þó ekki til tímasetningar, eins og fyrr er nefnt.

Þótt Grottasöngur sé væntanlega fremur ungt kvæði, eins og hér hefur verið haldið fram, er það varla skrifað frá öndverðu. Kvæðið er haglega saman sett, eins og lýst hefur verið, en annaðhvort hefur eitthvað fallið úr nærri upphafi eða línur brenglast nema hvort tveggja sé, og þótt bragurinn sé reglulegur eru vísuorð ekki alltaf átta í hverju erindi. Mestar líkur eru til að línur gleymist eða efni brenglist í minni fólks fremur en við endurritun.

VI

Óneitanlega á Grottasöngur margt sameiginlegt með þeim flokki eddukvæða sem stundum hafa, með hæpnum rétti, verið nefnd 'elegíur' eða 'tregróf' og raunar fleiri eddukvæðum sem síðan á dögum Heuslers hafa af mörgum fræðimönnum verið talin ung eða 'ungleg'. Eintöl og langar ræður einkenna þessi

¹⁹ Sjá t.d. Finnur Jónsson 1920 og Ármann Jakobsson 1994.

kvæði, þótt þriðjupersónu frásögn komi einnig oft fyrir. Kvæðin sýna þekkingu á fornum hetjusögnum, og þá sjálfsagt ekki síst fyrir milligöngu eldri hetjukvæða. Yfirleitt er ekki sagt nema óbeint frá bardögum eða hetjudáðum, enda beinist athyglin fremur að sálarlífi eða tilfinningum kvenna sem hafa mátt þola mikla harma. Þetta eru kvæði þar sem samtöl eru sviðsett ('Situationslyrik'), og endurlit ('Rückblick') er algeng frásagnaraðferð.²⁰ Oft eru þar harmatölur, en það er þó ekki eins mikilvægur og ríkjandi þáttur eins og orðin elegía eða tregróf gætu gefið til kynna. Áhuginn á tilfinningalífnum kemur í Grottasöng sterkast fram í lýsingu ambáttanna á aumum kjörum sínum og reiðinni sem þau vekja. Af svipuðu tagi og flutningur áherslu frá ytri átökum og afrekum til æstra tilfinninga er umbreyting gullsins sem Grotti malar í hin óhlutbundnu hugtök 'auð ok sælu'. Miklu líklegra er að þar hafi orðið umbreyting frá hinu sérstaka og áþreifanlega til hins almenna en öfugt.²¹

Annars staðar (Vésteinn Ólason, í prentun) hef ég reynt að færa rök að því að hetjukvæði af þessu tagi séu í raun og veru mjög ung og ýmist skrifuð frá öndverðu eða orðin til í umhverfi þar sem fólk þekkti til skráðra bókmennta og varð fyrir áhrifum úr ýmsum áttum.²² Grottasöngur gæti vel verið orðinn til í slíku umhverfi, seint á tólftu öld eða um aldamótin 1200. Fáguð frásagnaraðferð, sem hér hefur verið lýst, fjölbreytilegur orðaforði, sóttur í ýmsar áttir og frumlegur vegna samsetninga, skyldleiki við síðborin hetjukvæði, vísanir til goðsagnaefnis og áhrif frá Völuspá, allt bendir þetta á skáld sem þekkir

²⁰ Sbr. Heusler 1957 (1941):181-185.

²¹ Sbr. ummæli í See et al. 2000: 855: „Da es unwahrscheinlich ist, daß das Mahlen von 'Wohlstand' am Anfang der Entwicklung steht und das Mahlen von Gold am Ende, ist es kaum plausibel, daß die Gold-Kenningar sich aus den Vorstellungen in Grt. ableiten oder auf Kenntnis des Grt. beruhen, wie dies einige Forscher postuliert haben.“

²² Löng og flókin umræða, sem hér er ekki kostur að rekja, hefur staðið um þessa kenningu Heuslers í heila öld. Mohr 1938 og 1939 andæfði í löngu máli þeirri hugmynd Heuslers að þessi flokkur kvæða, sem hann taldi einnig að væru ung, ættu sér íslenskan uppruna. Joseph Harris hefur í allmörgum greinum (Sjá einkum Harris 1982, 1983, 1988 og 2000) bent á tengsl 'elegíanna' við forngermanskan kveðskap. Ulrike Sprenger (1992) telur kvæðin ung og íslensk og rekur m.a. tengsl þeirra við trúarbókmenntir tólftu aldar, en Daniel Sävborg 1997 hafnar flokkun Heuslers og aldursgreiningu hans í miklu riti um sorg og harmatölur í hetjukvæðum Eddu. Ég hallast að því að kvæðin séu ung, eða amk. yngri en kvæði sem leggja meiri áherslu á að segja frá bardögum, vegna þeirrar íhugulustu afstöðu sem þau birta til efnisins og vegna þeirra almennu áhrifa frá hæverskum bókmenntum sem þar er að finna, og ég tel að engin rök séu fyrir því að slík kvæði hafi orðið til eða hefðu getað orðið til annars staðar en á Íslandi, þar sem þau eru líka varðveitt, þegar komið er fram á tólftu öld. Ef viðurkennd eru áhrif frá hæverskum bókmenntum geta þessi kvæði naumast verið eldri en frá síðari hluta 12. aldar.

eddukvæðahefðina vel en er svo seint á ferð að kvæðið verður ekki beint framhald af einum þræði kveðskaparhefðarinnar heldur vísar bæði til goðakvæðahefðar og hetjukvæðahefðar. Eini staðurinn í eddukvæðum þar sem líkur eru til að sjá megi áhrif frá Grottasöng er í upphafi Helgakviðu Hundingsbana II, en það eru vísur sem verið gætu mjög ungar. Sú Helgakviða II, sambland lauss máls og bundins, sem skrásett er á Konungsbók eddukvæða, er væntanlega verk rithöfundar, þess sem tengdi saman hetjukvæðin, annaðhvort í Konungsbók sjálfri eða forriti hennar, þótt margt í kvæðinu geti verið æðifornt.²³ Hugsanleg áhrif frá Grottasöng á Helga kviðu Hundingsbana II hagma því ekki þessari kenningu um ungan aldur.

Niðurstaða af þessum athugunum á Grottasöng verður því að um eða skömmu fyrir 1200 hafi hin forna sögn um Grotta, kvörnina máttugu sem mól konungum örlög, og þær framvísu ambáttir Fenju og Menju sem drógu hana, fengið nýtt líf í höndum listfengs skálds sem var gjörkunnugur fornun sagna- og ljóðaarfi, hafði meiri áhuga á gæfu en gulli og mat meira réttlæti en dýrð ríkra höfðingja.

²³ Meðal unglegra minna í þessu kvæði eru hjartarhornin sem glóa við himin sjálfan í 38. vísu og minna á það hvernig Kristur birtist heiðnum manni sem hjörtur í Plácítus sögu: „En hjörtrinn nam staðar fyrir honum á hamri einum eðr bjargi [...] ok sá á hirtinum á millum horna dýrsins krossmark, sólu bjartara [...]“ (Tucker, *Plácíðus saga* 1998:7, 9, texti A²).

HEIMILDIR

Útgáfur

Bugge, Sophus (útg.). 1867. *Norræn fornkvæði [...] Sæmundar Edda*. Christiania.

Edda Snorra Sturlusonar II. 1852. Kaupmannahöfn.

Faulkes, Anthony (útg.). 1982. *Snorri Sturluson. Edda. Prologue and Gylfaginning*. Clarendon Press, Oxford.

Faulkes Anthony (útg.). 1998. *Snorri Sturluson. Edda. Skáldskaparmál*. Viking Society for Northern Research, London.

Finnur Jónsson (útg.). 1931. *Edda Snorra Sturlusonar*. Kaupmannahöfn.

Finnur Jónsson (útg.). 1912-15. *Den norsk-islandske Skjaldedigtning* A I-II, B I-II. Kaupmannahöfn.

Jón Helgason (útg.). 1962. *Eddadigte* II (3. útg. 3. prentun: 89-93). Nordisk Filologi. Ejnar Munksgaard, Kaupmannahöfn.

Olrik, J. og H. Ræder (útg.). 1931. *Saxonis Gesta Danorum* I. Kaupmannahöfn.

Tucker, John (útg.). 1998. *Plácidus saga*. (EAB 31). C.A. Reitzels forlag, Kaupmannahöfn.

Rannsóknir

Ármann Jakobsson. 1994. 'Dapurt er að Fróða'. Um fáglyjaðar þýjar og frænkur þeirra. *Mímir* 41:56-66.

Einar Ól. Sveinsson. 1962. *Íslenskar bókmenntir í fornöld*. Almenna bókafélagið, Reykjavík.

Finnur Jónsson. 1920. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie*. 2. útg. I. Kaupmannahöfn.

Grimstad, Kaaren. 1985. *Grottasöngur. Dictionary of the Middle Ages*. Ritstj. Joseph S. Strayer. 6:3. Charles Scribner's Sons, New York.

Harris, Joseph. 1982. *Elegy in Old English and Old Norse. A Problem in Literary History. The Vikings:157-163*. Ritstj. R.T. Farrell. Phillimore, Chichester.

— 1983. *Eddic Poetry as Oral Poetry: The Evidence of Parallel Passages in the Helgi Poems for Questions of Composition and Performance. Edda. A Collection of Essays:210-242*. Ritstj. Robert J. Glendinning og Haraldur Bessason. University of Manitoba Press, Winnipeg.

— 1988. *Hadubrand's Lament: On the Origin and Age of Elegy in Germanic. Heldensage und Heldendichtung im Germanischen: 81-114*. Ritstj. Heinrich Beck. Walter de Gruyter, Berlín.

— 1990. *Reflections on genre and intertextuality in eddic poetry (with special reference to Grottasöngur). Poetry in the Scandinavian Middle Ages:231-243*. The Seventh International Saga Conference, Spoleto.

— 2000. *Performance, textualization, and textuality of 'elegy' in Old Norse. Textualization of Oral Epics: 89-99*. Ritstj. Lauri Honko. Mouton de Gruyter, Berlín.

Helga Kress. 1993. *Máttugar meyjar. Íslensk fornþekkingarsaga*. Háskólaútgáfan, Reykjavík.

Heusler, Andreas. 1957. *Die Altgermanische Dichtung* (óbreytt endurpr. 2. útg. 1941). Darmstadt.

Íslensk bókmenntasaga I. 1992. Ritstj. Vésteinn Ólason. Mál og menning, Reykjavík.

- Johnston, Alfred W. 1909-10. Grotta Söngr and the Orkney and Shetland Quern. *Saga-Book of the Viking Club* 6:296-304.
- Mohr, Wolfgang. 1938. Entstehungsgeschichte und Heimat der jüngeren Eddalieder südgermanischen Stoffes. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 75:217-280.
- Mohr, Wolfgang. 1939. Wortschatz und Motive der jüngeren Eddalieder mit südgermanischem Stoff. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 76:149-217.
- Olrik, Axel. 1903-1910. *Danmarks helteedigtning. En oldtidsstudie* I-II. Kaupmannahöfn.
- Schulz, Katja. 2004. *Riesen. Von Wissenschütern und Wildnisbewohnern in Edda und Saga*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- See, Klaus von, Beatrice La Farge, Eve Picard, Katja Schulz. 2000. *Kommentar zu den Liedern der Edda*. Bd. 3: Götterlieder. Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg.
- Sprenger, Ulrike. 1992. *Die altnordische heroische Elegie*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Sävborg, Daniel. 1997. *Sorg och elegi i Eddans hjälteedigtning*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Tolley, Clive. 1995. The mill in Norse and Finnish mythology. *Saga-Book of the Viking Society* 24:63-82.
- Vésteinn Ólason. 1997. Fróða meyjar. *Frejas psalter. En psalter i 40 afdelinger til brug for Jonna Louis-Jensen*:197-199. Det arnamagnæanske Institut, Kaupmannahöfn.
- Vésteinn Ólason. [Í prentun]. Heusler and the dating of eddic poetry – with special reference to „isländische Nachblüte der Heldendichtung“. *Heusler und die Alt-skandinavistik*:165-193. Ritsjtj. Jürg Glauser og Julia Zernack.

SUMMARY

Grottasöngr, although usually considered an Eddic poem, is not found in the Codex Regius of the poetic Edda (GKS 2365 4to), but appears in the Codex Regius of Snorra Edda (GKS 2367 4to) and its sister ms. Codex Trajectinus. In these mss. it is introduced by a prose narrative partly based on the poem but also containing material not found there. The prose, together with the initial stanza, was probably part of an original or early version of the Snorra Edda. At the centre of the prose and the poem is the mill Grotti and the enslaved giant maidens Fenja and Menja, who are forced by the Danish king Fróði to grind gold for him. Several kennings for gold are based on this tale, and the prose rendering has been included in the Snorra Edda to explain these kennings. It is not certain that any of the skalds is referring directly to *Grottasöngr*, with the exception of Snorri in *Háttatal*.

Snorri's prose version has its roots in a tale combining three myths: a myth about the peaceful and prosperous era of King Fróði of Denmark; a tale about a magic mill grinding out gold for its owner, whose greed and cruelty causes his downfall; and an etiological myth about a mill in the ocean which accounts for the fact that the sea is salty, also attested in nineteenth century folk tradition in Orkney and Shetland; the last of these is not included in the poem.

Grottasöngur has much in common with *Völundarkviða*. The protagonists of both poems are superhuman beings, endowed with special qualities, who are enslaved by a cruel king who wants to benefit from their skills as millers or as a smith; the smithy and the mill were important in viking age culture, enabling people to create tools and other important objects, as well as providing nourishment; skill in the use of such basic tools, as well as the tools themselves, have taken on mythic dimensions in poetry.

The poet's control over the subject matter is demonstrated by the skilful interweaving of past, present and future, which come together in a furious climax, and by the variation between a sparsely used objective 3rd person narrative and emotionally charged direct speech. The sympathy with female protagonists in *Grottasöngur* parallels that of many of the heroic poems, although in them the heroines are of royal birth, while *Grottasöngur* takes sides with slave girls descended from giants. Several motifs in the poem connect it with mythological lore about giants. Scholars have noted that much of the poem is spoken by women with foresight, just as in *Völuspá*, and despite important differences in scope there are clear parallels between the two poems.

Many scholars have dated *Grottasöngur* to the viking age, although the only certain thing about its age is that it must be older than the Snorra Edda. Mythology and traditional lore are used as raw material for a poetic recreation of an old story. The myth is displaced, and the poet treats traditional material in a similar way as the poets who composed the so-called heroic elegies. The drama is presented in the dialogue of one central scene framed by brief third person comments, in a similar proportion as in the 'elegies', and in both cases there is a review of past events and a prophecy of future events that the prose myth presents as plain narrative. The narrative form of the poem, as well as its vocabulary and its general treatment of mythological motifs, show a reflective attitude to traditional material and lead to the conclusion that *Grottasöngur* is a late poem, probably not much older than ca. 1200. Although the poem shows signs of oral preservation, it is likely that it was composed in a literate milieu.

Vésteinn Ólason
Stofnun Árna Magnússonar
101 Reykjavík
vesteinn@hi.is

SIÂN GRØNLIE

KRISTNI SAGA AND MEDIEVAL CONVERSION HISTORY

INTRODUCTION

There is a wealth of written sources from the Middle Ages about Iceland's conversion to Christianity, and a corresponding wealth of critical literature attempting to reconstruct this key event. Yet the lack of any contemporary sources to lean on has created enduring uncertainties as to how exactly the medieval texts should be interpreted: the earliest source for the conversion, Ari Þorgilsson's *Íslendingabók*, was written over one hundred years after the historical events took place (in circa 1122-33), and the others, which use Ari's narrative to varying degrees as a basis for expansion and rewriting, were written between circa 1190 and 1350. The best known are Oddr Snorrason's *Óláfs saga Tryggvasonar*, *Kristni saga*, the *kristniþættir* in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* and *Njáls saga*.¹ Attitudes towards the historical reliability of these sources have varied greatly, although the general consensus of opinion has always been that Ari alone is fully trustworthy. It has not, however, proved possible or desirable to dismiss the other sources altogether, both because Ari's account in itself is so unsatisfactory, and because the later works contain

¹ The level of dependence on Ari varies, although all later sources draw on his account of the legal conversion at the Althing. Of the two main manuscripts of Oddr's *Óláfs saga Tryggvasonar* (127-130), one refers directly to *Íslendingabók* as a source and the other includes an account so close to Ari's that it is sometimes believed to come from the older (lost) version of his *Íslendingabók* (Brenner 1878:117-19, Turville-Petre 1953:100). Although some of the variants in wording may come from this source, it is noticeable that the main additions all relate to the role of Óláfr Tryggvason and it seems most likely that they were made by a translator or compiler of Oddr's work, if not by Oddr himself (see the different opinions expressed by Groth 1895:lix, Finnur Jónsson 1932:xxxi-ii). *Kristni saga* refers directly to Ari in the second part of the saga, but it seems likely that its account of the legal conversion uses a source based on Ari rather than being directly derivative (*ÍF* XV:ccvii); the same may be true of *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* and *Njáls saga*.

many intriguing additional details. While Ari gives only a vague picture of Pangbrandr's mission to Iceland and leaves many questions unanswered in his fuller account of the legal conversion, later sources tell in detail of Pangbrandr's exploits, substantiated in part by skaldic verses and place-names. They also tell of two earlier missions, led by Þorvaldr Koðránsson and Stefnir Þorgilsson, of which the first in particular is problematic material, with its miracles, chronological impossibilities and edifying commentary. Any reconstruction of Icelandic conversion history has to take into account the stories contained in these later texts, if only to dismiss them as religious propaganda or downright fabrication. In this paper, I would like to look at some of the ways in which historians have handled the sources on the conversion, and then suggest that these may not be so different from how a medieval historian, the compiler of *Kristni saga*, approached his work.

EARLY HISTORIES OF THE CONVERSION

Typical of early accounts of Icelandic conversion history is a more or less uncritical use of all the available sources, with little attempt to distinguish levels of reliability. Perhaps the most rigorous is the German law professor Konrad Maurer's *Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christenthume*, published in two volumes in 1855-56. Maurer uses a complete range of sources, all translated in full, and ordered according to a strict chronology of events: in his introduction, he promises to observe „den engsten Anschluß an die chronologische Reihenfolge der Begebenheiten” (‘the narrowest adherence to the chronological order of events’) and to write „mit dem wissenschaftlichen Ernste, welchen jede geschichtliche Forschung voraussetzt” (‘with the scientific seriousness, which all historical research requires’) (Maurer 1965:vii-viii). Although aware that some of the texts he uses may contain unhistorical features, he argues that these serve „als Beleg für die Sinnesweise der Zeit” (‘as evidence for the mentality of the time’) and best provide the reader with „eine lebendige Anschauung” (‘a vivid depiction’) (Maurer 1965:viii). The general reliability of the sources is, however, taken for granted, and Maurer's commentary focuses mainly on chronological difficulties, legal issues, and the political reasons for Iceland's conversion. Maurer's work provided the foundation for Björn M. Ólsen's seminal study *Um kristnitökuna árið 1000 og tildrög hennar*, which was written in commemoration of the nine-hundredth anniversary of Christianity in Iceland, and

dedicated to Maurer. Drawing selectively on a wide range of sources, including Eddaic verse, Björn M. Ólsen weaves his material into a plausible whole and develops at length Maurer's analysis of Icelandic political history. Although an episode is occasionally dismissed as „tilbúningur síðari tíma“ ('the invention of a later time'), his general tendency is to accept the information in his sources and to smooth over the many differences between them (Björn M. Ólsen 1900:36, 89).

Interestingly, both men acknowledge in theory the greater reliability of Ari's work, but in practice rely heavily on later, more detailed accounts of the conversion. Maurer (1965:407, 416), for example, states explicitly that he follows *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* because of its „Ausführlichkeit“ ('detail') rather than its reliability, while Björn M. Ólsen (1900:70-71) looks to other sources to bulk out Ari's meagre narrative: „Filgjum vjer frásögn Ara, það sem hún nær, enn hendum það úr öðrum sögum, er oss þykir næst sanni“ ('We follow Ari's narrative, as far as it goes, and take from other accounts what seems to us nearest the truth').

If Maurer and Björn M. Ólsen write in the tradition of Ranke, aiming for objectivity and scientific rigour, the church histories by Adolf Jörgensen (published in 1874-78), Bishop Jón Helgason (1925-27) and John Hood (1946) are rather different in nature. These men conflate the sources on the conversion without making any note of their differences and incompatibilities, and no particular prominence is given to Ari. The religious motivation behind their work is evident from a number of interpretative comments: Jörgensen and Jón Helgason openly express their Christian sympathies, warmly praising the Christian pioneer Þorvaldr and the evangelical missionary Friðrekr at the same time as they condemn the violent approach of Stefnir and Þangbrandr (Jörgensen 1874-78:274-75, 284, 360-61, 363; Jón Helgason 1925:31-32, 34). For Jörgensen (1874-78:358), the superiority of Christianity is self-evident and sufficient in itself as an explanation of Iceland's rapid conversion:

Det lå i sagens natur, at det nye i den henseende havde en stor fordel for det gamle, det svarede til den længsel, som var så levende i Islændingens bryst, det lovede opfyldelse af den dybeste attrå, det stod i forbund med alt det ædlest og bedste i mennesket.

It lay in the nature of the thing, that the new in that respect had a great advantage over the old, it answered the longing which was so intense

in the Icelander's breast, it promised fulfilment of the deepest desires, it stood in connection with the noblest and best in man.

Hood, who was stationed in Iceland during the Second World War, writes as a journalist to acquaint the English with 'the spirit and achievements of the Icelandic church' (Hood 1946:vii); and the inaccuracies, personal reminiscences and occasional flights of fancy in his work all suggest that he is engaged in creating an atmosphere rather than reconstructing past events. The atmospheric setting is particularly marked in his account of Þorgeirr's speech at the Law-Rock: 'The slanting rays of the sub-arctic sun, in the heavens there all that night, would be shining over the lake, touching the stern background of volcanic mountains with gracious colours'. In line with his stated aim, he privileges stories showing the character of the Icelandic church: on how some Icelanders preferred to be baptised in warm springs, he remarks that 'some might say that a certain tepidity has marked the Christianity of the nation ever since; others that the incident illustrates its practical common sense' (Hood 1946:32-33).

THE PROBLEM OF MIRACLES

Miracles and legends are problematic even for the devout among these early historians, and meet with a variety of different fates. Maurer and Jörgensen both include the supernatural and legendary in their work, but make note of the less believable anecdotes: Maurer (1965:214, 218, 224, 385) three times points out the presence of decorative additions in Þorvaldr's mission and expresses strong doubts on the subject of Pangbrandr's youthful adventures, while Jörgensen (1874-78:276, 362) refers deprecatingly to the role of „sagn“ ('legend') at the beginning of Þorvaldr's life and the end of Stefnir's. The early twentieth-century histories tend to leave out the supernatural, but are less critical about other legendary material: Björn M. Ólsen, for example, relates a number of apocryphal events from Þorvaldr's mission (such as his rescue of Sveinn Forkbeard), but silently omits the battles with heathen spirits and berserks and the miracles by which God protects his people. He keeps a brief description of Pangbrandr's youth, which Maurer found so problematic, prefacing it with „er sagt“ ('it is said') in deference to his predecessor's scepticism, and exercises the same caution when telling of the incense miraculously smelt upwind at the Althing (Björn M. Ólsen 1900:28-29, 85). On the

other hand, he quietly passes over the magician Galdra-Heðinn who, according to the sources, caused the ground to swallow up Pangbrandr's horse. This is, interestingly enough, the only supernatural event Jón Helgason (1925:40) sees fit to include, perhaps because of its dramatic qualities. Yet, much as he may have appreciated the story's artistry, he distances himself from its historical truth by introducing it with „i Følge Sagnet“ (‘according to the legend’).

An alternative to either accepting the miracles uncritically or omitting them altogether is to strip away the supernatural while salvaging whatever can be rationalised as history. In *Kristni saga* and *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, for example, there is an account of how the heathens were miraculously prevented from burning Bishop Friðrekr alive, when a flock of birds frightened their horses just a stone's throw from his homestead (*ÍF* XV:12-13, *ÓlTm* I:297-98). Björn M. Ólsen (1900:20) suggests that this is in fact the confused reminiscence of a „fjeránsdómr“ (‘court of confiscation’) held outside Friðrekr's home after he was outlawed: at some point the legal context was forgotten, and the fact that the heathens left without harming the bishop was reinterpreted as a miracle. Similarly, Sigurður Nordal (1928) has shown that Pangbrandr's horse really could have sunk into the ground in the area mentioned in the sources: Mýrdalssandur beneath Katla in southern Iceland (*ÍF* XV:19, *ÓlTm* II:156-57, *ÍF* XII:259). Giving examples from nineteenth century records, he points out that, after a volcanic eruption, glacial cavities are formed under the sand that can easily give way if they are ridden over. Historians, he argues, must distinguish between events themselves and the (supernatural) explanations later given to them: while doubt may seem more scientific than faith, both rest on equally weak foundations („Það er nú einu sinni svo, að efinn þykir vísindalegri en trúin, þótt hvorttveggja sé á jafnveikum rökum reist“; Sigurður Nordal 1928:113).

A more recent attempt to extract history from miracles can be found in Gryte Piebenga's discussion of the mission of Þorvaldr and Bishop Friðrekr. With the aim of distinguishing „hva som virkelig skjedde og hva som bare beror på fantasi“ (‘what really happened and what merely rests on fantasy’; Piebenga 1984:80), she selects a number of episodes from *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* and *Kristni saga* for closer inspection, including Friðrekr's defeat of a heathen spirit worshipped by Þorvaldr's father Koðrán, and his victory over two berserks who walk through fire without burning themselves. The first of these episodes, she suggests, might well have some

kind of historical basis: Koðrán's admiration for Christian rituals, his belief in a spirit in a stone and the fact that he was somehow convinced of the superiority of the Christian God are all plausible in the context of religious history, and only the literary shaping of the story betrays the mind of an author. Likewise, Friðrekr's defeat of two berserks can be readily admitted to the sphere of history on the grounds of psychology: Piebenga argues that the berserks entered into a hypnotic state in order to stride painlessly through fire, which the bishop was able to cancel because of their fearful expectations of Christianity and loss of faith in their own gods (Piebenga 1984:88, 90). These tentative conclusions are, however, rather undercut by the parenthetical admission towards the beginning of the article that „det er helt umulig å bestemme noe slikt med sikkerhet“ ('it is quite impossible to decide such a thing with certainty'): as she herself admits, the fact that an event could or might have happened – is „naturlig“, „forståelig“ or „forklarlig“ ('natural', 'understandable', or 'explainable') – falls short of proving that it actually did.

ARI AND SOURCE CRITICISM

As faith in the historical reliability of the sagas diminished in the course of the twentieth century, an increasing dependence on Ari came to dominate writing about the conversion. In his *Íslendinga saga*, Jón Jóhannesson (1956:151-52) echoes Maurer and Björn M. Ólsen on the reliability of Ari's work „það sem hún nær“ ('as far as it goes'), but is equivocal about the later sources: „Rit þessi eru mjög varhugaverðar heimildir, þótt þau geymi sjálfsagt ýmis forn minni, svo sem vísur“ ('These writings are very dubious sources, although they obviously preserve various old memories, such as verses'). Emphasis on the undoubted (if not faultless) trustworthiness of Ari, coupled with scepticism as to the value of other sources, is also characteristic of Sigurður Línadal's work in the first volume of *Saga Íslands* (see, for example, Línadal 1974:231). Both men use *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* and *Kristni saga* only when there is nothing else to go on, and even then exercise extreme caution, retaining only the bare outlines of the narrative. Once they reach the period covered by Ari, they stick closely to his account. Jón supplements it with skaldic verses, place-names and a few incidents from *Landnámabók*, but Línadal (1974:241) is wary even of these modest additions: „Hitt verður aftur að mestu látið liggja milli hluta, sem aðrar heimildir greina“ ('What the other sources say will again mostly be ignored'). The studies of the conversion by

Jón Hnefill Aðalsteinsson (1999:55-57) and Dag Strömbäck (1975:18-25) both stress Ari's authoritative status and the secondary nature of the other sources, and the most recent attempt at reconstruction by Jenny Jochens (1999:646) mentions later versions of Þangbrandr's mission only in order to illustrate 'the accretion of information and the increased theological sophistication of the authors'. Ari, it seems, has a monopoly when it comes to reliability, and other sources are considered trustworthy only in so far as they substantiate his account.

A minority have gone so far as to question even Ari's reputation as a historian, noting among other things his emphasis on the role played by his own family and friends in the conversion (Hallr of Síða and the Haukdælir) and his apparent disregard for Celtic Christianity. Sawyer, Sawyer and Wood (1987:72-73) accuse him of exaggeration and oversimplification in his description of how Iceland was converted, while Jónas Gíslason (1990:250) describes his work as a 'particularly one-sided source'. The shaping role of literary convention has been further identified as detrimental to the historicity of his conversion narrative: Richard Fletcher (1997:398), for example, describes it as 'too good to be true', and many scholars have emphasised Ari's possible debt to European religious literature (see, for example, Línal 1969, Sveinbjörn Rafnsson 1979, Sverrir Tómasson 1984, Weber 1987, Mundal 1994, Duke 2001).

The current caution about using written sources to reconstruct conversion history is expressed most succinctly by Peter Foote (1993a:107) in his article 'Conversion' in *Medieval Scandinavia: an Encyclopedia*. There he states that, among the many medieval Icelandic texts, 'a few contain a limited amount of what must be judged authentic information about the progress of Christianity in Iceland from about 980 to 1120'. The problem lies in working out where exactly this 'authentic information' is to be found. Like most other scholars, Foote distinguishes between Ari and all later conversion narratives, concluding that Ari's account, 'as far as it goes', has 'unassailable authority' both because we can trace its source and transmission and because of its unconvictionality. The value of the other texts, consisting at least in part of 'inferential embroidery' and 'literary construction', is more difficult to judge, but Foote does note that missionary sermons on St Michael 'might rest on genuine reminiscence' and that the most noteworthy additions are 'some skaldic stanzas in which the hostility that Christian preachers might meet from Icelanders appears to be authentically reflected'. Here the encouraging words

‘genuine’ and ‘authentically’ are set against the uncertainties of ‘might rest’, ‘might meet’, ‘appears to be’, just as Ari’s ‘unassailable authority’ is qualified by ‘as far as it goes’, by now an oft repeated expression of frustration. Ari is reliable, but does not tell us enough; the other sources tell us more than enough, but unfortunately we do not know how far to trust them.

KRISTNI SAGA: A MEDIEVAL HISTORY?

The tendency to lump together all sources other than Ari, rather than characterising them individually, has perhaps prevented scholars from moving on from this impasse. Like the later histories mentioned here, medieval accounts of the conversion were written for different purposes and with differing degrees of historical acumen; it would be strange indeed if Ari were the only medieval Icelander writing about the conversion capable of distinguishing historical fact from legendary accretion – if this is not, in fact, a modern distinction. An inability to distinguish between fact and fiction is, however, very much the accusation levelled by historians of religion at the monks Oddr Snorrason and Gunnlaugr Leifsson, who is believed to be the source of at least some of the material that *Kristni saga* and *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* have in common.² Jón Jóhannesson (1956:152) describes Gunnlaugr as „trúgjarn“ (‘credulous’), writing solely to increase the glory of Christians, and

² Björn M. Ólsen (1893:263-349) was the first to identify the conversion accounts in *Kristni saga* and *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* as deriving from Gunnlaugr, and Finnur Jónsson (1923:398-402) and Bjarni Aðalbjarnarson (1937:85-135) built on his research when reconstructing Gunnlaugr’s work. It is now clear that many of their criteria for attribution to Gunnlaugr were not valid (see, for example Ólafur Halldórsson 1967:552-53; Jakob Benediktsson 1974:209), and Gunnlaugr’s authorship of the conversion narratives can no longer be assumed. Recent research has failed to clarify the matter, with conflicting opinions being expressed within the new *Biskupa sögur* (*ÍF XV:cxxix, clxiii-iv*): while Sigurgeir Steingrímsson argues that *Kristni saga* is an independent composition and the source of the conversion account in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, Ólafur Halldórsson upholds Björn M. Ólsen’s views on the existence of a common source (probably Gunnlaugr), with the reservation that ‘southern’ narratives about Þiðrandi, Þangbrandr, Hjalti and Gizurr may not have passed through Gunnlaugr’s hands. Sveinbjörn Rafnsson (2001:161-64) has also held on to the idea of a common source, but he believes this to be an Icelandic *Óláfs saga Tryggvasonar* existing in several versions, only some of which goes back to Gunnlaugr. In my view, a common source/sources makes most sense of the material shared by *Kristni saga*, *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* (and *Njáls saga*), but Gunnlaugr’s contribution is difficult to determine, even in the case of *Porvalds þáttur*, which clearly does derive from his work:

this verdict has coloured attitudes towards both *Kristni saga* and *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*. Sigurður Línadal (1974:248), for example, remarks that the point of many of the stories found in these texts „virðist fremur verið að lýsa undri og stórmerkjum en raunverulegum atburðum“ (‘seems to have been to display wonders and miracles rather than real events’). Jón Hnefill Aðalsteinnsson (1999:59-60) couples *Kristni saga* with Oddr’s *Óláfs saga Tryggvasonar*, describing it as ‘one more example of uncritical history writing in the service of church and religion’, and he labels *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* as ‘every inch as much a religious tract as *Kristni saga*’. Indeed, the most recent editor of *Kristni saga*, Sigurgeir Steingrímsson (*ÍF* XV:cxli), characterises it as based on „táknmáli kirkjunnar og frásögnum Biblíunnar eða annarra helgiritra sem á henni byggja“ (‘symbols of the Church and stories from the Bible or other hagiographical works based on it’) – both he and Sveinbjörn Rafnsson (1974:73) believe that it is modelled on an Augustinian dualism. Yet, even when two sagas draw on the same material, they may approach it in very different ways: while the above remarks may be true of *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, there is much to suggest that *Kristni saga* is neither uncritical in its handling of its sources nor hagiographical in its aims.

In contrast to many historians of religion, philologists working with *Kristni saga* noted early that it is constructed according to „historiske principer“ (‘historical principles’; Björn M. Ólsen 1893:332-33) and „fortalt historisk og jævnt“ (‘narrated historically and evenly’; Finnur Jónsson 1923:570; see also Kahle 1905:v-vi). The possible connection with the well-known historian Sturla Þórðarson (d. 1284), first suggested by Oskar Brenner (1878:155) in the late nineteenth century, increases the likelihood that it is a serious work of history to be classified alongside *Íslendingabók* and *Landnámabók*. As Peter Foote (1993b:140-41) has pointed out, what we know about Sturla from his other works suggests that he ‘thought he was retailing credible information about the past’, whether or not his sources were always reliable. It seems likely that the conflicting views of the saga expressed, with a few exceptions, by historians of religion and philologists respectively, have something to do with their difference in approach: whereas historians are trying to extract a core of *hard facts* about the conversion from their literary casing, philologists focus

Sveinbjörn Rafnsson (2001:92-100) and Ólafur Halldórsson (*ÍF* XV:clxxix), for example, disagree on what might have stood in his original. Since both *Kristni saga* and *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* have made independent changes to this common source/sources, neither can be considered a faithful representation of it.

instead on how the narrative is constructed. Perhaps the most fruitful approach, however, is to ask not whether the compiler is likely to have got his facts straight, but what he is trying to do and how he goes about it. Typically, this aspect of representation is neglected in the study of conversion narratives (see the comments of Martínez Pizarro 1985).

The attribution to Sturla gives rise to the possibility that *Kristni saga* was part of a coordinated historical project: in his *Gerðir Landnámabókar*, Jón Jóhannesson (1941:69-72) argued that Sturla composed the saga from a variety of sources as an appendix to his version of *Landnámabók* and, following Finnur Jónsson (1923:571-2; see also Eiríkur and Finnur Jónsson 1892-96:lxx-lxxi), conjectured that it was written to provide a link between *Landnámabók* and the contemporary sagas in a compilation covering the history of Iceland from the settlement to Sturla's own times. This goes a long way towards explaining some of its peculiarities in structure and content: the saga opens unusually with an allusion to the last chapter of *Landnámabók* in *Sturlubók* and *Hauksbók*, which details the settlers' fall into heathenism, gives the same date for the settlement as there, includes two lists of the most important chieftains in each Quarter of the country, and finishes rather inconclusively with an account of the feud between Þorgils and Hafliði, which is the subject of *Þorgils saga ok Hafliða* in *Sturlunga saga* (*ÍF* XV:3-6, 44-47; cf. *ÍF* I:lxxiv-v). The list of chieftains from 980, in particular, has close connections with the similar lists in *Sturlubók* and *Hauksbók*: over half the chieftains included are sons or descendents either of the main settlers listed there for each Quarter or of the concluding list of greatest chieftains from 930. It has recently been argued that one of *Kristni saga*'s main concerns is to extend the missions to all parts of the country and to involve all four Quarters of Iceland in its conversion, and this corresponds nicely with the historical impetus that has been discerned behind *Landnámabók* (Sveinbjörn Rafnsson 2001:139, *ÍF* XV:cxxxiii). According to Sveinbjörn Rafnsson (2001:15), *Kristni saga* should be considered „órjúfandi hluti sögugerðrar Landnámu“ ('an indivisible part of the historical redaction of Landnáma'): it represents a historical or historicizing endeavour rather than a 'religious tract'.

Sturla's composition of *Kristni saga* has recently been questioned on various, and to some extent conflicting, grounds: Ólafur Halldórsson (1990: 461-64) has cast doubt on Jón Jóhannesson's evidence that it followed *Sturlubók* in *Resensbók*, while Sveinbjörn Rafnsson (1974:72-73) has suggested that it was also present in the lost *Styrmisbók* and may therefore

have predated Sturla's version of *Landnáma*.³ The most recent editor does not discuss the saga's possible relationship to the historical *Landnámabók*, which he considers it to predate, and declares its author to be „óþekktur“ ('unknown'; *ÍF* XV:cliv-v). That Sturla had a part in *Kristni saga* cannot, therefore, be regarded as certain, although it remains an attractive possibility, especially given the saga's close correspondences with *Sturlubók* and its additions on Snorri goði and the West of Iceland (*ÍF* XV:5, 8, 22-23, 36). Nevertheless, the saga's shape and main emphases lend strong support to the theory that it was first put together in conjunction with a redaction of *Landnámabók*, and this, together with the saga's presentation of conversion history, suggests that closer attention should be paid to its historical credentials.

What is it that characterises *Kristni saga* as a work of history rather than hagiography or fiction? First, while Iceland's conversion is from the time of Oddr onwards the achievement of a saintly king of Norway, in *Kristni saga* it is treated separately as a subject in its own right. The saga presents itself in its opening sentence as a history of Christianity in Iceland – „Nú hefr þat hversu kristni kom á Ísland“ ('Now this is the beginning of how Christianity came to Iceland'; *ÍF* XV:3) – and this is rare in the Middle Ages, where mission is more usually subordinated to other themes (Sawyer, Sawyer and Wood 1987: 17-18). Second, *Kristni saga* is the only source on the conversion other than Ari to unite the early missions to later church history: it opens with the stories of Þorvaldr, Stefnir, and Þangbrandr, goes on to tell in detail of events in Norway and the legal conversion of Iceland, and ends with an account of the first two native bishops, Ísleifr and Gizurr. Like nineteenth- and early twentieth-century histories, it makes use of a variety of different sources in order to reconstruct these events: certainly Ari's *Íslendingabók* and Oddr's *Óláfs saga Tryggvasonar*, but probably also the lost work of Gunnlaugr, *Vatnsdæla saga*, *Laxdæla saga* and *Heimskringla* (see Björn M. Ólsen 1893:309-349, Jón Jóhannesson 1941:70-71, Duke 2001:345-366, *ÍF* XV: cxxix-cxxxi). Ari is followed closely for the lives of Ísleifr and Gizurr, and perhaps used in part for the account of the legal conversion: Þorgeirr's speech,

³ Sveinbjörn's suggestion that *Styrmisbók* contained a version of *Kristni saga* was rejected by Jakob Benediktsson (1974:208), but he has recently extended his argument by attempting to show on the basis of various inconsistencies that the *Kristni saga* in *Hauksbók* makes use of both a more original *Kristni saga* from *Styrmisbók* and the lost version from *Sturlubók* (2001:25-32). Given the hypothetical nature of both these lost texts, his argument is inevitably conjectural.

for example, is closer to Ari in *Kristni saga* than in any other work. Where Ari is lacking, however, other sources are used, both to embellish Ari's narrative and to provide information where he gives none. For events in Norway, the compiler relies heavily on *Heimskringla* and perhaps also on *Laxdæla saga* and, while Gunnlaugr's work is used as a basis for Þorvaldr's mission and probably also Stefnr's, at least one miraculous episode, Friðrekr's victory over the two berserks, is replaced by a summary of the more believable and socially meaningful account in *Vatnsdæla saga* (*ÍF* XV:8-9; *ÍF* VIII:124-126).⁴ Other details have been added either from sources no longer known to us or from oral tradition: Eyjólfur Valgerðarson's prime-signing, the additional information about Vetrliði's death, Snorri's role in the conversion of the Westerners, a verse by Brandr víðförlri on Þorvaldr's death (*ÍF* XV:7, 21, 36, 37).⁵ The impression we are left with is that of a careful historian handling a large number of sources, struggling like his successors to interpret the material at his disposition and fit it into a historical mould.

CHRONOLOGY, TOPOGRAPHY AND GENEALOGY

One of Maurer's priorities, as we have seen, was to place the events leading to the conversion in chronological order, and chronology also seems to have been a priority for the compiler of *Kristni saga* (Eiríkur Jónsson and Finnur Jónsson 1892-1896:lxix, Björn M. Ólsen 1893:315-16, Kahle 1905:v). At the beginning and end of the saga, there are chronological notices, dating Þorvaldr's mission and Gizurr's death from the settlement, and Ari is followed closely for the dating of the conversion and for the details of Ísleifr and Gizurr's deaths (*ÍF* XV:4, 36, 39-40, 43-44). Whereas Oddr's *Ólafs saga*

⁴ Again, the editors of *Biskupa sögur I* (*ÍF* XV:lxxxvi, clxxv) disagree on this: Sigurgeir Steingrímsson argues that *Vatnsdæla saga* is based on *Kristni saga* or a text like it, while Ólafur Halldórsson thinks that *Kristni saga* used *Vatnsdæla saga* as a source. This is my own view (see Duke 2001:350-53).

⁵ Similar details about Eyjólfur, Vetrliði and Snorri are recorded in *Eyfirðinga sögur*:237, *Skarðsárþing*:164, *Eyrbyggja saga*:136. The additional information on Vetrliði may have come from a lost skaldic poem or *drápa* on Guðleifr Arason by Ljóðarkeptr (Óðar or Óttarr keptr, an eleventh-century court poet of Knútr ríki), which is referred to in a marginal annotation from *Melabók* and may also have been used by the author of *Njáls saga* (Sveinbjörn Rafnsson 1977:26-29). Brandr inn víðförlri is not known from elsewhere, but his nickname suggests that he had travelled widely in the East (cf. Þorvaldr, Yngvarr; *ÍF* XV:37).

Tryggvasonar and *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* move back and forwards in time, shaping events into semi-independent units or *þættir* and dividing them as necessary, *Kristni saga* maintains throughout an ordered and continuous narrative. Þangbrandr's youth, narrated long before Þorvaldr and Stefnir's missions in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, comes between them in *Kristni saga*, and his appointment to the church at Mostr is mentioned upon Óláfr Tryggvason's arrival in Norway, along with his subsequent misbehaviour (*ÍF* XV:13-15; compare *ÓITm* I:149-150, 168, II:64-66). Hjalti's outlawry, described elsewhere in retrospect upon his return to Iceland or arrival in Norway, is carefully placed between Þangbrandr's departure from Iceland and Kjartan's conversion in Norway, which in turn takes place shortly before Þangbrandr's arrival there (*ÍF* XV:25-28; compare *Saga Óláfs Tryggvasonar*:128, *ÓITm* II:161-163). And, in a slightly more complex reorganisation, Þorvaldr's travels alone and with Stefnir, part of their respective *þættir* in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, are delayed until after Iceland's conversion: together with the final account of their pilgrimages and deaths, this neatly draws the curtain on the section of the saga dealing with missions (*ÍF* XV:37-38; compare *ÓITm* I:298-301, II:305 and see Björn M. Ólsen 1893: 328-330).

Alongside this large-scale observation of chronology in *Kristni saga*, there are a number of small chronological adjustments relating to the order of events within individual missions. Although there is no real consensus of opinion as to which is the more original, the narrative in *Kristni saga* is generally agreed to be more seamless and natural than that of *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, and it seems likely this is at least partly due to the historical bent of the compiler.⁶ Stefnir, for example, is in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* outlawed the same summer he arrives in Iceland, but remains over the winter and does not leave until the following summer – perhaps we are meant to understand his safety during that year of outlawry as

⁶ It is difficult to determine priority in such matters. Björn M. Ólsen (1893:330) argued that, when *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* and *Kristni saga* disagreed, *Kristni saga* was 'improving' on the lost original. Sveinbjörn Rafnsson (2001:102, 125) tends to judge *Kristni saga* as more original, but for exactly the same reasons that Björn M. Ólsen does not: that the narrative in *Kristni saga* is „eðlilegri“ ('more natural'). Ólafur Halldórsson (*ÍF* XV:cc) notes that the account of Þangbrandr's mission is „sennilegri“ ('more probable') in *Kristni saga*, but without drawing any conclusions as to originality — the compiler may simply have had access to additional sources. For the purposes of the following analysis, what matters is the distinctive approach shown by each text, rather than which is the more original.

miraculous. In *Kristni saga*, on the other hand, he narrowly avoids attack during the first year of his mission, take refuge with his family over the winter, and leaves immediately after his outlawry in the second year (*ÓITm* I:310-311, *ÍF* XV:15-17). *Kristni saga*'s account is undeniably the more plausible of the two, but it is not clear whether this makes it more original or simply better edited. In both cases, Stefnir's outlawry (which is intimately connected with the first Icelandic legislation against Christianity in 996) takes place in the same year, and it is therefore possible that the changes – whoever made them – have less to do with plausibility than with the conflicting dates for Stefnir's mission, which begins a year earlier in *Kristni saga* than in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*. Interestingly, *Kristni saga* is the only source to extend Þangbrandr's mission to three full years (it is one or two elsewhere), and this seems likely to be the compiler's innovation. It was apparently made to accommodate Óláfr Tryggvason's arrival in Norway early in 995 and the consequent need for the missions to begin a year earlier than they do in any other source (Björn M. Ólsen 1893:321-322).

Genealogical and topographical information is included throughout the saga, rooting events more firmly in historical time and space. To the account of Koðrán's conversion, for example, the compiler appends a notice about his son Ormr's marriages and children, and further family details are added to the account of the legal conversion, concerning Þorleifr of Krossavík. In the section based on Ari, a brief genealogy of Jón Ögmundarson follows notice of his consecration as bishop, detailing his descent from Hallr of Síða, and the saga ends with a somewhat longer genealogy of Hafliði Másson (*ÍF* XV:8, 34, 42, 46-47). The compiler also cites a large number of place-names not mentioned in other accounts of the conversion: Ormr, he tells us, buys land at Hvanneyrr in Borgarfjörðr, Þangbrandr's ship is wrecked south of Kálfalækur, the Westerners are baptised after the legal conversion at Reykjalaug in southern Reykjadalr, Illugi intends to build a stone church at Breiðabólstaðr in Vestrhóp (*ÍF* XV:8, 24, 36, 47). We are told exactly what route Þangbrandr took in his travels around Iceland, and an effort is made to specify the precise geographical location of places: Selvágar, where Þangbrandr lands, is „fyrir norðan Melrakkanes“ ('north of Melrakkanes'), Járnmeishöfði is situated „millim Hafnar ok Belgsholts“ ('between Höfn and Belgsholt'), Krossavík is „fyrir norðan Reyðarfjörð“ ('to the north of Reyðarfjörð'; *ÍF* XV:17, 20, 25, 34). In its account of Þorvaldr's death in Russia, *Kristni saga* (*ÍF* XV:37) mentions Kænugarðr (Kiev), Nepr (the Dnieper) and Pallteskja (Polotsk) – the

much longer version in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* gives only the unknown place-name *Dröfn*.

The compiler appears to have had particularly close connections with the area around Borgarfjörður and Mýrar in the West of Iceland, and this is clear from an episode found only in *Kristni saga* that was almost certainly put together by the compiler (Björn M. Ólsen 1893:322-324; Sveinbjörn Rafnsson 1977:24, 26; *ÍF* XV:22-23). When Þangbrandr attempts to leave Iceland for the first time, his ship is driven to land at Hítará in Mýrar: „Þar heitir nú Þangbrandshróf niðr frá Skipahyl, ok þar stendr enn festarsteinn hans á bergi einu“ (‘That place is now called ‘Þangbrandr’s Boat-shed’ down from Skipahylr, and the boulder to which he fastened his ship’s cable still stands there on a rock’). He then proceeds to Krossaholt (‘Hill of Crosses’), where he sings mass and raises crosses and, somewhat later, he engages in battle against Kollr and Skeggbjörn on the meadowland down from Steinsholt, where the graves of the victims are still clearly visible: „Þar er haugr Skeggbjarnar á fitinni, en aðrir váru jarðaðir í Landraugsholti þar hjá fitinni, ok sér þá enn gørla kumlin“ (‘Skeggbjörn’s burial mound is there on the meadow, but the others were buried in Landraugsholt beside the meadow there, and the cairns can still be clearly seen’). Here not only the place-names, but also the physical shape of the landscape bears witness to the events of Þangbrandr’s mission, increasing the saga’s impression of historicity.

MIRACLES AND LEGENDS

Perhaps most interesting is the way in which the compiler handles legendary and miraculous events, which, as we have seen, posed major problems for later historians. Many of the implausible anecdotes found in other sources on the conversion have disappeared, although, it seems, more on the basis of relevance to the subject than on strictly historical grounds: Þorvaldr’s exemplary rescue of Sveinn Forkbeard, for example, is omitted, while Þangbrandr’s apocryphal visit to a Bishop Hugbertus (Hubert) of Canterbury, who was in fact archbishop in 1193-1205, is still in place (*ÍF* XV:113). One serves only to glorify Þorvaldr; the other is relevant both to Þangbrandr’s character as missionary and to his later encounter with Óláfr Tryggvason. The most wide-ranging changes and omissions belong to Þorvaldr’s mission, which almost certainly goes back to the work of Gunnlaugr. Whereas *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* tells of Þorvaldr’s unpromising youth, the prophecy of

his future greatness, and his virtuous life as a Viking under the leadership of Sveinn Forkbeard, *Kristni saga* mentions only briefly his travels abroad and engagement in Viking raids (*ÓITm* I:280-284, *ÍF* XV:3-4). Likewise, while *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* describes the great esteem and riches Þorvaldr acquired after his departure from Iceland, receiving honours from the Emperor of Constantinople and founding a monastery named after himself, *Kristni saga* cursorily sends him on merchant journeys for fourteen years (*ÓITm* I:298-300, *ÍF* XV:13). Later, it is true, we are told that he was buried at the church of John the Baptist and that „kalla þeir hann helgan“ (‘they call him a saint’; *ÍF* XV:37), but who exactly ‘they’ are is not specified, nor is the veracity of the claim confirmed other than by the citation of Brandr’s verse. The lukewarm nature of the praise becomes clear by comparison with the saga’s parting comment on Friðrekr: „Ok er hann maðr sannheilagr“ (‘And he is truly a saint’; *ÍF* XV:13). It is worth noting that the eulogistic account of Þorvaldr’s final days was early dismissed as apocryphal by Maurer (1965: 224) and Jón Helgason (1920:32): it seems likely that the compiler of *Kristni saga* would have shared their views.

When miracles are included in the saga (and, at a time when they were believed to be possible, this can hardly be considered as a breach of historicity), they are described with a minimum of sensationalism, and no moralistic conclusions are explicitly drawn. This is not to claim, as some have, that the compiler of *Kristni saga* was a rationalist at heart (Björn M. Ólsen 1893: 347); but signs and wonders, with their religious and exemplary value, were not generically appropriate to his historical project in the way they clearly are to hagiography: the total lack of miracles in Ari’s work provides a precedent. Particularly interesting is the case of Koðrán’s conversion, which in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* is something of a *tour de force*, including speeches contrasting paganism and Christianity, three appearances from a disguised devil, and a final triumphant rejection of heathenism (*ÓITm* I:284-88). The moral of the whole is clear from Koðrán’s parting words to the devil, in which he reveals its true nature and lauds the superior strength of the Christian God (*ÓITm* I:288):

En nu með þvi at ek hefir reynt þik flærdar fullan ok miok v megin.
þa er mer nu rett ok vtan allan glæp at fyrir lata þik en flyia vndir skiol
þess guð dóms er miklu er betri ok styrkari en þu.

But now that I have proved you deceitful and very weak, it is right for me and without any deceit to abandon you and flee under the protection of that divinity which is far better and stronger than you.

The scene is hardly recognisable in *Kristni saga* (ÍF XV:7-8), coming to less than a quarter of its length in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*. In place of the long didactic exchange between Koðrán and Þorvaldr is the terse comment that: „Þorvaldr bað föður sinn skírask en hann tók því seinliga“ (‘Þorvaldr asked his father to be baptised, but he was slow to respond’). This is a request for the external sign of Christian allegiance rather than for inner change, and the reluctance Koðrán expresses is more like indifference than any active attachment to paganism. There is no weighted comparison between the two faiths and, indeed, the very existence of the spirit Koðrán worships is put in doubt by the use of second-hand report in references to it: „At Giljá stóð steinn sá er þeir frændr höfðu blótat ok kǫlluðu þar búa í ármann sinn“ (‘At Giljá there stood a stone to which he and his kinsmen used to sacrifice, and they claimed that their tutelary spirit lived in there’). After Friðrekr has chanted over it, the rock admittedly bursts apart, but Koðrán’s subsequent decision to convert is described in indirect speech in a distinctly non-committal manner: „Þá þóttisk Koðrán skilja at ármaðr var sigraðr“ (‘Then Koðrán thought he understood that the tutelary spirit had been overcome’). The tutelary spirit himself fails to put in an appearance, and the verbs *kǫlluðu* and *þóttisk*, with their implications of subjective interpretation, incline towards scepticism about its existence rather than wonder and awe at its defeat.

The compiler uses a similar method when telling of the heathens’ attacks on the first church in the North of Iceland, led by Klaufi and Arngeirr. In *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* (I:292), Klaufi’s first offensive is aborted because the church is felt and seen to be on fire:

En er þeir nalgaðuz ok gengu i kirkiu garðinn. kendo þeir ákafligan híta ok sa mikla gneista flaug vt í glugga kirkiunar. foro þeir brottu við þat at þeim þotti kirkian full af elldi.

And when they drew near and went into the churchyard, felt the intense heat and saw huge sparks flying out of the church windows, they went away because they thought that the church was full of fire.

In *Kristni saga* (ÍF XV:11), on the other hand, we are told neither that heat is felt nor that any real flames are seen: „En er þeir kómu í kirkjugarðinn sýndisk þeim sem eldr fyki út um alla gluggana á kirkjunni, ok fóru því brot at þeim sýndisk ǫll kirkjan eldsfull“ (‘And when they came into the churchyard, it seemed to them as if fire were flying out of all the church windows, and they went away because the whole church seemed to them to be on fire’). The marked repetition of the verb *sýndisk* suggests that the flames belong only in the minds of the aggressors: they have no external reality. Likewise, the second attempt to burn the church down is thwarted in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* (I:292) by the miraculous failure of the wood to catch fire even when encouraged: „[P]á lagðiz hann inn yfir þreskiðlldinn ok ætlaði at blasa at er gloðin var nóg, en eigi uilldi festa íviðínum“ (‘Then he lay down across the threshold and intended to blow on it where the red-hot embers were sufficient, but it would not catch the wood’). In *Kristni saga* (ÍF XV:11), we are told only that the fire took time to blaze up and needed encouragement: „Eldr kviknaði seint. Þá lagðisk hann niðr ok blés at inn yfir þreskeldinn“ (‘The fire was slow to kindle; then he lay down and blew at it across the threshold’). While *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* concludes didactically with „hlifði guð sva husi sino“ (‘God thus protected his house’), *Kristni saga* contents itself with the brief comment that: „Fór Arngeirr þá heim“ (‘Arngeirr then went home’). The differences in wording may be small, but they create a more sober atmosphere and reduce the sense of the marvellous. What interested the compiler, it seems, was less the value of miracles as *signa* – visible signs of God’s presence and purposes – than their material contribution, in the form of the first convert and the first church, to the growth of Christianity in Iceland.

LAW AND POLITICS

Finally, there is the strongly legal and political tone of *Kristni saga*’s narrative, reminiscent of the line taken by Maurer, Björn M. Ólsen, and later scholars. Not only is there no religious rhetoric about the heathen persecution of Christians, but the compiler of *Kristni saga* twice underlines the presence of good men in the heathen party, once after Þangbrandr’s defeat of an anti-social berserk, and again to explain why no battle broke out before the legal conversion (ÍF XV:25, 31): „En þó váru þeir sumir er skirra vildu vandræðum þó at eigi væri kristnir“ (‘And yet there were some who wished to prevent

trouble, although they were not Christian’).⁷ This forms a strong contrast with *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, where berserks, far from being a social menace, are representatives of the heathen party, and only God’s grace prevents the heathens from driving the Christians from the Althing by force (*ÓlTm* I:289, II:189). Ambushes against Christians are cited here as examples of the „mörgum meíngerðum ok ofsoknum er heiðnir menn ueittu Friðreki biskupi ok Þorvalldi“ (‘many harms and persecutions which heathens inflicted on Bishop Friðrekr and Þorvaldr’): the missionaries’ outlawry is never explicitly mentioned and the connection between Þorvaldr’s vengeance killings and the heathens’ attacks is obscured by the intervening exempla of Ingimundr and Máni (*ÓlTm* I:294-97). Likewise, Þangbrandr’s first attempt to leave Iceland is described as the result of heathen malice and intolerance: „hann sa sik lítit vinna ikristni boðínu“ (‘he saw that he was making little progress in preaching Christianity’) and his outlawry is mentioned only in passing upon his return to Norway (*ÓlTm* II:158-59, 163). In *Kristni saga*, on the other hand, such violent encounters are clearly motivated by legal issues: the heathens bar Þorvaldr and Friðrekr from the assembly at Hegrans immediately after Þorvaldr has killed two poets, and gather to burn Friðrekr in his home after the missionaries’ outlawry deprives them of the law’s protection (*ÍF* XV:12-13). Þangbrandr tries to leave Iceland after he is outlawed for the killings of Vetrliði and Þorvaldr, and his next clash with heathens, unique to *Kristni saga*, is occasioned by a further breach of law: his theft of food from Skeggbjörn and refusal to restore it upon demand (*ÍF* XV:22-23).

In Oddr’s *Óláfs saga Tryggvasonar* and *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, the struggle between good and evil gives the stories dramatic shape, but the tensions of *Kristni saga* are political rather than ideological. The strained relationship between Norway and Iceland is particularly evident in the scenes involving Óláfr Tryggvason (*ÍF* XV:27-29): the king threatens to repay the Icelanders for their reception of his messenger Þangbrandr, and his decision to grant the Icelanders peace only „þar til er reynt er hversu þetta mál

⁷ This explanation was popular among later historians, most of whom do not mention explicitly that it comes from *Kristni saga*; see, for example, Maurer 1965:439-40 („Zwischen den beiden sich schross gegenüberstehenden Partheien der glaubenseifrigen Anhänger der alten und der neuen Religion stand eine dritte Parthei in der Mitte, welche äußerlich zwar dem alten Glauben zugethan war, der aber Staat und Rechtsordnung über die Religionen ging“); Jón Jóhannesson 1956:161 („Í öðru lagi hafa i flokki beggja verið menn, sem vildu umfram allt stilla til friðar [...] þeir hafa gengið á milli, svo að enginn bardagi varð“).

ferr“ (‘until it is found out which way this matter will go’) is ominous. While Gizurr and Hjalti’s defence of their countrymen in Oddr’s *Óláfs saga Tryggvasonar* and *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* attributes Þangbrandr’s failure as a missionary to his moral unsuitability (*Óláfs saga Tryggvasonar*:127, *ÓlTm* II:164), in *Kristni saga* the two Icelanders focus instead on his nationality: „En Þangbrandr fór þar sem hér heldr óspakliga; drap hann þar menn nokkura, ok þótti monnum hart at taka þat af útlendum manni“ (‘But Þangbrandr behaved there as here, in a very unruly manner, he killed several men there, and people thought it hard to take that from a foreigner’). Indeed, the very decision to detach Icelandic conversion history from the life of the Norwegian king Óláfr Tryggvason emphasises in a politically significant way the independent role of the Icelandic chieftains in the conversion of their country. This explains why *Kristni saga* opens with the Icelander Þorvaldr’s self-motivated mission, frames its narrative with lists of Icelandic chieftains, and mentions with approval the many worthy men ordained as priests in the days of Gizurr „þó at höfðingjar væri“ (‘although they were chieftains’; *ÍF* XV:42-43). It may also explain why the saga fails to list, like *Íslendingabók* and *Hungrvaka*, the foreign clerics who visited Iceland, jumping instead fifty years from Gizurr the White’s success at the Althing to his son Ísleifr’s consecration as the first bishop in Skálholt (*ÍF* I:18, *ÍF* XVI:11-12).⁸ Significantly, the one brief mention foreign bishops are granted is in the context of an unfavourable comparison with Ísleifr (*ÍF* XV:39): „Hér váru fyrst útlendir byskupar ok kendu kenningar. En er landsmenn vissu hversu ágætr klerkr Ísleifr var báðu landsmenn hann at hann færi utan ok léti vígjask til byskups“ (‘First there were foreign bishops here teaching Christian doctrine. But when the people of the country realised what an excellent cleric Ísleifr was, the people of the country asked him to go abroad and have himself consecrated bishop’). The opposition of *útlendir menn* and *landsmenn* recalls both Gizurr and Hjalti’s criticism of Þangbrandr and Þorgeir’s famous contrast between kings and *landsmenn* in his speech at the Law-Rock: in this saga, it is *landsmenn* who are responsible both for the peaceful conversion of the country, and for the successful establishment of the Church under Ísleifr and Gizurr.

⁸ This omission puzzled Brenner (1878:6-8, 14), who took it as evidence that *Kristni saga* was not originally intended as a church history, but merely as an appendix of miscellaneous information relating to *Landnámabók*.

CONCLUSION

In conclusion, although *Kristni saga* contains much of the same material as *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, its approach is entirely different, and this should be taken into account when evaluating its historical potential. Chronological order is observed, historical context is provided, the fullest and most reliable sources are selected, miracles are pared down to the strictly relevant, and a legal and political outlook replaces the exemplary and religious emphasis of Oddr and Gunnlaugr. In all, the compiler's methods are not so different from those of some nineteenth- and early twentieth-century historians, and the saga has the additional merit of being many hundreds of years nearer to the events, at a time when oral tradition was still available as a source. Although the compiler could not make reliable history out of unreliable, he could and did rework his sources according to the principles associated with Ari, the writing of apparently objective history with an eye for chronological and genealogical detail. What he adds, omits and changes from the sources in front of him is therefore worthy of our attention: at the very least it shows how a serious historian in the thirteenth century approached the source material available to him and adapted it into a detailed and plausible history of Iceland's conversion to Christianity.

BIBLIOGRAPHY

- Biskupa sögur I. 2003. Ed. Sigurgeir Steingrímsson, Ólafur Halldórsson and Peter Foote. *ÍF XV*. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Bjarni Aðalbjarnarson. 1937. *Om de norske kongers sagaer*. (Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II, Historisk-filosofisk klasse 1936, 4). Dybswad, Oslo.
- Björn M. Ólsen. 1893. Om Are Frode. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 8:207-352.
- . 1900. *Um kristnitökuna árið 1000 og tildrög hennar*. Reykjavík.
- Brenner, Oskar. 1878. *Über die Kristni-Saga*. Kritische Beiträge zur altnordischen Literaturgeschichte. München.
- Duke, Siân. 1998-2001. *Kristni saga* and its sources: some revaluations. *Saga-Book* 25:345-66.
- . 2001. From Bede to Ari: Extending the Boundaries of Christendom. *Quaestio* 2:27-42.
- Eiríkur Jónsson and Finnur Jónsson (eds). 1892-1896. *Hauksbók*. Udgiven efter de arnamagnæanske håndskrifter No. 371, 544 og 675, 4to samt forskellige papirshåndskrifter. København.

- Eyfirðinga sögur. 1956. Ed. Jónas Kristjánsson. *ÍF IX*. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Eyrbyggja saga. 1935. Ed. Einar Ól. Sveinsson and Matthías Þórðarson. *ÍF IV*. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Finnur Jónsson. 1923. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie II*. (2d ed.). København.
- Fletcher, Richard. 1997. *The Conversion of Europe*. From Paganism to Christianity, 371-1386 AD. Fontana, London.
- Foote, Peter. 1993a. Conversion. *Medieval Scandinavia*. An Encyclopedia:106-108. Ed. Phillip Pulsiano et al. Garland, New York.
- Foote, Peter. 1993b. Historical studies: conversion moment and conversion period. *Viking Revaluations*. Viking Society Centenary Symposium 14-15 May 1992:137-144. Ed. Anthony Faulkes and Richard Perkins. Viking Society for Northern Research, London.
- Hood, John C. F. 1946. *Icelandic Church Saga*. London.
- Hungvaka. 2002. Ed. Ásdís Egilsdóttir. Biskupa sögur II. *ÍF XVI*. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Íslendingabók, Landnámabók. 1968. Ed. Jakob Benediktsson. *ÍF I*. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Jakob Benediktsson. 1974. Markmið Landnámabókar. *Nýjar rannsóknir. Skírnir* 148: 207-15.
- Jochens, Jenny. 1999. Late and Peaceful: Iceland's Conversion through Arbitration in 1000. *Speculum* 74:621-55
- Jón Helgason. 1925. *Islands kirke fra dens grundlæggelse til reformationen I*. København.
- Jón Hnefill Aðalsteinsson. 1999. *Under the Cloak*. A Pagan Ritual Turning Point in the Conversion of Iceland. Ed. Jakob S. Jónsson. (2d extended ed.). Háskólaútgáfan, Félagsvísindastofnun, Reykjavík.
- Jón Jóhannesson. 1941. *Gerðir Landnámabókar*. Reykjavík.
- . 1956. *Íslendinga saga I*. Reykjavík.
- Jónas Gíslason. 1990. Acceptance of Christianity in Iceland in the Year 1000 (999). *Old Norse and Finnish Religions and Cultic Place-Names*. Based on papers read at the Symposium on Encounters between Religions in Old Nordic Times and on Cultic Place-Names held at Åbo, Finland, on the 19th-21st of August 1987:223-55. Ed. Tore Ahlbäck. (Scripta Instituti Donneriani Aboensis 13). Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, Åbo.
- Jørgensen, Adolf D. 1874-78. *Den nordiske kirkes grundlæggelse og første udvikling*. København.
- Kahle, Bernhard (ed.). 1905. *Kristnisaga, Þátr Þorvalds ens víðförla, Þátr Ísleifs biskups Gizurarsonar*, Hungvaka. 1905. *ASB* 11. Halle.
- Maurer, Konrad. 1965. *Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christentume: in ihrem geschichtlichen Verlaufe quellenmäßig geschildert I*. (2d ed.). Otto Zeller, Osnabrück.
- Mundal, Else. 1994. *Íslendingabók* vurdert som bispestolskrønike. *Alvissmál* 3:63-72.
- Ólafur Halldórsson. 1967. Óláfs saga Tryggvasonar. *KLNM* 12:551-53.
- . 1990. Rómversk tala af týndu blaði úr Hauksbók. *Grettisfærsla*. Safn ritgerða eftir Ólaf Halldórsson gefið út á sjötugsafmæli hans 18. apríl 1990:461-466. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.

- ÓlTm: Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* I-III. 1958-2000. Ed. Ólafur Halldórsson. EAA. 1-3. Munksgaard, København.
- Piebenga, Gryte A. 1984. Fridrek, den første utenlandske misjonæren på Island: En undersøkelse av påliteligheten i de islandske tekstene som beretter om ham. *ANF* 99:79-94.
- Pizarro, Martínez Joaquín. 1985. Conversion Narratives: Form and Utility. *The Sixth International Saga Conference*, 28.7. – 2.8. 1985: *Workshop Papers II*:813-32. Det arnamagnæanske Institut, Copenhagen.
- Saga Olafs konungs Tryggvasonar*. 1895. Ed. P. Groth. Christiania.
- Saga Óláfs Tryggvasonar af Oddr Snorrason*. 1932. Ed. Finnur Jónsson. København.
- Sawyer, Birgit, Peter Sawyer and Ian Wood (eds). 1987. *The Christianization of Scandinavia*. Report of a Symposium held at Kungälv, Sweden 4-9 August 1985. Viktoria, Alingsås.
- Sigurður Lindal. 1969. Sendiför Úlfhljóts: ásamt nokkrum athugasemdum um landnám Ingólfs Arnarsonar. *Skírnir* 143:5-26.
- . 1974. Upphaf kristni og kirkju. *Saga Íslands* 1:227-288. Hið íslenska bókmennta-félag, Sögufélagið, Reykjavík.
- Sigurður Nordal. 1928. Þangbrandur á Mýrdalssandi. *Festskrift til Finnur Jónsson 29. maj 1928*:113-20. Ed. Johs. Brøndum-Nielsen et al. København.
- Skarðsárþók. Landnámabók Björns Jónssonar á Skarðsá*. 1958. Ed. Jakob Benediktsson. Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Strömbäck, Dag. 1975. *The Conversion of Iceland*. A Survey. Transl. Peter Foote. (Viking Society for Northern Research, Text Series 6). Viking Society for Northern Research, London.
- Sveinbjörn Rafnsson. 1974. *Studier i Landnámabók*. Kritiska bidrag til den isländska fristatidens historia. (Bibliotheca Historica Lundensis 31). Carl Blom, Lund.
- . 1977. Um kristniþóðspættina. *Gripla* 2:19-31.
- . 1979. Um kristnitökufrásögn Ara prests Þorgilssonar. *Skírnir* 153:167-74.
- . 2001. *Sögugerð Landnámabókar*. Um íslenska sagnaritun á 12. og 13. öld. (Ritsafn Sagnfræðistofnunar 35). Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Sverrir Tómasson. 1984. Helgisögur, mælskufreði ok forn frásagnarlist. *Skírnir* 157: 130-62.
- Turville-Petre, Gabriel. 1953. *Origins of Icelandic Literature*. Oxford.
- Vatnsdæla saga. 1939. Ed. Einar Ól. Sveinsson. *ÍF* VIII. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Weber, Gerd Wolfgang. 1987. Intellegere Historiam: Typological Perspectives of Nordic Prehistory (in Snorri, Saxo, Widukind and Others). *Tradition og historie-skrivning*. Kilderne til Nordens ældste historie:95-141. Ed. Kirsten Hastrup and Preben Meulengracht Sørensen. (Acta Jutlandica 63:2; Humanistik Serie 61). Aarhus Universitetsforlag, Århus.

EFNISÁGRIP

Það hefur verið vandi þeirra fræðimanna sem hafa viljað gera sem gleggsta grein fyrir kristnitökunni hve ritaðar heimildir um hana eru seint skráðar. Íslendingabók hefur yfirleitt verið talin áreiðanleg heimild svo langt sem hún nær en heimildir sem seinna eru ritaðar hafa ekki að geyma eins áreiðanlegt efni, þar sem um er að ræða jarteinir, helgi- og dæmisögur. Í rannsóknum sagnfræðinga fyrir gætti þess að þeir fjölluðu um þessar síðari tíma frásagnir vegna þess að þær voru fyllri, en sagnfræðingar nú dögum hafa yfirleitt notað þær með varúð og þá annaðhvort skilið jarteinir jarðneskum skilningi eða sleppt þeim algjörlega. En af þessum síðari tíma heimildum er Kristni saga þó allrar athygli verð. Hún hefur þó oft verið flokkuð með Ólafs sögu Tryggvasonar hinni mestu og talin til ógagnrýnnar helgisagnaritunar, en tengsl hennar við Landnámabók benda þó til að hún hafi verið ætluð sem einn hluti af sögulegri frásögn. Þetta styrkist af því hvernig sagan styðst við ákveðið tímatal og sýnir nákvæmar ættfærslur og staðfræði; Kristni saga notar ennfremur jarteinir með varúð og er laus við siðfræðilegar eða dæmisagnakenndar útlekkingar og þar með pólitíska og lagalega túlkun slíkra heimilda. Hér eru færð rök fyrir því að Kristni saga hafi verið tilraun til að túlka kristnitökuna út frá þeirri sagnahefð sem tíðkaðist um miðja 13. öld.

Sian Gronlie
St Anne's College
Oxford OX2 6NS
sian.gronlie@st-annes.oxford.ac.uk

GÍSLI BALDUR RÓBERTSSON

SNURÐAN Á ÞRÆÐI REYKJARFJARÐARBÓKAR

1. INNGANGUR

Eigendasaga eða ferill handrits er eins og þráður sem liggur á milli upphafs- og endastöðvar þess. Um upphafstöðvar flestra íslenskra miðaldahandrita er lítið vitað með vissu. Glöggir rannsakendur hafa þó náð að skipa ákveðnum handritum niður í hópa á grundvelli rannsókna á skrift og stafsetningu þeirra. Finnist fornbréf með sama skriftarlagi tekst jafnan að tímasetja og staðfæra hópinn, jafnvel að nafngreina hugsanlega skrifara. Bein sjónlína er þó sjaldnast á milli upphafs- og endastöðvar miðaldahandrita. Að jafnaði hefur fennt yfir þennan þráð sem eigendasagan er en þó sést stundum glitta í hann þar sem fólk gerir vart við sig á spássíum handrita. Þau handrit sem áttu sína endastöð í safni Árna Magnússonar hafa það fram yfir önnur íslensk handrit í öðrum söfnum að Árni reyndi eftir fremsta megni að grafast fyrir um eigendasögu þeirra. Þær upplýsingar skráði hann hjá sér á seðla sem oftast nær fylgja handritunum. Í krafti þeirra má gjarnan ættfæra spássíufólkið og fá skuggamynd af eigendasögu eða ferli handritsins, þ.e. í höndum hverra það hefur verið í gegnum aldirnar.

Hér á eftir verður ekki í stórt ráðist, aðeins kastað fram tilgátu sem ætlað er að greiða úr snurðu á eigendasögu Reykjarfjarðarbókar, sem nær frá miðri 15. öld og til loka 16. aldar. Reykjarfjarðarbók, AM 122b fol, og Króksfjarðarbók, AM 122a fol, eru einu varðveittu miðaldahandrit Sturlungu. Öll þekkt pappírshandrit sögunnar eru afrit af þeim.¹

¹ *Sturlunga saga* I, bls. xli. Ég þakka Guðrúnu Ásu Grímsdóttur fyrir yfirllestur og gagnlegar ábendingar. Einnig þakka ég Má Jónssyni fyrir yfirllestur á fyrstu stigum verksins.

2. Í UPPHAFI SKAL ENDINN SKOÐA

Sturlungu ber á góma í bréfum þeirra Þormóðar Torfasonar og Árna Magnússonar upp úr 1690. Í bréfi frá 6. mars 1690 biður Þormóður Árna að festa kaup á Sturlungu fyrir sig verði hún á vegi hans. Í bréfi Þormóðar frá 21. ágúst 1691 má sjá að Árni hefur verið að reyna að útvega söguna en í því biður hann Árna um að lána sér vetrarlangt Sturlunga söguna sem hann átti von á þá um sumarið. Ljóst er af svarbréfi Árna, frá 23. janúar 1692, að hann hefur leitast við að fá Sturlungu afritaða á Íslandi fyrir sig en af ókunnum orsökum hefur það ekki gengið eftir. Í sama bréfi greinir Árni frá því að Þórður Jónsson sé kominn til Kaupmannahafnar og sé reiðubúinn að greiða sextán ríkisdala skuld sálugs ‘föðurs’ síns, Jóns biskups Vigfússonar, við Þormóð með Sturlunguhandriti sem hann hafi í fórum sínum og hugðist selja Svíum. Þormóður samþykkti greiðsluformið því handritið, sem nú ber safnmarkið AM 115 fol, var komið í hendur hans undir lok ársins.²

Fyrir átti Þormóður Sturlungu með hendi Björns Jónssonar á Skarðsá, nú AM 439 4to, sem hann kallaði compendium, eða ágríp Björns á Skarðsá. Nafngiftin er væntanlega dregin af svohljóðandi fyrirsögn handritsins: „Íslendinga sagan mikla, í stutt mál saman tekin, svo skýrist frá þeim stærstu tilburðum sem á landinu hafa skeð í þann tíma með fljótri yfirferð.“³ Eftir að hafa borið saman handrit Þórðar við ágríp Björns á Skarðsá skrifar Þormóður Árna, þann 27. desember 1692, og segir að það sé ekki mikið lengra en ágrípið og að texti þess sé mun verri og verði að leiðrétast eftir því.⁴

Hugsanlega hafa þessar fréttir Þormóðar orðið til þess að Árni fór að huga að því hvort til væru fyllri handrit af sögunni. Árni hefur sennilega spurt Ara Þorkelsson í Haga á Barðaströnd um Sturlungu og með svari hans árið 1693 komst hann fyrst á spor Reykjarfjarðarbókar. Aftur skrifaði hann Ara og komst

² *Sturlunga saga* I, bls. xlv-xlv; *Arne Magnusson. Brevveksling med Torfæus*, bls. 24, 149, 153 og 160.

³ *Sturlunga saga* I, bls. lxxv.

⁴ *Arne Magnusson. Brevveksling med Torfæus*, bls. 160. Árni fékk Sturlungasöguágríp Björns á Skarðsá að láni frá Þormóði með bréfi hans frá 28. september 1697. Það barst Árna þó ekki fyrr en um hálfu ári síðar og var hann með það í láni í rúma 18 mánuði. Aftur biður Árni Þormóð að koma með handritið með sér til Kaupmannahafnar í bréfi frá 23. maí 1701, sbr. bls. 199, 214, 282 og 343. Þess ber að geta að ágríp Björns á Skarðsá telur 143 blöð og er því varla miklu sleppt. Sömu högværðar gætir í fyrirsögn uppskriftar Björns á Árna sögu biskups en þar virðist hann einna helst hafa sneitt hjá guðfræðilegum útlistunum, sbr. Guðrún Ása Grímsdóttir, „Árna saga biskups og Björn á Skarðsá“, bls. 248. Um blaðafjölda, sjá *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling* I, bls. 638.

að því að bókin hafði verið í eigu Gísla Jónssonar í Reykjarfirði við Arnarfjörð. Í kjölfarið skrifaði hann Magnúsi Jónssyni í Vigur og séra Jóni Ólafssyni á Rauðasandi og spurðist fyrir um bókina. Fyrstu blöðin fékk hann þó ekki fyrr en 1701. Betur gekk eftir að hann kom heim til Íslands vegna jarðabókarverkefnisins og tíndust blöðin inn, jafnt og þétt, flest á meðan á Íslandsdvölinni stóð en einnig nokkur síðar, það síðasta líklega 1724. Alls höfðu Árni og útsendarar hans uppi á þrjátíu blöðum og blaðapörtum sem höfðu verið notuð sem bókakápur, slíður um hnífa og snið við fatagerð. Blöðin þrjátíu sem innheimtust eru þó ekki nema sjöttungur af því sem handritið er talið hafa verið þegar það var heilt.⁵

Í AM 122c fol er að finna minnisgreinar Árna yfir ýmis Sturlunguhandrit. Minnisblöðin eru í átta blaða broti og væntanlega úr litlum kompum sem Árni bar á sér. Minnisgreinarnar varðandi Reykjarfjarðarbók eru afmarkaðar sérstaklega með titilblaði eða fyrirsögn og ná yfir um 20 blöð sem mismikið er þó skrifað á. Færslurnar eru að mestu með hendi Árna en einnig bregður fyrir höndum skrifara hans. Af upplýsingunum má ráða að þeirra hefur aðallega verið aflagð á árunum 1693-1710. Þar er að finna yfirheyrslu yfir Árna Guðmundssyni á Hóli í Bíldudal árið 1710 en hann hafði ekki ómakað sig við að svara bréfi Árna Magnússonar frá 27. apríl 1707. Árni Magnússon var á ferð um Vestfirði sumarið 1710 og notaði tækifærið til að heimsækja Árna að Hóli. Á minnisblöðunum er líka að finna útdrætti úr bréfum til Árna og úrvinnslu hans á gögnum. Hann skráir t.d. dánardag Gísla í Reykjarfirði og konu hans sem dóu með viku millibili í október 1679, tilgreindir erfingja þeirra hjóna en þau voru barnlaus og reiknar hvað heimildarmenn sínir voru gamlir þegar þeir handléku bókina síðast. Þetta er þó tæpast allt sem hann hefur komist að en virðist ásamt upplýsingum sem hann skráði á blöð sjálfrar bókarinnar vera megnið af því sem varðveitt er. Árni komst aldrei lengra með að rekja eíendasögu handritsins en til Gísla Jónssonar í Reykjarfirði og hefur bókin nafn sitt af þessum síðasta íverustað sínum.⁶

Vitað er að Reykjarfjarðarbók var í höndum Björns Jónssonar á Skarðsá í ársbyrjun 1635. Þorlákur biskup Skúlason fékk bókina lánaða af Vestfjörðum og setti Björn til verka við að skrifa hana upp. Í bréfi til Guðmundar Hákonarsonar sýslumanns á Þingeyrum frá 25. febrúar 1635 segir Björn:

⁵ *Sýnishorn úr sedlaveski Árna Magnússonar*, bls. 66-68, 210 og 212-213; Jón Helgason, *Handritaspjall*, bls. 45; *Sturlunga saga* I, bls. xxxiv.

⁶ *Sýnishorn úr sedlaveski Árna Magnússonar*, bls. 210-213. Um Vestfjarðaferð Árna, sjá Mór Jónsson, *Árni Magnússon. Ævisaga*, bls. 271-274.

Ég er nú í stórrri önn að skrifa fyrir biskup vorn eina bók pappírs eftir þeirri gömlu og miklu Íslendinga sögu, sem tekur fram að Gissur jarli, eftir hverri ég skrifaði nokkra annála í ungdæmi mínu, hverja bók herra Þorlákur hefur fengið til láns á Vestfjörðum og vill láta alla uppskrifa og koma henni síðan í stutt mál, greinilegt til annála. Máske ég taki það að mér auðnist mér að hjara nokkra stund því ég hefi stuttlegt ártal allrar bókarinnar, hvað á hverju ári er skeð.⁷

Orð Björns eru athyglisverð en óræð og mættu gjarnan vera afdráttarlausari. Af þeim virðist beinast að skilja að hann hafi verið að skrifa upp eftir sömu sögu og hann tók annálana saman eftir í ungdæmi sínu. Þau taka þó ekki fyrir að hann hafi verið að skrifa eftir sömu bók. Kristian Kálund taldi að Björn hafi tæpast farið eftir sjálfri Reykjarfjarðarbók sem unglingur heldur pappír safriti af henni. Því er Guðrún Ása Grímsdóttir hins vegar ósammála og telur, þangað til að sýnt verði fram á annað, að Björn hafi notað Reykjarfjarðarbók við annálsgerð á tvítugsaldri.⁸

Kálund gerði grein fyrir þessu í útgáfu sinni á Sturlungu sem kom út á árunum 1906-1911. Hann getur þess þó ekki að á saurblaði fyrir framan Skarðsbók Jónsbókar stendur: „Það meðkennist ég Björn Magnússon með minni eigin handskrift að ég hefi gefið [Jóni] mínum bróður þessa lögbók og Íslendingasögu með því fororði að mér yrði ei auðið aftur til Íslands að koma og skynsömum mönnum virðist það halda mega. Skrifað í Bæ á Rauðasandi þá datum skrifaðist 1594. Björn Magnússon með eigin hendi.“⁹ Bókagjöf Björns

⁷ AM 216d 4to, bl. 9r. Árni virðist ekki hafa sett þessi bréfsorð í samband við Reykjarfjarðarbók þrátt fyrir að hafa fengið bréf Björns til Guðmundar að láni frá Magnúsi Arasyni 1705 og eignast þau síðar; sbr. *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling I*, bls. 485. Tilvitnað bréf Björns á Skarðsá til Guðmundar Hákonarsonar er dagsett þann 25. febrúar en ártalsins hefur honum láðst að geta. Það hefur þó verið talið skrifað um 1635, sbr. Guðrún Ása Grímsdóttir, „Árna saga biskups og Björn á Skarðsá“, bls. 248. Sú ársetning er eflaust rétt, sbr. Gísli Baldur Róbertsson, *Birtu brugðið á dimm fornryði lögbókar*, bls. 17-18.

⁸ *Sturlunga saga I*, bls. xxxvii; Guðrún Ása Grímsdóttir, „Árna saga biskups og Björn á Skarðsá“, bls. 252.

⁹ *Skarðsbók*, bls. 8. Nafnið innan hornklofans er að mestu afmáð en glögg augu telja, væntanlega af stafaleifum, að þar virðist hafa staðið „Jóni“. Það fær frekari stuðning af því að Jón hefur skrifað eitt og annað á síðuna, þar á meðal nafnið sitt. Ólafur Halldórsson telur að eyðan rúmi u.þ.b. 18 stafabil. Jafnframt bendir hann á að „mínum bróður“ sem er skrifað utanmáls sé með sama bleki; sbr. Ólafur Halldórsson, „Skarðsbók – Uppruni og ferill“, bls. 20. Árni eignaðist AM 350 fol veturinn 1697-1698 í Kaupmannahöfn af séra Þórði Jónssyni. Í handritaskrá yfir skinnhandrit sín, sem tekin var saman á árunum 1707-1709 og svo aukin

var háð því skilyrði að honum yrði ekki afturkvæmt til landsins. Aftur var hann þó kominn 1598 en þá mun hann hafa tekið við embætti sýslumanns í Barðastrandarsýslu af Ara bróður sínum. Við heimkomuna hefur Jón því skilið að Birni Skarðsbók. Líkast til hefur hann þó fengið að halda eftir handriti Íslendingasögu sem menn telja að hafi verið Reykjarfjarðarbók. Helstu rök þess eru þau að eftir miðja 17. öld er hún eign Gísla í Reykjarfirði og er talið að hann hafi fengið hana að erfðum eftir föður sinn, umræddan Jón eldra bróður Björns, sem lést árið 1641.¹⁰

Lengra aftur hafa menn ekki náð að rekja feril bókarinnar og má segja að þessi endi þráðarins hverfi ofan í jörðina í gegnum gólfið á stórustofunni í Bæ á Rauðasandi árið 1594. Með rannsóknum á skrift Reykjarfjarðarbókar hafa þeir Ólafur Halldórsson og Stefán Karlsson hins vegar grafið niður á hinn enda þráðarins, þ.e. upphaf hans. Þeir hafa sýnt fram á að Reykjarfjarðarbók tilheyrir handritahópi sem þeir kenndu við skrifaraskóla á Ökrum í Skagafirði og þá Akrafeðga Brynjólf ríka Bjarnarson og syni hans, Björn og Benedikt.¹¹ Stefán Karlsson dregur niðurstöður sínar saman með eftirfarandi hætti: „Á grundvelli samanburðar við fornbréf má fullvíst telja að Reykjarfjarðarbók sé skrifuð af skagfirskum manni, e.t.v. á Ökrum í Skagafirði, hugsanlega af Birni Brynjólfssyni bónda þar. Sennilegast er að bókin sé skrifuð á síðasta fjórðungi 14. aldar.“¹²

Með því að tengja spássúgrein í Reykjarfjarðarbók við Akrafeðga hefur Ólafur Halldórsson sýnt fram á að bókin hafi enn verið á Ökrum um miðja 15. öld. Á spássú bl. 2r hefur einhver skrifað: „Vel lestu, Jón Guðinason, bóksöguna.“ Jón þennan Guðinason telur Ólafur að hafi verið bróðir Helga lögmans Guðinasonar sem giftur var Akra-Kristínu. Jón var einnig handgenginn seinni manni Kristínar, Torfa hirðstjóra Arasyni, og hefur því verið tíður gestur að Ökrum bæði fyrir og eftir dauða bróður síns. Akra-Kristín var dóttir Þorsteins Ólafssonar hirðstjóra og Sigríðar, dóttur Björns Brynjólfssonar ríka á Ökrum, hugsanlegs skrifara Reykjarfjarðarbókar.¹³

1727, færir Árni inn ofanefnda yfirlýsingu Björns Magnússonar en hefur eyðu fyrir nafninu og segir: „[...] hér er útskafið nafnið, svo ekki verður með neinu móti lesið [...]“, sbr. *Arne Magnússons i AM. 435 A-B, 4to indeholdte Håndskriftfortegnelser*, bls. 57. Árni virðist ekki heldur hafa tengt þessa klausu við Reykjarfjarðarbók.

¹⁰ *Skarðsbók*, bls. 8; Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* III, bls. 217.

¹¹ Ólafur Halldórsson, „Úr sögu skinnbóka“, bls. 66-68; Stefán Karlsson, „Ritun Reykjarfjarðarbókar“, bls. 318-319.

¹² *Guðmundar sögur biskups* I, bls. cviii.

¹³ Ólafur Halldórsson, „Úr sögu skinnbóka“, bls. 65-68.

Ólafur tekur fram að hann hafi ekki fundið bein tengsl milli Akramanna og Gísla Jónssonar í Reykjarfirði. Hann stingur þó upp á þeim möguleika að bók-in hafi borist til Vestfjarða með Ingvaldi, fylgikonu Þorleifs hirðstjóra Björnssonar á Reykhólum, en hún var dóttir Akra-Kristínar og Helga lögmans. Sonarson þeirra Ingveldar og Þorleifs, séra Þorleif Björnsson á Stað á Reykjanesi, telur Ólafur svo hafa verið líklegan til þess að missa frá sér bókina í höfðingjahendur, manna á borð við Eggert Hannesson og Magnús prúða Jónsson.¹⁴

Hugmynd Ólafs um hvernig Reykjarfjarðarbók barst vestur á firði er góð og gild. Í raun hverfur þráðurinn þó niður um baðstofugólfið á Ökrum þar sem Jón Guðinason las svo vel fyrir heimilisfólkið að eitthvert þeirra sá sig knúið til að lýsa velþóknun sinni með því að krabba hrósyrdi á spássú bókarinnar um miðja 15. öld.

3. ÁBÚENDA- OG EIGENDASAGA AKRA

Dæmi eru um að handrit hafi verið í eigu einnar ættar í margar aldir. Vitað er að Flateyjarbók var í eigu sömu fjölskyldunnar í a.m.k. tæpar tvær aldir og hefur í þann tíma líkast til verið geymd á Reykhólum og í Flatey. Sömuleiðis var Skarðsbók postulasagna í vörslu kirkjunnar á Skarði á Skarðsströnd í um fjórar aldir eða þangað til að sleppt var af henni hendinni í byrjun 19. aldar.¹⁵ Svipuð skilyrði hefur þó mátt finna á höfuðbólum sem ríkir höfðingjar sátu mann fram að manni, svo lengi sem að ábúendurnir voru hirðumenn, bæir þeirra voru vel viðum búnir og farið var gætilega með eld. Til þess að athuga hvort samskonar forsendur hafi verið fyrir hendi hvað Reykjarfjarðarbók varðar þarf að skoða eigenda- og ábúendasögu Akra í Blönduhlíð sem voru höfðingjasetur og metnir 100 hundruð að dýrleika.

Fyrstur skal nefndur til sögunnar Brynjólfur ríki Bjarnarson sem kenndur er við Akra í gömlu ættartöluhandritsbroti sem talið er frá um 1360-1380. Hann var ráðsmaður nunnuklaustursins að Reynistað og átti a.m.k. þrjú börn,

¹⁴ Ólafur Halldórsson, „Úr sögu skinnbóka“, bls. 68.

¹⁵ Jonna Louis-Jensen, „Den yngre del af Flateyjarbók“, bls. 235, 245 og 250; Ólafur Halldórsson, *Helgafellsbækur fornar*, bls. 16-21. Kirkjan að Skarði var bændakirkja og því í raun eign jarðeigandans en jörðin gekk að erfðum mann fram að manni frá Ormi Snorrasyni sem gaf kirkjunni postulasögurnar og fram til Skúla, sonar Magnúsar Ketilssonar, sem er grunaður um að hafa fargað bókinni, sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns VI*, bls. 135 og Einar G. Pétursson, „Fróðleiksmolar um Skarðverja“, bls. 33-71. Sjá hér að framan bls. 53. Um bændakirkjur, sjá Bragi Guðmundsson, *Efnamenn og eignir þeirra um 1700*, bls. 25-27.

þau Björn, Benedikt og Jórinni. Andlát Brynjólfs ríka hefur þótt annálsvært í Víðidalstungu og er fært til bókar við árið 1381 í Flateyjarannál.¹⁶

Björn erfði Akra eftir föður sinn og hefur líkast til búíð þar því sem gift-ingarmaður systur sinnar lofar hann ásamt föður brúðgumans að halda festarölið „[...] heima á Ökrum [...]“¹⁷ Þann 13. desember 1392 á Ökrum gerði Björn Brynjólfsson jafnaðarskipti milli barna sinna Ólafs, Sigríðar og Málfríðar. Meðal þeirra jarða sem komu í hlut Ólafs voru Syðri- og Ytri-Akrar en þar sem hann var enn á ómagaaldri áskildi faðir hans sér rétt til ávöxtunar á fénu en í staðinn skyldi Ólafur fá „[...] kost og klæði og kennslu sæmilega [...]“¹⁸

Óvíst er hvort Ólafur hafi komist af ómagaaldri og líklegt verður að teljast að hann hafi dáið í plágunni fyrri, 1402–1404, því næsti eigandi Akra virðist vera systir hans Sigríður. Það þarf ekki að þýða að Málfríður hafi líka dáið í plágunni því samkvæmt þriðju erfð Jónsbókar skyldi bróðir verða bróður arfi væru þeir samfeðra og skilgetnir en ef hann væri enginn til þá skyldi samfeðra skilgetin systir erfa bróður sinn. Sigríður sem hálf systir Ólafs átti því jafnan rétt og Málfríður, alsystir hans, til arfsins því þær voru samfeðra systur skilgetnar. Það að Málfríður er talin hafa dáið ógift og barnlaus bendir þó e.t.v. til þess að hún hafi einnig orðið plágunni að bráð.¹⁹

Varðveist hafa tveir vitnisburðir skrifaðir á Ökrum um brúðkaup Sigríðar og Þorsteins Ólafssonar sem fram fór í Hvalsey á Grænlandi þann 16. september 1408.²⁰ Bréfin ein sanna ekki að Akrar hafi komið í hlut Sigríðar því á Ökrum var þingstaður líklegur til bréfagerðar en það að næsti eigandi jarðarinnar var Kristín dóttir Sigríðar og Þorsteins tekur af allan vafa um að svo hafi verið. Kristín var eina barn foreldra sinna sem komst á legg og því einkarferingi þeirra en hún bjó á Ökrum og var kennd við jörðina. Kristín átti fyrst Helga lögmann Guðinason en svo Torfa hirðstjóra Arason. Hún átti þrjú börn sem upp komust, Þorstein og Ingveldi með Helga og Málfríði með Torfa.²¹

Kristín gaf Ingveldi, dóttur sinni, þann 17. janúar 1472 á Meiri-Ökrum

¹⁶ *Byskupasögur* I, bls. 10; *Ordbog over det norrøne prosasprog. Registre*, bls. 435; Einar Bjarnason, *Íslenzkir ættstuðlar* III, bls. 160; *DI* III, bls. 334; *Íslandske annaler indtil 1578*, bls. 413. Dánardags Brynjólfs er getið í ártíðaskrá Svalberðinga, sbr. *Íslenzkar ártíðaskrár*, bls. 159.

¹⁷ *DI* IV, bls. 13–14. Bein tilvitnun af bls. 14.

¹⁸ *DI* III, bls. 484–485. Bein tilvitnun af bls. 484.

¹⁹ *Jónsbók*, bls. 81; Einar Bjarnason, *Íslenzkir ættstuðlar* III, bls. 162 og 168.

²⁰ *DI* III, bls. 756; *DI* IV, bls. 316–317.

²¹ Einar Bjarnason, *Íslenzkir ættstuðlar* III, bls. 167.

jarðirnar Minni-Akra og Syðra-Dal í tíundargjöf. Sama dag og á sama stað seldi hún Ingveldi Meiri-Akra ásamt hinum Syðri fyrir Höskuldsstaði í Laxárdal sem var 40 hundraða jörð auk 80 hundraða í lausafé. Í kaupsamningnum er tekið fram að Kristín megi búa á Ökrum svo lengi sem hún vilji. Jafnframt er þar ákvæði þess eðlis að falli Ingveldur frá þannig að börn hennar megi ekki erfa jörðina löglega eftir hana skuli kaupin ganga aftur og Akrar verða eign Kristínar á ný eða erfingja hennar, barna eða barnabarna.²² Þessi ofuráhersla Kristínar á að halda höfuðbólínu í ætt sinni kemur til af því að Ingveldur var fylgikona Þorleifs hirðstjóra Björnssonar. Skyldleikameinbugir komu í veg fyrir að þau gætu gengið í hjónaband en það hindraði þau ekki í að hlaða niður börnum í óleyfi kirkjunnar. Réttarstaða barnanna var því ótrygg og hefur Kristín ekki viljað hætta á að Akrar gengu úrættis.

Þorleifur og Ingveldur voru fjórmenningar að frændsemi og þurftu leyfi kirkjunnar til að eigast. Þorleifur hafði mikið fyrir því að mega ganga að eiga Ingveldi og að gera börn sín arfgeng. Hann útvegaði sér m.a. páfabréf sem heimilaði að þau yrðu gefin saman eftir að hafa gert upp við Skálholtsbiskup vegna barneignarbrotnanna og skyldu börnin við það verða arfgeng. Jafnframt aflaði hann sér samþykktar Kristjáns I. Danakonungs og Gauta erkibiskups í Niðarósi. Að því búnu gaf Magnús Eyjólfsson Skálholtsbiskup þau saman í Viðey þann 16. ágúst 1480.²³

Þann 13. apríl 1490 á Syðri-Ökrum fór fram gjörningur þar sem að þær Kristín og Ingveldur staðfestu tíundargjöfina og kaupin á Ökrum sem farið höfðu fram 18 árum áður, þ.e. 1472. Var þetta gert í tengslum við ættleiðingu Ingveldar á dætrum sínum þeim Kristínu, Helgu og Guðnýju sem fram fór í kirkjunni á Ökrum sama dag. Vegna ættleiðingarstöðu þeirra þurfti Kristín að afsala sér arftökuréttinum eftir Ingveldi dóttur sína til að dætur Ingveldar yrðu arfgengar.²⁴

Finnbogi Jónsson lögmaður og eiginmaður Málfríðar Torfadóttur virðist hafa verið ósáttur við sölu Kristínar tengdamóður sinnar á Ökrum til Ingveldar. Hann lét reyna á lögmæti sölunnar fyrir dómi á alþingi 1. júlí 1490 og má sjá á dómnum að þá er Kristín látin. Að mati dómsmanna var salan lögleg og því til staðfestu benda þeir sérstaklega á klausuna í kaupsamningnum sem

²² *DI V*, bls. 656-659, bréfin eru skrifuð þann 11. febrúar 1472 á Þingeyrum.

²³ *DI VI*, bls. 102-103, 150-151, 162-163, 167, 211, 291, 293-294 og 418 neðanmáls; Páll Eggert Ólason, *Menn og menntir* II, bls. 62-63. Páfaleyfið, dagsett í Róm 28. júní 1472, hefur nýlega verið gefið út, sjá Torstein Jørgensen og Gastone Saletnich, *Synder og pavemakt*, bls. 105-106 í norskrí þýðingu og bls. 171 á latínu.

²⁴ *DI VI*, bls. 691-693, bréfin eru skrifuð á Ökrum degi síðar.

hindraði að jörðin gengi úrættis. Vegna ásakana Finnboga um að jarðarverðið væri ólukt dæmdu þeir Ingveldi til að leiða tvö vitni fyrir sýslumanninn í Hegranesþingi fyrir imbrudaga að hausti til að votta að hún hefði greitt alla peninga eftir skildögum. Væru hins vegar engin vitni til skyldi hún sverja lýrittareidd hinn minni fyrir sama sýslumanni og það sem þá stæði eftir af jarðarverðinu bæri henni að greiða áður en að arfaskipti færu fram eftir Kristínu Þorsteinsdóttur.²⁵

Ingveldur hlýtur að hafa uppfyllt þessi skilyrði fyrir sett tímamörk því þau Nikulás Jússon og Vigdís Árnadóttir sóru bókareid fyrir Agli Grímssyni um greiðslu jarðarverðsins þó ekki sé ljóst hvenær nákvæmlega það gerðist.²⁶ Í það minnsta sendi Ingveldur Einar Björnsson, mág sinn, til Þorleiksstaða í Blönduhlíð skömmu fyrir 30. september 1490 til arfaskipta við Finnboga lögmann og Eirík Þorsteinsson, sonarson Kristínar. Finnbogi virðist ekki hafa verið fús til þess og því stefndi Einar honum til rétttra lagaskipta eftir Kristínu. Það hafði ekki tilætluð áhrif og því reið Einar til Akra þar sem hann þann 30. september 1490 óskaði eftir álitni sex manna um málið. Þeir voru sammála honum um réttmæti þess að hann tæki að sér þriðjung arfs eftir Kristínu þar til arfinum væri skipt eftir lögum.²⁷

Hvernig sem arfaskiptin hafa farið þá er ljóst að Ingveldur hefur haldið Ökrum því þann 15. apríl 1493 að Helgafelli fær hún syni sínum, Birni Þorleifssyni, Stærri-Akra. Jörðin var þó ekki lengi í höndum Björns því í sömu andrá fékk hann mági sínum, Eyjólf Gíslasyni, hana til að rétta hlut Helgu Þorleifsdóttur en að sögn Ingveldar hafði mest á hana hallað í skiptunum eftir föður sinn.²⁸

Af börnum Ingveldar og Þorleifs virðast aðeins fimm hafa komist á legg: Björn á Reykhólum, Helga sem átti Eyjólf Gíslason að Haga á Barðaströnd,

²⁵ *DI VI*, bls. 705-707. Kristín hafði lofað Ingveldi að sverja bókareid þess efnis að hún hefði hvorki gefið, selt, ánefnt né veðsett jörðina Stærri-Akra öðrum en henni. Eiddinn átti Finnbogi lögmaður, eða einhver annar valdsmaður sem umboð hafði til þess, að taka. Eiddurinn var þó aldrei svarinn hugsanlega vegna andstöðu Finnboga. Ingveldur brá því á það ráð að fá vitnisburð þriggja manna um eiðslofan Kristínar og var það bréf skrifað á Þingeyrum þann 6. júní 1487, sbr. *DI VI*, bls. 598-599.

²⁶ *DI VII*, bls. 633-634. Vitnisburður tveggja manna um að bókareidurinn hafi farið fram er frá 1. maí 1503.

²⁷ *DI VI*, bls. 722-723.

²⁸ *DI VII*, bls. 166-167. Ekki er til annað bréf um þennan gjörning en vitnisburðarbréf Einars Þórólfsssonar próventumans að Helgafelli frá 7. september 1509. Þess ber að geta að Ingveldur gerðist próventukona að Helgafelli 7. febrúar 1497, sbr. *DI VII*, bls. 331-332.

Guðný sem átti Grím Jónsson, Jarþrúður sem átti Guðmund Andrésón á Felli í Kollafirði og Kristín sem átti Eirík Halldórsson í Álftanesi.²⁹ Þau Guðný og Grímur koma þó mest við sögu hér enda næstu ábúendur Akra. Óvíst er hvernær þau giftust en það hefur væntanlega verið fyrir 29. maí 1497 en þá gaf séra Eiríkur Sumarliðason Guðnýju hálfu Kalmanstungu í Borgarfirði í tíundargjöf. Gjörningurinn fór fram að Sjávarborg en var bréfaður fjórum dögum síðar að Úlfsstöðum í Blönduhlíð og var Grímur einn af vottunum.³⁰ Í ættartölubók séra Þórðar Jónssonar í Hítardal er Grímur sagður hafa átt Sjávarborg. Óvíst er hvort þau Grímur og Guðný hafi búið þar því að allt eins líklegt er að faðir Gríms, Jón rámur Þorgeirsson sem virðist hafa gegnt embætti sýslumanns í Hegranesþingi um 1500, hafi átt jörðina og Grímur fengið hana eftir hann.³¹ Grímur var lögréttumaður og kemur fyrst við skjöl sem slíkur árið 1513. Hann var kjörinn til lögmans árið 1519 en sagði af sér embættinu árið 1522 vegna atburða sem áttu sér stað á Sveinsstaðafundi í janúarlök árið 1522. Eftir það gerðist hann lögréttumaður á ný og er síðast getið á alþingi árið 1541.³²

Þorleifur hirðstjóri dó 1486 og fengu börn hans aðeins brot af því sem þeim bar í föðurarf. Miklar og langvinnar deilur urðu um arfinn sem ekki verða raktar hér. Björn Þorleifsson leiddi arfstilkallið fyrir hönd systkinahópsins og þurfti að kljást við frændur sína sem Björn Guðnason í Ögri fór fyrir. Árið 1495 úrskurðaði Stefán biskup Jónsson börn Ingveldar og Þorleifs skilgetin og arfbær og byggti úrskurð sinn á áðurgreindum bréfum sem Þorleifur hafði aflað. Í kjölfarið stefndi Björn Þorleifsson Birni Guðnasyni fyrir alþingisdóm Finnboga lögmans sem sendi málið undir konungsúrskurð. Hans Danakonungur komst að þeirri niðurstöðu að bréf Þorleifs hirðstjóra hefðu verið gild og börn þeirra Ingveldar skyldu arfgeng vera eftir þau. Á alþingi sumarið 1498 dæmdi Finnbogi lögmaður, á grundvelli konungsúrskurðarins, Birni og systur hans þær eignir sem haldið var fyrir þeim. Málinu lauk þó ekki þar því Björn Guðnason neitaði að láta af hendi Vatnsfjörð og Stað í Aðalvík.³³

²⁹ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* V, bls. 174.

³⁰ *DI* VII, bls. 346-347.

³¹ Lbs 42 fol, bls. 236; Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir* I, bls. 317. Sjá *DI* VII, bls. 633-634 þar sem Jón Þorgeirsson gefur, í félagi við Jón Þórarinsson, út bréf á Sjávarborg.

³² Einar Bjarnason, *Lögréttumannatal*, bls. 168-169. Um Sveinsstaðafund og afleiðingar hans, sjá Páll Eggert Ólason, *Menn og menntir* I, bls. 34-39 og 80; *DI* IX, bls. 68-69 og 148-151.

³³ Páll Eggert Ólason, *Menn og menntir* II, bls. 60-66.

Í kjölfar dómsniðurstöðunnar fór fram brúðkaup Björns Þorleifssonar og Ingibjargar Pálsdóttur í Flatey undir haustlok 1498. Þar voru systur Björns og eiginmenn þeirra mætt til að vera viðstödd athöfnina. Áður en brúðkaupið fór fram kröfðust þeir Eyjólfur, Grímur og Guðmundur fyrir hönd kvenna sinna og Kristín, sem þá var orðin ekkja, fyrir eigin hönd að Björn skipti á milli þeirra þeim hluta föðurarfsins sem nýbúið var að endurheimta. Skiptin fóru fram 9. október 1498 og var gert skiptabréf sem ekki er lengur varðveitt. Ljóst er þó hvað þeir Eyjólfur og Grímur fengu fyrir hönd kvenna sinna og er tekið fram að bæði sé um föður- og móðurarf að ræða. Í sinn hlut fengu þeir: „Stærri Akra í Blönduhlíð í Skagafirði, Eyvindarstaði í Blöndudal með þeim jörðum sem þar til lægi fyrir hundrað hundraða, Hvallátur og Skáleyjar á Breiðafirði fyrir áttatigir hundraða, hundrað hundraða í jörðum vestur í Arnarfjarðardölum, 12 hundruð fátt í og þá peninga alla að auki aðra er þeim systurum Helgu og Guðnýju voru heiman gefnir áður, þá er þær giftust.“³⁴ Ljóst er af öðru bréfi að eyjarnar Hvallátur og Skáleyjar fengu þeir upp í vangreidda heimanfylgju. Björn vildi þó helst ekki láta þær af hendi og bauðst þess í stað að greiða þeim af Aðalvíkur- eða Vatnsfjarðareignum. Það kærðu þeir sig að sjálfsögðu ekki um þar sem að enn var deilt um þær jarðir og Björn Guðnason hafði ekki látið þær af hendi. Björn gaf sig þó að lokum eftir að Ingveldur, móðir hans, hafði skorist í leikinn.³⁵

Athyglisvert er að Stóru-Ökrum, sem Björn var áður búinn að fá Eyjólfvi, er hér skipt á nýjan leik. Ljóst er þó að Akrar voru eign Ingveldar og hefur hún fengið Helgu, dóttur sinni þá af fé sínu til að hún fengi jafnt á við systkini sín er skertum föðurarfi þeirra var upphaflega skipt. Eyjólfur hefur því væntanlega látið Akra af hendi þegar föðurarfinum var skipt í annað sinn. Ökrum er þó úthlutað aftur því tekið er fram að skiptin nái bæði yfir föður- og móðurarf þeirra enda hafði Ingveldur gerst próventukona að Helgafelli árið áður eins og fram hefur komið. Eyjólfur bjó að Haga á Barðaströnd og er því líklegt, sökum hentugleika, að í hans hlut hafi komið jarðirnar vestur í Arnarfjarðardölum. Grímur, sem var búsettur í Skagafirði, hefur þá fengið Eyvindarstaði í

³⁴ *DI VII*, bls. 404.

³⁵ *DI VII*, bls. 404-405; *DI VIII*, bls. 410-411; *DI IX*, bls. 436-437, í fyrirsögn þessa bréfs í fombrefasafninu er það ranglega sagt skrifað á Reykhólum en Flatey mun réttara eins og sjá má af texta þess. Að auki er dagsetningin ranglega sögð vera 20. nóvember 1527 sem er réttilega messudagur Játmundar konungs en dagsetning bréfsins er: „jn die thranslacionis sancti edmundi“ og á því við um beinaupptöku hans sem fór fram 29. apríl, sbr. Hermann Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, bls. 49.

Blöndudal og þær jarðir sem þeim fylgdu. Sína eyjuna fékk hvor þeirra upp í vangoldna heimanfylgju og þá standa Akrar einir eftir og ljóst er að þeim hafa þeir þurft að skipta á milli sín.

Grímur og Guðný eru næstu ábúendur Akra sem vitað er um fyrir víst en óljóst er nákvæmlega hvenær þau komu þangað. Í samtímaheimildum er Grímur fyrst kenndur við Akra í dómi frá árinu 1519 en þangað er hann án efa kominn löngu áður enda er hann einungis kenndur við jörðina þar til aðgreiningar frá alnafna sínum á Vatnshorni sem einnig sat í dómnum.³⁶ Hafi þau ekki tekið við jörðinni við dauða Kristínar þá hafa þau líkast til flust að Ökrum fljótlega eftir að þau voru búin að eignast hálfu jörðina. Þann 11. október 1498 eða tveimur dögum eftir arfskiptin í Flatey þá seldi Björn Þorleifsson Grími vegna Guðnýjar, systur sinnar, Minni-Akra í Blönduhlíð.³⁷ Það kynni að benda til þess að þau hafi ætlað sér að staðfestast að Ökrum. Þann 1. maí 1503 á Sjávarborg skrifuðu Jón rámur Þorgeirsson og Jón Þórarinsson lögréttumaður vitnisburðarbréf þar sem að þeir vottuðu að Nikulás Jússason og Vigdís Aradóttir hefðu svarið bókareid fyrir sýslumanninum í Hegranesþingi þess efnis að Ingveldur Helgadóttir hefði greitt Kristínu Þorsteinsdóttur jarðarverð Stóru-Akra að fullu.³⁸ Þetta er sá eiður sem Ingveldi var dæmdur á alþingi árið 1490 og er ekki ólíklegt að þessi vitnisburður hafi verið tekinn að undirlagi Gríms til að styrkja eignarheimildir hans fyrir Ökrum.

Grímur keypti ekki hinn helming Akra af Eyjólfí og Helgu en hefur líkast til leigt hann. Jörðin lá óskipt til ársins 1530 er Grímur stefndi Helgu, sem þá var að öllum líkindum orðin ekkja, til jarðaskiptis við sig að Ökrum. Óvíst er hvað olli þessum umskiptum en í dómnum eru tilfærð orð er Helga hafði uppi er henni var stefnt þess efnis að „[...] hún skyldi halda sig sem stefnda fyrir biskupsins skuld [...]“³⁹ Ljóst er af því sem á eftir kemur að hún á við Ögmund Pálsson biskup.

Við það vakna strax grunsemdir um að Helga hafi fengið Ögmundi hálfu Akra í kjölfar svæðins blóðskammarmáls þar sem Gísli, sonur hennar, barnaði tvær systur sínar. Systkinin flúðu á náðir Ögmundar biskups, sem var skyldur þeim að þriðja og fjórða, og fyrir hans tilvernað komst Gísli úr landi en systurnar virðast hafa dvalið áfram undir verndarvæng biskups í Skálholti.

³⁶ *DI VIII*, bls. 691-692.

³⁷ *DI VII*, bls. 405-406.

³⁸ *DI VII*, bls. 633-634, Jón rámur Þorgeirsson og Nikulás Jússason voru einnig vottar að sölu Akra og ættleiðingu Ingveldar að þremur dætrum sínum, sbr. *DI VI*, bls. 691-693

³⁹ *DI IX*, bls. 528. Um líklegan ekkjudóm Helgu, sjá *DI IX*, bls. 66-68.

Fjölskyldan að Haga mun hafa þurft að greiða Ögmundi rausnarlega fyrir aðstoðina og er ekki ólíklegt að Helga hafi fyrst reynt að losa sig við jarðir úr fjarlægum landshlutum. Ljóst er að hún fékk Ögmundi Kimbastaði í Skaga-firði fyrir brot sonar síns.⁴⁰ Ekkert er þó vitað um hvað hún hefur þurft að láta af hendi fyrir dætur sínar.

Galli á þessari tilgátu er að alls óljóst er hvenær þetta blóðskammarbrot var framið. Már Jónsson telur þó að það hafi átt sér stað um miðjan fjórða áratug 16. aldar. Ef svo er sofna grunsemdirnar á ný. Tímasetning Mús er hins vegar byggð á tveimur skjölum sem varðveist hafa um málið en ekki ofangreindum orðum Helgu sem kynnu að breyta einhverju þar um.⁴¹ Óefað virðist þó vera að Ögmundur biskup hefur tekið þann helming Akra sem tilheyrði Helgu í krafti ofangreindra kringumstæðna.

Hvorki Helga né umboðsmaður á hennar vegum mættu til að vera viðstödd jarðskiptin. Magnús Björnsson sýslumaður, og tengdasonur Gríms á Ökrum, kallaði því til sex lögréttumenn sem felldu dóm um skiptin í fjarveru Helgu. Þar kemur fram að Grímur hafi lagt fyrir dóminn opið bréf um hvað Björn Þorleifsson hafði fengið þeim Eyjólfvi og Grími fyrir hönd kvenna sinna er föðurarfi þeirra var skipt. Það er án efa vitnisburðarbréf þriggja manna sem tekið var að Ökrum þann 19. apríl 1530, bersýnilega vegna fyrirhugaðra jarðskipta, og vitnar um arfskiptin sem fóru fram í Flatey 9. október 1498. Ljóst er af dómnum að Grímur hefur haft eintak af sjálfu skiptabréfinu, sbr. „[...] sem þar til greinir og bréfið sjálft ýtar meir útvísar og inniheldur.“⁴² Í því hefur þó ekki komið fram hvernig þeir Eyjólfur og Grímur skiptu á milli sín því sem þeim var úthlutað fyrir hönd kvenna sinna. Grímur hefur því vafalaust staðið að baki gerð vitnisburðarbréfsins en þar er sérstaklega tekið fram að „[...] aldrei voru þá Stærri-Akrar eignaðir né ánafnaðir Helgu Þorleifsdóttur af nokkrum manni heldur en aðrir peningar í þessum þeirra gjörningi.“⁴³

Það að Grímur hafi séð ástæðu til þess að þetta kæmi fram í vitnisburðarbréfinu varpar ljósi á hvers vegna hann taldi nú fyrst, 32 árum eftir arfskiptin í Flatey, nauðsynlegt að skipta jörðinni. Einhver sem Grímur hefur ekki talið sig geta treyst hlýtur að hafa náð tangarhaldi á hinum helmingi jarðarinnar og hann því viljað hafa eignarhlutföllin á hreinu. Jörð og húsúm skiptu dómsmenn þannig að Helga fékk:

⁴⁰ *DI XII*, bls. 736.

⁴¹ Már Jónsson, *Blóðskömm á Íslandi 1270-1870*, bls. 56-57.

⁴² *DI IX*, bls. 529.

⁴³ *DI VII*, bls. 405.

[...] hálfan skálann þann hinn syðra hlutann, og þar með andyra loftportíð og húsið þar niður undir. Skemmuna þar suður á hlaðinu og hálfu stóru baðstofuna, hinn syðra hlutann litlu stofurnar báðar og náðhúsið. Hálfu fjósið þar upp á vellinum, hinn austara hlutann og heytóftina hálfu þar suður frá, hálfu fjósið suður á vellinum, hinn fremra hlutann. Allan völlinn fyrir sunnan lækinn og kottún og dýra vikuverkíð þar með. En Grímur í sinn hlut vegna Guðnýjar, hálfan skálann, hinn nyrðra hlutann, og skemmurnar báðar þar norður af. Stóru stofuna og klefann þar innar af, litlu baðstofuna og hálfu stóru baðstofuna. Hálfu fjósið suður á vellinum og hálfu heima á vellinum. Völlinn allan fyrir ofan götuna, sem staðurinn stendur á og orfabrjótinn fyrir neðan götuna og þar með Brekkukot. Og göng öll skyldu vera hvorumtveggjum jafn heimil en telja kvikfé í úthaga eftir jarðardýrleika sem lög skipa. Engjar, reka og ítök sem jörðunni tilheyrja, hafi hvorir að helmingi.⁴⁴

Að skiptunum loknum lýsti Grímur þeim á þinginu og skyldu þau standa óbrigðullega um aldur og ævi. Helgu var þó veitt tækifæri til að leiða tvö lögleg vitni með svörnum eíðum fyrir sýslumanninn í Hegranesþingi, innan árs, í nærveru Gríms eða umboðsmanns hans því til sönnunar að jörðinni hefði áður verið skipt eftir lögum. Því næst lýsti Grímur yfir vilja sínum til að halda jarðarhelmingi Helgu áfram og bauðst til að borga þá leigu sem sett yrði upp af löglegum matsmönnum.⁴⁵

Premur árum eftir jarðaskiptin á Ökrum, eða þann 30. apríl 1533, áttu umboðsmenn Jóns biskups Arasonar jarðakaup við Ögmundur biskup í Skálholti og meðal þeirra jarða er Ögmundur fékk Jóni voru hálfir Akrrar, hálf Sjárvarborg og Kimbastaðir. Þegar hér var komið sögu höfðu biskuparnir sæst heilum sáttum eftir heiftúðugar deilur um yfirráð Hólastaðar. Sættin var gerð á alþingi 1527 en upp úr því hjaðnaði fjandskapurinn og vináttubönd tóku að myndast milli þeirra. Árið 1528 skiptust þeir á jörðum sem höfðu verið uppsprettur ágreinings á milli þeirra en hér virðast skiptin gerð til hæðarauka þar sem hvor fær hinum jarðir í sínu biskupsdæmi. Þannig fær Jón Ögmundi jarðir á Vestfjörðum og á Ströndum en Ögmundur Jóni jarðir fyrir norðan, bæði í Skagafirði og Eyjafirði.⁴⁶

⁴⁴ *DI IX*, bls. 529.

⁴⁵ *DI IX*, bls. 529-530.

⁴⁶ Páll Eggert Ólason, *Menn og menntir I*, bls. 91-94; *DI IX*, bls. 662-663.

Líkast til hefur Grímur verið ánægðari með að Jón biskup skyldi eignast hálfa Akra á móti honum. Hafi Grímur ekki talist til flokks séra Jóns Arasonar fyrir Sveinsstaðafund þá virðist sem hann hafi skipað sér í flokk Jóns, sem vígður var til biskups árið 1524, eftir fundinn. Því til merkis er að hann er m.a. vottur að ættleiðslu Jóns biskups að börnum sínum, vottur að kaupmálabréfum dætra hans og kemur nærri fleiri gjörningum er snerta biskupinn.⁴⁷ Auk þess sem bæði Jón biskup og Ari lögmaður, sonur hans, nefna hann í dóma hjá sér.⁴⁸

Grímur og Guðný eignuðust a.m.k. þrjú börn sem komust á legg; þau Jón lögréttumann, Guðrúnu sem átti Tómas Brandsson á Þorleiksstöðum og Sigríði sem átti Magnús sýslumann Björnsson á Reykjum í Tungusveit. Allt er á huldu um dánarár þeirra hjóna en eins og fyrr greinir þá er Gríms síðast getið á alþingi árið 1541. Ljóst er þó að Jón Grímsson fékk hálfa Akra eftir foreldra sína og bjó þar. Kvonfang Jóns er frekari vottur um ofangreind tengsl Akrafólksins við Jón biskup Arason því hann gekk að eiga Þóru dóttur séra Tómasar Eiríkssonar á Mælifelli og Þóru Ólafsdóttur. Þóra Ólafsdóttir var dóttir Helgu Sigurðardóttur, fylgikonu Jóns biskups, sem hún hafði eignast áður en hún batt trúss sitt við hann.⁴⁹ Þegar Helga gerðist próventukona að Hólum þann 29. apríl 1526 var tilgreint í próventubrétinu að hún mætti hafa eitt barnabarn sitt með sér á sinn kostnað. Það mun að öllum líkindum hafa verið Þóra Tómasdóttir sem ólst þar upp og nam hannyrðir af ömmu sinni og var til sýnishorn þeirra á dögum Árna Magnússonar. Ennfremur mun Jón Grímsson hafa verið annar af tveimur förunautum Helgu er meint undanskot hennar á eignum Jóns biskups og Hólakirkju, þ. á m. gulli og silfri, eiga að hafa átt sér stað eftir aftöku biskups og sona hans.⁵⁰

Jón biskup Arason hefur fengið Helgu hálfa Akra áður en hann var tekinn af lífi því hún gaf Guðrúnu Magnúsdóttur, sonardóttur sinni, jarðarpartinn með bréfi sem gert var að Ökrum annað hvort 18. eða 25. maí 1553.⁵¹ Um leið

⁴⁷ *DI IX*, bls. 94-95, 378-380, 475-476, 489, 570-572, 603-604 og 655-657.

⁴⁸ *DI IX*, bls. 337 og 601-602; *DI X*, bls. 363-364. Sjá þó *DI XII*, bls. 690-691 um landamerkjadeilu Gríms og Jóns biskups árið 1542.

⁴⁹ Lbs 42 fol, bls. 236-237, sjá þó Ingvaldi og Þorvarð sem eru án efa börn þeirra Guðnýjar og Gríms þó þeirra sé að engu getið í ættartölubók séra Þórðar Jónssonar í Hítardal né í mannfraeðiritum, sbr. *DI XI*, bls. 396-398 og *DI XV*, bls. 402-404.

⁵⁰ Elsa E. Guðjónsson, „Hannyrðir Helgu Sigurðardóttur?“, bls. 89-90; *DI III*, bls. 606 og 610-611; *DI IX*, bls. 351-352; *DI XII*, bls. 289-290 og 315-317.

⁵¹ *DI XII*, bls. 550-551, ekki er hægt að skera úr um dagsetninguna þar sem að gjafabréfið er aðeins til í afriti þar sem gleymst hefur að geta þess hvort gjörningurinn hafi farið fram fyrir eða eftir hvítasunnu.

og séra Magnúsi, syni Eyjólfis Gíslasonar og Helgu Þorleifsdóttur í Haga, varð kunnugt um gjöf þessa hóf hann nýja sókn miðaða að því að brigða jarðarpartinn undan Guðrúnu og undir sig og Þorleif bróðir sinn. Málið kom fyrir dóm við Vallalaug þann 25. september 1553 þar sem að séra Magnús kærði Gunnar Gíslason, eiginmann Guðrúnar, fyrir að halda hálfu Syðri-Akra fyrir sér og bróður sínum. Gunnar lagði fyrir dóminn, máli sínu til stuðnings, áðurnefnt gjafabréf Helgu Sigurðardóttur og kaupbréf biskupanna Ögmundar og Jóns. Fram kom í máli séra Magnúsar að hann hefði margsinnis reynt að ná jörðinni af þeim sem höfðu haldið hana en án árangurs. Jafnframt vitnaði hann um það að Helga, móðir sín:

[...] hefði unnt og léð til umskipta á landskyldum nefnda hálfu jörð Akri, biskup Ögmundi, en aldri hefði hún sagða jörð sölum selt né gjöfum gefið og eigi í nein sakferli goldið og þar eftir hefði biskup Ögmundur haldið sagða jörð fyrir greindri Helgu sinni móður svo hún hefði eigi lögum á náð sakir ofríkis biskups Ögmundar.⁵²

Fram kemur í dómnum að mörgum góðum mönnum hafi verið fullkunnugt um þennan yfiringang Ögmundar biskups. Jafnframt vissu dómsmenn að hálfir Akrar höfðu verið eign Helgu Þorleifsdóttur og ennfremur að engin skjöl höfðu verið lögð fram sem sýndu að hún hefði með nokkrum hætti afsalað sér eða selt umrædda jörð. Í krafti 11. kafla kaupabálks Jónsbókar var séra Magnúsi dæmt að sverja eið þess efnis að hvorki hann, móðir hans né bróðir hefðu nokkurn tímann fengið frá sér jörðina með nokkrum hætti og skyldu með honum sverja tveir skilríkir menn. Séra Magnús sór eiðinn samdægurs og var í kjölfarið dæmd jörðin.⁵³ Sama dag og á sama stað seldi séra Magnús Gunnari Gíslasyni svo umrædda hálfu Syðri-Akra fyrir 50 hundruð.⁵⁴

Gunnar Gíslason var klausturhaldari að Reynistað á árunum 1556-1569, gegndi sýslumannsstörfum í Skagafirði, hugsanlega sem lögsagnari Þorbergs Bessasonar, og var ennfremur Hólaráðsmaður um tíma. Frá 1569 til æviloka 1605 mun hann hafa búið á Víðivöllum.⁵⁵ Fram að þeim tíma eða í það minnsta frá 1553 hefur hann þó búið á hálfum Stóru-Ökrum. Í vitnisburði

⁵² *DI* XII, bls. 617.

⁵³ *DI* XII, bls. 616-618.

⁵⁴ *DI* XII, bls. 618-619; *DI* XV, bls. 281. Sjá einnig *DI* XIII, bls. 210-211 þar sem Ólafur biskup Hjaltason lætur af hendi hálfu Sjávarborg við séra Magnús.

⁵⁵ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* II, bls. 201.

Þorsteins Þorvarðssonar frá 1. júní 1639 kemur nefnilega fram að móðir hans, Margrét Magnúsdóttir, hafi verið heimilisföst vinnustúlka hjá Gunnari Gíslasyni í 12 eða 13 ár á Stóru-Ökrum.⁵⁶ Óvíst er hvenær Pétur hefur fengið jörðina eftir Gunnar, föður sinn, en þann 30. maí 1605 að Spjaldhaga í Eyjafirði seldi hann mági sínum, séra Arngrími lærða Jónssyni, hálfa Syðri-Akra.⁵⁷

Á hinum helmingi Akra bjuggu, eins og fyrir greinir, Jón Grímsson og Þóra Tómasdóttir en saman áttu þau a.m.k. fjögur börn: Grím, Jón, Guðnýju og Kristínu.⁵⁸ Grímur varð eigandi af hálfum Stóru-Ökrum og Minni-Ökrum í réttum arfskiptum við systkini sín eftir Jón föður þeirra.⁵⁹ Jóni Grímssyni bregður seinast fyrir á alþingi árið 1579 og hann hlýtur að hafa dáðið skömmu síðar og að öllum líkindum fyrir 6. nóvember 1580 er Grímur giftist Þorbjörgu dóttur Þorbergs Bessasonar sýslumanns. Í kaupmálabréfi þeirra taldi Grímur sér til „[...] kaups og giftingar [...]“ hálfa Stærri-Akra og Minni-Akra og hafði því þá þegar erfð jarðirnar eftir föður sinn.⁶⁰ Grímur bjó á hálfum Stóru-Ökrum en seldi þá ásamt Minni-Ökrum þann 7. apríl 1606 séra Arngrími lærða.⁶¹

Með kaupum Arngríms voru loks báðir helmingar Stóru-Akra sameinaðir undir eignarhaldi eins manns eftir rúmlega hundrað ára hlé. Næsti eigandi Akra var Jón sonur Arngríms og Solveigar kvennablóma Gunnarsdóttur en líkast til hefur hann fengið jörðina skömmu áður en hann giftist Ólöfu Jónsdóttur að Miklabæ árið 1625. Þau settu bú sitt að Ökrum en áttu ekki skap saman þannig að Ólöf flutti sig um set til eignarjarðar sinnar Víkur. Voru þau svo aðskilin með dómi árið 1628. Deilur stóðu þó áfram yfir um tilgjöf Ólafar sem leystust ekki fyrir en 1630.⁶²

⁵⁶ AM Dipl. Isl. V, 6. Apogr. nr. 4175. Líklegt verður að teljast að þetta sé Þorsteinn Þorvarðsson, eigandi AM 171 8vo, sem John S. McKinnell leitaði en fann ekki, sbr. „Some points on AM 171, 8vo“, bls. 213.

⁵⁷ AM Dipl. Isl. V, 6. Apogr. nr. 4151, kaupbréfið er skrifað að Stóra-Hamri í Eyjafirði 12. júní 1605.

⁵⁸ Lbs 42 fol, bls. 236.

⁵⁹ AM Dipl. Isl. V, 6. Apogr. nr. 4152.

⁶⁰ Einar Bjarnason, *Lögrettumannatal*, bls. 279; Steph 27, bl. 41v-42r; AM Dipl. Isl. V, 6. Apogr. nr. 4162.

⁶¹ AM Dipl. Isl. V, 6. Apogr. nr. 4152, kaupbréfið var skrifað á Stóru-Ökrum þann 8. apríl 1606. Sjá einnig *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns XIII*, bls. 343. Jakob Benediktsson nýtti sér ekki apógröf Árna Magnússonar við samningu ævisögu Arngríms lærða en kemst eftir krókaleiðum nokkuð nærri því hvenær hann kom til Akra, sbr. Jakob Benediktsson, *Arngrímur Jónsson and his works*, bls. 18-19.

⁶² Bogi Benediktsson, *Sýslumannæfir I*, bls. 556; *Annálar 1400-1800 I*, bls. 227, 230 og 233; Lbs 787 4to, bls. 219.

Deilurnar kunna að vera ástæða þess að þann 24. apríl 1627 á Miklabæ selur Jón Arngrími, föður sínum, jarðirnar Syðri- og Minni-Akra fyrir 120 hundruð vegna orðróms þess efnis að Jón hefði í hyggju að selja jarðirnar úrættis. Arngrímur hefur þó ekki greitt jarðirnar strax því tekið er fram í kaupbréfinu að Jón skyldi uppbera afgjaldið af jörðunum þangað til að andvirði þeirra greiddist.⁶³ Af því hefur þó líkast til aldrei orðið því 22. júní 1627 dó Solveig, kona Arngríms, og ári síðar giftist hann á ný. Í það minnsta selur Jón Arngrímsson, þann 21. júní 1636 í Sælingsdalstungu í Hvammssveit, Eggerti Jónssyni Stóru-Akra fyrir 100 hundruð og Minni-Akra fyrir 20 hundruð auk annarra jarða. Á móti fékk hann Sælingsdalstungu sem metin var á 60 hundruð og aðrar jarðir sem ekki voru eins hátt metnar.⁶⁴ Árið 1644 að Syðri-Ökrum gefa þeir Jón og Eggert svo út bréf þess efnis að báðir hafi þeir staðið við þær skuldbindingar sem kaupbréfið kvað á um og þeir séu ánægðir með kaupin.⁶⁵

Jón klausturhaldari fékk jarðirnar eftir Eggert, föður sinn, og hefur líkast til búið þar um hríð en einnig mun hann hafa búið að Auðbrekku. Stóru-Akrar og Minni-Akrar voru enn í eigu afkomenda Eggerts er jarðabókin var tekin í Blönduhlíð í Skagafirði þann 4.-16. maí 1713. Þá átti Eggert Jónsson, alnafni afa síns, jarðirnar og bjó á Stóru-Ökrum og mun rétt sem eftir honum er haft í jarðabókinni að þar hafi „[...] langvarandi eignarmenn búið [...]“ þó að fyrir hafi komið að leiguliðar hafi haldið jörðina en þá mun hann líkast til eiga við ár föður síns að Möðruvöllum og Auðbrekku.⁶⁶

4. REYNISTAÐAKLAUSTUR

Hér að framan hefur verið gengið út frá því að Reykjarfjarðarbók hafi öll verið skrifuð af einum manni og að kenna beri skrifaraskólann við Akra í Blönduhlíð. Peter Foote, sem síðastur hefur rannsakað þann handritahóp sem Reykjarfjarðarbók tilheyrir, er hins vegar á öðru máli. Hann telur að tvær hendur séu á bókinni og hallast að því að kenna skrifaraskólann við Reyni-

⁶³ AM Dipl. Isl. V, 6. Apogr. nr. 4166.

⁶⁴ Jakob Benediktsson, *Arngrímur Jónsson and his works*, bls. 24; AM Dipl. Isl. V, 6. Apogr. nr. 4173.

⁶⁵ AM Dipl. Isl. V, 6. Apogr. nr. 4177.

⁶⁶ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár I*, bls. 321-322 og III, bls. 85-87; *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns IX*, bls. 179-182, bein tilvitnun af bls. 179.

staðarklaustur þó að hann útiloki ekki Akra.⁶⁷ Sá möguleiki skal nú gaumgæfður stuttlega.

Fyrir dauða sinn árið 1268 gaf Gissur jarl Þorvaldsson Stað í Reyninesi til klausturs. Dráttur varð á framkvæmdinni fram til ársins 1295 er klaustrið var stofnað fyrir milligöngu Jörundar Þorsteinssonar Hólabiskups. Legstaður Gissurar jarls hlýtur að hafa verið bæði áberandi og mikilfenglegur í klausturkirkjunni á miðöldum. Björn Jónsson, síðar á Skarðsá, var tekinn árið 1582 í fóstur til þáverandi klausturhaldara á Reynistað og þar ólst hann upp. Síðar á ævinni getur Björn þess að legstaður Gissurar hafi verið í miðju kirkjugólfinu: „[...] svo sem merki hafa sést á þeim þremur koparnöglum er settir voru í gólfjölinu yfir hans höfði.“⁶⁸ Hugsa mætti sér að kveikjan að ritun Reykjarfjarðarbókar, á síðasta fjórðungi 14. aldar, hafi verið löngun til að fræðast um manninn sem lá í miðju kirkjugólfinu en hann kemur þar mikið við sögu og var jafnframt forgöngumaður þess að efnt var til klausturs á staðnum. Ekki er heldur óeðlilegt að ætla að bókin hafi verið í eigu klaustursins þar sem Gissur lá grafinn. Í þessu sambandi má einnig benda á tengsl Guðmundar góða Arasonar við Reynistaðarklaustur en sögu hans var einnig að finna í Reykjarfjarðarbók og eru jarteinir hans varðveittar á bl. 28-29.⁶⁹

Það er einkum þrennt sem tengir Reykjarfjarðarbók við Akramenn. Í fyrsta lagi hversu líkar hendur Brynjólfs Bjarnarsonar og Benedikts sonar hans eru skriftinni á Reykjarfjarðarbók. Í öðru lagi er það spássúgreinin sem lofar sögulestur Jóns Guðinasonar. Í þriðja og síðasta lagi er það ritstjórnarstefnan. Ritstjóri Reykjarfjarðarbókar hefur nefnilega felld niður nokkra kafla sem er

⁶⁷ *A Saga of St Peter the Apostle*, bls. 38-42 og 58-60. Um viðbrögð Stefáns Karlssonar við niðurstöðum Footes, sjá eftirmála við „Ritun Reykjarfjarðarbókar“, bls. 328. Svanhildur Óskarsdóttir hefur rannsakað handritið AM 764 4to sem tilheyrir sama skrifaraskóla og Reykjarfjarðarbók. Hún telur að það sé upprunið í klaustrinu á Reynistað og að nunnurnar hafi átt þátt í ritun þess, sbr. Svanhildur Óskarsdóttir, „Writing universal history in Ultima Thule: The case of AM 764 4to“, bls. 194.

⁶⁸ AM 216cβ 4to, bl. 21v, sbr. *Frásögur um fornaldarleiðfar 1817-1823 I*, bls. 263-264; sjá einnig Janus Jónsson, „Um klaustrin á Íslandi“, bls. 251. Þess má geta að Björn hefur væntanlega aldrei stígið fæti inn í miðaldakirkjuna á Reynistað því hann getur þess í Skarðsárannál sínum að hin mikla trékirja sem forðum stóð á staðnum hafi verið tekin niður um 1570 í klausturhaldaratið Jóns lögmanns Jónssonar, sbr. *Annálar 1400-1800 I*, bls. 263, sjá einnig bls. 168 um komu Björns til Reynistaðar. Jón hefur væntanlega látið minnka kirkjuna en það hefur tæpast haft áhrif á grunnflöt hennar.

⁶⁹ *Guðmundar sögur biskups I*, bls. 5-6, 56-58 og 100-103; Sveinn Níelsson, *Prestatal og prófasti á Íslandi*, bls. 243.

að finna í Króksfjarðarbók og þ.á m. kafla um Vermund Tumason „[...] nískan og hjúaharðan“ bónda á Ökrum sem er veginn af sauðamanni sínum.⁷⁰

Þessi atriði eru hins vegar ekki ósamþættaleg skoðun Foote um að kenna skrifaraskólann við Reynistað. Líkindi með skrift Akramanna og handrita umrædds skrifaraskóla mætti því skýra þannig að synir Brynjólfs hafi verið sendir til Reynistaðar í skóla og lært þar að draga til stafs. Það sama mætti hugsa sér varðandi Jón Guðinason, þ.e. að hann hafi lært að lesa innan veggja klaustursins og að þar hafi spássúgreinin verið skrifuð um miðja 15. öld. Tvö bréf frá fyrri hluta 15. aldar votta um tvenns konar skólalald á Reynistað. Annars vegar menntun drengja sem hefur jafngilt prestsmentun. Dæmi um það er í bréfi frá 24. júlí 1443 þar sem Barbara abbads lofar að taka son Guðmundar Björgúlfssonar „[...] upp á staðarins kostnað til skóla. Klæða hann og fæða þar til er hann mætti vel vígjast fyrir kunnáttu sakir ef hann vildi.“ Nunnurnar munu ekki hafa annast slíka menntun og hafa því fengið til þess prestvígða menn eins og séra Teit Finnsson sem að öllum líkindum var prestur að Reynistað en hann stendur m.a. að bréfagerðinni ásamt Jóni Snorrasyni djákna, líkast til einnig á Reynistað.⁷¹ Hins vegar menntun nunnuefna sem systurnar hafa sjálfar séð um. Dæmi þess er bréf séra Björgólfs Illugasonar, fyrrum ráðsmanns klaustursins, frá 28. október 1413 þar sem hann gefur Steinunni dóttur sína og Sigríði Sæmundsdóttur frændkonu sína í klaustrið á Reynistað með 50 hundraða meðgjöf. Stúlkurnar áttu að fá „[...] læring af klaustrinu“ og séra Björgólfur tekur það sérstaklega fram að dóttir sín megi sjálf ráða því, þegar hún er komin til vits og ára, hvort hún hverfi aftur til veraldslegs lífs eða leggi klausturlífið fyrir sig.⁷²

Hvað ritstjórnarstefnuna áhrærir er ekki ólíklegt að þætti Vermundar Tumasonar í sögunni hafi verið sleppt af tillitsemi við Brynjólf á Ökrum sem var ráðsmaður klaustursins. Jafnvel að Akrastrákarnir hafi skrifað bókina, hvort sem það var á meðan þeir voru í læri á Reynistað eða að lokinni námsdvöl sinni þar, og þeir tekið upp hjá sjálfum sér að fella Vermund úr sögunni.

⁷⁰ Stefán Karlsson, „Ritun Reykjarfjarðarbókar“, bls. 316 og 318-319.

⁷¹ *DI* IV, bls. 642-643, bein tilvitnun af bls. 643; Sveinn Nielsson, *Prestatal og prófasta á Íslandi*, bls. 243. Í kirknatali Hólabiskupsdæmis sem talið er frá því um 1429 eða úr biskups-tíð Jón Vilhjálmssonar er þess getið að á Reynistað sé einn prestur og tveir djáknar, sbr. *DI* IV, bls. 381.

⁷² *DI* III, bls. 751-752 og bls. 717-719 varðandi ráðsmennsku séra Björgólfs. Um kennslu í íslenskum klaustrum og innri og ytri skóla, sjá Gunnar F. Guðmundsson, *Íslenskt samfélag og Rómakirkja*, bls. 221-223.

Hafi Reykjarfjarðarbók verið skrifuð á Reynistað og tilheyrt klaustrinu þá er hún horfin þaðan undir lok fyrsta fjórðungs 16. aldar. Hennar er að engu getið í eignaskrá sem nær m.a. yfir bækur kirkjunnar og klaustursins að Reynistað í elsta hluta Sigurðarregisturs frá 1525.⁷³

Af ofansögðu er ljóst að ef Reykjarfjarðarbók var í bókasafni Reynistaðar þá er hún horfin þaðan fyrir 1525. Þar sem að engar heimildir eru til um að Jón Guðinason hafi stundað nám við klaustrið en tekist hefur að tengja hann við Akra um miðja 15. öld bendir það heldur til þess að þangað hafi bókin verið komin fyrir þann tíma. Ekki verður úr því skorið hér hvort Akramenn hafi skrifað Reykjarfjarðarbók heima hjá sér og lært til verka að Reynistað eða hvort hún hafi verið skrifuð í klaustrinu og ratað nýskrifuð í hendur Brynjólfs bónda að Ökrum og afkomenda hans. Svo virðist þó sem að bókin hafi verið komin til Akra um miðja 15. öld en hversu löngu áður skal ósagt látið.

5. FRÁ ÖKRUM Í BLÖNDUHLÍÐ TIL BÆJAR Á RAUÐASANDI

Eins og fram hefur komið þá eru tveir, nokkuð áreiðanlegir, fastir punktar í eigendasögu Reykjarfjarðarbókar áður en snurðan hleypur á þráðinn: Akrar um miðja 15. öld og Bær á Rauðasandi árið 1594. Spurningin er þá hvernig er hægt að tengja punktana saman? Móguleg leið virðist mér vera að gera ráð fyrir að Reykjarfjarðarbók hafi verið áfram að Ökrum eftir dauða Akra-Kristínar árið 1490 og komist í eigu Guðnýjar Þorleifsdóttur og Gríms Jónssonar og þaðan í eigu Jóns Grímssonar sem tók við jörðinni eftir föður sinn.

Því til styrkingar skal bent á handritið AM 171 8vo sem inniheldur messudagarím og mun skrifað á bilinu 1569-1589 af eða fyrir Gunnar Gíslason. Í rímið hafa verið færðar inn ártíðir og atburðir með sömu hendi og skrifaði handritið. Þar er m.a. getið dagsetninga bardaganna á Þveráreyrum, Örlýgsstöðum og Helgastöðum. Dagsetninganna er ekki getið í íslenskum miðalda-annálum en þær er hægt að ákvarða út frá upplýsingum um tímatal í Sturlungu.⁷⁴ Ekki er ólíklegt að ritari AM 171 8vo hafi fengið þessar upp-

⁷³ *DI IX*, bls. 320-321. Í eignarskránni er minnst á Guðmundar sögu og bendir orðalagið til þess að Nikulás saga og Guðmundar saga hafi verið saman í handriti og Þorláks saga og Jóns saga saman í öðru. Í *Codex Academicus* (Membr. Res. 3) hafa Nikulás saga og Guðmundar saga einnig fylgst að þó þar séu þær í öfugri röð, sbr. Guðvarður Már Gunnlaugsson, „Leiðbeiningar Árna Magnússonar“, bls 97.

⁷⁴ John S. McKinnell, „Some points on AM 171, 8vo“, bls. 210 og 213-216. Þess ber að geta að eins dags skekkja er í útreikningi á dagsetningu Þveráreyrabardaga í AM 171 8vo.

lýsingar úr sjálfri Reykjarfjarðarbók hafi hún legið á Ökrum. Eins og fram hefur komið þá átti Gunnar Gíslason hálfu Akra og bjó þar á árunum 1553-1569 en jarðarpartinn seldi Pétur, sonur hans, árið 1605. Það ætti því að hafa verið sársaukalaust fyrir Jón Grímsson að lána handritið í hinn enda bæjarins.

Það sést á syrpu séra Gottskálks Jónssonar í Glaumbæ, sem lést árið 1590, að texti Reykjarfjarðarbókar var á sveimi í Skagafirði á seinni hluta 16. aldar. Þar tilfærir hann fleyg orð Magnúsar konungs Hákonarsonar sem hann mælti við Sturlu Þórðarson. Tilvitnunin er á þessa leið: „Vín skal til vinar drekka kvað Magnús konungur við Sturla og drakk af lítið og fékk honum síðan.“ Umrædda tilvitnun, þ.e. „[...] vín skal til vinar drekka [...]“ er að finna í Sturlu þætti sem er viðbót ritstjóra Reykjarfjarðarbókar og er ekki að finna í Króksfjarðarbók.⁷⁵

Guðný, dóttir Jóns Grímssonar, gekk að eiga Sigurð Jónsson frá Svalbarði og fór brúðkaup þeirra fram að Ökrum þann 24. október 1563.⁷⁶ Sigurður bjó á Svalbarði á Svalbarðsströnd og gegndi sýslumannsstörfum þegar árið 1572 í Vaðlaþingi og svo í Múlaþingi frá 1577 til um 1579. Þann 12. maí 1579 fékk hann veitingu fyrir Reynistaðarklaustri og flutti bú sitt þangað. Skömmu síðar fékk hann Hegranesþing og gegndi því fram til 1585 og svo aftur frá 1597 eða 1598 til æviloka 1602.⁷⁷ Vorið 1582 tóku þau Sigurður og Guðný að sér föðurlausan dreng fyrir atbeina Jóns lögmanns, bróður Sigurðar. Drengurinn var átta ára gamall og hét Björn Jónsson. Hann ólst upp hjá fósturforeldrum sínum á Reynistað allt til fullorðins ára en fluttist síðar að Skarðsá.⁷⁸ Þessi tengsl læða að manni grun um að það hafi í raun og veru verið sjálf Reykjarfjarðarbók sem Björn á Skarðsá notaði við gerð annálsins sem hann tók saman í ungdæmi sínu á Reynistað. Bókin hefði þá getað borist til Reynistaðar eftir ýmsum leiðum. Sigurður hefur getað fengið hana frá Jóni tengdaföður sínum eða þá Guðný í arf eftir foreldra sína. Einnig er mögulegt að Sigurður hafi

⁷⁵ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* II, bls. 92; Jón Þorkelsson, „Íslandske håndskrifter i England og Skotland“, bls. 221 en þaðan er beina tilvitnunin tekin; *Sturlunga saga* II, bls. 326 þar sem samsvarandi stað í sögunni er að finna, en sjá einnig bls. 320 neðanmálgreini nr. 2 og Úlfar Bragason, „Sturlungasaga: Textar og rannsóknir“, bls. 187.

⁷⁶ *DI* XIV, bls. 127-128 og 170-171.

⁷⁷ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* IV, bls. 231; Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir* I, bls. 362-366. Sjá einnig Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* III, bls. 168-169 um Jón lögmann Jónsson, bróður Sigurðar, en fleiri skjöl eru varðveitt um feril Jóns og Sigurður virðist hafa fylgt í humátt á eftir honum og tekið við veitingum hans og embættum er hann stóð upp úr þeim og tók við öðrum.

⁷⁸ *Annálar 1400-1800* I, bls. 90 og 168.

fengið hana frá Grími, mági sínum, sem fékk Akra eftir foreldra sína og komst ítrekað í kast við lögin vegna blóðskammarbrota en slapp nokkuð vel frá þeim ekki síst fyrir tilstilli Sigurðar.⁷⁹

Vegna máldagans í Sigurðarregistri frá 1525 virðist óhætt að útiloka að Reykjarfjarðarbók hafi verið að Reynistaðarklaustri á þeim tíma þrátt fyrir tengsl Gunnars Gíslasonar og Sigurðar Jónssonar við klaustrið. Sigurður hefur líklegast fengið bókina vegna tengsla sinna við fólkið á Ökrum og þ.a.l. hefur það tæpast gerst fyrr en í fyrsta lagi eftir brúðkaup hans og Guðnýjar seinni hluta árs 1563. Nærri má geta hvernig hún barst svo vestur á firði. Sigurður hefur að öllum líkindum fengið bróður sínum Magnúsi prúða Jónssyni hana. Eftir töluvert andstreymi fluttist Magnús úr Þingeyjarþingi í Ísafjarðarsýslu. Þar gekk hann að eiga Ragnheiði dóttur Eggerts lögmanns Hannessonar en kaupmáli þeirra var gerður þann 22. september 1565 og settu þau bú sitt að Ögri.⁸⁰

Komast má nokkuð nærri því hvenær Sigurður kann að hafa fengið Magnúsi Reykjarfjarðarbók því Magnús dó um haustið 1591. Frumrit Skarðsárannáls er glatað og er aðalhandrit hans uppskrift gerð á vegum Brynjólfs Sveinssonar biskups. Við árið 1591 hefur séra Jón Arason fært inn í annálinn að Magnús Jónsson, sem var afi séra Jóns, hafi dáið þá um haustið.⁸¹ Magnús er á lífi þann 7. september 1591 og þá staddur að Neðra-Hnífssdal ásamt Ormi Jónssyni þénara sínum. Kemur það fram í vitnisburðarbréfi Orms skrifuðu í Haga á Barðaströnd 14. janúar 1592 þar sem hann kallar Magnús sálugan húsbónda sinn.⁸² Sé orðum séra Jóns treystandi að Magnús hafi dáið um haustið, þ.e.a.s. áður en vetur bar að garði þá má telja víst að hann sé dáinn fyrir fyrsta vetrardag. Samkvæmt reglu um vetrarkomu í ríminu sem kom út á Hólum árið 1597 þá mun vetur hafa gengið í garð þann 17. október árið 1591.⁸³ Nær

⁷⁹ *Alþingisbækur Íslands* III, bls. 7 og 64-66; Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir* I, bls. 345 og 365-366 þar sem skírnar- og föðurnafn hans hafa haft endaskipti þannig að úr verður, ranglega, Jón Grímsson. Þess má geta að brúðkaup Gríms fór fram á Reynistað þann 6. nóvember 1580 og var Sigurður Jónsson, tilvonandi mágur hans, fyrirsagnarmaður auk þess að gangast í ábyrgð fyrir peninga Gríms, sbr. Steph 27, bl. 41v-42r.

⁸⁰ Jón Þorkelsson, *Saga Magnúsar prúða*, bls. 32-37.

⁸¹ *Annálar 1400-1800* I, bls. 30-31, 37-38 og 173 neðanmáls. Sjá bls. 38 þar sem tilgreind er yfirlýsing Brynjólfs biskups um að hafa lánað séra Jóni Arasyni uppskrift sína af Skarðsárannál.

⁸² AM Dipl. Isl. I, 12. Apogr. nr. 969; Jón Þorkelsson, *Saga Magnúsar prúða*, bls. 39.

⁸³ *Calendarium. Íslenzkt rím 1597*, kver c, bl. 5r; Hermann Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, bls. 171. Eftir gamla stíl bar vetur að garði á bilinu 11.-17. október, sbr. Árni Björnsson, „Tímatal“, bls. 68.

verður því varla komist dánardegi Magnúsar en að hann hafi borið upp einhvern tíma á bilinu 7. september til 17. október 1591. Dánardagur Magnúsar er því seinni tímamörk.

Fyrri tímamörk væri þá vitnisburður Björns á Skarðsá um að hann hafi samið annála upp úr Reykjarfjarðarbók í ungdæmi sínu á Reynistað. Björn er fæddur árið 1574 og er 17 ára þegar Magnús deyr. Annálana verður hann því að hafa tekið saman fyrir þann tíma og sökum aldurs varla mikið fyrir, e.t.v. þegar hann var 15 eða 16 ára. Það er ekkert einsdæmi að Björn hafi svo ungur verið að sýsla við miðaldahandrit. Vitað er t.d. að jafnaldri hans Jón lærði Guðmundsson skrifaði upp Guðmundar sögu biskups 18 ára gamall og Rímbeglu tveimur árum síðar.⁸⁴ Magnús hefur því væntanlega ekki fengið Reykjarfjarðarbók í hendurnar fyrr en skömmu áður en hann dó. Í orðskviðasafni sem óvíst er hvenær hann tók saman og aðeins er varðveitt í afritum er ekki að finna neinar tilvitnanir í Sturlungu.⁸⁵ Það gefur til kynna að Magnús hafi ekki haft aðgang að henni er hann tók orðskviðina saman og jafnframt að tilhlýðilegt hafi verið að fá honum Reykjarfjarðarbók að gjöf fyrst Sturlungu var ekki að finna meðal bóka hans.

Dauða Magnúsar virðist hafa borið nokkuð brátt að. Hann var þó gamall orðinn og veikburða eins og hann segir sjálfur í bréfi til konungs sem hann hefur líkast til sent utan með haustskipum 1591. Í því bréfi, sem nú er glatað, hefur hann sótt um að sér yrði veitt Barðastrandarsýsla í eitt skipti fyrir öll því hann gæti ekki riðið árlega til alþingis til að fá staðfestingarbréf sitt endurnýjað vegna ofangreindra ástæðna. Þó að afgreiðsla bréfsins hafi tekið sinn tíma þá hafði dánarfregnin ekki borist til eyrna skrifinnanna í Kansellínu þann 1. ágúst 1592 er Henrik Krag höfuðsmanni var falið að skoða málið og gefa konungi skýrslu um það.⁸⁶ Ari Magnússon tók að eigin sögn tvítugur við Barðastrandarsýslu eftir föður sinn og hefur rekið hana fram að alþingi 1592 og þá væntanlega fengið leyfi höfuðsmanns til að halda sýslunni. Samhliða því hefur Ari þó sótt formlega um sýsluna til konungs sem veitti honum staðfestingarbréf fyrir henni auk jarðaumboðs þann 20. apríl 1593.⁸⁷

Jón lögmaður Jónsson sigldi til Danmerkur með Höfðaskipi haustið 1592. Þar hefur hann án efa rekið erindi mágkonu sinnar Ragnheiðar Eggertsdóttur en meðal þeirra konungsbréfa sem lesin voru upp á alþingi sumarið 1593 var

⁸⁴ Einar G. Pétursson, *Eddurit Jóns Guðmundssonar lærða I*, bls. 105.

⁸⁵ Jón Helgason, „Ígrillingar“, bls. 40-45.

⁸⁶ *Kancelliets brevbøger IX*, bls. 853.

⁸⁷ *Annálar 1400-1800 III*, bls. 50; *Kancelliets brevbøger X*, bls. 50.

verndarbréf Ragnheiðar, ekkju Magnúsar, dagsett 2. febrúar 1593. Í því hvetur konungur embættismenn sína að gæta hagsmuna Ragnheiðar og 12 ómyndugra barna hennar ef einhver skyldi sæta lagi og gera tilraun til að hafa af þeim eignirnar í einstæðingskap þeirra.⁸⁸

Hér virðist eitthvað vera fært í stíllinn til að auka samúð konungs með Ragnheiði og börnum hennar því ekki hafa þau öll verið ómyndug í þeim skilningi orðsins að þau hafi ekki verið nógu gömul til að vera fjár síns ráðandi. Samkvæmt íslenskum lögum, 26. kafla kvennagiftinga Jónsbókar, taldist maður úr ómegð 20 ára gamall og þá skyldi maður taka við fé sínu.⁸⁹ Reyndar eru fæðingarár barna þeirra Magnúsar og Ragnheiðar að miklu leyti óljós en komast má nærri þeim a.m.k. hvað drengina varðar. Víst er að þeir Jón eldri, Ari og Jón yngri voru elstir og eru þeir líkast til taldir hér upp í aldurseröð. Bogi Benediktsson taldi að Jón eldri væri fæddur 1564. Það stenst ekki því kaupmáli Magnúsar og Ragnheiðar var gerður þann 22. september 1565 og því má víst telja að engin börn séu fædd fyrir þann tíma né á því ári. Páll Eggert Ólason hefur áttað sig á þessu og telur Jón fæddan um 1566.⁹⁰ Eins og fram hefur komið segir Ari sig tvítugan er hann tók við Barðastrandarsýslu eftir dauða föður síns haustið 1591 og mun því vera fæddur árið 1571. Óvíst er um fæðingarár Jóns yngra.

Þeir þrír eru þó elstir eins og sjá má af bréfi sem þeir gerðu ásamt móður sinni 4. febrúar 1594 að Bæ á Rauðasandi. Þar kemur fram að Magnús, faðir þeirra, hafi misstígið sig og átt barn framhjá Ragnheiði konu sinni með Steinunni Eyjólfsdóttur. Mun það hafa gerst eftir að þeir þrír voru í heiminn bornir en áður en þau níu börn sem á eftir fylgdu litu dagsins ljós. Bréfið er gert til þess að tryggja að börn þeirra Magnúsar og Ragnheiðar, sem fæddust eftir hliðarspor hans, yrðu arfgeng. Í því lofa þeir bræður fyrir sína hönd og sinna erfingja að yngri systkini sín skyldu vera arfgeng þó svo að einhversstaðar kynni að finnast lagabókstafur sem mælti gegn því og játa öll samborin systkin sín löglega erfingja eftir föður þeirra og móður.⁹¹

⁸⁸ *Annálar 1400-1800* I, bls. 174-175; Jón Helgason, „Tólf annálagreinar frá myrkum árum“, bls. 414. *Kancelliets brevbøger* X, bls. 10; *Alþingisbækur Íslands* II, bls. 343.

⁸⁹ *Jónsbók*, bls. 104. Sjá einnig bls. 296 sem er réttarbót frá 1314 og kveður á um að maður þurfi að fylla tuttugu jólanætur til að geta talist tvítugur.

⁹⁰ Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir* II, bls. 656; Jón Þorkelsson, *Saga Magnúsar þrúða*, bls. 36-37; Páll Eggert Ólason, *Íslenskar æviskrár* III, bls. 217.

⁹¹ AM Dipl. Isl. V, 14. Apogr. nr. 5075. Sakeyrisreikningar eru ekki varðveittir fyrr en 1590 og þá stopult framan af, sbr. Már Jónsson, *Blóðskömm á Íslandi 1270-1870*, bls. 150 neðanmáls. Þar er því ekki að vænta upplýsinga um þetta brot.

Skiptin eftir Magnús fóru fram tæpum þremur mánuðum seinna og samkvæmt skiptabréfinu þá voru skiptamennirnir sex kallaðir saman að Saurbæ á Rauðasandi af:

[...] húsfreyjunni Ragnheiði Eggertsdóttur og hennar þremur sonum, sem þá voru til sinna andsvara komnir fyrir aldurssakir, sem voru Jón hinn eldri, Ari og Jón hinn yngri þann 20. og 4. dag apríl mánaðar anno domini 1594, til að skipta, skikka og sundurgreina öllum þeim peningum föstum og lausum, kvikum og dauðum sem fyrrnefndum bræðrum og þeirra sambörnum systkinum hafði til erfða fallið eftir þeirra sálugan föður Magnús Jónsson (góðrar minningar). Hver systkin að svo heitandi eru, næst fyrrskrifuðum bræðrum, Björn og Þorleifur Magnússynir, Helen, Guðrún, Cecelía, Katrín, Ragnheiður og Kristín Magnúsdætur. Lofuðu greindir bræður með fullum handsölum við oss fyrrskrifaða menn fyrir sig og sín systkin að hafa og halda þau skipti og skikkun sem vér gjörðum þeirra í millum á fyrrgreindum góssum.⁹²

Af orðunum „[...]“ voru til sinna andsvara komnir [...]“ má sjá að þeir þrír, Jónarnir tveir og Ari, hafa uppfyllt áðurnefnd aldursskilyrði hvað Jónsbók varðar og eru orðnir tvítugir.⁹³ Björn og Þorleifur eru því innan við tvítugt. Í mannfraeðiritum er ekkert fæðingarár gefið upp hvað Björn varðar en Þorleifur er sagður fæddur um 1581 og hefur því verið um 13 ára aldurinn er skiptin fóru fram.⁹⁴ Björn er þó fæddur fyrir 30. júlí 1578 en sú er dagsetning gjafabréfs Eggerts Hannessonar til Magnúsar og Ragnheiðar, dóttur hans. Í lok þess bréfs breytir Eggert ákvæðum eldra gjafabréfs síns til Björns, dóttursonar síns, og fær honum Bæ á Rauðasandi í stað Sæbólís á Ingjaldssandi en jarðirnar voru jafnar að dýrleika. Ástæða gjafarinnar var sú að Björn bar nafn launsonar Eggerts sem hafði orðið fyrir voðaskoti árið 1571 á hlaðinu að Haga

⁹² AM Dipl. Isl. I, 14. Apogr. nr. 1320. Þeir bræður Jón eldri, Ari og Jón yngri settu innsigli sín, ásamt skiptamönnunum, undir bréfið sem skrifað var á sama stað tveimur nóttum eftir skiptin.

⁹³ Af þessu er ljóst að tilgáta Jakobs Benediktssonar um að Björn hljóti að hafa fengið Jóni eldra Skarðsbók og Íslendingasögu vegna þess að Jón yngri hljóti að hafa verið mjög ungur árið 1594 stent ekki, sbr. *Skarðsbók*, bls. 8.

⁹⁴ Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* I, bls. 235 og V, bls. 182-183. Aldursröðin á bræðrunum er án efa rétt eins og sjá má af röð og stærðarhlutföllum þeirra á minningartöflu um Magnús prúða sem varðveitt er í Þjóðminjasafni, sbr. Þóra Kristjánsdóttir, „Vestfirskur aðall úr pensli Vatnsfjarðarprófests og annarra snillinga“, bls. 217.

á Barðaströnd.⁹⁵ Af þessu má ráða að Björn er fæddur fyrir gerð eldra gjafabréfsins er kvað á um Sæból en það hefur ekki varðveist og því er óvíst hvenær það var gert. Jafnframt er víst að hann er fæddur eftir 1574 því hann er innan við tvítugt þegar skiptin fara fram eftir Magnús. Hann mun því fæddur á bilinu 1574-1578. Jón yngri hlýtur þá að vera fæddur á bilinu 1572-1574 því hann er yngri en Ari og er orðinn tvítugur 1594. Ljóst er af þessu að Jón eldri var fyrir víst orðinn tvítugur og Ari einnig er Ragnheiður skrifaði konungi eftir dauða Magnúsar haustið 1591.

Ástæða þess að beðið var í tvö og hálf tveggja ár með að skipta arfinum er líkast til sú að einn sona Magnúsar og Ragnheiðar hafi verið utanlands við nám. Bjarni Jónsson frá Unnarholti gat sér til að annar tveggja Íslendinga sem báru nafnið Jón og innrituðust við Kaupmannahafnarháskóla 1592 og 1593 hafi verið Jón eldri Magnússon.⁹⁶ Vitað er að Ari var níu vetur í Hamborg og hefur komið þangað átta ára gamall. Heim sneri hann árið 1588 er Jón Eggertsson, móðurbróðir hans, dó en í húsi Jóns hefur hann vafalaust dvalið.⁹⁷ Líklegra er þó að Jón sem talinn er eldri en Ari hafi einnig farið til móðurbróður síns í Hamborg og snúið heim á undan Ara. Sá Jón sem getið er um í innritunar-skrám Hafnarháskóla gæti þó verið Jón yngri. Það myndi í það minnsta skýra viðurnefni hans en hann var kallaður Jón Dan og hefur því væntanlega einn bræðranna sótt menntun sína til Danmerkur.⁹⁸ Þessu til styrkingar er handritið AM 25 8vo sem inniheldur Sjálandslög en í því stendur: „Jón Magnússon á bókina með réttu því hann hefur keypt hana í Kaupinhavn fyrir 1 mörk dansk Anno domini 1595.“⁹⁹ Eignayfirlýsinguna hefur Björn skrifað eftir að hann kom heim væntanlega vegna útláns.

Skiptabréfið eftir Magnús tekur einungis til jarða sem deilt var á milli barna hans. Því miður hafa engin bréf varðveist um hvernig bókum og handritum

⁹⁵ Jón Þorkelsson, *Saga Magnúsar prúða*, bls. 51-53.

⁹⁶ Bjarni Jónsson, *Íslenzkir Hafnarstúdentar*, bls. 3. Þess er ekki getið í Skarðsárannál að Jón Magnússon hafi siglt með frændum sínum Jóni lögmanni og Jóni Sigurðssyni, sbr. *Annálar 1400-1800 I*, bls. 174.

⁹⁷ „Vísur um Ara Magnússon í Ögri“, bls. 145; Friederike Christiane Koch, *Untersuchungen über den Aufenthalt von Isländern in Hamburg*, bls. 91.

⁹⁸ Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson, *Nöfn Íslendinga*, bls. 179, sjá þar um nafnið. Jón Þorkelsson, *Saga Magnúsar prúða*, bls. 93. Óvíst er hvar Björn hlaut menntun sína en Þorleifur, yngsti bróðirinn, fór utan árið 1600 til Hamborgar og innritaðist við háskólann í Rostock árið eftir, sbr. Friederike Christiane Koch, *Untersuchungen über den Aufenthalt von Isländern in Hamburg*, bls. 124, 229 og 299; Vello Helk, *Dansk-norske studierejser*, bls. 203.

⁹⁹ *Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling II*, bls. 342. Önnur eignayfirlýsing í handritinu bendir til þess að það hafi verið á Vestfjörðum á 17. öld.

var skipt. Þó er ljóst af eigendasögu nokkurra handrita, sem vitað er að Magnús átti eða eru með hendi hans, hvernig þau deildust niður á synina. Jón eldri hefur líkast til fengið Jónsbókarhandritið Svalbarðsbók, AM 343 fol, en samkvæmt yfirlýsingu fremst í bókinni má sjá að árið 1662 gaf Magnús Magnússon, sýslumaður á Eyri í Seyðisfirði, syni sínum, Jóni eldra, bókina en hann bar nafn afa föður síns. Afi Magnúsar var Jón eldri Magnússon sýslumaður í Haga. Árni Magnússon hafði það eftir ekkju Jóns eldra og skyldmennum hans að bókin hefði verið í eigu Jóns Magnússonar á Svalbarði og hlýtur því Magnús prúði að hafa fengið bókina eftir föður sinn og hún svo borist Jóni eldra, því næst syni hans Magnúsi Jónssyni og loks Magnúsi sem gaf syni sínum Jóni eldra hana árið 1662.¹⁰⁰

Í hlut Ara komu handrit með hendi föður hans en það eru tvær bækur sem hann þýddi úr þýsku og fjallar önnur um rökfræði, Lbs 2675 4to, en hin um mælskufræði AM 702 4to. Jafnframt hefur Ari fengið uppskrift Magnúsar á Flateyjarannál og kaflanum „Hversu Noregur byggðist“ sem er nú í Lbs 347 4to. Sá hluti Lbs 347 4to sem er með hendi Magnúsar prúða og AM 702 4to voru upphaflega ein bók.¹⁰¹ Þorleifur hefur fengið sögusafn sem talið er frá 15. öld og ber safnmarkið AM 556a-b 4to.¹⁰² Óljóst er hvað kom í hlut Jóns yngra en Björn hefur væntanlega fengið Íslendingasöguna sem hann nefnir á saurblaði Skarðsbókar og er líkast til Reykjarfjarðarbók. Sjálfa Skarðsbók Jónsbókar hefur hann þó ekki fengið eftir föður sinn heldur Eggert Hannesson, afa sinn, eins og sjá mátti á bandi handritsins á dögum Árna Magnússonar.¹⁰³

Eins og fyrr greinir þá er klausan á saurblaði Skarðsbókar frá árinu 1594. Skiptin fóru fram þá um vorið en Björn hefur líkast til siglt um haustið og af því tilefni hripað klausuna á saurblað Skarðsbókar og skilið hana, ásamt Reykjarfjarðarbók, eftir á Íslandi í umsjá Jóns eldra bróður síns. Björn kom

¹⁰⁰ *Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling I*, bls. 279; *Arne Magnussons i AM. 435 A-B, 4to indeholdte Håndskriftfortegnelser*, bls. 58; *Annálar 1400-1800 III*, bls. 225 og 233-234. Til einföldunar á eigendasögu Svalbarðsbókar er röðin þessi: Jón Magnússon á Svalbarði, Magnús prúði, Jón eldri, Magnús sýslumaður í Haga, Magnús sýslumaður á Eyri og loks Jón eldri Magnússon.

¹⁰¹ Jón Helgason, „Tólf annálagreinar frá myrkum árum“, bls. 409-416; *Handritasafn Landsbókasafns. I. Aukabindi*, bls. 32.

¹⁰² Jón Helgason, *Handritaspjall*, bls. 77-79.

¹⁰³ *Arne Magnussons i AM. 435 A-B, 4to indeholdte Håndskriftfortegnelser*, bls. 57-58. Björn sigldi aftur árið 1600 til Hamborgar, sbr. Friederike Christiane Koch, *Untersuchungen über den Aufenthalt von Isländern in Hamburg*, bls. 124. Hugsanlega hefur hann verið samferða Þorleifi bróður sínum en Skarðsbók Jónsbókar hefur hann haft með í farteskinu og látið binda hana inn þar ytra.

heim árið 1598 og tók við Barðastrandarsýslu af Ara bróður sínum. Við heimkomuna hefur Jón eldri þurft að skila Birni bókunum en Björn hefur, að öllum líkindum, gefið honum Reykjarfjarðarbók. Mætti hugsa sér að tilefnið hafi verið brúðkaup Jóns eldra en hann kvæntist Ástríði, dóttur Gísla Þórðarsonar, árið 1598 og fór athöfnin fram að Innra-Hólmi.¹⁰⁴

Jón eldri Magnússon var orðinn sýslumaður í Dalasýslu árið 1594. Hann fékk Haga á Barðaströnd í föðurarf en mun fyrst um sinn hafa búið að Ballará. Á árunum 1607-1613 hélt Gísli lögmaður Þórðarson Snæfellsýslu og Stapaumboð og var Jón umboðsmaður tengdaföður síns á þeim tíma og bjó þá á Ingjaldshóli. Eftir það mun hann hafa flutt að Haga og er að jafnaði kenndur við þá jörð. Einnig mun Jón hafa átt Mýrar í Dýrafirði og Hvamm á Barðaströnd. Hann bjó lengst af í Haga en andaðist í Hvammi þann 15. nóvember 1641.¹⁰⁵

Líkast til hefur Þorlákur biskup Skúlason fengið Reykjarfjarðarbók lánaða frá Haga til afritunar og e.t.v. fengið hana til láns á alþingi sumarið 1634. Ætla mætti að Þorlákur hafi fengið Birni á Skarðsá bókina þá um haustið og hann strax hafist handa við afritunina. Sú vinna stóð enn yfir er Björn skrifaði Guðmundi Hákonarsyni þann 25. febrúar 1635. Þess ber þó að geta að um veturinn 1634 kom upp eldur í heyjum Skarðsárþóndans. Upptök hans voru í hlöðunni en hann læsti sig svo í fjósið og drap fyrir honum búfénað. Blessunarlega teygði eldurinn sig þó ekki í sjálfan bæinn þar sem Reykjarfjarðarbók dvaldist innandyra.¹⁰⁶ Óvíst er hvenær Þorlákur skilaði bókinni en þess ber að geta að þann 5. júlí 1635 voru Jón eldri Magnússon, synir hans, Magnús og Eggert, auk lögréttumanna Sigurðar Markússonar og Björns á Skarðsá staddir fyrir sunnan sæluhús við Efri Víðker sem er áningarstaður norðan við Þingvelli á

¹⁰⁴ Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir* II, bls. 653. Þess má geta að í Oddverjaannál eru fáeinar greinar sem telja má komnar úr Reykjarfjarðarbók. Oddverjaannál var settur saman ekki síðar en 1591 af lærðum manni á Suður- eða Vesturlandi. Skrifari Oddverjaannáls ritaði víslega bréf á vegum Gísla Þórðarsonar Guðmundssonar lögmanns á Innra-Hólmi 8. mars 1588. Reykjarfjarðarbók kynni því að hafa verið í höndum þess manns á sunnan eða vestanverðu landinu á síðari hluta 16. aldar, sbr. *Oddaannálar og Oddverjaannál*, bls. cxii, cxxiv, cxxxvi og cxlvi-cxlviii. Í framhaldi af þessu má minnst á samheldni og náinn kunningskap Þórðar Guðmundssonar lögmanns 1570-1606 og Jóns Jónssonar lögmanns 1573-1606, sjá Helgi Þorláksson, *Saga Íslands* VI, bls. 216. En Jón var bróðir Sigurðar á Reynistað eins og fram er komið.

¹⁰⁵ Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir* II, bls. 656-658; Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* III, bls. 217.

¹⁰⁶ Gísli Baldur Róbertsson, *Birtu brugðið á dimm fornyrði lögbókar*, bls. 18.

leið á Kaldadal.¹⁰⁷ Hugsa mætti sér að Reykjarfjarðarbók hafi verið skilað á alþingi þá um sumarið og mennirnir orðið samferða af þingi á Kaldadal. Björn og Sigurður hafa síðan riðið norður Stórasand en þeir feðgar vestur á land með Reykjarfjarðarbók í flutningskistli.

5. LOKAORÐ

Hér að ofan var sett fram tilgáta þess efnis að Reykjarfjarðarbók sem var á Ökrum um miðja 15. öld hafi verið þar enn á seinni hluta 16. aldar. Tilgátan hefur það til síns ágætis að hún tengir Akra og Björn Magnússon á eðlilegan og rökréttan hátt. Handritið hefur borist Sigurði Jónssyni á Reynistað vegna mágsemda hans við Akramenn. Á Reynistað hefur bókin legið um hríð og Björn á Skarðsá notað hana við fyrstu tilraunir sínar til annálsgerðar á meðan hann var enn á unglingsaldri. Sigurður hefur svo fengið bróður sínum, Magnúsi prúða, bókina og við dauða hans 1591 eða öllu heldur þegar skiptin fóru fram eftir hann vorið 1594 hefur hún komið í hlut Björns sonar hans. Björn sigldi til náms þá um haustið og skildi Skarðsbók Jónsbókar og Reykjarfjarðarbók eftir í umsjá Jóns eldra, bróður síns, en áður en hann lét úr höfn skrifaði hann á saurblað lögbókarinnar að bækurnar skyldi Jón eldri eignast ef sér auðnaðist ekki að snúa aftur til Íslands. Við heimkomuna 1598 hefur Jón eldri látið Jónsbók af hendi en Björn líkast til fengið honum Reykjarfjarðarbók og tilefnið hugsanlega verið brúðkaup hans sem fram fór sama ár. Í ársbyrjun 1635 er Reykjarfjarðarbók aftur kominn í hendur Björns á Skarðsá sem stendur í ströngu við að afrita hana fyrir Þorlák biskup sem hafði fengið handritið lánað af Vestfjörðum. Á Vestfjörðum bjó Jón eldri, nánar tiltekið að

¹⁰⁷ AM Dipl. Isl. V, 6. Apogr. nr. 4172. Bréfið er vitnisburður Sigurðar og Björns bréfaður að Reykjum í Tungusveit 6. mars 1642 um þau orð sem Jón Magnússon, þá sálaður, hafði mælt við syni sína sjö árum áður. Þá hafði hann heitið þeim að sá sem fyrri væri til að eignast sveinbarn skyldi skíra það í höfuðið á Þórði, bróður þeirra, sem hafði andast utanlands á því misseri og skyldi það sveinbarn eignast 10 hundruð í Þorsteinsstöðum í Skagafirði fyrir vikið. Eggert hefur unnið þetta barneignakapphlaup enda stendur hann að baki bréfagerðarinnar. Um veru ofangreindra manna á alþingi, sjá *Alþingisbækur Íslands* V, bls. 371, 375, 381-383, 385 og 389. Magnúsar er reyndar ekki getið á alþingi 1635 en hefur líklegast verið þar engu að síður en er ekki getið því hann fékk ekki sýsluvöld fyrr en ári síðar, sbr. Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* III, bls. 432. Um Útskálavist Reykjarfjarðarbókar, sem fyrst hefur getað átt sér stað eftir 1636 er séra Þorsteinn Björnsson fékk brauðið, sjá Peter Springborg, *Antiquæ historię leþores – Om renæssancen i den islandske håndskriftproduktion i 1600-tallet*“, bls. 81-86.

Haga á Barðaströnd en hann átti jafnframt fleiri bú þar vestra. Jón eldri dó þann 15. nóvember 1641 og þá hefur sonur hans, Gísli í Reykjarfirði, erftr handritið sem kennt er við bæ hans enda er það síðasti samastaður handritsins áður en það losnaði úr bandinu og blöð þess tvístruðust um nærliggjandi sveitir.

Það verður að teljast veikur hlekkur tilgátunnar að gert er ráð fyrir að Reykjarfjarðarbók hafi verið á Ökrum frá miðri 15. öld og fram á seinni hluta 16. aldar þó engar beinar heimildir styðji það heldur einungis líkindi. Líkindin felast í því hvar þráðurinn hverfur og hvar hann svo birtist á ný auk annálsgreina í AM 171 8vo, tilvitnunar séra Gottskálks í Glaumbæ og ummæla Björns á Skarðsá um að hann hafi tekið saman annála upp úr Íslendingasögu í ungðæmi sínu. Eigenda- og ábúendasaga Akra sýnir að jörðin, fyrst öll og svo helmingur hennar, var í eigu sömu fjölskyldunnar sem jafnframt bjó þar fram á 17. öld. Forsendur þess að Reykjarfjarðarbók hafi verið á Ökrum frá miðri 15. öld og fram á seinni hluta 16. aldar eru því fyrir hendi hver svo sem raunin hefur verið.

HEIMILDIR

Handrit

Stofnun Árna Magnússonar:

AM 216cβ 4to. Greinargerð Björns Jónssonar á Skarðsá um tíundargjörð af Skarðsá í afriti frá lokum 17. aldar.

AM 216d 4to. Bréf Björns Jónssonar á Skarðsá til Guðmundar Hákonarsonar sýslumanns á Þingeyrum í eiginhandarriti frá fjórða tug 17. aldar.

AM Dipl. Isl. I, 12 og 14. Uppskriftir íslenskra skjala gerðar á vegum Árna Magnússonar.

AM Dipl. Isl. V, 6 og 14. Uppskriftir íslenskra skjala gerðar á vegum Árna Magnússonar.

Steph 27. Svartskinna, safn skjala með hendi Benedikts Þorsteinssonar lögmans frá því um 1730. Tvö bindi.

Handritadeild Landsbókasafns-Háskólabókasafns:

Lbs 42 fol. Ættartölubók séra Þórðar Jónssonar í Hítardal með hendi séra Jóns Erlendssonar í Villingaholti frá 1666.

Lbs 787 4to. Safn skjala með hendi Odds digra Jónssonar frá síðasta fjórðungi 17. aldar.

Fræðirit

A Saga of St Peter the Apostle. Perg. 4:o nr 19 in The Royal Library, Stockholm. Peter Foote gaf út. *EIM* XIX. Kaupmannahöfn, 1990.

Alþingisbækur Íslands 1570-1800. I-XVII. Reykjavík, 1912-1990.

- Annálar 1400-1800*. I-VI. Hannes Þorsteinsson, Jón Jóhannesson, Þórhallur Vil­mundarson og Guðrún Ása Grímsdóttir gáfu út. Reykjavík, 1922-1987.
- Arne Magnússon. *Brevveksling med Torfæus (Þormóður Torfason)*. Kristian Kálund gaf út. Kaupmannahöfn, 1916.
- Arne Magnússons i AM. 435 A-B, 4to indeholdte *Håndskriftfortegnelser*. Kristian Kálund gaf út. Kaupmannahöfn, 1909.
- Árni Björnsson, „Tímatal.“ *Íslensk þjóðmenning* VII. Alþýðuvísindi. Raunvísindi og dulfræði. Reykjavík, 1990, bls. 51-101.
- Bjarni Jónsson, *Íslenzkir Hafnarstúdentar*. Akureyri, 1949.
- Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir*. I-V. Jón Pétursson og Hannes Þorsteinsson juku við og gáfu út. Reykjavík, 1881-1932.
- Bragi Guðmundsson, *Efnamenn og eignir þeirra um 1700*. Ritsafn Sagnfræðistofnunar 14. Reykjavík, 1985.
- Byskupa sögur* I. Jón Helgason gaf út. EAA13, 1. Kaupmannahöfn, 1938.
- Calendarium. Íslenzkt rím 1597*. Ljósprent með formála eftir Þorstein Sæmundsson. Reykjavík, 1968.
- DI, sjá Íslenzkt fornbréfasafn.
- Einar Bjarnason, *Lögréttumannatal*. Reykjavík, 1952-1955.
- Einar Bjarnason, *Íslenzkir ættstuðlar*. I-III. Reykjavík, 1969-1972.
- Einar G. Pétursson, „Fróðleiksmolar um Skarðverja.“ *Breiðfirðingur* 48 (1990), bls. 28-75.
- Einar G. Pétursson, *Eddurit Jóns Guðmundssonar lærða. Þættir úr fræðasögu 17. aldar*. I-II. Reykjavík, 1998.
- Elsa E. Guðjónsson, „Hannyrðir Helgu Sigurðardóttur?“ *Árbók hins íslenzka fornleifa­félags 1979*. Reykjavík, 1980, bls. 85-94.
- Frásögur um fornaldarleifar 1817-1823*. I-II. Sveinbjörn Rafnsson gaf út. Reykjavík, 1983.
- Grísi Baldur Róbertsson, *Birtu brugðið á dimm fornyrði lögbókar. Um skýringar Björns á Skarðsá yfir torskilin orð í Jónsbók*. [M.A.-ritgerð í sagnfræði við Há­skóla Íslands 2004]. Reykjavík.
- Grotefend, Hermann, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. (13. útgáfa). Hannover, 1991.
- Guðmundar sögur biskups* I. Stefán Karlsson gaf út. EAB 6. Kaupmannahöfn, 1983.
- Guðrún Ása Grímsdóttir, „Árna saga biskups og Björn á Skarðsá.“ *Sagnabing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*. I-II. Reykjavík, 1994, bls. 243-255.
- Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson, *Nöfn Íslendinga*. Reykjavík, 1991.
- Guðvarður Már Gunnlaugsson, „Leiðbeiningar Árna Magnússonar.“ *Gripla* 12 (2001), bls. 95-124.
- Gunnar F. Guðmundsson, *Íslenskt samfélag og Rómakirkja*. Kristni á Íslandi II. Reykjavík, 2000.
- Handritasafn Landsbókasafns. 1. Aukabindi*. Páll Eggert Ólason tók saman. Reykjavík, 1947.
- Helgi Þorláksson, *Saga Íslands* VI. Reykjavík, 2003.
- Helk, Vello, *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660. Med en matrikel over studerende i udlandet*. Óðinsvé, 1987.
- Íslandske annaler indtil 1578*. Gustav Storm gaf út. Ósló, 1888. (Ljósprentuð útgáfa Ósló,1977).

- Íslenzkar ártíðaskrár eða obituaría Islandica með athugasemdum, xxv ættaskrá og einni rímskrá.* Jón Þorkelsson gaf út. Kaupmannahöfn, 1893-1896.
- Íslenzkt fornbréfasafn.* I-XVI. Kaupmannahöfn og Reykjavík, 1857-1972.
- Jakob Benediktsson, *Arngrímur Jónsson and his works.* Kaupmannahöfn, 1957.
- Janus Jónsson, „Um klaustrin á Íslandi.“ *Tímarit hins íslenska bókmenntafélags VIII* (1887), bls. 174-265.
- Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns.* I-XIII. Kaupmannahöfn og Reykjavík, 1913-1990.
- Jón Helgason, *Handritaspjall.* Reykjavík, 1958.
- Jón Helgason, „Tölf annálagreinar frá myrkum árum.“ *Sjötíu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni 20. júlí 1977.* I-II. Reykjavík, 1977, bls. 399-418.
- Jón Helgason, „Ígrillingar.“ *Gripla 2* (1977), bls. 40-46.
- Jón Þorkelsson, „Íslandske håndskrifter i England og Skotland.“ *ANF 8* (1892), bls. 199-237.
- Jón Þorkelsson, *Saga Magnúsar prúða.* Kaupmannahöfn, 1895.
- Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætr de for Island givne retterbøder af 1294, 1305 og 1314.* Ólafur Halldórsson gaf út. Kaupmannahöfn, 1904. (Ljósprentuð útgáfa Óðinsvé, 1970).
- Jørgensen, Torstein og Saletnich, Gastone, *Synder og pavemakt. Botsbrev fra den norske kirkeprovins og Suderøylene til pavestolen 1438-1531.* Stafangur, 2004.
- Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold.* I-XXX. Kaupmannahöfn, 1885-1998.
- Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling.* I-II. Kristian Kålund gaf út. Kaupmannahöfn, 1889-1894.
- Koch, Friederike Christiane, *Untersuchungen über den Aufenthalt von Isländern in Hamburg für den Zeitraum 1520-1662.* Hamborg, 1995.
- Louis-Jensen, Jonna, „Den yngre del af Flateyjarbók.“ *Afmælisrit Jóns Helgasonar 30. júní 1969.* Reykjavík, 1969, bls. 235-250.
- Már Jónsson, *Blóðskömm á Íslandi 1270-1870.* Reykjavík, 1993.
- Már Jónsson, *Árni Magnússon. Ævisaga.* Reykjavík, 1998.
- McKinnell, John S., „Some points on AM 171, 8vo.“ *Opuscula III* (1967). BA XXIX, bls. 210-220.
- Oddaannálar og Oddverjaannáll.* Eiríkur Þormóðsson og Guðrún Ása Grímsdóttir gáfu út. Reykjavík, 2003.
- Ordbog over det norrøne prosasprog. Registre.* Kaupmannahöfn, 1989.
- Ólafur Halldórsson, *Helgafellsbækur fornar.* Studia Islandica 24. Reykjavík, 1966.
- Ólafur Halldórsson, „Skarðsbók – Uppruni og ferill.“ *Skarðsbók. Codex Scardensis AM 350 fol.* Reykjavík, 1981, bls. 19-25.
- Ólafur Halldórsson, „Úr sögu skinnbóka.“ *Grettisfærsla. Safn ritgerða eftir Ólaf Halldórsson gefin út á sjötugsafmæli hans 18. apríl 1990.* Reykjavík, 1990, bls. 51-72.
- Páll Eggert Ólason, *Menn og menntir síðaskiptaaldarinnar á Íslandi.* I-IV. Reykjavík, 1922-1926.
- Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940.* I-V. Reykjavík, 1948-1952.
- Skarðsbók. Jónsbók and other laws and precepts. MS. no. 350 fol. in The Arna-Magnæan Collection in the University Library of Copenhagen. Jakob Benediktsson gaf út. *CCI XVI.* Kaupmannahöfn, 1943.

- Springborg, Peter, „Antiqvæ historiae lepores – Om renæssancen i den islandske håndskriftproduktion i 1600-tallet.“ *Gardar* 8 (1977), bls. 53-89.
- Stefán Karlsson, „Ritun Reykjarfjarðarbókar. Excursus: Bókagerð bænda.“ *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmæli hans 2. desember 1998*. Reykjavík, 2000, bls. 310-329.
- Sturlunga Saga efter membranem Króksfjarðarbók*. Kristian Kålund gaf út. I-II. Kaupmannahöfn, 1906-1911.
- Svanhildur Óskarsdóttir, „Writing universal history in Ultima Thule: The case of AM 764 4to.“ *Mediaeval Scandinavia* 14 (2004), bls. 185-194.
- Sveinn Níelsson, *Prestatat og prófasta á Íslandi*. (2. útgáfa). Hannes Þorsteinsson jók við og leiðrétti. Björn Magnússon jók við og gaf út. Reykjavík, 1950.
- Sýnishorn úr seðlaveski Árna Magnússonar*. Már Jónsson gaf út. Reykjavík, 1995.
- „Vísur um Ara Magnússon í Ögri.“ *Blanda IV* (1928-1931), bls. 144-146.
- Úlfar Bragason, „Sturlungasaga: Textar og rannsóknir.“ *Skáldskaparmál* 2 (1992), bls. 176-206.
- Þóra Kristjánsdóttir, „Vestfirskur aðall úr pensli Vatnsfjarðarprófasts og annarra snillinga.“ *Ársrit sögufélags Ísfirðinga* 43 (2003), bls. 215-227.

SUMMARY

Reykjarfjarðarbók (the book of Reykjarfjörður), AM 122b fol, is one of only two mediaeval manuscripts containing the great compilation known as Sturlunga. Its history from 1594 up to the time it came into the hands of Árni Magnússon is relatively clear. During the winter of 1634-1635 Björn Jónsson of Skarðsá had the manuscript on loan and was making a copy of it for Bishop Þorlákur Skúlason of Hólar. In a letter written by Björn on the 25th of February 1635 he reports that once during his youth at Reynistaður, when compiling an annal, he used either the same manuscript, or another manuscript which contained the same story. Opinions vary on the correct understanding of Björn's remarks. Reykjarfjarðarbók's origins have been traced to a scriptorium active in the latter part of the 14th century and located at Akrar in Blönduhlíð in the Skagafjörður district, although scholars have also suggested the monastery at Reynistaður as a possible place of origin. The manuscript is thought to have still been among the books of Akrar in the middle of the 15th century. From that point onward, however, nothing is known of the manuscript's whereabouts. In this paper an attempt is made to remedy the situation by putting forward a hypothesis to bridge the roughly 150-year gap.

This is done by examining the history of Akrar which shows that the farm was owned and occupied by the same family down to 1530, when the property was divided in two. After that this family continued to own and live on their half until the beginning of the 17th century. This, however, only shows that conditions were favourable for the manuscript remaining at Akrar in the family's possession during that time.

This conclusion leads us to the second part of the hypothesis. Sigurður Jónsson of Svalbarð wed Guðný, daughter of Jón Grímsson, who owned one half of Akrar, on the 24th of October 1563. In 1579 they moved to Reynistaður, and three years later took on an eight-year old, fatherless boy by the name of Björn Jónsson, later of Skarðsá.

Björn Magnússon who in 1594 claimed to own the manuscript was the son of Magnús Jónsson who, in turn, was the brother of Sigurður of Reynistaður. Magnús died in 1591 but his estate was not divided up between his children until 1594 which, incidentally, is the same year that his son staked his claim. Taking the above-mentioned into account it is, in my opinion, highly probable that Reykjarfjarðarbók continued to remain in the possession of the family at Akrar from the middle of the 15th century until shortly after 1563. In support of this are some entries dating a couple of major battles in Sturlunga saga, which can be found in an Icelandic church calendar in AM 171 8vo and were in all likelihood taken from Sturlunga itself. AM 171 8vo is thought to have been written for or by Gunnar Gíslason who owned and lived on the other half of Akrar, where the information was probably received. I propose that in the following years Reykjarfjarðarbók came into Sigurður's hands as a result of his relations with the Akrar family. During the manuscript's stay at Reynistaður a young Björn Jónson tried his hand at putting together an annal using Reykjarfjarðarbók itself. Magnús received the manuscript from Sigurður, his brother, shortly before 1591, perhaps only one or two years earlier, allowing Björn to reach a ripe annalistic age of 15 or 16.

*Gísli Baldur Róbertsson
Þjóðskjalasafni Íslands
Laugavegi 162
105 Reykjavík
gisli@skjalasafn.is*

MARTEINN H. SIGURÐSSON

ÞÓRR'S TRAVEL COMPANION IN *HYMISKVIÐA*

1

THIS study reconsiders current ideas about Þórr's travel companion in *Hymiskviða*, a mythological poem of 39 stanzas preserved in two Icelandic manuscripts, the Codex Regius of the *Poetic Edda* from c. 1270, and AM 748 1a 4to from c. 1300. *Hymiskviða* evidently contains elements from oral recollection and pagan thought (such as the central episode of Þórr hooking the world serpent Miðgarðsormr), but problems of narrative detail and diction have led to suspicion that the poem is a conflation or reworking of earlier sources, perhaps written as well as oral, and it is presently a common (though not universal) view that *Hymiskviða* is a post-pagan composition of the eleventh, twelfth or thirteenth century.¹ A notable crux appears in stanza 37 near the end of the poem, where the miscreant Loki cripples one of the goats that draw Þórr's chariot; since Loki has not, or so it is thought, figured previously in the poem, this mischief of his presents a mystery. Loki's involvement is also bound up with questions about the identity of Þórr's travel companion in *Hymiskviða*. Þórr's companion in the poem is usually assumed to be a one-handed god named Týr, but this identification seems on closer scrutiny insecurely based and probably wrong, as I shall presently explain.

2

The narrative framework of *Hymiskviða* is the journey of Þórr to the giant Hymir in order to obtain an ale-cauldron for a feast the sea-giant Ægir is to hold for the gods. On his journey, Þórr is accompanied by Hymir's son, who

¹ For further discussion on difficulties of dating and composition and the general estimation of critics (along with an extensive bibliography) see von See et al. 1997:253-77. Problems of interpretation have recently been studied in Dronke 2003:47-60.

is usually identified as a god by the name of Týr, a relatively minor figure of the extant mythology who is known mainly from two Old Icelandic texts: the eddic poem *Lokasenna*, which describes Ægir's feast and immediately follows *Hymiskviða* in the Codex Regius, and *Snorra Edda*, an early thirteenth-century treatise on the art of poetry ascribed to the Icelander Snorri Sturluson (1178/9-1241). Both sources relate that the wolf Fenrir tore Týr's right hand off. This is the main myth of Týr, and his lack of one hand is his primary distinction.

In *Gylfaginning* 25 of his *Edda*, Snorri describes Týr as an exceptionally brave god who rules victory in battle, and Týr is defined as a *víga guð* 'battle-god' in *Skáldskaparmál* 9 of *Snorra Edda*.² Þórr's companion in *Hymiskviða* shows no martial qualities, however, though there is a battle between Þórr and the giants near the end of the poem, and the notion that Þórr's companion is one-handed seems highly doubtful in view of stanzas 33-34 (see below). Furthermore: aside from his (supposed) role in *Hymiskviða* as the son of Hymir and Þórr's travel companion, the one-handed Týr appears nowhere as Þórr's special friend or companion, and neither is he elsewhere associated with Hymir or the giants. In fact, *sonr Óðins* 'son of Óðinn' is listed as a kenning for Týr in *Skáldskaparmál* 9. The kenning may be spurious, but the contradiction needs noting, and all the more so since Þórr's dealings with Hymir are described at some length in *Snorra Edda* (see below).

The notion that Týr was the son of a giant seems also suspect on account of his name, which is essentially *divine*. The Old Norse common noun *týr* means 'god' like many of its Indo-European cognates, including the Latin *deus*,³ and in its primal sense 'god' the common noun could evidently be applied to any male god, such as Óðinn, Þórr or Loki, though its use is mainly poetic and *týr* may be regarded as a poetic noun or *heiti*. For example, *týr* denotes Loki in *Haustlög* 8,⁴ and Þórr is defined as *karms týr* 'god of the chariot' in *Þórsdrápa* 19,⁵ but the term is far more often applied to Óðinn.⁶ The

² The present study follows the chapter numbers of *Skáldskaparmál* in Faulkes I 1998.

³ For discussion of the etymology and semantics see Seebold 1991:29-45 and Hopkins 1932.

⁴ See North 1997:4-5. Loki is here called *fródugr týr* 'wise god', and the referent is entirely clear from the context. The poem is ascribed to a Norwegian and dated to c. 900.

⁵ Finnur Jónsson 1908 I A:151; B:143. The poem is ascribed to an Icelander and dated to ca. 1000.

⁶ Examples of the common noun in the singular are encountered throughout the medieval period and also in early modern Icelandic poetry. Most examples occur in appellations or kennings for Óðinn, such as Hertýr, Sigtýr or Valtýr, and Óðinn is also simply called or

plural form, *tívar*, was a generic term for the gods in Old Norse poetry, and the *Poetic Edda* contains many examples: *Völuspá* 44 (= 49 and 58), 52 and 62; *Hávamál* 159; *Vafþrúðnismál* 38 and 42; *Grímnismál* 5 and 45; *Hymiskviða* 1 and 4; *Lokasenna* 1 and 2; *Þrymskviða* 14; and *Baldurs draumar* 1. For two skaldic examples, one might cite *Haustlǫng* 1 and 3,⁷ a poem that thus exemplifies use of the plural *tívar* alongside the singular (common noun) *týr*.

Hymiskviða contains at least two instances of the common noun *týr*. The plural form occurs twice near the beginning of the poem, in stanzas 1 (*valtívar* ‘gods of the slain (or of the battle-field)’) and 4 (*mærir tívar* ‘glorious gods’). The singular form occurs also twice, in stanzas 4 and 33, but commentators have usually assumed that it refers in both instances to the one-handed *týr* named Týr. Editors have in both cases accordingly replaced the lower case ‘t’ in the manuscripts with a capital ‘T’ (names are in fact not normally capitalized in the manuscripts), and readers are also led to take *týr* as a proper noun in the (occasional) editorial interpolation *Týr kvað* ‘Týr said’, which identifies the speaker in lines 3-4 of stanza 6 (see below). This interpretation is not supported by the image of the one-handed Týr in other sources (see above), and further doubt is raised when one considers that essential alliteration falls on *týr* in both cases, for essential alliteration can, of course, determine diction.

3

Hymiskviða begins with the gods demanding a feast from the sea-giant Ægir, who in turn requires a massive ale-cauldron, which the gods do not have. The gods are at a loss until Týr, or (a certain) *týr*, reveals to his friend Þórr that his father the giant Hymir owns a vast cauldron that they can obtain if they resort to *vélar*, that is ‘cunning’, ‘tricks’ or ‘guile’:

entitled *týr/Týr*. The notion of a one-handed *týr* named Týr has led to confusion already in the days of Snorri as his misunderstanding of *týr* as a proper noun in divine kennings or appellations like *Sigtýr*, *Hangatýr* or *Farmatýr* = Óðinn demonstrates. See *Skáldskaparmál* 1 in Faulkes I 1998:5. On the construction of such divine kennings see Düwel 1978:332-345, in particular 335-336.

⁷ In st. 3, a variant reading gives sing. dat. *tívi* instead of pl. dat. *tívum*, in which case Óðinn is the most obvious referent, and this reading seems equally apposite if not preferable.

[4]
 Né þat máttu
 mærir tívar
 oc ginregin
 of geta hvergi,
 unz af trygðom
 Týr Hlórriða
 ástráð mikit
 einom sagði:

[5]
 ‘Býr fyr austan
 Élivága
 hundvíss Hymir,
 at himins enda;
 á minn faðir,
 móðugr, ketil,
 rúmbrugðinn hver,
 rastar díúpan.’

[6]
 ‘Veiztu, ef þiggiom
 þann lögveili?’
 ‘Ef, vinr, vélar
 við gorvum til.’⁸

The two then set off east to giant-land until they come to a certain Egill, who takes into keeping the goats that draw Þórr’s chariot (st. 7). Þórr and his friend then proceed to the hall of Hymir, where Hymir’s wife welcomes them and refers to Þórr’s companion as *sonr* ‘son’ and *áttniðr jötna* ‘kinsmen of giants’. Þórr is so voracious that Hymir wants them to go fishing the following day. They do so, but apparently without Þórr’s companion, and it is then that Þórr famously catches the world serpent Miðgarðsormr, which forms the central

⁸ Neckel and Kuhn 1983 I:88-89. ‘Nor could/ the glorious gods,/ the mighty powers,/ acquire it [i.e. a sufficiently big cauldron] anywhere,/ until out of good faith/ Týr gave Hlórriði [= Þórr] alone/ great friendly advice: [5] „To the east/ of Élivágar/ lives the very wise Hymir,/ at the end of heaven./ My fierce father/ owns a cauldron,/ a vast kettle,/ a mile deep.“ [6] „Do you know if we can get/ that ale-brewer?‘/ „If, my friend,/ we resort to cunning.“’

episode of the poem (sts. 16-27). Upon their return, Hymir tests Þórr's strength by having him try to break his goblet. Þórr fails, but Hymir's wife then advises him to break the goblet on Hymir's head. This works, and the giant relinquishes the cauldron (sts. 28-34). Þórr manages to lift the cauldron, and he then heads home with it, but Hymir and a horde of giants pursue him, upon which Þórr wields his hammer and slays them all (sts. 35-6). We are then told that one of Þórr's goats is lame, and its lameness is imputed to the *lævisi* 'mischievous' Loki (st. 37), but Þórr nevertheless returns home with the cauldron for Ægir's feast (st. 39).

4

Traditions about Þórr's visit to Hymir did obviously vary. Immediately following Þórr's humiliating visit to Útgarða-Loki in *Snorra Edda* (*Gylfaginning* 48), Snorri recounts Þórr's catching the world serpent on a fishing expedition with Hymir. According to Snorri, Þórr explicitly travels *alone* to Hymir and *without* his chariot and goats: 'Þórr leiðrétti þessa ferðina er nú var frá sagt, ok dvalðisk ekki lengi heima áðr hann bjósk svá skyndiliga til ferðarinnar at hann hafði eigi reið ok eigi hafrana ok ekki fõruneyti. Gekkk hann út of Miðgarð svá sem ungr drengr, ok kom einn aptan at kveldi til jötuns nokkurs; sá er Hymir nefndr.'⁹ No cauldron appears in Snorri's account, and Hymir is indeed dispatched out at sea.

Hymiskviða provides a variant tradition in which Þórr *had* a travel companion on his journey to Hymir, and it would be understandable had Loki assumed this function since he accompanies Þórr on other adventures in giantland (see below). It has in fact been suggested that Loki was originally Þórr's travel companion in *Hymiskviða*, but why the one-handed Týr should have replaced Loki in a role that was conventionally Loki's is not easy to perceive; some commentators have noted here the possible involvement of the common noun *týr*, but this interpretation has not been argued in any detail.¹⁰

⁹ Faulkes 1988:44. 'Þórr got redress for this journey that has just been related and did not stay at home long before setting out on a journey in such haste that he had with him no chariot and no goats and no company. He went out of Miðgarðr in the guise of a young boy, and arrived one evening at nightfall at a certain giant's; he is named Hymir.'

¹⁰ See the secondary literature mentioned in von See et al. 1997:284. One might add comments in Ólafur Briem I 1985:211; Larrington 1996:78, 273 and 275; and Gísli Sigurðsson 1998: 109.

The injury of Þórr's goat is especially problematic. After a brief description of how Þórr slew Hymir and the giants who pursued him, we are told of Loki crippling the draught goat, and the poem indicates that the episode is well known:

[37]
 Fóroð lengi,
 áðr liggja nam
 hafr Hlórriða
 hálfdauðr fyrir;
 var scirr scøculs
 scaccr á banni,
 enn því inn lævísi
 Loki um olli.¹¹

[38]
 Enn ér heyrt hafið
 — hverr kann um þat
 goðmálugra
 gørr at scília —,
 hver af hraunbúa
 hann laun um fecc,
 er hann bæði galt
 born sín fyrir.¹²

The last two lines are thought to refer to an event described in *Snorra Edda* (*Gylfaginning* 44) in connection with Þórr's journey east to the giant Útgarda-Loki. Loki accompanies Þórr on this adventure and they spend the night at a farm. Þórr slaughters and cooks his goats in the evening, and the farmer's son Þjálfi splits a thighbone to get at the marrow. When Þórr revives his goats the next day, he discovers that one of them is lame, and this upsets him. To make

¹¹ Neckel and Kuhn I:95. 'They had not gone far/ before the goat of Hlórriði [= Þórr]/ fell down/ half-dead in front of them./ The draught-beast/ was bent in its ?bone./ and this the mischievous/ Loki had caused.' The precise meaning of lines 5-6 is highly problematic. See von See et al. 1997:353-356.

¹² Neckel and Kuhn I:95. The translation in Larrington 1996:83 runs as follows: 'But you have heard this already – anyone wiser about the gods/ may tell it more clearly –/ how he got recompense from the dweller of the lava,/ how he paid for it with both his children.'

amends, the farmer offers Þórr both his children, Þjálfí and Rǫskva, and Þórr leaves his goats for safekeeping with this unnamed farmer while he, Þjálfí, Rǫskva and Loki carry on eastwards to the hall of Útgarða-Loki. It seems certain that the last two lines of *Hymiskviða* 38 refer to the children offered to Þórr, and it is usually assumed that the *hraunbúi* 'rock-dweller' (= giant) of *Hymiskviða* 38 is the farmer and goat-keeper of *Gylfaginning* 44, who is accordingly identified with the goat-keeper Egill in *Hymiskviða* 7.¹³

Snorri imputes the goat's lameness to Þjálfí, not Loki, and Þórr and Loki are not traveling to or from Hymir in his account as they head east to Útgarða-Loki. And yet *Loki* is Þórr's companion when: 1) Þórr visits the goat-keeper; 2) the goat suffers an injury; 3) Þórr receives two children as reparation for the injury of the goat; and 4) Þórr is on one of his visits east to giant-land. It is conceivable that Þórr's goats did not figure originally in the cauldron-adventure of *Hymiskviða*, but it is at all events difficult to see how they could have entered the narrative and appear there as they do *without* Loki being Þórr's travel companion.

5

Now if the word *týr* in *Hymiskviða* 4 is originally intended as the common noun meaning 'god', then Loki seems an apposite referent for a number of reasons:

Firstly, one might recall that Loki is called *týr* in *Haustlǫng* 8, and Loki was certainly counted among the *tívar*.

Secondly, though he was usually counted among the gods, Loki was *the son of a giant*. His father is given the descriptive name *Fárbauti* 'Anger (or Evil)-striker' in a few sources,¹⁴ but of him we know only that he was imagined to be a giant (as his name indicates) and the husband of the otherwise unknown Laufey or Nál, Loki's mother. Loki's father might of course have possessed more than one name like many other mythological figures, including

¹³ For further discussion see von See et al. 1997:290-291 and 359.

¹⁴ Loki is referred to as the son of *Fárbauti*, *Fárbauta mögr*, in *Haustlǫng* 5 and *Húsdrápa* 2. In *Gylfaginning* 33, Snorri calls Loki *sonr Fárbauta jǫtuns*, and he also calls him *sonr Fárbauta* in *Skáldskaparmál* 16. This may simply be based on the aforementioned stanzas in *Haustlǫng* and *Húsdrápa*, which are cited in *Snorra Edda*. Loki's father is named *Fárbauti* also in *Sǫrla þáttur*, which is preserved in the late 14th-century *Flateyjarbók*, where the gods are euhemerized and *Fárbauti* is called both a *maðr* and *karl*.

Loki's mother and Loki himself (who was also named Loptr and apparently Hveðrungr as well), and the obscurity of Loki's father could have facilitated identification with Hymir (whose wife is notably unnamed). The possibility that *týr* refers to Loki in *Hymiskviða* 4 might even help explain why Loki is said to injure the goat *after* Þórr has slain Hymir – Hymir is the father of Þórr's companion, and so the injury of the goat may have been construed as retributive.

Thirdly, since the *týr* or *Týr* of *Hymiskviða* 4 suggests to Þórr that they should resort to *vélar* 'cunning' or 'tricks' in order to obtain the cauldron, it may be significant that the *lævísi* 'mischievous' Loki is certainly a god notorious for his *vélar* and called *vélandi goðanna* 'tricker of the gods' in *Skáldskaparmál* 16. Loki's cunning or trickery is moreover central to his conventional role in obtaining objects of great value to the gods (such as Þórr's hammer Mjöllnir).¹⁵

Fourthly, Loki is Þórr's travel companion on other visits to giant-land, namely to Útgarða-Loki (*Gylfaginning* 44-47), Geirröðr (*Skáldskaparmál* 18) and Þrymr (*Prymskviða*), and so this was clearly a conventional role for Loki.

Fifthly, in addition to his role as Þórr's travel companion, Loki's friendship with Þórr is expressed in the Loki-kenning *Þórs of rúni* 'Þórr's confidant (or sharer of secrets)' in *Haustlǫng* 8, where Loki is also called *týr*, and so the *týr* or *Týr* of *Hymiskviða* 4 appears to have a similar relationship with Þórr: he reveals to his *vinr* or 'friend' Þórr – and to Þórr alone or *einom* – *af tryggðom* 'out of good faith (or fidelity)' *ástráð mikit* 'much loving (or kind or friendly) advice'.

Finally, Loki does in fact figure in *Hymiskviða*, and it is difficult to see why he appears there as he does in connection with Þórr's goats unless he was supposed to have accompanied Þórr to Hymir (as argued above). It may also be recalled in this connection that Hymir lives far from the gods *at himins enda* 'at the end of heaven' – for why should Loki be in the vicinity of Hymir's home at this juncture if he had not accompanied Þórr to Hymir?

¹⁵ It may also be noted that in his description of Loki's wily nature in *Gylfaginning* 33, Snorri employs the words *vélar* as well as *vélraði* 'trickery'.

6

Þórr's lifting of the cauldron in *Hymiskviða* 34 is evidently conceived as yet another test of his celebrated strength. It is only after Þórr has succeeded in breaking the goblet on Hymir's head that Hymir relinquishes his cauldron if the visitors are able to remove it from his hall:

[32]
 'Mörg veit ec mæti
 mér gengin frá,
 er ec kálki sé
 ýr kníám hrundit.'
 Karl orð um qvað:
 'knácat ec segia
 apr ævagi,
 þú ert, ǫlðr, of heitt.

[33]
 Þat er til kostar,
 ef koma mættið
 út ór óro
 ǫlkiól hofi.'
 Týr leitaði
 tysvar hræra,
 stóð at hváro
 hverr kyrir fyrir.

[34]
 Faðir Móða
 fecc á þremi,
 oc í gegnom steig
 gólf niðr í sal;
 hóf sér á hǫfuð up
 hver Sifiar verr,
 enn á hælom
 hringar scullo.¹⁶

¹⁶ Neckel and Kuhn, ed., *Edda* I:94. [32] '„Much treasure I know/ I have lost/ when I see the goblet/ broken on my lap.“/ The old man added:/ „Never again/ can I say/ ‘ale, you are

Since Týr's lack of one hand was his primary distinction, one is bound to question if the poet was thinking here of the *one-handed* Týr. Why should he — and not the mighty Þórr — try *first* to lift the cauldron? And why should he fail not once but *twice* to do so? It appears to accord better with narrative custom that the same protagonist make not one or two but *three* attempts at some great difficulty, and it seems in any case less common that someone (crippled or not), tries first and fails twice and is then replaced by another protagonist for the third attempt. (Or are we to postulate that Týr has not lost his hand at this point, but that he then (once Þórr has slain his father and captured the cauldron) attends Ægir's feast as described in *Lokasenna* and is by that time one-handed?) Perhaps one might here again think that the actual referent of *týr* is Loki, but then Hymir has throughout been testing the strength of Þórr and not his companion.

Not only is it awkward to think here of the one-handed Týr struggling with Hymir's cauldron before (and in the presence of) his mighty friend Þórr, but the appellative sense is entirely fitting in the context. If *týr* = Þórr in stanza 33, then Þórr makes three attempts and finally succeeds — and the notion of two failed attempts is an obvious reason to use *týr* (= Þórr) to alliterate with *tysvar* 'twice'.¹⁷ Þórr is, to be sure, a *týr* like Loki, and one recalls that essential alliteration falls also on *týr* in stanza 4: *unz af trygðom/ Týr Hlórriða . . .*

7

To conclude: *Hymiskviða* employs the common noun *týr* twice in the plural, in stanzas 1 (*valtívar*) and 4 (*mærir tívar*). The same word occurs *only twice* in the singular, in stanzas 4 and 33, where it is assumed to be a proper noun, but the word is primarily a poetic term meaning 'god' in Old Norse literature and considerations of alliteration might very well have determined its use in both stanzas. The appellative sense in both cases yields less nonsense and more

brewed'. [33] It's your choice/ if you can take/ the ale-ship/ from our home. 'Týr attempted/ twice to move it,/ but the cauldron nevertheless/ stood still. [34] Móði's father [= Þórr]/ grasped it by the rim/ and kicked it all the way down/ across the floor in the hall./ He heaved the cauldron up/ — husband of Sif [= Þórr] — on to his head/ and against his heels/ the chain-hoops clanked.' St. 34 is translated in light of Dronke 2003:58.

¹⁷ Given that there are three attempts made to lift the cauldron, it may seem tempting to posit that *þremi* (dat. of *þrómur* 'rim' or 'edge') stems from the dat. *þrim* or *þrimur* 'three' in some earlier form of the stanza or source on which the poet was building.

sense than the proper noun Týr, and I propose *týr* = Loki in stanza 4 and *týr* = Þórr (or Loki, perhaps) in stanza 33, which means that the one-handed Týr plays no part in *Hymiskviða*.¹⁸

BIBLIOGRAPHY

- Dronke, Ursula. 2003. Six Notes on the Interpretation of *Hymiskviða*. *Gripla* 14:47-60.
- Düwel, Klaus. 1978. Zur religionsgeschichtlichen Deutung der germanischen Götterbezeichnungen auf der Grundlage des nordgermanischen Wortschatzes. *The Nordic Languages and Modern Linguistics* III:332-45. Ed. J. Weinstock. Austin.
- Faulkes, Anthony (ed.). 1988. *Snorri Sturluson, Edda. Prologue and Gylfaginning*. The Viking Society, London.
- Faulkes, Anthony (ed.). 1998. *Snorri Sturluson, Edda. Skáldskaparmál I*. The Viking Society, London.
- Finnur Jónsson (ed.). 1908. *Den norsk-islandske skjaldedigtning*, I A, I B. Copenhagen.
- Gísli Sigurðsson (ed.). 1998. *Eddukvæði*. Mál og menning, Reykjavík.
- Hopkins, Grace Sturtevant. 1932. *Indo-European *deiws and Related Words*. Philadelphia.
- Larrington, Carolyne (transl.). 1996. *The Poetic Edda*. Oxford University Press. Oxford.
- North, Richard (ed.). 1997. *The Haustlǫng of Þjóðólfr of Hvinir*. Middlesex.
- Neckel, Gustav (ed.). 1983. *Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern I: Text* (Rev. H. Kuhn, 5th ed.). Carl Winter, Heidelberg.
- Ólafur Briem (ed.). 1985. *Eddukvæði I*. Iðunn, Reykjavík.
- von See, Klaus, and B. La Farge, E. Picard, I. Priebe and K. Schulz (eds.). 1997. *Kommentar zu den Liedern der Edda II. Götterlieder*. Carl Winter, Heidelberg.
- Seebold, Elmar. 1991. Der Himmel, der Tag und die Götter bei den Indogermanen. *Historische Sprachforschung* 104:29-45.

¹⁸ I would like to thank Dr. Douglas A. Brotchie, Reynir Þór Eggertsson cand. mag. and Bergsveinn Birgisson cand. mag. for helpful comments.

EFNISÁGRIP

Grein þessi fjallar um hvernig skilja beri *týr* í Hymiskviðu 4 og 33. Orðið er þar álitid sérnafn, enda hefur lágstafaða t-i handritanna verið breytt í hástaf samkvæmt því í útgáfum. ‘týr’ sá sem kallar Hymi föður sinn í 4.-5. erindi og sem síðar gerist förunautur Þórs er því talinn vera hinn einhendi áss og bardagaguð er nefnist Týr í Snorra Eddu og Lokasenu og hið sama á við ‘tý’ þann sem reynir tvisvar að lyfta katli Hymis í 33. erindi áður en Þór tekst að gera svo. Í greininni er bent á ýmis vandkvæði á þessum skilningi orðsins ‘týr’ og leidd eru að því rök að ‘týr’ í hinni vanalegu og upphaflegu merkingu ‘goð, áss’ eigi miklu betur við í báðum erindum, en fleirtölumyndin *tívar* er raunar notuð um goðin eða æsi almennt í 1. og 4. erindi kviðunnar eins og víða í eddukvæðum. Niðurstaðan er sú að *týr* sé einungis notað sem samnafn í kviðunni og að eintölumyndin eigi við Loka í 4. erindi og Þór (eða Loka) í 33. erindi.

Marteinn H. Sigurðsson
Laugavegi 83
101 Reykjavík

Á MÖRKUM TVEGGJA TÍMA

*Kaþólskt kvæðahandrit með hendi siðbótarmanns,
Gísla biskups Jónssonar*

1

SEXTÁNDA öldin er sér á parti í íslenskri sögu. Öldin klofnar í tvennt við siðaskiptin sem höfðu í för með sér uppstokkun í félagslegu, menningarlegu og trúarlegu tilliti. Aftaka Jóns Arasonar og sona hans í Skálholti sjöunda nóvember árið 1550 markar allt í senn endalok kaþólsks siðar í landinu og upptakt nýs tíma. En hve afgerandi þáttaskil urðu strax um miðja öldina, – hvaða vísbendingar um breytt menningarástand eða hugarfar þjóðarinnar má lesa úr kvæðum, sögum og handritum sem sextánda aldar fólk skildi eftir sig? Margir lifðu svo sannarlega tímana tvenna, fæddust að kvöldi pápískunnar og hrifust síðan af kraftmikilli uppreisn lúterskra hugsjónarmanna; vöndust kaþólskum helgisiðum og trúarkveðskap í bernsku en gengu síðan upplitsdjarfir á hönd nýjum kennisetningum. Hve skýr voru skilin á milli hins gamla og nýja í vitund þeirra? Einn þessara tímamótamanna var Gísli Jónsson, fæddur í kaþólskum sið árið 1513 en dáinn á lúterskum biskupsstóli í Skálholti árið 1587; sjötíu og fjögur árin skiptast hnífjafnt á milli tímans fyrir og eftir hið táknræna ártal 1550.

Ævi Gísla er vitaskuld ekki dæmigerð fyrir lífshlaup Íslendinga á sextánda öld. Hann var í hópi forréttindamanna á sínum tíma, naut menntunar bæði heima og erlendis, og gegndi hæstu tignarstöðu landsins um þrjátíu ára skeið. Eftir Gísla liggja ritverk sem gefa innsýn í hugarheim hans og áhugasvið, og meðal þeirra er kvæðahandritið AM 622 4to, stundum kallað Hólmsbók. Handritið geymir m.a. kaþólskar drápur. Kaþólskur trúarkveðskapur hefur víða geymt í uppskriftum frá sextánda öld, í handritum sem sett voru saman á fyrri og seinni hluta aldarinnar, og sumt af því er prentað í Vísnaþók Guðbrands Þorlákssonar á Hólum árið 1612. Það er umhugsunarefni hvort einhverju skipti að sá skrifari sem skrifaði upp slík kvæði, og viðtakendur þeirra, hafi sagt skilið við hinn kaþólska sið, og þar með þann trúarlega heim sem

kvæðin hrærðust upphaflega í, eða hvort samfélag sextándu aldar hafi einfaldlega umborið gamlan arf kaþólskunnar umyrðalaust og notið áfram orðsnilldar og listfengis gömlu skáldanna. Kvæðabók Gísla Jónssonar biskups er vel til þess fallin að leita svara við þessum áleitnu spurningum.

2

Handritið AM 622 4to er í litlu fjórðungsbroti. Umfang þess er 17 cm x 13,6 cm, en sum blöð eru skorin smærri. Handritið er nú níutíu blöð, en síðustu blöðin og nokkur blöð innan úr vantar. Níu kver geyma átta blöð, en tvö sex (og vantar þrjú blöð úr tveimur) og að auki er eitt tvinn. Sex blöð eru nú varðveitt stök. Sama hönd er á allri bókinni að undanskildum nokkrum viðbótum frá sautjándu öld. Höndin er snyrtileg og jöfn sem bendir til að skrifarinn hafi kunnað vel til verka. Regluleg uppsetning erinda, upphafsstafir, sumir fagurlega skreyttir og litríkir, og nótnaskrift gefa til kynna að handritið hafi verið skrifað þar sem bókagerð var þroskuð og rótgróin. Uppsetning erinda á síðum er hins vegar rýmri og ólík því sem er í öðrum þekktum kvæðabókum frá sextándu öld, svo sem í AM 713 4to og AM 604 4to, þar sem skrifað er út hverja línu eins og alþekkt var í miðaldahandritum. Handritið dregur því fremur dóm af prentuðum bókum en eldri handritum og er sú samlíking ekki úr lausu lofti gripin eins og komið verður að hér á eftir.

Ferill handritsins er kunnur, bæði af athugasemdum Árna Magnússonar á miðum sem bundnir eru fremst í skinnbókinni og af upplýsingum úr bókinni sjálfri. Árni Magnússon nóterar á blaði sem bundið er fremst í bókina að hann hafi fengið handritið frá Þórði Péturssyni á Hólmi og bætir við: 'eg trui til eignar'. Af þeim sökum er handritið stundum nefnt Hólmsbók. Síðan segir Árni að bókina hafi 'til forna', eins og hann orðar það, 'att heima á Sudur Reyki-um í Mosfellssveit', en vafalaust byggði hann þá þekkingu á athugasemd neðst á bl. 22 v í handritinu.

Það er sjaldgæft, ef ekki einsdæmi, að nafn skrifara sé ritað fremst í íslenskt handrit frá síðari hluta miðalda eins og er í þessu tilviki. Skrifitin á fremsta blaði bókarinnar er nú mjög óskýr og ekki mögulegt að greina letrið með neinni vissu. Uppskrift Árna Magnússonar á þeirri síðu bókarinnar hefur verið tekin gild enda má vera að þá hafi verið auðveldara að greina stafina en nú. Á fremsta blaði handritsins (1r) virðist hafa staðið:

Helga Gíslad saugd er
 a þessa bok . . . . .
 . . . faudr minum Gísla
 Jonsyne p. anno
 Domini 1549.

Hér kemur fram hver skrifaði og hver átti bókina. Ártalið bendir annaðhvort til ársins þegar handritið er skrifað eða gefið, og er það því örugglega ekki ritað síðar en árið 1549. Ekki er mögulegt að sannreyna hvort áletrunin á aðeins við fyrsta hluta handritsins eða bókina alla, eins og ég mun koma að síðar. Hönd Gísla er þekkt úr öðrum handritum (sjá hér að neðan) svo að enginn vafi leikur á því að hann hafi skrifað allt handritið. Helga var eldri dóttir skrifarans, Gísla Jónssonar prests og Kristínar Eyjólfsdóttur, konu hans, og Helga hefur verið barn að aldri þegar Gíslí ánafnaði henni bókina. Árið 1565 var Helga gefin Erasmusi Villadsen presti í Odda og á Breiðabólstað, en hann var um tíma *officialis* í Skálholti. Sonardóttir þeirra, Þórdís Bjarnadóttir, var gift Jóni Egilsyni biskupaannálaritara, skrásetjara aðalheimildarinnar um ævi Gísla og biskupsdóm.¹ Handritið hefur þó farið úr eigu þessa leggs, því að svo virðist sem yngri systir hennar Vilborg, kona Þorvarðs Þórólfssonar lögréttumanns, eða afkomendur hennar, hafi eignast handritið, en þau bjuggu á Syðri-Reykjum. Þórður Pétursson á Innra-Hólmi í Borgarfirði, sem fékk Árna handritið, var kvæntur Kristínu Ísleifsdóttur beinum afkomanda Vilborgar.

Börn Gísla hafa látið sér annt um handrit föður síns. Handritið varðveittist í kvenlegg ættarinnar og er það enn ein vísbendingin um að konur hafi lagt rækt við innlenda kvæðahefð og átt handrit.² Jarðeignir gengu fremur til sona en lausamunir til dætra, þ.á.m. handrit. Sá áhugi á sönglist sem fram kemur í fyrsta hluta handritsins virðist einnig hafa erfst til dætranna. Jón Grunnvíkingur hefur þá vitneskju eftir Árna Magnússoni að Vilborg dóttir Gísla 'kenndi piltum söng og hélt svo sem skóla' (Páll Eggert Ólason 1926:10). Ekki er vitað um heimild Árna, en hún kann að vera fengin úr munnlegri geymd. Nótturnar í AM 622 4to voru því hugsanlega notaðar við kennslu Vilborgar.

¹ Sjá *Biskupaannála* Jóns Egilssonar. Sjá einnig umfjöllun Jóns Halldórssonar um Gísla Jónsson í *Biskupasögum* sínum:114–156.

² Margrét Eggertsdóttir hefur ritað um bókaeign kvenna á sautjándu og átjándu öld, sjá Margrét Eggertsdóttir 1996.

3

Gísli Jónsson var fæddur í Hraungerði í Flóa líklega árið 1513, sonur síra Jóns Gíslasonar og Vilborgar Þórðardóttur. Ekkert er vitað um framættir hans. Móðir hans dó þegar hann var ungur drengur og var hann þá sendur í föstur að Úlfjótsvatni og síðan til Alexíusar Pálssonar prests á Þingvöllum, er var síðasti ábóti í Viktorínaklaustrinu í Viðey. Gísli ólst upp í kaþólskum sið og menntun hans virðist hafa verið sniðin að starfi innan kirkjunnar. Gísli gekk í skóla í Skálholti í tíð Ögmundar Pálssonar biskups og varð seinna kirkjuprestur í Skálholti, líklega eftir að hafa stundað nám erlendis. Hann kunni t.a.m. þýsku vel svo hugsanlegt er að hann hafi gengið í skóla í Þýskalandi og jafnvel kynnst þar kenningum Lúters.³ Í Skálholti var hann samtíða Oddi Gottskálkssyni og Gissuri Einarssyni, og deildi með þeim áhuga á róttækum trúarhugmyndum sem þá gengu ljósum logum í Evrópu. Ekki er þess getið nákvæmlega hvenær Gísli snerist til lútersku en árið 1546 var hann skipaður prestur í einu arðsamasta brauði landsins í Selárdal í Arnarfirði og þar var hann í tólf ár, eða þar til hann var vígður biskup í Skálholti árið 1558. Gísli sat á biskupsstóli í þrjátíu ár og reyndist áhrifamikill kirkjuleiðtogi á fyrstu áratugum siðbreytingarinnar.⁴

Gísli kvæntist Kristínu Eyjólfsdóttur, dóttur Helgu, systur Björns Þorleifssonar á Reykhólum, og Eyjólfssókolls Eyjólfssonar í Haga á Barðaströnd. Kristín var stóráttuð kona og eðalborin. Ættmenn hennar á Reykhólum, eins og Björn móðurbróðir hennar, voru þekktir af bókagerð (Marianne Kalinke 1996:78–124; Stefán Karlsson 1970:138–139). Gísli kynntist tilvonandi konu sinni í Skálholti þegar hann var kirkjuprestur. Kristín kom í Skálholt er bróðir hennar Oddur var yfirbryti á staðnum. Hún hafði þá þegar gerst sek um sífjaspell, ef svo má að orði komast, því að Gísli bróðir hennar hafði meðgengið blóðskömm með henni og systur hennar Þórdísi; hafði Kristín eignast dóttur með bróður sínum. Þau þrjú leituðu hælís hjá Ögmundi biskupi sem var ekki aðeins hæstráðandi í siðferðilegum málum á landinu heldur einnig í vinfengi við fjölskylduna. Sums staðar er látið að því liggja að um skyldleika með þeim

³ Skáldskaparlist Gísla sést ekki af þýðingum hans úr þýsku í *Sálmakverinu* 1558 en honum var líklega fremur umhugað um að þýða rétt en með skáldlegri innlifun, sjá Kristján Valur Ingólfsson 2003:154: 'Það sem ræður ferðinni er tilraun til að koma hugsun þeirra og innihaldi yfir hafið og láta kenninguna vera ráðandi en ekki bragfræðilegar reglur eða söngfræðilegar'.

⁴ Sjá umfjöllun um Gísli Jónsson, Helgi Þorláksson 2003.

hafi verið að ræða er legið hafi um föðurætt Kristínar, Hagaættina, sem einnig var valdamikil á fyrri hluta sextánda aldar (Einar Bjarnason 1969:59–60, 301). Langafi Kristínar, Magnús Eyjólfsson, var biskup í Skálholti á síðari hluta fimmtánda aldar.

Í *Biskupaannálum* Jóns Egilssonar segir að Gísli hafi þegar fellt ástarhug til Kristínar en meinbugir voru greinilegir á ráðahagnum sökum sífjaspells-málanna (*Biskupa-annálar* Jóns Egilssonar: 134). Þau Kristín gengu þó í hjónaband og fluttust vestur á heimaslóðir hennar árið 1546, en bróðir hennar Magnús Eyjólfsson sem verið hafði prestur í Selárdal vék fyrir Gísla og flutti heim í Haga á Barðaströnd svo að mágur hans fengi embættið. Gísli gerðist strax atkvæðamikill baráttumaður mót kaþólskum sið enda voru Skálholtsbiskupar þá lúterskir: Gissur Einarsson (1542–1549) og síðar Marteinn Einarsson (1549–1557). Snemma árs 1550 bannfærði Jón Hólabiskup Gísla sökum villutrúar og vanhelgi við heilaga Maríu. Bannsbréf Jóns hefur varðveist í uppskrift Grunnavíkur-Jóns eftir afskrift með hendi Árna Magnússonar.⁵ Svo segir í íslenskri þýðingu á bréfinu (líklega eftir Odd Stefánsson sonarson Gísla, d. 1641):

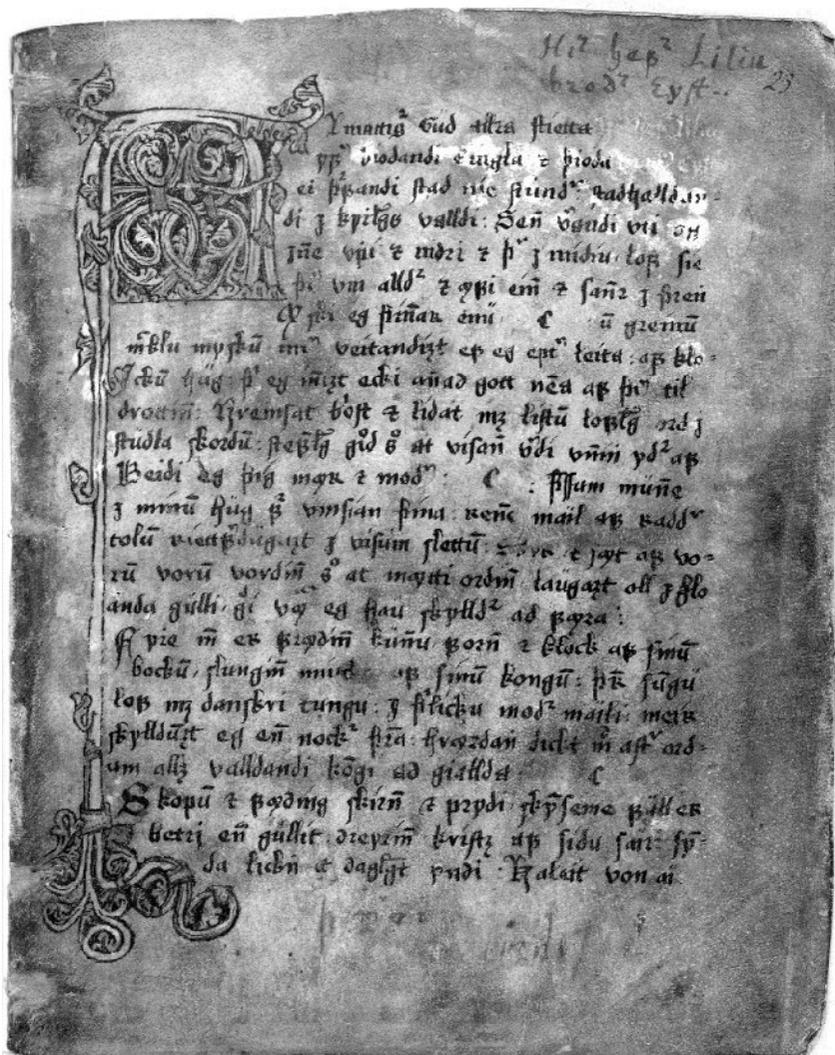
J fyrstu. ad þu hefur þorad og dirfst ad koma upp med soddan gudlaustun og okvæde. ad sæl guds moder og heilaug jomfru Maria kraptadi ecke meir enn aunnur obreit ambatt. og þeir yrde djöfulsens þræl-ar. sem tryde ad hun munde bidia fyrer kristnum monnum. Nalægiast þeim. og arna þeim nockurar hialpar.

J annare grein hefur þu talad þessa laganna minkun og nidurþrycking a almennelegre prestastefnu i sialfre Skalhollts Domkirkiu. ad þu villder alldrei hallda romversk laug. nie hlydne veita þeim Biskupe. sem bære mitur. edur være munkur.

J þridia máta hefur þu kiennt og framflutt kristnum monnum ranga tru (*DI XI*: 744–745).

Uppreisn Gísla gegn rómverskum lögum kirkjunnar var öðru yfirvaldi þó greinilega þóknanleg. Í konungsbréfi dagsettu 27. janúar sama ár hvetur Danakóngur klerka í Hólabiskupsdómi til að velja sér annan biskup í stað Jóns Arasonar og nefnir að Gísli sé góður kostur (*DI XI*:748–9). Ári síðar meðtók Kristín Eyjólfsdóttir frá Haga uppreisnarbréf frá Kristjáni þriðja sem gaf henni

⁵ Sjá athugasemdir við bréfið, *DI XI*: 743.

Mynd 1. AM 622 4to: Upphaf annars hluta handritsins (bl. 12r), upphafsferindi Lilju.

leyfi til að ganga í ærlegt hjónaband ‘maa blivvue erlig giiffit’ (*DI XII:241*). Premur árum síðar gerðu þau Gísli með sér kaupmála (*DI XIV:699*). Gísli giftist öðru sinni Þórdísi Jónsdóttur, líklega að Kristínu látinni.

Gísli kom mjög við bókagerð á sinni tíð, ekki síst í krafti biskupsembættis síns.⁶ Hann var jafnt viðriðinn ritun handrita á pappír og skinn, og prentun bóka. Hann fylgdist greinilega með nýjustu hræringum í miðlun upplýsinga á sinni tíð. Hann prentar guðsorðarit í opinberum tilgangi til að breiða út boðskap hinnar ungu lútersku kirkju, en skrifar bækur á bókfell eða pappír fyrir sjálfan sig. Handrit með hendi hans tengjast þó ætíð lúterskri uppfræðslu nema ef vera skyldi handritið AM 622 4to sem varðveitir líklega elstu texta frá hendi hans. Skinnhandritin eru AM 617 4to, sem geymir þýðingar úr Ritningunni, og AM 622 4to. Hönd hans er einnig að finna á brotinu Sth perg fol nr 12 III. Tvö pappírshandrit hafa verið tengd nafni Gísla: NKS 138 4to sem geymir handbók presta og virðist að langmestu leyti rituð af Gísla á síðustu ævírum hans,⁷ og pappírshandrit í arkarbroti nefnt í bókalista Hendersons 1818 og geymir brot á þýðingu úr Biblíunni. Ekki er fullvíst að Gísli hafi skrifað síðarnefnda handritið.⁸ Auk þess má nefna margslungna bókagerð á biskupstíð hans, s.s. fjölda vísitásiubóka og máldaga sem varðveist hafa til þessa dags.

Gísli réð ekki yfir prentsmiðju í Skálholti en hann var útgefandi þriggja bóka sem prentaðar voru 1557–1558 hjá Hans Vingaard í Kaupmannahöfn, veturinn er hann dvaldist í Danmörku vegna biskupsvígslu sinnar. Þær bækur voru nauðsynlegar fyrir biskupinn við opinbera lúterska uppfræðslu: *Sálmakver* 1558, *Historia Pinunnar og vpprisu Drottins vors Jesu Christi* 1558 og *Margaritha Theologica* á norrænu 1558. Deilt er um hvort hið síðastnefnda sé verk Odds Gottskálkssonar en Gísli ritar nafn sitt undir innganginn: *Gilbert Jonsson* (Westergård-Nielsen 1957:66). *Sálmakverið* er aðeins varðveitt í einu eintaki í Konungsbókhöðunni í Kaupmannahöfn. Hinar bækurnar tvær eru aðeins til í örfáum eintökum. Þekkt er að prentaðar bækur og handrit gegndu ólíkum félagslegum hlutverkum á siðskiptaöld (sjá t.d. Marotti 1995). Prentbækurnar sýna aðeins eina hlið á embættismanninum, sem hafði opinberum trúarskyld-

⁶ Um biskupsdóm Gísla Jónssonar, sjá Helgi Þorláksson 2003:112–18, og Vilborg Auður Ísleifsdóttir 1997:162–165, og víðar.

⁷ Arngrímur Jónsson 1992:56–192 og er vísað til umfjöllunar hans þar.

⁸ Christian Westergård-Nielsen rekur starf Gísla að þýðingum á ritum Biblíunnar og er vísað til umfjöllunar hans, 1957:62–74. Hann telur ekki fullvíst að Henderson handritið sé með hendi Gísla. Robert Cook hefur fjallað um brotið AM 696 XI 4to og telur hugsanlegt að Gísli sé þýðandi þess texta, en ekki skrifarinn, Cook 1979:249–50.

um að gegna, en handritin þá hlið sem sneri inn á við, einkalífið en einnig fræði hans og verklag. Kristján Valur Ingólfsson hefur rakið hvernig *Sálmakverið* endurspeglar lúterska messu og Gísli hafi með prentun bókarinnar uppfyllt skyldu sína sem biskup. Handritið NKS 138 4to sem Gísli ritar með eigin hendi sýnir hins vegar að honum var mjög hugleikin hin kaþólska tíðagjörð á síðari hluta ævi sinnar – sem er óvenjulegt þegar lúterskur siðbótarbiskup á í hlut.⁹

4

Athugun á AM 622 4to sýnir að handritið var ekki ritað í einu lagi í öndverðu eða hugsað upphaflega sem ein bók. Handritinu má skipta í þrjá hluta. Í fyrsta hlutanum eru ritaðir lagboðar með latneskum sálum frá kaþólskum tíma, auk lúterskra sálma sem borist hafa hratt til Íslands, eins og Marius Kristensen gerði grein fyrir þegar hann gaf út þennan hluta bókarinnar árið 1937 (Kristensen 1937:xviii–xx).

Kver; bl.I¹⁻⁸; bl. 1–8:II¹; bl. 9:III¹; bl. 10:IV¹; bl. 11:**Efni**

Sálmar og nótnaskrift.

Sálmar og nótnaskrift.

Sálmar og nótnaskrift.

Sálmar og nótnaskrift.

Eins og Marius Kristensen hefur fjallað rækilega um er hér um kaþólskt efni að ræða að langstærstum hluta, en einnig efni úr dönsku og sænsku. Ein merkasta vísbending um hvenær Gísli skrifaði þennan part er að danskur sálmur sem prentaður var í Kaupmannahöfn ekki seinna en 1547 er skrifaður í handrit Gísla tveimur árum síðar ef marka má ártalið á titilsíðunni. Siðbótarmennirnir fylgdust greinilega grannt með bókmenntastraumum í Danmörku. Þessi hluti handritsins virðist því ritaður þegar Gísli er í Selárdal. Hönd Gísla þrýtur á næstsíðustu blaðsíðu kversins en þá tekur við sautjándu aldar skrift.

Annar hluti handritsins geymir kaþólsk helgikvæði og er sá hluti ritaður í einni samfellu. Ekkert vantar á fyrsta kvæðið í fyrsta kverinu:

⁹ Arngrímur Jónsson:1992: 'Tíðagerð er ekki í þeim handbókum siðbótarmanna á Norðurlöndum, sem þekktar eru frá þessum tíma, svo að tíðasöngsefnið í handriti Gísla Jónssonar NKS 138 er einstætt í handbók á Norðurlöndum eftir siðbót'.

Kver; bl.

V¹⁻⁸; bl. 12–19
 VI¹⁻⁸; bl. 20–27

VII¹⁻⁸; bl. 28–35

VIII¹⁻⁸; (v. 4–5): bl. 36–41

IX¹⁻⁸ (v. 6); bl. 42–48

X¹; bl. 49

XI¹; bl. 50

XII¹; bl. 51

XIII¹⁻²; bl. 52–3

Efni

Lilja 1–87. Titill með annarri hendi.

Lilja 87 til enda (21^{r10}). *Milska* (21^{r11} með hendi skrifara, sem nefnir kvæðið *Milsku* og höfundinn Sigurð blinda).

Milska til enda (29^{r5}). *Rósa* (29^{r6})

Rósa til enda (39^{r2} eyða milli bl. 38–39). *Græðarinn lífs og landa* 39^{r3}.

Græðarinn til enda (45^{r22}). *Adamsóður* 45^{r23}–46^v (v.lok). Eyða milli 46 and 47. *Ellikvæði* 47^r upphaf skert) 48^r. *Píslargrátur* 48^v.

Píslargrátur.

Píslargrátur.

Píslargrátur.

Píslargrátur til enda (53^{v11}).

Þessi partur handritsins hefst með þremur glæsilegum hrynhendum: *Lilju*, sem er fyrst í þessu handriti kennd Eysteini ábóta, *Milsku* sem er raunar nefnd *Rósa* og sögð eftir Sigurð blind, en á við *Rósu* sem kemur þar á eftir. Gísli ritar jhs efst á hverri síðu svo langt sem *Lilja* nær sem sýnir sérstöðu kvæðisins á þessum tíma. Upphafsstafir þessara miklu helgikvæða um sköpun heimsins eru stílhreinir og sýna að borið hefur verið í handritið (sjá Mynd 1). Kunnáttumaður hefur komið að verkinu og má hugsa sér að handritið hafi verið lýst í Skálholti, annaðhvort áður en Gísli fór þaðan árið 1546 til að taka við embætti í Selárdal, eða eftir að hann varð biskup í Skálholti. Á hitt ber þó að líta að upphafsstafirnir eru ólíkir öðrum slíkum í handritum Gísla og því er allt eins líklegt að vestfirskur listamaður hafi lýst stafina. Bókagerð vestra var öflug einmitt á þeim tíma sem Gísli var í Selárdal. Skoða má til samanburðar annað handrit með hendi Gísla AM 617 4to (Mynd 2), þar sem upphafsstafir eru grænir og rauðir, en stíllinn ólíkur, líkari þeim sem er að finna í þriðja hluta AM 622 4to.

Þrjú kvæði undir nýrri háttum fylgja drápunum þremur: *Græðarinn lýðs og landa*, *Adamsóður* og *Ellikvæði* Jóns Hallssonar. Þau tvö síðastnefndu voru seinna prentuð í Vísnaabókinni 1612. Jón Helgason gaf út *Græðarann* í Íslenzkum miðaldakvæðum og af lesbrigðaskrá hans sést að ekki er mikill munur á gerðunum (Íslenzk miðaldakvæði II:180–181). *Ellikvæði* Jóns Hallssonar er aðeins varðveitt í handriti Gísla (upphaf skert, hefst í 3 erindi), og Vísnaabók-

inni. Nokkur munur er á megintexta kvæðisins á þessum bókum og ljóst að AM 622 4to liggur ekki til grundvallar hinni prentuðu gerð. Guðbrandur hefur því notað aðra uppskrift *Ellikvæðis* í sinni útgáfu. Veigamesti munurinn liggur í að 10. og 11. erindi skipta sætum og í Vísnaabókinni er bætt við einu erindi þar sem lausnarinn Jesús er ákallaður. Guðbrandur ritstýrði kaþólskum kvæðum í útgáfu sinni, eins og sést t.a.m. af *Lilju*, en óvenjulegt er að bætt sé við erindum sem sýna ljóslega að reynt er að fella hinn kaþólska kveðskap að nýjum sið.¹⁰

Öðrum hluta handritsins lýkur með hrynhendunni *Píslargráti*, sem er í sumum heimildum kennd Jóni biskupi Arasyni, og svo er í þessu handriti en með sautjándu aldar hendi.¹¹ Skrifarinn hefur lokið kvæðinu á miðri *verso* síðu, og skilið eftir eitt eða tvö auð blöð sem fyllt voru síðar. Mögulegt er að blöðin hafi átt að nota sem kápu fyrir fyrsta og annan hluta bókarinnar, og að þeir hlutar hafi í öndverðu myndað eina heild, þannig að titilsíðan umrædda eigi einnig við þennan hluta bókarinnar.

Kvæðin í öðrum hluta handritsins eru ekki um dýrlinga eða Maríu mey, jafnvel þó hún sé oft ákölluð, heldur er píslarsagan, syndafallið og efsti dómur í brennidepli. Kaþólsk helgikvæði um eilífðarmál kristinna manna lifðu góðu lífi í hinni evangelísku trúarskipun og voru tekin gild af kennimönnum lúterskunnar. Guðbrandur Þorláksson biskup fylgdi fordæmi Gísla og prentaði einmitt þesskonar kvæði í Vísnaabókinni 1612, s.s. *Lilju* Eysteins.

Þriðji hluti handritsins lýkur upp leyndardómi Gíslabókar og er nú fimm heil kver.

Kver; bl.

XIVa¹⁻⁸; bl. 54–61:

XVb¹⁻⁶; bl. 62–67:

XVIc¹⁻⁶; bl. 68–73:

XVIIId¹⁻⁸; bl. 74–81:

XVIII¹⁻⁸; bl. 82–89:

XIX¹; bl 89:

Efni

Gimsteinn.

Gimsteinn til enda (66^{v5}). *Maríuvísur* 66^{v6}.

Maríuvísur til enda (68^{v6}). *Michaelsflokkur* (68^{v7}–73^{v21}) *Nikulásdrápa* 73^{v22}.

Nikulásdrápa til enda (81^{v5}). Náð 81^{v6}.

Náð til enda (89^v).

Maríublóm.

¹⁰ Um útgáfu kveðskapar í Vísnaabókinni, sjá Kristján Eiríksson, Jón Torfason og Einar Sigurbjörnsson 2000.

¹¹ Sjá athugasemdir Jóns Helgasonar í útgáfu sinni á kvæðinu: Íslenzk miðaldakvæði I,2:189–190.

Fyrsta, fjórða og fimmta kver geyma 8 blöð, og annað og þriðja 6 blöð. Ekkert blað vantar, en síðasta blað handritsins (bl. 90) er stakt. Árni Magnússon fargaði þeim blöðum sem voru hér aftan við þegar handritið komst í eigu hans, þar sem skinnblöðin voru orðin fúin. Þar á meðal voru *Bodordávísur* og tvær heimsádeilur, önnur eftir Skáld-Svein, og hefur nafn hans aðeins varðveist í AM 622 4to, og hin sem hefst með orðunum *Maug er mannzens pina*. Eitt einkenni skrifarans Gísla Jónssonar er að greina frá höfundum kvæðanna sem stingur í stúf við venjur annarra samtímaskrifara. Minna má á að drótt-kvæðaskáldin eru mörg vel þekkt, en flest helgikvæði síðmiðalda eru varðveitt án þess að skáldið sé nafngreint og jafnvel þau sem eru nafngreind eru óþekkt að öðru leyti. Meðal undantekninga er Jón Arason en hans kvæði eru einmitt varðveitt í handritum frá siðskiptaöld og í handritum lúterskra manna. Í handriti Gísla kemur fram ríkur áhugi á að nafngreina skáld, og má hugsa sér tvennar ástæður: hann tekur ekki ábyrgð á kvæðunum með því að nefna tiltekið skáld eða að áhersla á greiningu kveðskapar eftir einstök skáld sé aftur að ná fótfestu. Það er engin tilviljun að einmitt um siðaskipti byrja listamenn að merkja verk sín en í kaþólskum sið varðveittust listaverk jafnan nafnlaus (Þóra Kristjánsdóttir 2005:11).

Þriðji hluti handritsins hefur að geyma kvæði eftir hið mikla skáld sextánda aldar, Hall prest Ögmundsson, sem var líklega frændi Kristínar Eyjólfsdóttur, konu Gísla biskups (Jón Þorkelsson 1888:315–21). Fyrsta kvæðið er *Gimsteinn*, sem er, eins og *Lilja*, áhrifamikil stefjadrápa um sköpun heimsins og syndafallið. Neðst á hverri síðu svo langt sem *Gimsteinn* nær eru latneskar tilvitnanir í ritninguna.¹² *Gimsteinn* gegnir hér sömu stöðu og *Lilja* í fyrri hlutanum. Síðan taka við *Maríuvísur* og *Mikaelsflokkur* undir nýjum háttum, og loks fylgja tvær drápur undir hrynhendum hætti: *Nikulásardrápa* og *Náð*. Á síðasta blaðinu er upphaf *Maríublóms* sem sagt er eftir Hall prest, en lok kvæðisins vantar.

Þessi hluti handritsins er mjög áhugaverður frá handritafræðilegu sjónarmiði. Kvæðin mynda eina heild. Kverin eru fimm, ekkert blað vantar. Bókin er bersýnilega sett saman af atvinnuskrifara. Fyrstu fjögur kverin eru merkt með bókstöfunum a, b, c, d, og síðan fylgja númer blaðanna, a1, a2, a3 o.s.frv. Fimmta kverið er ekki merkt sérstaklega né staka blaðið.

Þessi hluti handritsins hefur verið ein samfelld heild í upphafi; ein sérstök bók sem var ekki hugsuð sem framhald fyrri hluta bókarinnar. Þetta er kvæða-

¹² Sjá útgáfu Jóns Helgasonar á kvæðinu í Íslensk miðaldakvæði I,2:285–287.

bók Halls Ögmundssonar sem hefur verið sett saman í ákveðnum tilgangi. Það fyrsta sem kemur upp í hugann er að um sé að ræða íslenskt dæmi um mikilvægan þátt í bókagerð miðalda, þ.e. framleiðslu smærri bæklinga eða handhægra smárita, sem nú eru oft varðveitt í stærri handritum og í samhengi við annað efni. Rannsóknir á bæklingaútgáfu, t.d. á Englandi á 14. og 15. öld, hafa leitt í ljós mikinn sveigjanleika í bókagerð á síðmiðöldum. Algengt var að stuttir og skýrt afmarkaðir textar, eins og t.d. kvæði, væru bundnir saman í bæklingum en seinna steipt saman í stærri bók. Tölumerking kveranna, sem oft var með sama kerfi og er í handriti Gísla, stangast þá á við tölumerkingu annarra blaða í handritinu og slíkt ósamræmi er ótvíæðasta vísbendingin um sundurleitan bakgrunn þess. Fjölmörg önnur sérkenni eru einnig mikilvæg ábending um bæklingagerð, t.a.m. hvort skrifari hafi skilið öftustu síðu, eða *verso*-síðu síðasta blaðs síðasta kvers, eftir auða svo hún gæti þjónað sem útsíða eða kápa bæklingins og hvort hún sé illa farin vegna þess að bæklingurinn hafi farið um hendur margra (Hanna III 1996:31–32). Athugun á ytri einkennum handritanna afhjúpar því verklag bókagerðarmannanna og getur að auki velt upp áhugaverðri mynd af bókmenntasmekk manna og bóklestri fyrri tíma.

Íslenskur bókamarkaður hefur alltaf verið lítill og því er ólíklegt að hagkvæmt hefði verið að framleiða þvílíkar smábækur til dreifingar innanlands, en þó er ekki fráleitt að einhverjir bæklingar kynnu að hafa gengið manna á millum á síðmiðöldum. Það er hins vegar fátítt í íslenskum handritum að skrifari merki kver sérstaklega með bókstöfum og blöðin með rómverskum tölum, eins og þekkt er í nágrannalöndum. Að því leyti er torveldara að benda á handrit sem kynnu að innihalda kver sem upphaflega voru bæklingar. Til að álykta um tímabilið allt frá því um 1400 þarf skipulega athugun. Þessar merkingar virðast fátíðar í íslenskum handritum, en nefna má að einfaldari kveramerkingar er að finna í AM 53 fol; þar sem síðasta síða hvers kvers er merkt með rómverskri tölu, líklega til að tryggja að kverin væru bundin í rétttri röð (Ólafur Halldórsson 2000:xlíii). Númerun kveranna í AM 622 4to er hins vegar með öðrum hætti og í ætt við þær merkingar sem þekktar eru úr bæklingagerð.

Kveramerkingarnar koma aðeins fyrir í þriðja hluta kvæðabókarinnar og sýna eindregið að hann hafi ekki verið skrifaður í samhengi við þau kvæði sem frammar eru í handritinu, heldur verið steipt saman við annað efni bókarinnar á síðara stigi. En kveramerkingar eru ekki aðeins vísbending um bæklingagerð heldur eru slíkar merkingar einnig að finna í prentbókum frá sext-

ánda öld. Samskonar merkingar eru t.a.m. í þeim bókum sem Gísli býr sjálfur til prentunar í Kaupmannahöfn 1558. Það er því hugsanlegt að hann sé að fylgja nýjum venjum í bókagerð þegar hann ritar þriðja hluta handritsins.¹³ Handritið er steipt í mót prentaðra bóka sem bendir til að prentbækur séu dýr- mæti þess tíma. Það er erfitt að tímasetja þriðja hluta handritsins eftir þessum vísbendingum því að Gísli hefur vissulega þekkt prentaðar bækur áður en hann fer að fást sjálfur við prentútgáfu. Við fyrstu sýn hefði verið líklegast að kvæðabók Halls væri elsti hluti bókarinnar ritaður áður en Gísli siglir utan til náms eða í aðra ferð sína til að taka biskupsvígslu. En einnig má leiða að því getum að hann hafi ritað kvæðin í Selárdal og að einmitt þessi hluti bókarinnar sé ritaður fyrir konu hans og sprottinn upp úr vestfirsku menningarumhverfi og skáldskaparhefð.

En hin spurningin sem vaknar er ekki síður áhugaverð. Hver var tilgangur Gísla með bókinni? Hann var lúterskur prestur og síðar biskup, en safnaði saman á eina bók kvæðum sem eru strangkafólsk og af allt öðrum toga en þau sem eru fyrir í bókinni. Hvað gekk honum til? Skýringarinnar er hugsanlega að leita hjá Kristínu Eyjólfsdóttur og dætrum hennar; að Gísli hafi skrifað kvæða- bók Halls prests Ögmundssonar handa Kristínu einhvern tímann eftir 1537. Hallur var frændi Kristínar og Ögmundar, höfuðskáld Hagaættarinnar. Kannski skrifaði Gísli kvæðabók Halls í senn til þess að ganga í augun á konu sinni og fjölskyldu hennar vestra. Bókin fylgdi síðan kvenlegg fjölskyldunnar.

5

AM 622 4to er nú ekki í sama búningi og þegar Árni Magnússon eignaðist það. Þetta merkilega handrit varðveitir skertan texta *Ellikvæðis* Jóns Hallsson- ar, en í öndverðu voru þar einnig tvær heimsádeilur frá kafólskri tíð:

1. Kvæði Skáld-Sveins, upphaf: *Hvad mun veroldín uílía* (og er höf- undarnafn hans aðeins varðveitt í AM 622 4to).
2. Heimsádeila sem hefst með orðunum *Maug er mannzens pina*.

¹³ Stefán Karlsson aðgreinir kveramerkingar sem eru af því tagi sem finna má í AM 53 fol og merkingar eins og í AM 622 4to. Hann nefnir þó ekki AM 622 4to í þessu sambandi, en getur hugsanlegra áhrifa frá prentuðum bókum á sautjándu aldar skrifara í þessu efni (Stefán Karlsson 1964:527).

Blöðin sem kvæðin voru skrifuð á voru fúin og rotin í hrygginn þegar handritið kom í eigu Árna og því afréð hann að skrifa kvæðin upp eftir öðru handriti, kvæðabókinni AM 713 4to, og varðveita síðan þau lesbrigði sem hann gæti lesið. Að því loknu fargaði hann blöðunum. Árni gerir grein fyrir verklagi sínu í formálsorðum að uppskrift sinni í AM 712 c 4to sem geymir *Maurg er mannzens pina*. Auk þess voru þá í niðurlagi bókar lok *Mariublóms* Halls Ögmundarsonar og *Boðorðavísur*, sem sagt er að Gísli Jónsson hafi ort og eru þær ritaðar að sögn Árna með sömu hendi og handritið allt. Nú er vitaskuld ekki hægt að gera rannsókn á þessum hluta handritsins eða gera grein fyrir hvort öll kvæðin hafi verið skrifuð í beinu framhaldi af kvæðum Halls. En ljóst er þó að *Mariublóm* hefur bæði staðið á síðasta varðveitta blaði handritsins og á fúnu blöðunum. Sitthvað má ráða af gerðum kvæðanna um hvenær Gísli skrifaði þennan hluta handritsins.

Heimsósómi Skáld-Sveins er, eins og áður segir, varðveittur í AM 713 4to, AM 622 4to eins og textinn hefur varðveist í lesbrigðaskrá Árna Magnússonar í AM 712a 4to, og í *Vísnaðabókinni* sem prentuð var á Hólum 1612 (endurpr. á Hólum 1748). Einnig eru upphöf erinda kvæðisins varðveitt í Sth perg 8vo nr 4. Einn meginmunur uppskriftanna er að röð 5. og 6. erindis er önnur í AM 713 4to og í hinum heimildunum þremur. Texti kvæðisins í AM 622 4to er hvorki samhljóða AM 713 4to, né er handrit Gísla grundvöllur útgáfu kvæðisins í *Vísnaðabókinni*, svo að ekki er hægt að draga beina línu á milli þessara þriggja aðalheimilda kvæðisins.

Heimsádeilan *Maurg er mannzens pina* er nú varðveitt í þremur skinnhandritum auk *Vísnaðabókar* og lesbrigðaskrár Árna Magnússonar eftir AM 622 4to í AM 712c 4to. Áhugaverður munur er á uppskriftunum. Kvæðið skiptist efnislega í tvo hluta: 1.–16 erindið geymir sjálfa heimsádeiluna, en síðustu átta erindin, frá 17. erindi til loka kvæðisins fjallar um dygðugt líferni Maríu sem lýkur á bæn til hennar. Handritið AM 714 4to, sem er yngra en hin skinnhandritin og skrifað um 1600, skýtur inn aukaerindi eftir 21. erindi kvæðisins, eins og kvæðið er varðveitt í AM 713 4to. Uppskrift Gísla hefur hins vegar endað með 21. erindi. AM 714 4to og AM 622 4to eru því sammála um að skil séu á þessum stað í kvæðinu. Í *Vísnaðabókinni* eru hins vegar aðeins prentuð fyrstu 16 erindin enda átta efnið um Maríu ekki heima í opinberri *vísnaðabók* lútersks biskups í upphafi sautjándu aldar. Í þeirri gerð skipta 13. og 14. erindi sætum, en af efni erindanna tveggja má ráða að vel er hægt að hugsa sér að fjórtánda erindið eigi heima á undan því þrettánda.

Heimsádeilan *Maurg er mannzens pina* er að því leyti ólík *Heimsósóma*

Skáld-Sveins að kvæðinu lýkur á umfjöllun um Maríu guðsmóður og loks bæn í síðustu erindunum (22.–24. erindi). Gísla hefur ekki fundist víðeigandi að taka bænina með í uppskrift sinni, og má í því sambandi rifja upp bréf Jóns biskups Arasonar til Gísla prófests í Selárdal að María væri svívirt af siðbótarmönnum. Því fer þó fjarri að Maríukvæði hafi horfið með öllu eftir siðaskipti, en erfitt hefur verið fyrir biskupana sjálfa að ákalla guðsmóðurina opinberlega strax eftir siðbreytingu, ekki síst í hinni prentuðu bók Guðbrands á Hólum. Á hitt ber að líta að lútersk skáld ortu til Maríu, þó að allri tilbeiðslu væri sleppt. Athyglisverð er ritstýring Arngríms Jónssonar lærða á *Lilju* í Vísnaðókinni, þar sem bæn til Maríu er breytt í bæn til Kristis í erindi 88 (Einar Sigurbjörnsson 2003:116). Í Vísnaðókinni eru einnig prentuð tvö Maríukvæði eftir lúterska presta, *Maríuvísur* eftir Einar Sigurðsson í Eyðölum og *Maríu ævi* eftir Ólaf Guðmundsson í Sauðanesi. Lútersku skáldin völdu sér guðsmóðurina að yrkisefni þar sem hún var ‘sönnust fyrirmynd kristinna manna í trú og lífverni’ (Einar Sigurbjörnsson 2003:128). En hún er ekki dýrtingur og hana bar ekki að ákalla.

Ritstýring Gísla á kvæðinu *Maug er mannzens pina* sýnir að hann hafi hneigst til lúterskrar siðbótar þegar hann skrifaði þennan hluta handritsins og því er hugsanlegt að þau kvæði sem síðast voru bundin í AM 622 4to séu frá öðrum tíma en kvæðabók Halls, og þá líklega síðar til komin. Hér kann því að vera kominn fjórði hluti bókarinnar – sem nú er glataður nema í varðveislu Árna Magnússonar. Þannig má greina nokkur athyglisverð stig í ritstýringu hins kaþólska efnis frá Gísli biskupi til útgáfu Guðbrands Þorlákssonar á kvæðinu í Vísnaðókinni 1612. Gísli heldur þeim erindum þar sem vikið er að Jesú og Maríu, en sleppir hins vegar bæninni til Maríu einnar í síðustu þremur erindunum. Guðbrandur gengur hins vegar hreint til verks og sleppir öllu efni um Maríu, eða síðustu átta erindunum, þriðjungi kvæðisins. Gísli breytir einnig að nokkru lokavísuorðunum í síðasta erindi kvæðisins (21. erindi) og skilur við lesandann á öðrum stað en hjá Maríu. Þá breytingu má einnig greina í aukaerindinu í AM 714 4to.¹⁴ Erindið hljóðar svo í AM 713 4to:

Pier mvnv aller unna
 eilífe herra kuon
 þeir sem þítt nafn kvnna

¹⁴ Texti viðbótarerindisins er svohljóðandi í AM 714 4to. Ekki er unnt að lesa allan textann með vissu: Huer mun uær þa uerda / uolldug maria fru / aller a þik ..erda / ef [...] þu / þin eink [...] / [...] huerinn þann jdrast uill / ok oguan mann forlættur.

þu ert uor hialpar unn
 lifandi brunur sæll ok sætur
 elskar hvernn er ídraszt uíll
 ok ónguan mann forlætur.

En samkvæmt uppskrift Árna Magnússonar í AM 712 a 4to hljómuðu 5. – 7. vísuorð svo í AM 622 4to:

lif. br. og liknar ædur
 inneleg moder eingla kongs
 er ollu godu rædur.

Vísan hefst í báðum gerðum á lýsingu á mildi Maríu, en í gerð Gísla er örlíttill áherslumunur í lýsingunni á Maríu, hann sér hana sem móður ‘eingla kongs’, þ.e. Krists. Gísli sleppir síðan ákalli til Maríu í 22.–24. erindi, eða sjálfri tilbeiðslunni.

Fimm kvæði eru sameiginleg handriti Gísla og Vísnaþók Guðbrands Hóla-biskups: *Lilja*, heimsósómarnir tveir, *Ellikvæði* Jóns Hallssonar og *Adamsóður*. eru einhver bein tengsl milli þessara bóka biskupanna? Guðbrandur Þorláksson var rektor í Skálholti 1564–1567, í biskupstíð Gísla Jónssonar. Hann kvæntist Helgu Árnadóttur, en systir hennar Hólmsfríður var gift Árna Gíslasyni, syni Gísla biskups. Það mætti því hugsa sér að Guðbrandur hafi haft tækifæri til að kynnast handriti Gísla og þar með þeim kvæðum sem varðveitt eru í báðum biskupabókum. Hins vegar eru engin örugg textatengsl milli AM 622 4to og Vísnaþókarinnar þó að bækurnar séu stundum samstíga um les-hætti. Helga Gísladóttir eignaðist bókina árið 1549, ef treysta má fremsta blaði handritsins, og því hefur handritið væntanlega fylgt henni og síðan systur hennar, en aldrei verið geymt í bókhöllu biskupsins í Skálholti.

6

Handritið AM 622 4to varpar ljósi á listfengi skrifarans Gísla Jónssonar og margbreytilegan áhuga hans á bókmenntum sinnar tíðar. Hann var ötull skrifari en einnig áhugasamur um prentverkið, hinn nýja miðil samtímans. Jón Egilsson lýsti biskupsdómi Gísla Jónssonar svo í *Biskupaannálum*:

Frá því herra Gísli hann kom í Skálholti, þá jókst lærdómurinn, en lagðist af víðast sú pápiska vísa; fram dróg hann í öllu eptir megni guðs orð, bæði í útlagningu og skrifu, alla sína daga, á hvers dögum að kennilyður fjölgaði mjög, og hann styrkti þá marga um bækur, postillur og pappír, og um hvað þeir vildu biðja, og hvar hann fann nokkurn þann sem iðinn var að lesa og skrifa og læra, á honum hafði hann þóknun. Ég má það meðkenna, hann varð mér bæði faðir og móðir í þeim greinum alla tíma, og svo mega flestir segja sem hér voru í Skálholti á hans dögum, hvers margir hafa enn not (106).

Gísli Jónsson hefur fallið í skuggann af öðrum frumherjum siðbreytingarinnar hér á landi sem voru gamlir félagar hans í Skálholti. Hann ruddi að ýmsu leyti brautina, jafnvel þó að verk hans næðu ekki að verða svo áhrifamikil sem verk Odds Gottskálkssonar eða Guðbrands Þorlákssonar. Gísli var afkastamikill maður, atorkusamur og starfsamur í biskupstíð sinni. Hönd hans er að langmestu leyti á NKS 138 4to sem líklega er samin á árunum 1585–87 að mati Arngríms Jónssonar. Hann hefur því komið að samningu handbókarinnar, þá kominn yfir sjötugt (1992:60–61). Handritið sýnir að kaþólskir helgisíðir og tíðasöngur lifðu lengi í hinum aldna siðbótarmanni, og stríðir handrit hans, en efni þess var aldrei prentað opinberlega, á móti þróun messunnar í hinni dönsku kirkju.

Kvæðahandritið AM 622 4to, sem Gísli skrifaði og færði dóttur sinni, gefur vísbendingar um skáldskaparáhuga hans og veitir um leið innsýn í þátt kvenna í bókagerðinni; þó þær hafi ekki skrifað bækurnar sjálfar voru bækur skrifaðar fyrir þær, jafnvel að þeirra ósk. Skinnhandrit hefur á þessum tíma verið ein sú dýrmætasta gjöf sem karlmaður gat gefið konu sinni eða fært dóttur. Gísli kastaði ekki til þess höndunum því það er fagurlega skreytt og að útliti líkt prentaðri bók, hinu mesta fágæti á hans tíð. Sálmaþók Gísla Jónssonar ber ekki vitni um skáldgáfu eða tilfinningu útgefandans fyrir blæbrigðum í máli. En með þeirri bók er aðeins hálf sagan sögð. Hin prentaða bók endurspeglar hina opinberu hlið á biskupnum Gísla Jónssyni, hinn skyldurækna þjón kirkjunnar. Í AM 622 4to safnar Gísli saman af fádæma öryggi nokkrum glæsilegustu kvæðum íslenskra siðmiðalda og eingöngu kvæðum sem ort voru á kaþólskum tíma. Bókina gefur hann dóttur sinni, nöfnu ömmu hennar, Helgu Þorleifsdóttur frá Reykhólum, og er hugsanlegt að skinnbókin öll hafi orðið til vestur í Selárdal. Hún var hins vegar ætluð til heimabruks – og til að nota við söng.

HEIMILDIR

Handrit

AM 622 4to
 AM 712 a 4to
 AM 712 c 4to
 AM 713 4to
 AM 714 4to
 NKS 138 4to

Útgáfur og rannsóknir

- Arngrímur Jónsson. 1992. *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*. Reykjavík.
- Cook, Robert. 1979. The Source of AM 696 XI 4to. *Opuscula* 6:242–254. (BA XXXIII). Munksgaard, København.
- Biskupa-annálar Jóns Egilssonar. 1856. *Safn til sögu Íslands* I:29–136. Útg. Jón Sigurðsson. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- DI= *Íslenskt fornbréfasafn* I–XVI. 1857–1970. Hið íslenska bókmenntafélag, Kaupmannahöfn, Reykjavík.
- Einar Bjarnason. 1969. *Íslenskir ættstuðlar* I. Sögufélag, Reykjavík.
- Einar Sigurbjörnsson. 2003. Maríukveðskapur á mótum kaþólsku og lútersku. *Til Heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda* (Snorrastofa. Rit 1): 113–29. Ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir. Snorrastofa. Rannsóknarstofnun í miðaldafræðum, Reykholti.
- Guðrún Nordal. 2003. Handrit, prentaðar bækur og pápísk kvæði á siðskiptaöld. *Til Heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda* (Snorrastofa. Rit 1): 131–43. Ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir. Rannsóknarstofnun í miðaldafræðum, Reykholti.
- Hanna III, Ralph. 1996. *Pursuing History. Middle English Manuscripts and Their Texts*. Stanford University Press, Stanford.
- Helgi Þorláksson. 2003. *Saga Íslands* VI. Ritstjóri Sigurður Líndal. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Ein Ny Wiisna Bok*. 1612. Hóllum.
- Íslensk miðaldakvæði* I.2–II. 1936–1938. Útg. Jón Helgason. København.
- Jón Þorkelsson. 1888. *Om digtningen på Island i det 15. og 16. århundrede*. København.
- Kalinke, Marianne. 1996. *The Book of Reykhólar. The Last of the Great Medieval Legendaries*. University of Toronto Press, Toronto.
- En Klosterbog fra middelalderens slutning*. 1928. Útg. Marius Kristensen (STUAGNL LIV). København.
- Kristján Eiríksson, Jón Torfason og Einar Sigurbjörnsson (útg.). 2000. Inngangur. *Vísnaþók Guðbrands*. Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Kristján Valur Ingólfsson. 2003. Sálmakver Herra Gísla 1558 – Kveðskapur eða kirkju-pólitík? *Til Heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda* (Snorrastofa. Rit 1): 145–160. Ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir. Snorrastofa. Rannsóknarstofnun í miðaldafræðum, Reykholti.
- Margrét Eggertsdóttir. 1996. „Í blíðum faðmi brúðgumans“. Hlutur kvenna í trúarlegum kveðskap á sautjándu og átjándu öld. *Konur og kristmenn. Þættir úr kristnisögu Íslands*: 165–89. Ritstjóri Inga Huld Hákonardóttir. Háskólaútgáfan, Reykjavík.

- Marotti, Arthur F. 1995. *Manuscript, Print and the English Renaissance Lyric*. Cornell University Press, Ithaca.
- Ólafur Halldórsson (útg.). 2000. Indledning. *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* III (EAA 3). Reitzel, København.
- Páll Eggert Ólason. 1926. *Menn og menntir* IV. Reykjavík.
- Stefán Karlsson 1964. Kustode. Island. *KLNM* IX:527.
- Stefán Karlsson. 1970. Ritun Reykjarfjarðarbókar. Excursus: Bókagerð bænda. *Opu-scula* 4:120–40. (BA XXX). Munksgaard, København.
- Vilborg Auður Ísleifsdóttir. 1997. *Siðbreytingin á Íslandi 1537–1565. Byltingin að ofan*. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- Westergård-Nielsen, Christian. 1957. *To bibelske visdomsbøger og deres islandske overlevering. En filologisk studie over Ecclesiasticus og Proverbia Salomonis i det 16. århundrede* (BA XVI). Munksgaard, København.
- Þóra Kristjánsdóttir. 2005. *Mynd á þili. Íslenskir myndlistarmenn á 16., 17. og 18. öld*. JPV útgáfa, Reykjavík.

SUMMARY

This article is a detailed presentation of the manuscript AM 622 4to, the so-called Hólmsbók; the author delineates its contents and discusses the other literary activity of its scribe, Gísli Jónsson, later bishop in Skálholt. The precise division of the manuscript into quires is described, and the author suggests that its final section had originally been a complete and perhaps independent whole. The manuscript might thus be taken as the first representative of a new method in book production, which first becomes apparent in the diverse production of booklets in the late Middle Ages. The final part of the article discusses sacred poetry and poems on the decadence of the world, with examples showing the ways in which Reformation poets transformed earlier Catholic religious texts.

Guðrún Nordal
Íslenskuskor
Hugvísindadeild Háskóla Íslands
gnordal@hi.is

GÍSLI BALDUR RÓBERTSSON

HEILÖG ANNA BIRTIST ÁRNA MAGNÚSSYNI UNDIR ANDLÁTÍÐ

1. Inngangur

Árið 2001 kom saga heilagrar Önnu út á vegum Stofnunar Árna Magnússonar í útgáfu Kirsten Wolf. Sagan er þýðing úr lágbýsku eftir bók sem kom út í Braunschweig árið 1507 og er einungis varðveitt í tveimur handritum. Annars vegar er hún í brotinu AM 238 fol III sem samanstendur af tveimur skinnblöðum og er allt sem eftir er af handriti sem skrifað var undir handarjaðri Ara lögmans Jónssonar á öðrum fjórðungi 16. aldar; hins vegar í AM 82 8vo sem er pappírshandrit skrifað á fyrri hluta 17. aldar og telur 112 blöð. Þar er ævisagan og bænirnar í heilu lagi en þriðjung vantar aftan af jarteinaþættinum.¹ Í hátt á sjö áratugi duldist sagan mönnum í AM 82 8vo því hún var ranglega skráð sem Maríu saga af Kristian Kálund í skrá hans yfir handritakost Árnasafns sem kom út á árunum 1889-1894.² Það var svo ekki fyrir en á sjöunda áratug síðustu aldar að Hans Bekker-Nielsen uppgötvaði hvernig í pottinn var búið og handritið var réttilega skráð sem saga heilagrar Önnu í skrá yfir helgisögur sem hann átti aðild að og birtist árið 1963.³

Árni Magnússon hafði þann háttinn á, er honum áskotnuðust handrit, að skrifa á seðla minnisgreinar um eigendasögu þeirra eða feril. Lágmarks upplýsingar af því tagi eru hvaðan handritin bárust honum. Engir slíkir seðlar fylgja AM 82 8vo en Kálund taldi að tveir seðlar sem fylgja næsta handritanúmeri á eftir ættu í raun við fyrrnefnda handritið. Á þeim er að finna upplýsingar um árangursríka tilraun Árna til að spyrja upp handrit af Maríu sögu

¹ *Saga heilagrar Önnu*, bls. xlvi, lxxii-lxxv og lxxii-lxxiii. Ég þakka Einari G. Péturssyni, Guðrúnu Ásu Grímsdóttur og Máu Jónssyni fyrir yfirllestur.

² *Saga heilagrar Önnu*, bls. xl og lxxii-lxxiii; *Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling II*, bls. 383.

³ Hans Bekker-Nielsen, „St. Anna i islandsk senmiddelalder“, bls. 207. Skráin ber heitið „The Lives of the Saints in Old Norse Prose. A Handlist.“ Um heilaga Önnu, sjá bls. 300.

sem verið hafði í eigu Sigurðar Björnssonar lögmanns.⁴ Vegna rangskráningar Kálunds er þó ljóst að þessi ummæli hans eiga ekki við rök að styðjast. Fyrir vikið var ekki vitað hvaðan Árni fékk handritið. Að auki er spássúkrot takmarkað, einungis tvö algeng karlmannsnöfn, eitt föðurnafnslaust kvenmannsnafn og torráðið flúrað fangamark, sem allt er of almennt til að koma að gagni, sérstaklega þar sem ekki var vitað úr hvaða landshluta Árna barst handritið. Fyrir viðgerð, sem fór fram árið 1988, var handritið bundið inn í tvö samliggjandi skinnblöð úr latneskri helgisiðabók með nótum.⁵

Allt kynni þetta að koma að notum við að rekja eigendasögu handritsins sem er hulin móðu og jafnvel til að hafa uppi á skrifaranum ef ljóst væri hvar hefja bæri leitina. Hér á eftir verður sá upphafspunktur dreginn fram í dagsljósið og um leið stigið eitt skref til baka í eigendasögu AM 82 8vo og af þeim sjónarhóli svipast um eftir þeim næsta. Umræddur upphafspunktur er Benedikt Þorsteinsson og því verður hafist handa við að gaumgæfa helstu æviatriði hans.

2. Æviferill Benedikts Þorsteinssonar

Benedikt Þorsteinsson fæddist 12. júlí 1688 í Bólstaðarhlíð í Húnavatnssýslu. Faðir hans var Þorsteinn sonur Benedikts Björnssonar lögréttumanns og klausturhaldara á Reynistað. Móðir hans var Halldóra dóttir séra Erlends Ólafssonar á Mel. Sýslumannsstörfum gegndi Þorsteinn í Húnavatnssýslu frá árinu 1678, fyrst í austurhlutanum og síðar í allri sýslunni. Hann bjó fyrst í Stóradal, hélt svo Þingeyraklaustur að veitingu Lárusar Gottrúps og flutti loks í Bólstaðarhlíð. Þorsteinn var einn þeirra sýslumanna sem valinn var til að fara utan 1683 til að semja um nýjan verslunartaxta, þ.e. nýja skrá um verðlag verslunarvöru sem átti að leysa taxtann frá 1619 af hólmi. Þorsteinn fór hins vegar hvergi því hann forfallaðist vegna veikinda. Þann 21. júní 1690 sagði hann af sér sýslunni. Þau Þorsteinn og Halldóra gengu í hjónaband árið 1687 og eignuðust fjögur börn sem komust á legg. Elstur var Benedikt og á næstu sex ár-

⁴ *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling II*, bls. 383. Þessir tveir seðlar hafa verið gefnir út, sjá *Sýnishorn úr seðlaveski Árna Magnússonar*, bls. 164.

⁵ *Saga heilagrar Önnu*, bls. lxxii-lxxiii. Í spjaldskrá yfir handrit Árnastofnunar segir um AM 82 8vo: „Kom 21. nóv. 1988. Viðgerð og band í júní 1988. Eldra band fylgdi (frá tíma Kálunds, en ekki sú skinnkápa sem hann nefnir í skrá sinni).“ Skinnkápan, þ.e. skinnblöðin fylgdu handritinu ekki heim heldur var komið fyrir í safnmarkinu Accessoria 7aß, Hs 13. Skrá yfir skinnblöðin í þessu opna safnmarki hefur Merete Geert Andersen tekið saman.

unum fylgdu Jón, Sigríður og Árni. Einnig er Erlendar getið meðal barna þeirra en hann dó ungur og áður en manntalið var tekið. Þorsteinn lést skyndilega þann 1. júlí 1697 á Melstað, þá um fimmtugt, en lík hans var flutt til Bólstaðarhlíðar og jarðsett þar.⁶

Halldóra giftist ekki á ný heldur bjó áfram í Bólstaðarhlíð og stýrði þar myndarbúi sem krafðist tveggja vinnumanna og fimm vinnukvenna. Hún sendi Benedikt í Hólaskóla líkast til árið 1703 og útskrifaðist hann þaðan eftir þriggja ára nám. Þegar manntalið var tekið 1703 var hún með stúdent á heimilinu sem kenndi börnunum. Árið 1707 knúði bólusóttin dyra í Bólstaðarhlíð og lagði Jón og Sigríði í valinn og sjálfsagt hafa öll börnin veikt því Benedikt mun hafa borið ummerki bólusóttarinnar í andliti.⁷ Hann hefur þó verið búinn að ná heilsu um haustið því þá sigldi hann til Kaupmannahafnar og innritaðist við háskólann 8. október það sama ár. Bogi Benediktsson segir að þar ytra hafi Benedikt lagt stund á sagnfræði og guðfræði en það hafi ekki verið fyrir en eftir heimkomuna að hann lagði sig eftir lögfræði og fornfræðum föðurlandsins. Vandséð er hvað Bogi hefur fyrir sér en umsjónarkennari Benedikts var Christian Reitzer lögfræðiprófessor og góðvinur Árna Magnússonar. Benedikt var einungis einn vetur í Kaupmannahöfn og er óljóst hvað olli en hugsanlega hefur móðir hans ekki haft efni á að kosta lengri útivist. Áður en hann sneri heim sótti hann um Þingeyjarsýslu og er umsóknin dagsett þann 7. mars 1708.⁸

Þorgrímur Jónsson lögréttumaður var settur lögsagnari í Þingeyjarsýslu eftir lát Halldórs Einarssonar sýslumanns haustið 1707 og var það ítrekað á alþingi árið eftir. Auk Benedikts hafði Sigurður Einarsson lögsagnari í Húnavatnssýslu sótt um sýslumannsembættið. Kansellí bað Árna Magnússon um álit sitt á umsækjendunum og hefur ótímasett greinargerð hans, sem talin er frá 1708, varðveist. Þar leggur hann til að Þorgrími verði veitt sýslan hafi hann

⁶ ÍB 46 4to, bls. 239; Einar Bjarnason, *Lögréttumannatal*, bls. 39-40; *Alþingisbækur Íslands VIII*, bls. 280; *Manntal á Íslandi árið 1703*, bls. 268. Páll Eggert Ólason telur Þorstein hafa dáið 1. júní, sbr. *Íslenzkar æviskrár V*, bls. 195, hér er farið eftir ættartölubók Benedikts í ÍB 46 4to.

⁷ *Manntal á Íslandi árið 1703*, bls. 268; ÍB 46 4to, bls. 239-240; Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár I*, bls. 142-143; Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir I*, bls. 120-121 og 587. Bogi segir að Benedikt hafi verið fjögur ár í Hólaskóla, þ.e frá 1702-1706. Hér er fylgt vitnisburði ættartölubókar Benedikts en þar kemur ekki fram hvenær hann var við nám á Hólum en í manntalinu 1703 er þess getið að hann sé 15 ára og í skóla.

⁸ Bjarni Jónsson, *Íslenzkir Hafnarstúdentar*, bls. 61; Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir I*, bls. 120; Már Jónsson, *Árni Magnússon. Ævisaga*, bls. 266, 314 og 323; ÞÍ. Skjalasafn stiftamtamanns III nr. 192, 1, bl. 101r-102v.

áhuga á því. Annars sé Sigurður hæfastur vegna mikillar reynslu. Árni gerir lítið úr því að Sigurði hafi verið vikið tímabundið úr starfi fyrir ranga dóma því að þá hafi hann lotið stjórn Lárusar Gottrúps sem lögsagnari hans. Um Benedikt segir Árni, hins vegar, að óvíst sé hversu mikillar lögvísi megi vænta af manni sem nýskriðinn úr skóla hafi komið til Kaupmannahafnar en aðeins dvalið þar vetrarlangt og á þeim tíma ekki tekið sér neitt sérlegt fyrir hendur. Árni útilokar þó ekki að Benedikt verði til einhvers gagnlegur í framtíðinni. Þorgrímur lést snögglega vorið 1709 og við það tækifæri settu þeir Oddur Sigurðsson varalögmaður og Páll Beyer landfógeti, fullmegtugir umboðsmenn stiftamtmanns og amtmanns, Benedikt sem lögsagnara í Þingeyjarsýslu. Oddur mælti með því að Benedikt yrði veitt sýslan í bréfi til stiftamtmanns 4. september 1709 og var það gert á alþingi ári síðar.⁹

Benedikt bjó á Svalbarði á Svalbarðsströnd þar sem hann er árið 1712 þegar jarðabók var gerð í Þingeyjarsýslu. Sama ár trúlofaðist hann Þórunni dóttur Björns sýslumanns á Bustarfelli í Vopnafirði og var kaupöl þeirra haldið þar eystra þann 25. september. Brúðkaupið fór einnig fram að Bustarfelli ári síðar, þann 10. september 1713. Sjö barna þeirra Benedikts og Þórunnar komust á legg en það voru Jón sýslumaður í Rauðaskriðu, Þorsteinn, Björn, Elísabet kona Jóns Árnasonar Hólaráðsmanns, Elín kona séra Björns Magnússonar á Grenjaðarstöðum, Sigríður og Guðrún. Árið 1716 var Benedikt staðgengill Odds lögmans í fjarveru hans og ári síðar var hann skipaður varalögmaður fyrir norðan og vestan. Á alþingi þann 18. júlí 1721 var hann hlutskarpastur er Munkaþverárklostur var boðið upp. Hann hélt þó klaustrinu aðeins til næsta alþingis er það var tekið af honum samkvæmt konungsúrskurði og boðið upp á ný. Benedikt hafði umboð konungsjarða í Þingeyjarþingi og um hríð stólsforráð á Hólum. Hann var skipaður lögmaður 2. júní 1727 og tók frumvarp Páls Vídalíns að nýrri íslenskri lögbók upp á arma sína en lánaðist ekki að stýra lagaverkinu í höfn áður en hann lést. Benedikt mun hafa þjádust af fótaveiki og fylgdu honum ávallt nokkrir stórir hundar sem hann lét liggja við fætur sér til að bægja fótakulda frá garði. Fótaveikin dró hann að endingu til

⁹ Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir I*, bls. 113 og 120. Arne Magnusson. *Embedsskrivelser og andre offentlige aktstykker*, bls. 310-311; *Annálar 1400-1800 I*, bls. 680-681; Þí. Skjalasafn stiftamtmanns III. nr. 49a, bl. 136r-138r. Þess má geta að dóma- og þingbók Þingeyjarsýslu yfir árin 1708-1712 úr lögsagnaratið Þorgríms Jónssonar og lögsagnara- og sýslumannstíð Benedikts er varðveitt, sbr. Þí. Þingeyjarsýsla V-C, 2. Einnig mun dóma- og þingbók Benedikts yfir árin 1719-1724 vera varðveitt í British Library ásamt embættisskjöllum föður hans Þorsteins Benediktssonar í Húnavatnssýslu frá árunum 1679-1688, sjá Jón Helgason, „Íslenzk handrit í British Museum“, bls. 114.

dauða þann 25. september 1733 á Húsavík þar sem hann hafði dvalið um sumarið sér til heilsubótar. Annars bjó Benedikt lengst af í Rauðaskriðu.¹⁰

Benedikt virðist ekki hafa verið í vinfengi við Árna Magnússon. Árni hafði þó fengið lánað til afritunar skinnhandrit frá Halldóru móður Benedikts sem á var Lilja og Píslargrátur. Afritið sem Árni lét gera af handritinu er að finna í AM 715 b-c 4to. Í bréfi frá 8. október 1711 krefur hún Árna um skil á handritinu og þakkar jafnframt umhyggju hans í garð Árna litla sonar síns sem þá stundaði nám við Skálholtsskóla.¹¹ Ekki var að vænta vináttubanda á milli Árna og Benedikts þar sem Benedikt átti frama sinn undir Oddi og Páli Beyer og hollusta hans því þeirra megin a.m.k. framan af. Val á svo ungum mönnum í sýslumannsembætti, en Markús Bergsson er annað dæmi, mætti e.t.v. líta á sem lið í valdabaráttu Odds og Beyers við Árna Magnússon, Pál Vídalín og fylgismenn þeirra.¹² Önnur ástæða sem er þó líklegri og nær lengra aftur er sú að þegar Benedikt var í Kaupmannahöfn mun hann hafa komið á framfæri við stiftamtman ávirðingum á Björn Þorleifsson Hólabiskup í 13 liðum. Óljóst er nú hverjar þær voru en talsvert rúm er lagt undir málið í bréfum fornvinanna Árna og Björns biskup og er ekki ósennilegt að það hafi haft áhrif á umsögn Árna um Benedikt.¹³

¹⁰ *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* XI, bls. 3 og 9-10; ÍB 46 4to, bls. 240; Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* I, bls. 142-143; *Alþingisbækur Íslands* XI, bls. 23 og 80; Gríslí Baldur Róbertsson, „Áform um endurskoðun íslenskra laga“ bls. 52; Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir* I, bls. 118-121; *Annálar 1400-1800* I, bls. 648. Benedikt hefur sjálfsagt vitað hvert stefndi því haustið 1733 sendi hann Skúla Magnússyni, sem verið hafði í þjónustu hans árin 1730-1732, bréf til Kaupmannahafnar þar sem hann hvatti Skúla til að sækja um Þingeyjarsýslu og ganga að eiga dóttur sína, sjá Jón Jónsson, *Skúli Magnússon landfógeti*, bls. 15 og 18-19.

¹¹ *Arne Magnussons private brevvexling*, bls. 145, sjá einnig AM 450 fol, bl. 165r-v en þar er bréfið í heild sinni. Halldóra hefur einnig lánað Árna rúmlega tuttugu fornbréf, sbr. AM. Dipl. Isl. V, 7, Apogr. nr. 4181-4202. Apograp nr. 4195 var afritað í Skálholti þann 10. maí 1711 og vottar Árni Þorsteinsson auk annarra að það sé rétt skrifað eftir forritinu. Sjálfsagt hefur óvinátta Björns Hólabiskups og Benedikts, sem síðar verður getið, ráðið einhverju um að Árni fór í Skálholtsskóla en ekki Hólaskóla.

¹² Benedikt varð lögsagnari á tuttugasta og fyrsta aldursári og fékk formlega veitingu fyrir sýslunni ári síðar. Markús var 22 ára er hann fékk Ísafjarðarsýslu, sbr. *Til merkis mitt nafn*, bls. 21. Um þessa valdabaráttu, sjá t.d. Jón Jónsson, *Oddur Sigurðsson lögmáður*, einkum bls. 34-87.

¹³ *Arne Magnussons private brevvexling*, bls. 602-603, 607, 614 og 616 þar sem Björn biskup talar um hinn unga Kusa, sem mun vera prentvilla fyrir hinn unga Rusa, þ.e. busa og mun eiga við Benedikt. Þess má einnig geta að litlir kærleikar virðast hafa verið á milli Bólstaðarhlíðarfólksins og Páls Vídalíns, sbr. *Vísnaðver Páls lögmans Vídalíns*, bls. 74-75. Páll hefur þó fengið handritið AM 657a-b 4to, sem inniheldur m.a. sögu Mikæls höfuðengils, frá

Benedikt var mikill auðmaður og er hann féll frá átti hann, samkvæmt virðingu frá 27. október 1734, 25 jarðir og jarðaparta sem metnir voru á tæpa 1800 ríkisdali. Búið í heild, að frádregnum skuldum, var hins vegar metið á tæpa 3300 ríkisdali. Að auki var hann ástríðufullur bókasafnari og hafði komið sér upp tilkomumiklu bókasafni sem taldi yfir 330 bindi prentaðra bóka. Þar af voru langflestar eða yfir 200 bókanna á latínu, tæplega 60 voru á íslensku, tæplega 50 á dönsku og rúmlega 20 á þýsku. Dýrust bóka Benedikts var silfur-búin íslensk biblía sem metin var á 10 ríkisdali.¹⁴

Forvitnilegast er samt að vita hvað Benedikt átti af handritum og verða þau því talin upp hér ásamt virðingu matsmanna á þeim í ríkisdöllum, mörkum og skildingum. Undir fyrirsögninni: „Skrifaðar sögubækur“ eru eftirtalin handrit: Saga af Ólafi kóngi helga dopperuð (1rd og 4m), Sverrissaga (3m), Hryggðarstykki (3m), Vatnsdæla með fleiri sögum í einu bindi (1rd og 2m), Laxdæla með fleiri sögum í sama bindi (1rd og 2m), Saga Caroli Magni með fleirum etc. (3m), Saga af Þiðrek af Bern með fleirum etc. (4m), þrjár Hrólfssögur í einu bindi (3m), Saga af Úlfari sterka með fleirum etc. (4m), Njálssaga gömul, óinnbundin (1m) og Saga af Álfri kóngi og rekkum hans (3m). Undir fyrirsögninni: „Rímnabækur“ voru eftirfarandi handrit: Rímur af Reinhalli og Rósu með fleirum í einu bindi (4m), Rímur af Bárði Snæfellsás með fleirum etc. (3m), Rímur af Olgeir danska með fleirum etc. (3m), Rímur af Agli Skalla-grímssyni með fleirum etc. (4m), Reisubók Jóns Ólafssonar Indíafara (1m), skrifuð lögbók í folio (4m), bréfabók af gömlum documenter (3m), enn bréfabók samslags (3m), kvæðabók óinnbundin (3m), Grágás, Vígslóði og Járn síða í einu bindi í folio (2rd), Enn Grágás, Vígslóði og Garðsréttur Magnúsar konungs í einu bindi in quarto (4m). Einnig hafa nokkur handrit villst undir fyrirsögn um þrykktar bækur og er það ættartölubók í tveimur bindum (1rd), Davíðssálmar (2m), látúnsbúin sálmabók (4m), önnur óbúin (4m) og skrifuð lögbók (2m).¹⁵

Halldóru Erlendsdóttur en það hafði verið kirkjubók í Bólstaðarhlíð. Frá Páli barst Árna svo handritið, sbr. *Arne Magnussons i AM. 435 A-B, 4to indeholdte Håndskriftfortegnelser*, bls. 13-14; *Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling II*, bls. 68-70.

¹⁴ Þí. Skjalasafn amtmanns II, 113b, bl. 261r-v og 276v- 277r. Þorsteinn faðir Benedikts virðist einnig hafa verið mikill bókaáður en eftirfarandi handrit sem Árni Magnússon eignaðist eða lét skrifa eftir höfðu áður verið í eigu hans: AM 408h 4to, AM 529 4to, AM 646 4to og AM 715b-c 4to, sbr. *Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling I*, bls. 612-614, 678 og II, bls. 52-53 og 133-134.

¹⁵ Þí. Skjalasafn amtmanns II, 113b, bl. 270r-271r. Í virðingargerðinni er talað um Hryggðarstykki en ekki Hryggjarstykki.

Benda má á fáein handrit sem varðveist hafa. Ættartölubókin í tveimur bindum er að finna í ÍB 46-47 4to og hefur hún verið notuð hér að framan varðandi æviatriði Benedikts. Lögbókin sem virt var til tveggja marka kann að vera Jónsbókarhandrit sem dagsett er 10. apríl 1717 að Einarstöðum í Reykjadal og var skrifuð eftir gamalli skinnbók sem er nú í Lbs 49 4to. Skjalabækurnar sem um ræðir eru sjálfsagt Svartskinna sem varðveitt er í Steph 27 og Surtla sem er í Steph 59. Þessi fjögur handrit eru með hendi Benedikts sjálfs að öllu eða langmestu leyti.¹⁶

3. Munkaþverárbréf

Pann 23. desember 1722 skrifaði Benedikt séra Eyjólfur Jónssyni á Völlum í Svarfaðardal bréf frá Munkaþverá. Þeir höfðu hist þá um sumarið á Möðruvöllum, líklega í Hörgárdal, og við það tækifæri hafði Benedikt beðið séra Eyjólf um að lána sér handrit hans af Sturlungu. Hann vildi fá það til sam-
anburðar við sitt því hann taldi mikið vanta í fimmta þátt þess svo og alla Árna sögu biskups. Í bréfinu ítrekaði hann fyrri bón sína og lét bókasendingu fylgja því. Í henni var „Kioge Huss Kors“ sem séra Eyjólfur hafði óskað sérstaklega eftir þá um sumarið og sálmabók Marteins biskups Einarssonar. Einnig fylgdu með fáeinar fornryðaskýringar Páls lögmans Vídalíns sem hann bað séra Eyjólf að gaumgæfa með tilliti til röksemdafærslu Páls, sérstaklega varðandi „alín og meðalman“. Tilhlýðilegt er að Benedikt hafi sjálfur orðið um síðustu bókinna í sendingunni en hann segir: „Þessu læt ég fylgja gamla söguskræðu (ég meina af Önnu móður Mariæ meyjar) og því sendi ég yður hana að ég ætla hún muni fásén vera því ekki hefi ég heyrt hennar getið fyrr enn ég fékk þetta.“¹⁷

Benedikt segir að sér liggi ekki á að fá bækurnar aftur fyrr en seinni part vetrar og biður séra Eyjólf að senda sér þær í innsigliðum pakka þegar þar að kemur. Hann segir að ef séra Eyjólfur komi bækurnar að einhverju gagni þá telji hann sig eiga hönk upp í bakið á honum ef lánið á Sturlungu vegi þar ekki upp

¹⁶ *Skrá um handritasöfn Landsbókasafns* I, bls. 126-127 og II, bls. 743; *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling* II, bls. 574; Lbs 49 4to, bl. 196v-197r; *Alþingisbækur Íslands* IV, bls. 2.

¹⁷ ÞÍ. Einkaskjalasafn E 6. Benedikt Þorsteinsson: bréf til séra Eyjólfur Jónssonar 23. desember 1722. Um séra Eyjólf á Völlum vísast á umfjöllun séra Þorsteins Péturssonar á Staðarbakka, sbr. Páll Vídalín, *Recensus poetarum et scriptorum Islandorum hujus et superioris seculi*, bls. 179-184.

á móti. Jafnframt segir hann: „[...] ef þér eigið alla sögu af Víga-Skúta, eður Reykdælu þægi ég gjarnan, mínar eru báðar mancæ, af Vémundi kögur (sc: a parte) og af Böðmóði gerp og Grímólfi eru rarar sögur og þægi ég þær gjarnan til láns ef til hefðuð.“ Að auki biður hann um annála sem taka við þar sem Björn Jónsson á Skarðsá og Halldór Þorbergsson skildu við um 1700. Loks segir Benedikt að hann myndi skrifa honum oftast um þvílík efni ef styttra væri á milli þeirra og að hann láti það ekki undir höfuð leggjast næst þegar tækifæri gefist. Bréfið og bækurnar bárust séra Eyjólfri þann 25. janúar 1723 og var Stefán Einarsson djákni á Möðruvöllum í Hörgárdal milligöngumaður um bókalánið.¹⁸

Séu efnisatriði bréfsins gaumgæfð nánar, sér í lagi ummæli Benedikts um sögu heilagrar Önnu, verður tæpast ráðið af þeim hvort hann hafi nýlega komist yfir söguna eða ekki. Aftarlega í Svartskinnu Benedikts er þó að finna „Fullkomið sagnaregistur“ sem er listi yfir sögur á íslensku í stafrófsröð. Höfundur þessarar skrár er að öllum líkindum séra Eyjólfur Jónsson. Því til staðfestingar má benda á bréf Árna Magnússonar til séra Eyjólfis frá 5. júlí 1729. Í því biður Árni hann um að útvega sér eitt og annað sem hann tapaði í brunnum haustið áður og óskar m.a. eftir „[...] copiu af íslensku sagnaregistri ærið fullkomnu, sem hann hefur mér fyrri copiu gefið.“¹⁹ Óvíst er hvenær þetta sagnaregistur er samið en framan við það er „lögmannsannáll“, þ.e. lögmannatal sem virðist með sömu hendi og endar árið 1707. Í dálkinum yfir lögmenntal norðan og vestan er viðbót árið 1714 sem virðist með annarri hendi. Aftur er viðbót árin 1727 er Benedikt tók við og 1734 er Alexander Smidt tók við en báðar þessar færslur hafa verið færðar inn samtímis. Af því mætti ætla að sagnaregistrið og lögmannsannállinn hafi verið sett saman á bilinu 1707-1714. Sé fallist á það er skiljanlegt hversvegna sögu heilagrar Önnu er hvergi getið því séra Eyjólfur hefur sjálfsagt ekki vitað af sögunni fyrir en hann fékk sendinguna frá Benedikt. Hafi þetta sagnaregistur hins vegar verið í eigu Benedikts er einkennilegt að hann skuli ekki hafa bætt sögu heilagrar Önnu við listann. En meðal viðbóta við hann er, t.d. saga af Úlfari sterka sem var talin upp meðal handrita Benedikts hér að ofan. Skýringin kann þó að vera sú að sagan

¹⁸ Þí. Einkaskjalasafn E 6. Benedikt Þorsteinsson: bréf til séra Eyjólfis Jónssonar 23. desember 1722.

¹⁹ Jón Margeirsson, „Bréf Árna Magnússonar til Íslands 1729“, bls. 154. Dagsetningu bréfsins má sjá af svarbréfi séra Eyjólfis eins og Jón Margeirsson bendir á, sbr. bls. 153. Í svarbréfi séra Eyjólfis kemur fram að hann hafi týnt þessu sagnaregistri sínu en segist ætla að reyna að endursemjja það, sbr. *Arne Magnussons private brevveksling*, bls. 236.

er alls ekki íslensk þótt hún hafi verið þýdd á íslensku.²⁰ Söguna hefur Benedikt þó væntanlega ekki fengið í hendurnar fyrir 1714 og líkast til hefur hann fengið hana skömmu áður en hann skrifaði séra Eyjólfí.

Umrætt handrit af sögu heilagrar Önnu er AM 82 8vo eins og ljóst mun verða í næsta kafla. Sé hins vegar hugað að því hvaðan líklegast er að Benedikt hafi fengið handritið þá vekur athygli að í Sigurðarregistri frá 1525 er minnst á Önnu stúku í Munkaþverárklaustri sem var kapella helguð heilagri Önnu. Á Hólum var einnig samskonar stúka helguð Önnu samkvæmt erfðaskrá Gottskálks biskups Nikulásssonar frá 6. júní 1520.²¹ Ennfremur má geta þess að efst á hægri barmi kantarakápu Jóns biskups Arasonar er mynd af heilagri Önnu með Maríu dóttur sína í fanginu.²² Saga heilagrar Önnu hefur næstum örugglega verið til á báðum þessum stöðum. Þó að upphaflega hafi verið um skinnhandrit að ræða hafa þau með tíð og tíma látið á sjá. AM 82 8vo hefur væntanlega verið skrifað til að bjarga texta lúins skinnhandrits og er það sjálfsagt ástæða þess að handritið er óheilt að aftan. Ekkert hefur tapast aftan af AM 82 8vo eins og sjá má á síðasta blaði þess en þar er síðasta orðið á bl. 112r: „alleinasta“ og eru síðustu þrír stafirnir skrifaðir fyrir neðan orðið sem griporð. Blað 112v hefur hins vegar verið skilið eftir autt þó að síðar hafi verið bætt þar inn með annarri hendi vangaveltum um aldur Maríu meyjar.²³ Það virðist því sem að ekkert hafi glatast aftan af AM 82 8vo og skrifari þess hafi haft pláss til að halda áfram en forritið hins vegar ekki náð lengra.

Munkaþverá og Hólar verða að teljast líklegir upprunastaðir AM 82 8vo sökum tengsla Benedikts við þá. Hólar eru e.t.v. fyrirfram ólíklegri þar sem að það fyrsta sem Árni Magnússon gerði er hann kom til Íslands vegna jarða-

²⁰ Steph 27, bl. 286v–290r. Þess skal getið að ekki er allt sem er í lok Svartskinnu frá Benedikt komið og má því til merkis benda á Designation yfir prestaköll í Skálhóltsstífi 1736 og að sama skapi yfir Hólastífi 1748, sbr. bl. 294r og 297v.

²¹ *Saga heilagrar Önnu*, bls. xxxv, sjá einnig neðanmáls. Þess má jafnframt geta að samkvæmt Sigurðarregistri voru til líkneski af Önnu bæði á Möðruvöllum í Hörgárdal og á Völlum í Svarfaðardal. Hugsanlega hefur það enn verið þar í tíð séra Eyjólfis og af þeim sökum ekki ólíklegt að hann hafi tekið sig til og skrifað söguna upp. Vitað er að Eyjólfur lagði sig eftir því að safna og skrifa upp sögur en þó aðallega Íslendingasögur, sbr. *Annálar 1400-1800 I*, bls. 373. Sagnaregistríð sýnir þó að hann hefur þekkt fleira en Íslendingasögur.

²² Kristján Eldjárn, *Hundrað ár í Þjóðminjasafni*, nr. 35. Um dýrkun Önnu á Íslandi, sjá *Saga heilagrar Önnu*, bls. xxix–xliv. Við það má bæta að í reikningum bræðralags Íslandskaupmanna í Hamborg sem kenndu sig við heilaga Önnu er að finna elstu heimild um prentun á íslensku árið 1530, sbr. Björn Þorsteinsson, „Elzta heimild um prentun á íslenzku“, bls. 96–97.

²³ AM 82 8vo, bl. 112r–v; *Saga heilagrar Önnu*, bls. lxxii–lxxiii.

bókarverkefnisins sumarið 1702 var að heimsækja fornvin sinn Björn Þorleifsson Hólabiskup.²⁴ Hann hefði því væntanlega þefað handritið uppi hefði það legið þar. Jafnframt er óljóst nákvæmlega hvenær Benedikt hafði stólsforráð á Hólum. Ef það var eftir 1722 er ólíklegt að handritið hafi komið þaðan. Munkaþverá er því líklegri kosturinn af þessum tveimur enda hélt hann klaustrið 1721-1722 og hefur þá jafnframt búið þar.²⁵ Hins vegar er ekki úti-lokað að hann hafi fengið handritið einhversstaðar annars staðar frá.

Á bilinu 1601-1721 héldu fjórir menn Munkaþverárklostur. Sama fjöl-skyldan hélt klaustrið nær alla 17. öldina. Árið 1601 fékk Björn Benediktsson klaustrið, sonur hans Magnús tók við því af honum og Björn sonur Magnúsar tók við því af föður sínum. Frá 1695 hélt Sveinn Torfason klaustrið.²⁶ AM 82 8vo er talið skrifað á fyrri hluta 17. aldar og hefur því hugsanlega verið skrifað upp að forlagi annaðhvort Björns Benediktssonar eða Magnúsar sonar hans. Þess má geta að Elín, kona Björns og móðir Magnúsar, var dóttir Páls Jónssonar á Staðarhóli og Helgu dóttur Ara lögmanns Jónssonar sem stóð fyrir uppskrift á sögu heilagrar Önnu eins og fram er komið.²⁷

Skinnbliðin úr helgisíðabókinni sem AM 82 8vo var bundið í kunna að vera lykkillinn að þessari gátu því sé handritið skrifað fyrir Munkaþverármenn er ekki ólíklegt að skinnkápan hafi verið úr bók sem legið hafi þar. Því miður er lítið vitað um skinnbliðin en samkvæmt útgefinni skrá Merete Geert Andersen munu þau vera úr grallara, þ.e. sálmasöngsbók, frá 14. öld. Andersen setur spurningarmerki við það hvort handritið sé íslenskt en önnur sekvensían

²⁴ Már Jónsson, *Árni Magnússon. Ævisaga*, bls. 191.

²⁵ *Alþingisbækur Íslands XI*, bls. 23 og 80. Benedikt virðist hafa verið sviptur klaustrinu fyrir orð Árna Magnússonar en Rentukammer leitaði álits hans m.a. um afgjöld af Munkaþverárklostri með bréfi frá 3. mars 1722. Árni svaraði 11. apríl 1722 og benti m.a. á að Benedikt væri vara-lögmaður að norðan og vestan og í raun ígildi lögmanns en umrætt klostur væri staðsett norðanlands. Einnig væri hann sýslumaður í Þingeyjarsýslu þar sem stóran hluta klosturjarðanna væri að finna. Jafnframt þessu sagði Árni að valdsmannsbragur og ríkidæmi Benedikts ykist með hverju ári. Ef ofan á þetta allt saman bættist staða klausturhaldara gæti það stofnað réttaröryggi bænda Munkaþverárklostursjarða í hættu því við það yrði Benedikt bæði húsbóndi þeirra og dómari, sbr. *Arne Magnusson. Embedsskrivelser og andre offentlige aktstykker*, bls. 545-549.

²⁶ Sigurjón Páll Ísaksson, „Magnús Björnsson og Möðruvallabók“, bls. 136, 138-139 og 146. Um kirkjur og húsakost á Munkaþverá á þessum tíma, sjá Guðrún Harðardóttir, „Nokkrar kynslóðir kirkna og klausturhúsa á Munkaþverá“, bls. 5-42.

²⁷ Um ættfærsluna, sjá Jakob Benediktsson, *Gísli Magnússon (Vísi-Gísli). Ævisaga, ritgerðir, bréf*, bls. 4. Þess skal þó getið að AM 82 8vo er ekki eftirrit af AM 238 fol III heldur systurrit þess um glataðan millilið, sbr. *Saga heilagrar Önnu*, bls. cxxxix.

á seinna blaðinu mun vera mjög sjaldgæf og finnst aðeins í fjórum öðrum handritum sem öll eru frá norður Frakklandi.²⁸ Handritið þarf því ekki að hafa verið skrifað í klaustrinu og er í raun ólíklegt að svo sé því að stórbruni varð á Munkaþverá árið 1429. Þar brann kirkjan, klaustrið og allt það góss sem innanstokks var en að auki létust tveir munkar í brunanum.²⁹ Hafi handritið verið skrifað á 14. öld í klaustrinu og haldist í eigu þess hefði það eflaust orðið eldinum að bráð. Hugsanlega hefur þess verið aflagð frá norður Frakklandi þegar verið var að byggja upp nýtt bókasafn í kjölfar brunans eða það borist klaustrinu eftir öðrum leiðum.³⁰ Hvað sem því líður þá missti handritið notagildi sitt við siðaskiptin og klausturhaldarar á Munkaþverá freistuðust til að nýta sér blöð þess, t.d. til bókbands.

Hinar bækurnar í sendingu Benedikts voru, í fyrsta lagi, handrit af nokkrum útskýringum Páls Vídalíns yfir fornryði Jónsbókar.³¹ Í öðru lagi var um prentaðar bækur að ræða. Annars vegar sálmabók Marteins biskups sem getur ekki verið önnur en sú sem hann lét prenta í Kaupmannahöfn árið 1555 ásamt handbók presta og voru bæði kverin bundin saman í eina bók. Þannig hefur eintak Benedikts líkast til einnig verið því eins og fram kemur hér á eftir átti hann einnig handbókina. Jafnframt segist hann í bréfinu senda séra Eyjólfí hana svo hann geti skemmt sér yfir því hversu frumstæð kristnin hafi verið hér á landi í bernsku sinni og á þá væntanlega annaðhvort við handbókina eða leirhnoðið á sálmabókinni.³² Hins vegar bókin sem Benedikt kallar húskross Kioges og er líkast til eftir Peder Nielsen Kjøge. Þó er einungis ein bók þekkt eftir hann. Hún kom út árið 1693 og bar heitið Vandre-Bog udi Riim: Indeholdende Morgen- og Aften-Bønner, Med Morgen og Aften Sange.³³

Vert er að staldra aðeins við orð Benedikts um Reykdæla sögu og Víga-Skútu en svo virðist sem ráða megi af orðum hans að hann hafi talið sögu

²⁸ Merete Geert Andersen, *Katalog over fragmentsamlingen Accessoria 7 i den Arnamag-næanske håndskriftsamling i København*, bls. 20.

²⁹ *Islandske annaler indtil 1578*, bls. 295.

³⁰ Þess má geta að Jón Þorláksson skrifaði latneska messubók eða grallara árið 1473 að forlagi Bjarna sonar Ívars junkera Hólm sem gaf klaustrinu að Munkaþverá bókina, sjá Ólafur Hall-dórsson, „Jónar tveir Þorlákssynir“, bls. 257-258.

³¹ Páll Vídalín, *Skýringar yfir fornryði lögbókar*, sjá bls. 16-55 um alin að lengd og meðalman.

³² Halldór Hermannsson, „Icelandic books of the sixteenth century (1534-1600)“, bls. 7-10; ÞÍ. Einkaskjalasafn E 6. Benedikt Þorsteinsson: bréf til séra Eyjólfis Jónssonar 23. desember 1722. Handbók Marteins biskups hefur verið gefin út, sjá Arngrímur Jónsson, *Fyrstu hand-bækur presta á Íslandi eftir siðbót*, bls. 23-55.

³³ *Dansk biografisk leksikon* 8, bls. 15; H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon omfattende Dan-mark, Norge og Island indtil 1814* IV, bls. 417-418.

Böðmóðs gerpis og Grímólfs tilheyrta henni. Jafnframt segir hann söguna sjaldgæfa en samskonar orð lætur hann falla um sögu heilagrar Önnu fyrir í bréfinu en á þeim tíma voru varla til mörg eintök af þeirri sögu á landinu. Saga Böðmóðs gerpis og Grímólfs er nú með öllu óþekkt og óvíst er hvort hún hafi nokkurn tímunn verið skráð. Samkvæmt dánarbúi Benedikts átti hann þó þrjú eintök af Landnámu sem gefin var út í Skálholti árið 1688. Þar er minnst á sögu af Böðmóði gerp og Grímólfi og hefur hann líkast til ályktað af sameiginlegu söguviði sagnanna að hún hafi verið hluti af Reykdæla sögu og Víga-Skútu sem hann átti einungis í óheilu handriti.³⁴

Án efa hafa bækurnar komið séra Eyjólfvi að notum og hann því talið sig skyldugan að gjalda gott með góðu. Óvíst er hvort hann hafi látið Sturlungu-handrit sitt af hendi við Stefán djákna en þó er ljóst að hann hefur staðið fyrir því að fyllt var í eyðurnar í Sturlungu Benedikts. Vitnisburð þess má finna í inngangsrítgerð Jóns Ólafssonar úr Grunnavík að fornum fræðum sem er dagsett í janúar 1752. Þar segir Jón er hann ræðir um Sturlungu: „Þorsteinn Ketilsson, prófastur í Eyjafirði, bætti í eyðurnar í afriti sem er í eigu Jóns Benediktssonar sýslumanns í Þingeyjarsýslu á Norðurlandi.“³⁵ Vitað er að Þorsteinn Ketilsson skrifaði upp Sturlungu eftir fyrirætlum séra Eyjólfv og eru þrjú handrit varðveitt með hendi hans.³⁶ Umræddur Jón, eigandi handritsins, var sonur Benedikts og frændi Grunnavíkur-Jóns sem dvaldi hjá honum í Rauðaskriðu veturinn 1749-1750 og var því í aðstöðu til að vita þetta.³⁷

³⁴ Þí. Skjalasafn amtmanns II, 113b, bl. 270r; *Íslendingabók-Landnámabók*, bls. 198; *Sagan Landnáma*, bls. 80. Þess má geta að séra Eyjólfur átti Reykdælu eða Vémundar sögu og Víga-Skútu eins og hún er kölluð í handriti með hendi hans frá um 1720 sem er að finna í Lbs 2474 4to, sbr. *Skrá um handritasöfn Landsbókasafnsins* III, bls. 323-324.

³⁵ Jón Ólafsson, „Inngangsrítgerð að fornum fræðum“, bls. 53 og 60 en þaðan er beina tilvitnunin tekin.

³⁶ Guðrún Ása Grímsdóttir, „Heimkynni uppskrifta Sturlunga sögu“, bls. 16.

³⁷ Jón Helgason, *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 243; Ludvig Holberg, *Nikulás Klím*, bls. xi. Þess ber að geta að Benedikt lánaði Árna Magnússyni umrætt handrit en er hann reyndi að endurheimta það úr dánarbúi hans fannst það ekki. Grunnavíkur-Jón lofaði Benedikt í bréfum sínum að senda handritið kæmi það í leitirnar. Það virðist þó ekki hafa gerst því Jón Benediktsson hugðist skrifa Sturlungu upp eftir góðu handriti fyrir föður sinn er hann innritaðist í Kaupmannahafnarháskóla í árslok 1732. Af því varð þó ekki því hann sneri rակleidis heim við dauða föður síns. Hann mun þó hafa ráðið Grunnavíkur-Jón til að skrifa Sturlungu upp fyrir sig og gerði hann það í félagi við Jón Árnason, Jón Marteinsson og Böðvar Jónsson. Forritið var AM 115 fol en verkið dróst úr hófi fram því fyrri bindið var ekki tilbúið fyrir en 1738 og það seinna barst ekki fyrir en með vorskipum 1740 og þá ósamanlesið, sbr. AM 996 4to I, bl. 19v, 25r, 27v, 36r, 43r, 59r, 73r-v, 83v, 102v, 103v og 109r-v og Jón Helgason, *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 31; Bjarni Jónsson, *Íslenzkir Hafnarstúdentar*, bls. 76. Einungis

4. Rauðaskriðubrэф

Á alþingi árið 1724 vék Níels Fuhrmann amtmaður Oddi Sigurðssyni lögmanni úr embætti. Oddur fór úr landi ári síðar í trássi við vilja amtmanns sem hafði synjað honum um vegabréf og þar með fararleyfi. Vorið 1726 fékk hann leyfi konungs til að stefna málum sínum fyrir hæstarétt og var Benedikt meðal þeirra sem fengu hæstaréttarstefnu frá honum. Benedikt sigldi til Kaupmannahafnar haustið 1726 með Akureyrarkaupmanni. Þann 23. apríl 1727 var kveðinn upp dómur í máli Odds og var dæmd af honum æran, búslóðin og honum m.a. gert að greiða Benedikt 100 ríkisdali í málskostnað.³⁸

Benedikt sat ekki auðum höndum meðan á seinni Kaupmannahafnardvöl hans stóð, veturinn 1726-1727, því auk alls vafsturs í kringum hæstaréttarmálið lét hann prenta rit eftir sig. Það fjallaði um eldgosíð í Kröflu árið 1724 en var ekki stórt í sniðum, líkast til tvíblöðungur og samkvæmt bókfræðiritum í fjögurra blaða broti. Því miður virðist ekkert eintak af bæklingi Benedikts hafa varðveist.³⁹

Jafnframt mun Benedikt, þá um veturinn, hafa komist í kynni við Árna Magnússon enda ekkert lengur til fyrirstöðu þar sem hann stóð nú réttu megin við Odd Sigurðsson. Hann hafði með sér handrit og bækur frá Íslandi í því augnamiði, að því er virðist, að banka upp á hjá Árna. Árni hefur tekið vel á móti honum og hafa þeir vafalaust rætt um handrit og Benedikt sjálfsgat svip-

seinna bindi þessa handrits virðist hafa varðveist, sbr. *Árna saga biskups*, bls. xxxvi-xxxvii og lviii-lix. Af ofangreindum orðum Grunnavíkur-Jóns má ráða að Sturlunguhandrit Benedikts hafi komið fram á bilinu 1740-1751 og það verið sent syni hans en árin 1743-1751 hafðist Grunnavíkur-Jón við á Íslandi, sbr. Jón Helgason, *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 231.

³⁸ Jón Jónsson, *Oddur Sigurðsson lögmaður*, bls. 205, 214, 233 og 235-236; *Annálar 1400-1800 I*, bls. 528 og 634.

³⁹ Þorvaldur Thoroddsen telur að skrif Benedikts sé byggt á skýrslu séra Jóns Sæmundssonar en vandséð er hvernig hann getur fullyrt það þar sem hann hefur tæpast haft bækling Benedikts í höndunum. Þorvaldur prentar titil bæklingins og setur upphrópunarmerki innan sviga á eftir „Krofla“ sem er prentvilla, sjá „Skýrslur um Mývatnselda 1724-1729“, bls. 385. Þessi villa mun þó ekki úr bæklingi Benedikts heldur mun líkast til komin úr bókfræðiriti frá 1820 þar sem sömu prentvillu er að finna, sbr. N. Nyerup og J.E. Kraft, *Almindeligt Litteraturlæxicon for Danmark, Norge og Island*, bls. 613. Í samskonar riti sem Jens Worm tók saman og kom út árið 1784 er titillinn hins vegar tilfærður prentvillulaus og hljóðar svo: „Efterretning om den Jordbrand, som Aar 1724 og følgende Aar har grasseret i Bierget Krafla og deromkring“, sbr. Jens Worm, *Forsøg til et lexicon over danske, norske og islandske lærde mænd III*, bls. 789. Ekki er bæklingins getið í *Bibliotheca Danica II*, d. 203 en þar eru þó tveir tvíblöðungar um íslensk eldgos sem prentaðir voru 1726 og er annar þeirra ritlingur séra Jóns Sæmundssonar um Kröflu.

ast um í safni Árna og e.t.v. fengið handrit að láni til að skrifa upp þar ytra. Þegar hann hélt heim, þann 10. júní samkvæmt dagbók Grunnavíkur-Jóns, skildi hann eftir í förum Árna handrit sitt af Sturlungu auk handbókar Marteins biskups en Árni ætlaði að fylla eyður þess og binda það inn fyrir hann.⁴⁰

Eftir þessa seinni Kaupmannahafnarvist Benedikts hefja þeir Árni að skiptast á bréfum. Aðeins bítar eru varðveittir úr tveimur bréfum Árna til Benedikts en þeir tilheyra fylgiskjali Benedikts úr bréfi hans frá 3. október 1731 til skiptabús Árna. Þar fer hann fram á að sér verði skilað því Sturlunguhandriti sem hann hafði lánað Árna árið 1727. Bútarnir eru úr bréfum frá 17. júní 1727 og 20. júní 1728. Af þeim má sjá að til stóð að Benedikt fengi lánuð handrit af Hungurvöku sem hafði tilheyrt Oddi Sigurðssyni, Eddu og Sturlungu.⁴¹

Gleggst um viðskipti þeirra er þó bréf skrifað í Rauðaskriðu þann 7. október 1729. Það er jafnframt eina bréfið sem varðveist hefur á milli þeirra og líkast til eina bréf Benedikts sem borist hefur Árna, því óvíst er hvort Benedikt svaraði fyrsta bréfi Árna haustið 1727. Það hefur a.m.k. ekki varðveist og að auki hefur hann tæpast náð að útrétta nokkuð á svo skömmum tíma því óvenjumikið var að gera hjá honum eftir alþingi 1727 þar sem hann var orðinn lögmaður og leiddi lagaverkið eftir dauða Páls Vídalíns. Í Rauðaskriðubrétinu kemur í ljós að Benedikt hafði þegar skrifað Árna haustið 1728 áður en honum barst bréf hans í hendur og vegna þess hversu seint bréf Árna skilaði sér gat hann ekki svarað því efnislega. Bréfið auk sendingar sem því fylgdi hafði hann sent með Hofsósskípi haustið 1728 en það brotnað á útsiglingunni með þeim afleiðingum að bæði áhöfn og farmur tapaðist.⁴²

Sökum þess er Rauðaskriðubrésið að miklu leyti endurtekning á bréfi hans frá árinu áður og gefur þ.a.l. góða mynd af því sem á milli þeirra fór frá vormánuðum 1727 til ársloka 1729. Í því segir Benedikt óttast að Árni hafi ekki skrifað sér um sumarið vegna þess að hann hafi ekki fengið bréf frá sér. Mun það væntanlega rétt til getið því ekki er að finna neitt bréf til Benedikts meðal þeirra tæplega 40 bréfa sem Árni skrifaði til Íslands árið 1729. Benedikt

⁴⁰ *Arne Magnussons private brevveksling*, bls. 628; Jón Ólafsson, *Relatio af Kaupinhafnarbrunnum sem skeði í október 1728*, bls. 21. Benedikt mun þó ekki hafa skrifað upp söguþátt af Nítíðu hinni frægu eftir bókum Árna Magnússonar í Kaupmannahöfn haustið 1726 því hann setti punktinn aftan við þáttinn þann 18. febrúar 1726 í Rauðaskriðu, sbr. ÍB 312 4to, bls 28. Sjá einnig *Skrá um handritasöfn Landsbókasafnsins* II, bls. 801, þar sem einungis ártalið er gefið upp.

⁴¹ *Arne Magnussons private brevveksling*, bls. 627-628.

⁴² *Arne Magnussons private brevveksling*, bls. 628-629. Um skipskaðann, sjá *Annálar 1400-1800* I, bls. 533 og 639-640.

þakkar jafnframt fyrir bókasendingu sem fylgdi bréfi Árna frá 1728 en í henni var Noregssaga Þormóðar Torfasonar og Grágásarhandrit. Báða titlana er að finna í virðingargerðinni yfir bókasafn Benedikts en umrætt Grágásarhandrit mun vera það sem var í foliobroti og innihélt m.a. Járnsíðu. Það var uppskrift af AM 338 fol sem Ásgeir Jónsson hafði gert árið 1694. Árni lánaði Oddi Sigurðssyni handritið til afritunar veturinn 1722-1723 og lét hann Sigurð Vigfússon Íslandströll skrifa það upp fyrir sig. Árni eignaðist síðar handrit Odds og fékk svo Benedikt það.⁴³

Í bréfinu minnst Benedikt á Kaupmannahafnarbrunnann sem hafði geisað árið áður og vottar Árna samúð sína yfir því að eldurinn hafi læst sig í hús hans og bókasafn. Hann biður Árna þó um að uppfylla loforð sitt um handritalánið og að hann skili sér jafnframt Sturlunguhandriti sínu, séu umrædd handrit óbrunnin. Með Hofsósskipi árið áður hafði hann sent Árna nýja lýsingu á Kröflu með ósk um að hann léti þýða og prenta hana fyrir sig. Sökum skip-skaðans hyggst hann láta það bíða, þó hann eigi afrit til, því enn séu jarðhræringar í gangi.⁴⁴

Af Rauðaskriðubrèfinu má sjá hvað Benedikt var að sýsla fyrir Árna árið 1728 því að öll sú vinna hvarf í hafið með Hofsósskipi og hann þurfti að hefjast handa á ný. Þar á meðal voru uppskriftir af máldögum sem Árni hafði óskað sérstaklega eftir. Gottskálks og Goðsvins biskupa bréf, sem Benedikt hafði líklega greint Árna frá í Kaupmannahöfn og voru til í Bólstaðarhlíð í ungðæmi hans, hafði hann þó ekki getað haft upp á. Benedikt kveðst ómögulega geta sent afrit af máldögunum nú því flestum hafi verið skilað og að auki væri hann hlaðinn öðrum störfum en lofaði engu að síður að gera hvað hann gæti. Með Hofsósskipi hvarf einnig uppskrift af Artúrs kappa sögum eftir handriti Benedikts en til að uppfylla loforð sín segist hann senda Árna nú sjálft forritið. Hann kveðst þó ekki geta sent áttþættings rímu af Þórði hreðu eftir Þorvald Magnússon en lofar henni að ári geti hann útvegað skrifara.⁴⁵

⁴³ *Arne Magnussons private brevveksling*, bls. 629, sjá einnig bls. 158-159; Jón Margeirsson, „Bréf Árna Magnússonar til Íslands 1729.“, bls. 124 og 129-159; *Arne Magnussons i AM. 435 A-B, 4to indeholdte Håndskriftfortegnelser*, bls. 51; *Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling I*, bls. 277. Um Sigurð Vigfússon, sjá Páll Eggert Ólason: *Íslenzkar ævi-skrár IV*, bls. 272-273.

⁴⁴ *Arne Magnussons private brevveksling*, bls. 630. Orð Benedikts gætu gefið til kynna að Árni hafi aðstoðað við að koma Kröflubæklingi hans á prent árið 1726.

⁴⁵ *Arne Magnussons private brevveksling*, bls. 629-630. Þorvaldur Magnússon mun hafa unnið fyrir sér sem skáld og héldu heldri menn honum uppi en í staðinn orti hann fyrir þá, sbr. Finnur Sigmundsson, *Rímnatal II*, bls. 150-151. Vel má vera að Þorvaldur hafi dvalið um hríf

Að lokum er það sem mestu varðar hér, en það er saga heilagrar Önnu. Um hana segir Benedikt: „Það vildi til heppnis að ég ekki sendi Önnu sögu út í fyrra með Hofsóss skipi, því það var hennar fatum að ég var ekki búinn að láta útskrifa hana, nú fylgir hún þessu bréfi og er betra seint en aldrei. Sömuleiðis Artus kappa sögurnar, sem þó á ekki saman við hennar andlega vísdoma, annars vantar í sögurnar og tvíla ég þær séu hér í landi að fá complet.“⁴⁶

Af orðum Benedikts er ljóst að hann hefur látið taka afrit af sögu heilagrar Önnu og haldið því eftir en sent forritið utan. Sögunnar gætir þó ekki meðal handrita Benedikts í dánarbúsuppskriftinni en gæti leynst þar engu að síður því sum handritin eru einungis auðkennd eftir fremstu sögum þeirra. Handritin og bréfið sem þeim fylgdu bárust Árna þá um haustið og hefur hann skrifað utan á bréf Benedikts: „Með Akureyrarskipi Sr. Søren Pedersen.“⁴⁷ Þegar hann opnaði bókasendingu Benedikts hefur svo heilög Anna birst honum ásamt köppum Artúrs konungs.

Í kjölfar brunans haustið 1728 var Árni á hrakhólum með húsnaði auk þess að vera brotinn maður. Í ævisögu Árna Magnússonar segir: „Svo virðist sem Árni hafi flutt handritin með sér milli húsa og haldið þeim í röð og reglu eftir því sem pláss leyfði. Engin merki eru þess aftur á móti að hann hafi haldið uppteknum hætti við að skrifa minnisgreinar um einstök handrit til góða fyrir síðari tíma fræðimenn.“⁴⁸ Þetta mun eflaust ástæða þess að engar minnisgreinar fylgja AM 82 8vo. Óljóst er hvenær Akureyrarskip sigldi inn til

í Rauðaskriðu hjá Benedikt lögmanni en hann orti erfiljóð eftir Benedikt sem er í Lbs 789 8vo, bl. 62r-65r. Svo virðist sem Benedikt fari með rangt mál hvað heiti rímnanna varðar því líklegra er að hann eigi við rímur af Hrólfi kraka en Þorvaldur bætti átta rímum aftan við ellefu rímur sem séra Eiríkur Hallsson hafði ort út af sömu sögu. Rímur Þorvalds af Þórði hreðu eru hins vegar fimmtán að tölu og stemmir því illa við orð Benedikts um að ríman hafi verið í átta þáttum, sjá Finnur Sigmundson: *Rímnatal* I, bls. 261 og 513. Um Þorvald vísast annars til útgáfu Hrólfs rímna, sbr. Eiríkur Hallsson og Þorvaldur Magnússon, *Hrólfs rímur kraka*, bls. xxvi-xxviii.

⁴⁶ *Arne Magnussons private brevvæxling*, bls. 629-630. Ekki er ólíklegt að Arthúrs kappa sögurnar sem Benedikt sendi Árna sé handritið AM 179 fol sem á það sameiginlegt með AM 82 8vo að engar upplýsingar fylgja um hvaðan Árni fékk það. Að auki eru sögurnar sem það varðveitir óheilar og samsvara því ummælum Benedikts. AM 179 fol er skrifað af séra Jóni Erlendssyni í Villingaholti en hvar það var niðurkomið áður en það barst Árna Magnússyni er ekki vitað. Vert væri því að bera hendur á eyðufyllingum í AM 179 fol saman við hönd Benedikts Þorsteinssonar. Um handritið vísast á eftirfarandi útgáfur: *Ívens saga*, bls. civ-cix; *Möttuls saga*, bls. c-cvii; *Mírmanns saga*, bls. xxiii-xxv; *Eiríks saga víðförla*, bls. ccxii-ccxvii; *Bevers saga*, bls. xciii-xcix og Desmond Slay, „Order in AM 179 fol“, bls. 160-165.

⁴⁷ *Arne Magnussons private brevvæxling*, bls. 628.

⁴⁸ Már Jónsson: *Árni Magnússon. Ævisaga*, bls. 335.

Kaupmannahafnar en af dagsetningu Rauðaskriðubrúefsins að dæma væri ekki ólíklegt að það hafi borist Árna í lok október. Hann hefur því haft um tvo mánuði til að rannsaka söguna en þann 24. desember tók hann banasóttina og dó að morgni 7. janúar 1730. Á meðan Árni lá banaleguna sagði Grunnavíkur-Jón honum uppbyggilegar sögur.⁴⁹ Saga heilagrar Önnu hefur þó tæpast verið þar á meðal því Jón virðist ekki hafa þekkt hana. Í skrá yfir Árnasafn, sem hann tók saman árið 1730, segir um handrit nr. 82 í átta blaða broti: „Maríu saga með s(ett)letri, innfest. Defect.“⁵⁰ Grunnavíkur-Jón mun því upphafsmaður að rangskráningu handritsins og hafði það því dulist mönnum í meira en tvær aldir.

5. Lokaorð

Hér að ofan var reynt að gefa yfirlit yfir ævi Benedikts Þorsteinssonar, síðasta eiganda sögu heilagrar Önnu í AM 82 8vo áður en handritið barst Árna Magnússyni. Reifað var hvar og hvenær Benedikt klófesti handritið en ekki komist að endanlegri niðurstöðu. Líklegast þótti þó að Benedikt hafi nálgast það að Munkaþverá eftir að hann hafði fengið umboð fyrir klaustrinu á alþingi þann 18. júlí 1721. Ekki er ólíklegt að handritið hafi verið skrifað þar í byrjun 17. aldar og skinnblöð úr latneskri helgisiðabók sem þar lá hafi verið notuð til bókbands. Ljóst er að þó nú sé einungis eitt heillegt handrit varðveitt af sögunni þá kann séra Eyjólfur Jónsson að hafa tekið afrit af henni og Benedikt hefur gert það fyrir víst. Sagan lá því ekki öllum gleymd í handritasafni Árna Magnússonar fram yfir miðja síðustu öld því ætla má að hún hafi a.m.k. verið lesin á seinni hluta 18. aldar og jafnvel lengur af þeim sem eftirrit Benedikts hafnaði hjá.

⁴⁹ Már Jónsson: *Árni Magnússon. Ævisaga*, bls. 337-339. Um síðustu daga Árna Magnússonar vísast til dagbókar Grunnavíkur-Jóns, sbr. Jón Ólafsson, *Relatio af Kaupinhafnarbrunnum sem skeði í október 1728*, bls. 43.

⁵⁰ Thott 1046 fol, bls. 176. Skráin er til í fleiri eiginhandarritum Grunnavíkur-Jóns en hana tók hann saman á dögum 10. ágúst til 26. september 1730, sbr. Jón Helgason, *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 47-48.

HEIMILDIR

*Handrit og skjöl**Þjóðskjalasafn Íslands (ÞÍ):*

Skjalasafn stiftamtmanns

III-49a. Bréf Odds Sigurðssonar til stiftamtmanns 1708-1710.

III-192, 1. Bréf frá Íslendingum í Kaupmannahöfn til stiftamtmanns 1707-1787.

Skjalasafn amtmanns

II-113b. Dánarbú embættismanna 1734-1736.

Sýsluskjalasafn

Þingeyjarsýsla V-C, 2. Dóma- og þingbók Þorgríms lögsagnara Jónssonar og Benedikts sýslumanns Þorsteinssonar 1708-1712.

Einkaskjalasafn

E 6. Eyjólfur Jónsson, prestur á Völlum.

Skjalasafn Þjóðskjalasafns Íslands

KA/4. Hannes Þorsteinsson, Æfir lærða manna 4, Benedikt Þorsteinsson.

Stofnun Árna Magnússonar:

AM 450 fol. Pappírar jarðabókarnefndar.

AM 996 4to I-III. Ágrip bréfa Jóns Ólafssonar úr Grunnavík til Íslands árin 1728-1742 og 1755-1778.

AM 82 8vo. Saga heilagrar Önnu skrifuð á fyrri hluta 17. aldar.

AM Apogr. Dipl. Isl. V, 7. Uppskriftir íslenskra skjala gerðar á vegum Árna Magnússonar.

Steph 27. Svartskinna, safn skjala með hendi Benedikts Þorsteinssonar lögmans frá því um 1730 I-II.

Handritadeild Landsbókasafns-Háskólabókasafns:

Lbs 49 4to. Jónsbók með hendi Benedikts Þorsteinssonar frá 1717.

Lbs 789 8vo. Sálma- og kvæðabók frá 18. öld.

ÍB 46 4to. Ættartölubók með hendi Benedikts Þorsteinssonar frá um 1720-1730.

ÍB 312 4to. Söguþáttur af Nítíðu hinni frægu með hendi Benedikts Þorsteinssonar frá 1726.

Konungsbókhlaða í Kaupmannahöfn:

Thott 1046 fol. Eiginhandarrit af skrá Jóns Ólafssonar úr Grunnavík yfir Árnasafn frá 1730. [Myndir í Árnastofnun í Reykjavík].

*Fræðirit**Alþingisbækur Íslands*. I-XVII. Reykjavík, 1912-1990.*Annálar 1400-1800*. I-VII. Hannes Þorsteinsson, Jón Jóhannesson, Þórhallur Vilmundarson og Guðrún Ása Grímsdóttir gáfu út. Reykjavík, 1922-1998.*Arne Magnusson. Embedsskrivelser og andre offentlige aktstykker*. Kristian Kålund gaf út. Kaupmannahöfn, 1916.

- Arne Magnussons i AM. 435 A-B, 4to indeholdte Håndskriftfortegnelser.* Kristian Kålund gaf út. Kaupmannahöfn, 1909.
- Arne Magnussons private brevveksling.* Kristian Kålund gaf út. Kaupmannahöfn, 1920.
- Arngrímur Jónsson, *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót.* Reykjavík, 1992.
- Árna saga biskups.* Porleifur Hauksson gaf út. Reykjavík, 1972.
- Bekker-Nielsen, Hans, „St. Anna i islandsk senmiddelalder.“ *Fróðskaparrit* 13 (1964), bls. 203-212.
- Bevers saga.* Christopher Sanders gaf út. Reykjavík, 2001.
- Bibliotheca Danica.* I-V. Christian Bruun tók saman. 2. útgáfa. Kaupmannahöfn, 1961-1963.
- Bjarni Jónsson, *Íslenzkir Hafnarstúdentar.* Akureyri, 1949.
- Björn Þorsteinsson, „Elzta heimild um prentun á íslenzku.“ *Saga* 3 (1960-1963), bls. 96-97.
- Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir.* I-V. Jón Pétursson og Hannes Þorsteinsson bættu við og gáfu út. Reykjavík, 1881-1932.
- Dansk biografisk leksikon.* 1-16. 3. útgáfa. Sv. Cedergreen Bech ritstjóri. Kaupmannahöfn, 1979-1984.
- Ehrencron-Müller, H., *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814.* 1-12. Kaupmannahöfn, 1924-1935.
- Einar Bjarnason, *Lögréttumannatal.* Reykjavík, 1952-1955.
- Eiríks saga víðförla.* Helle Jensen gaf út. (EAB 29). Kaupmannahöfn, 1983.
- Eiríkur Hallsson og Þorvaldur Magnússon, *Hrólfs rímur kraka.* Finnur Sigmundsson gaf út. Rit Rímnafélagsins IV. Reykjavík, 1950.
- Finnur Sigmundsson, *Rímnatal.* I-II. Reykjavík, 1966.
- Gísli Baldur Róbertsson, „Áform um endurskoðun íslenskra laga.“ *Jónsbók. Lögbók Íslendinga. Hver samþykkt var á alþingi árið 1281 og endurnýjuð um miðja 14. öld en fyrst prentuð árið 1578.* Már Jónsson gaf út. Sýnisbók íslenskrar alþýðumenn-ingar 8. Reykjavík, 2004, bls. 35-54.
- Guðrún Ása Grímsdóttir, „Heimkynni uppskrifta Sturlunga sögu.“ *Skjöldur* nr. 11 (1996), bls. 12-16.
- Guðrún Harðardóttir, „Nokkrar kynslóðir kirkna og klausturhúsa á Munkaþverá.“ *Árbók hins íslenska fornleifafélags* 1996-1997. Reykjavík, 1998, bls. 5-42.
- Halldór Hermannsson, „Icelandic books of the sixteenth century (1534-1600).“ *Islandica* IX. New York, 1916.
- Holberg, Ludvig, *Nikulás Klím.* Íslenzk þýðing eftir Jón Ólafsson úr Grunnavík (1745). Jón Helgason gaf út. Íslenzk rit síðari alda 3. Kaupmannahöfn, 1948.
- Islandske annaler indtil 1578. Gustav Storm gaf út. Christiania, 1888. (Ljósprentuð útgáfa Ósló, 1977).
- Íslendingabók-Landnámabók.* Jakob Benediktsson gaf út. Íslenzk fornrit I. Reykjavík, 1968.
- Ívens saga.* Foster W. Blaisdell gaf út. (EAB 18). Kaupmannahöfn, 1979.
- Jakob Benediktsson, *Gísli Magnússon (Vísí-Gísli). Ævisaga, ritgerðir, bréf.* Safn fræðafélagsins um Ísland og Íslendinga XI. Reykjavík, 1939.
- Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns.* I-XIII. Kaupmannahöfn og Reykjavík, 1913-1990.

- Jón Helgason, *Jón Ólafsson frá Grunnavík*. Safn fræðafjelagsins um Ísland og Íslandinga V. Kaupmannahöfn, 1926.
- Jón Helgason, „Íslenzk handrit í British Museum.“ *Ritgerðarkorn og ræðustúfar*. Reykjavík, 1959, bls. 109-132.
- Jón Jónsson, *Oddur Sigurdsson lögmaður. (1682-1741). Æfi- og aldarlýsing*. Bessastaðir, 1902.
- Jón Jónsson, *Skúli Magnússon landfógeti*. Reykjavík, 1911.
- Jón Margeirsson, „Bréf Árna Magnússonar til Íslands 1729 og fleiri skjöl hans í Ríkisskjalasafni Dana.“ *Opuscula V* (1975), (BA XXXI), bls. 123-180.
- Jón Ólafsson, „Inngangsrítgerð að fornum fræðum.“ Guðrún Kvaran þýddi. *Vitjun sína vakti ber*. Safn greina eftir Jón Ólafsson úr Grunnavík. Reykjavík, 1999, bls. 53-65.
- Jón Ólafsson, *Relatio af Kaupinhafnarbrunum sem skeði í október 1728. Dagbók 1725-1731 og fleiri skrif*. Sigurgeir Steingrímsson gaf út. Reykjavík, 2005.
- Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling*. I-II. Kristian Kålund tók saman. Kaupmannahöfn, 1889-1894.
- Katalog over fragmentsamlingen Accessoria 7 i den Arnamagnæanske håndskriftsamling i København*. Merete Geert Andersen tók saman. Kaupmannahöfn, 1987. [Óútgefin skrá varðveitt á Árnastofnun í Kaupmannahöfn og í ljósriti í Reykjavík].
- Kristján Eldjárn, *Hundrað ár í Þjóðminjasafni*. 5. útgáfa. Reykjavík, 1994.
- Manntal á Íslandi árið 1703*. Reykjavík, 1924-1947.
- Már Jónsson, *Arni Magnússon. Ævisaga*. Reykjavík, 1998.
- Mírmanns saga*. Desmond Slay gaf út. (EA A17). Kaupmannahöfn, 1997.
- Möttuls saga*. Marianne E. Kalinke gaf út. (EAB 30). Kaupmannahöfn, 1987.
- Nyerup, N. og Kraft, J. E., *Almindeligt literaturlæxicon for Danmark, Norge og Island*. Kaupmannahöfn, 1820.
- Ólafur Halldórsson, „Jónar tveir Þorlákssynir.“ *Grettisfærsla. Safn ritgerða eftir Ólaf Halldórsson gefið út á sjötugsafmæli hans 18. apríl 1990*. Reykjavík, 1990, bls. 254-270.
- Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár*. I-V. Reykjavík, 1948-1952.
- Páll Vídalín, *Skýringar yfir fornryði lögbókar þeirrar, er Jónsbók kallast*. Þórður Sveinbjarnarson gaf út. Reykjavík, 1854.
- Páll Vídalín, *Recensus poetarum et scriptorum Islandorum hujus et superioris seculi*. Jón Samsonarson gaf út. Reykjavík, 1985.
- Saga heilagrar Önnu*. Kirsten Wolf gaf út. Reykjavík, 2001.
- Sagan Landnáma. Um fyrstu bygging Íslands af Norðmönnum*. Skálholt, 1688. (Ljósprentuð útgáfa, Reykjavík, 1969).
- Sigurjón Páll Ísaksson, „Magnús Björnsson og Möðruvallabók.“ *Saga 32* (1994), bls. 103-151.
- Skrá um handritasöfn Landsbókasafnsins*. I-III. Páll Eggert Ólason tók saman. Reykjavík, 1918-1937.
- Skýrslur um Mývatnselda 1724-1729. Þorvaldur Thoroddsen gaf út. *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju* IV. Kaupmannahöfn og Reykjavík, 1907-1915, bls. 385-411.
- Slay, Desmond, „Order in AM 179 fol.“ *Opuscula IX* (1991), (BA XXXIX), bls. 160-165.
- Sýnishorn úr seðlaveski Árna Magnússonar*. Már Jónsson gaf út. Reykjavík, 1995.

- Til merkis mitt nafn. Dómabækur Markúsar Bergssonar sýslumanns í Ísafjarðarsýslu 1711-1729.* Már Jónsson gaf út. Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 6. Reykjavík, 2002.
- Vísnaðver Páls lögmans Vídalíns (1667-1727).* Jón Þorkelsson gaf út. Kaupmannahöfn, 1897.
- Widding, Ole, Bekker-Nielsen, Hans og Shook, L. K., „The Lives of the Saints in Old Norse Prose. A Handlist.“ *Mediaeval Studies* 25 (1963), bls. 294-337.
- Worm, Jens, *Forsøg til et lexicon over danske, norske og islandske lærde mænd. I-III.* Kaupmannahöfn, 1771-1784.

SUMMARY

Saga heilagrar Önnu was recently edited by Kirsten Wolf and published by the Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi. The Icelandic version is a translation of a Low German legend of St. Anne printed in Braunschweig in the year 1507. The legend is preserved in two manuscripts; AM 238 fol III, which is a fragment consisting only of two leaves, and AM 82 8vo. The latter is made up of 112 leaves, but is defective towards the end, with approximately one third of the miracle section missing.

AM 238 fol III was written by a scribe working under the auspices of the lawman Ari Jónsson in the second quarter of the 16th century. The aim of this paper is to throw some light upon the provenance and history of AM 82 8vo, of which little is known. In the paper the last owner of the manuscript, before it came into the hands of Árni Magnússon, is identified as the lawman Benedikt Þorsteinsson. From a biographical sketch drawn up of Benedikt it is deduced that the likeliest place for him to have acquired the manuscript was at the former monastery of Munkaþverá. He became the administrator of Munkaþverá in 1721, and from a letter written there on the 23rd of December 1722 he mentions the manuscript. It is clear from an inventory dated 1525 that there was a chapel dedicated to St. Anne in the monastery of Munkaþverá. It is therefore highly probable that it had in its possession a manuscript containing the legend of St. Anne. The manuscript which Benedikt gave Árni Magnússon was a copy made in the first half of the 17th century from a worn vellum manuscript which had lost some leaves towards the end. The scribe of AM 82 8vo had space to carry on, but his exemplar did not permit him to go any further.

Gísli Baldur Róbertsson
 Þjóðskjalasafni Íslands
 Laugavegi 162
 105 Reykjavík
 gisli@skjalasafn.is

KIRSTEN WOLF

REFLECTIONS ON THE COLOR OF ESAU'S POTTAGE OF LENTILS (*STJÓRN* 160.26-161.9)

Genesis 25:29-34 provides us with a unique episode wherein the first-born Esau sells his birthright to his younger brother Jacob for some bread and a pottage of lentils:

Coxit autem Iacob pulmentum; ad quem cum, venisset Esau de agro lassus, ait: Da mihi de coctione hac rufa, quia oppido lassus sum. Quam ob causam vocatum est nomen eius Edom. Cui dixit Iacob: Vende mihi primogenita tua. Ille respondit: En morior, quid mihi proderunt primogenita? Ait Iacob: Iura ergo mihi. Iuravit ei Esau et vendidit primogenita. Et sic, accepto pane et lentis edulio, comedit et bibit, et abiit, parvipendens quod primogenita vendidisset.

[And Jacob boiled pottage: to whom Esau, coming faint out of the field, Said: give me of this red pottage, for I am exceeding faint. For which reason his name was called Edom. And Jacob said to him: Sell me thy first birthright. He answered: Lo I die, what wil the first birthright avail me. Jacob said: Swear therefore to me. Esau swore to him, and sold his first birthright. And so taking bread and the pottage of lentils, he ate, and drank, and went his way; making little account of having sold his first birthright].

The Old Norse-Icelandic version of this story is found in *Stjórn* I (1862:1-299), a history Bible written at the request of King Hákon Magnússon in the early part of the fourteenth century. It deals with the contents of Genesis-Exodus 18 and is based on the Vulgate, Peter Comestor's *Historia Scholastica*, Vincent of Beauvais's *Speculum Historiale*, Isidore of Seville's *Etymologiae*, the works of Augustine, William Durand's *Rationale Officiorum Divinorum*, and other sources.¹ The passage reads as follows:

1 For a discussion of the sources of *Stjórn* I, see Astås (1991:68-84) and Jakob Benediktsson (2004:28-32).

Pat bar til einu sinni sem Jacob hafði gort ser ertrauelling. at Esau kom af akri edr eng til hans miok modr af einniherri orku. ok sagdi sua til hans. Gef mer nockurn part af uellinginum. þiat ek er storliga modr uordinn. Sem hann segði sua. Miok hungrar mik. enn þo ma ek eigi fyrir mædi sakir gera mer nu uellinginn. Jacob bad hann selia sér sina frumburdi. Hann svaraði. Huat skal mer frumburðrinn ef ek deyr. Suer mer at þi sagdi Jacob. at þu skalt þat hallda. Esau sór ok selldi frumburdina. tok þa badi ertr ok braud. ok át sem honum likadi. hugsandi at hann mundi deyia ef hann hefði eigi þa þegar i stad etit. for sidan i brott ok uirdi litils þat er hann hafði frumburdanna rettindi ok forprisanir sellt. Enn fyrir þann skyllt er ertrnar þær sem hann keypti uaru raudar edr bleikar. þa uar hann þar af kalladr Edom. ella af þi sem Ysidorus segir. at hans likami uar miok raudlitaðr. Hafdi hann .iii. nöfn. ok af sinu tilfelli huert. hann het Esau sua sem raudr. ok Seyr þat er lodinn. ok Edom þat er bleikr edr blodligr. (*Stjórn* 1862:160.26-161.9)

The source of the former part of the passage is the Vulgate; the source of the latter part is, as the compiler clearly indicates, Isidore of Seville („sem Ysidorus segir“):

Esau trinomius est, et ex propriis causis varie nuncupatur. Dicitur enim Esau, id est rufus, ob coctionem scilicet rufae lentis ita appellatus, cuius edulio primogenita perdidit. Edom autem ob ruborem corporis dictus est, quod Latine sanguineus dicitur. Seir vero, quod fuerit hispidus et pilosus; quando enim natus est, totus sicut pellis pilosus erat. Atque idem tribus nominibus appellatur: Esau, id est rufus; Edom, id est sanguineus; Seir, id est pilosus, quia non habuit lenitatem. (*Etymologiae* VII.vi.,3-34)

What evidently prompted the compiler to turn to Isidore was a desire to include somewhat more detailed information about the Hebrew word/name Edom than that provided by the Vulgate. This is in line with what Astås (1991:81) calls the ‘catchword principle’:

When the compiler finds that an animal or a plant is insufficiently treated in text from V[ulgate], H[istoria] S[cholastica] or S[peculum]

H[istoriale], he inserts additional information from I[sidore's] E[tymologiae] on the subject in question.²

The Norse compiler claims that Esau was called Edom because the lentils he ate were 'raudar edr bleikar,' and at the end of the passage, he specifies that Edom means 'bleikr edr blodligr.' Only *raudar* and *blodligr* translate identifiable words in the Latin text. There is nothing in the Latin text(s) corresponding to the hue adjective *bleikr*, which, as evident from the Arnarnagaeian Commission's *Ordbog* (s.v. *bleikr*), as well as other Old Norse-Icelandic dictionaries, denotes different hues according to its context.³ According to the *Ordbog*, *bleikr* appears most frequently in the meaning „bleg (ɔ: med mindre intens farve end den naturlige, ?bleget // pale (ɔ: of weak or reduced color), wan, ?bleached“, as in, for example, „gevr hon [sólín] af ser litit lios oc bendir firir með bleikum lit margs mannz feigð“ (*Alexanders saga* 1925:70.32-71.1) and „stundum var hann raudr sem blod en stundum bleikr sem bast edr blarr sem hel edr fòlr sem nárr suo at ymsir þessir litir færduzst j hann suo bra honum við“ (*Flatexjarbók* 1860-1868. 2:136.35-37). However, the term is also commonly used in the meaning „blond, lys // blond, fair, light-coloured“ (translation offered by the *Ordbog*), as in, for example, „Alexannder s(on) Priami var huitr ahaurunnd hýr madr herdimikill. sterkr oc storradr harid bleikt oc bla augun“ (*Trójumanna saga* 1963:66.11-12) and „Føgr er hlíðin, svá at mér hefir hon aldri jafnføgr sýnz, bleikir akrar ok slegin tún“ (*Njáls saga* 1954:182.20-22).⁴ When used to describe the color of horses and cows, the term means, according to the *Ordbog*, „lys, ?lys gråbrun, ?bleggul, ?skimlet (~ fr. vair) // [...] light-coloured, ?fawn, ?pale yellow, dappled (~ fr. vair)“; examples of the term being used to describe the color of these animals include „Því næst riðu fram or konungs fylking Riker ok Marant, annarr á bleikum hesti en annarr á grám“ (*Karlamagnúss saga* 1860: 302.38-39) and „ek sá hér upp rísa at Hofi uxa bleikan, mikinn ok skrautligan“ (*Vápnfirðinga saga* 1950:48.18-19).

In the passage concerning Esau's selling of this birthright for a pottage of lentils, the term *bleikr* does not, according to the Arnarnagaeian Commis-

² Astås (1991:81) notes that „From a collation of I[sidore's] E[tymologiae]-passages in the *Stjórn* I text with variant readings in Lindsay's edition, we learn that the IE-manuscript of the Old Norse compiler can be traced back to the Carolingian C-manuscript (10th century).“

³ Cleasby and Vigfusson (1957) and Fritzner (1973).

⁴ Cf. *Alexanders saga* 1925:27. For a discussion of this phrase, see Lönnroth (1970) and (1976:123, 151, 160).

sion's *Ordbog*, mean any of the hues listed above.⁵ Instead, it is suggested that *bleikr* here means „?(lys) røð // ?(light) red.“ The suggestion is a bold one, for in none of the other occurrences (approximately 80) listed by the *Ordbog* is *bleikr* used in the meaning „(light) red.“⁶ Nonetheless, the suggestion offered by the Arnarnaganaean Commission's *Ordbog* is not a far-fetched one, for the history of *bleikr*, which should possibly be regarded as a macrocolor covering, at least partly, the category of pale or light colors, is an interesting one.⁷ As Old Norse-Icelandic developed into modern Icelandic, the term clearly lost a fair portion of its semantic portfolio, including 'pale,' 'wan,' 'bleached,' 'blond,' and 'fair,' and it now appears exclusively in the meaning 'pink' and to describe the color of horses and cows. It is difficult to determine when the semantic change took place. The 88 examples of *bleikur* listed by *Orðabók Háskólans*⁸ indicate that it was not until the first half of the twentieth century or maybe even the mid-twentieth century that *bleikur* appears in the meaning pink and that it continued to denote also pale until the late twentieth century, though here it is, of course, important to bear in mind that writers often have a tendency to archaize. Certainly in the spoken language, it seems that *bleikur* is no longer used in the meaning pale, but it continues to be used to describe the color of horses and cows.⁹

The possibility that the *Stjórn* examples of *bleikr* mean '(light) red' and that they are the only examples of the adjective in that meaning that have been preserved from the Old Norse-Icelandic period cannot, of course, be excluded. But it would seem unlikely, for in addition to not including examples of *bleikr* in the meaning '?(light) red,' the *Ordbog* does not include a single example of *bleikr* being used to describe the color of plants or food. In most of the ex-

⁵ Fritzner (1973) lists the occurrences under the definition „bleg, hvid, lysgul (jvf. blíkja)“; regarding the latter occurrence ('Edom þat er bleikr edr blodligr'), he argues that the color is a result of wounds or loss of blood („paa Grund af Saar eller Blodtab“). Cleasby and Vigfusson (1957) do not include the two occurrences.

⁶ I am grateful to Eva Rode for providing me with xeroxed copies of the slips of the *Ordbog*.

⁷ Biggam describes a macrocolor as follows: „Not every language has a single colour lexeme per colour category, that is, a word such as N[ew] E[nglish] *green* for the green category. To Modern English speakers, red, orange, brown and purple are separate categories with separate lexemes denoting them, but speakers of other languages, although perfectly capable of seeing these four colours, may denote them with a single lexeme. Such a colour concept is a macrocolour“ (1997:18).

⁸ The reference to *Orðabók Háskólans* is to the dictionary's website: <http://www.lexis.hi.is/cgi-bin/ritmal/leitord.cgi?adg=innsl>

⁹ Guðrún Kvaran (pers. correspondence 29th of June 2005).

amples (about half), *bleikr* is used about facial color or skin tone. In these instances, the term is frequently equated with *nár* (e.g., 'bleikr sem nár' (*Bærings saga* 1884: 86.32) or *bast* (e.g., „þviat stvndvm setti hana raða sem bloð, en stvndvm bleika sem bast“ (*Bærings saga* 1884: 97.38-40), and it often appears together with *blóðlauss* (e.g., „ok fyrir þui at hon sa hann blæikan ok bloðlausan. þa hugði hon at hann være dauðr“ (*Strengleikar* 1979:20.18-19) and *litlauss* (e.g., „hann var bleikr ok litlauss í andliti ok honum horfin öll hans frægð“ (*Karlamagnúss saga* 1860:285.11-12). In eight of the examples, *bleikr* is used about human facial hair; one of these is the oldest example recorded by the *Ordbog* and may be dated to the second quarter of the thirteenth century: „Har hans var aðrummægin ræikar blæict en aðrumægin rautt“ (*Óláfs saga helga* 1922:42.3-4). In nine of the examples, the term is used to describe the color of domestic animals. In six, it is used about silver and gold. In three, it is used about stones. In another three, it is used about the color of fields or meadows. It is also used to describe the rays of the sun and the moon, and in four of the examples, it is used as a by-name. *Bleikr* is contrasted with *blár*, *eplótttr*, *grár*, *hvíttr*, *rauðr*, *rauðblár*, and *svartr*.

In order to understand the compiler's choice and use of *bleikr* in the passage concerning Esau's selling of his birthright for a pottage of lentils, one has to bear in mind the events surrounding the episode. At birth, Esau is said to be „rauðr ok lodinn allr sem eitt skinn“ (Stjórn 1862:160.8-9; cf. „rufus [...] et totus in morem pellis hispidus“ [Genesis 25:25]).¹⁰ When he grows up, he becomes a skilful hunter and his father Isaac's favorite son, partly because he is the first-born and partly because Isaac eats of his hunting. His brother Jacob becomes the favorite of his mother Rebecca, who eavesdrops on her old husband when he tells Esau to hunt and prepare fresh game so that he may bless

¹⁰ Sarna (1989:180) makes the following comment on the color red: „Hebrew *'admoni* is also used – admiringly – of David in 1 Samuel 16:12 and 17:14. The term, therefore, is not likely to mean redheadedness, which was popularly associated with the sinister and the dangerous. More likely, a ruddy complexion is intended. This may well be connected with the convention found in Egyptian and Cretan art, as well as in the Ugaritic texts, that equates red skin with heroic stature.“ About Esau's hairiness, he comments: „This detail anticipates the crucial role of Esau's hairiness later on in the narrative. Hebrew *se'ar*, 'hair' (*sa'ir*, 'hairy'), is also an allusion to the land of Seir, the habitat of Esau/Edom, as mentioned in 32:4 and in other texts. This region probably derived its name from the shaggy nature of the terrain. [...] Esau's unusual hairiness brings to mind the account of Enkidu in the Gilgamesh Epic. His entire body is also said to have been covered with hair, a condition that was popularly taken to be a sign of boorish uncouthness.“

Esau sated from this meal. Accordingly, Rebecca, who is ambitious on Jacob's behalf, decides to have Jacob masquerade as Esau. She dresses him in Esau's clothes and covers his hands and neck with the hairy skins of two kids, so that when touched by his blind father, he will feel like his brother. From these domesticated beasts she also prepares a stew as if they are the hunted game. Isaac signals suspicion by expressing his surprise at how quickly Esau has returned from his hunt and by remarking that his son has the voice of Jacob. He is reassured, however, by the feel of his hairy hands and the smell of Esau's clothes, and so Jacob receives his father's best blessing.

A key element in the story is Esau's appearance, which is reflected in his two names: Esau (meaning 'hairy') and Edom (meaning 'ruddy'). These two characteristics – his unusual hairiness and red color – are pointed out at his birth, and here the compiler renders the hue adjective 'rufus' as 'rauðr,' which, as evident from the roughly 210 examples listed by the *Ordbog*, covers a wide range of objects. It is used to describe human facial color, the color of human head and facial hair, as well as, for example, the color of blood, honey, silk, cows, horses, fire, weapons, clothing, fabric, gold, wine, and the color of the sun and the rose. It is commonly used as a by-name, and it is frequently equated with the color of blood, as in, for example, „Erlingr var þá rauðr sem blóð í andliti“ and „var þá rauðr sem dreyri“ (*Heimskringla* 1893-1901 2:259.13; 3:27.16).

However, when Esau's ruddy color is equated with the color of the lentil stew,¹¹ the compiler renders the same hue adjective as „rauðr eða bleikr.“ It appears that the compiler had difficulty believing – and perhaps rightly so – that Esau's body color was identical to the color of the deep red lentils and felt he could not use the same color term about both lentils and body color. Bearing in mind that Esau was as hairy as an animal (Jacob dressed in animal skins to pass as him), he therefore decided on the macrocolor *bleikr*, probably indicating the hue fawn (defined as „grayish yellowish brown to light grayish or moderate reddish brown or moderate yellowish pink“),¹² which, as noted above, is used to describe the color of domestic animals. The following state-

¹¹ The statement that the lentils are red is in itself interesting. Sarna (1989:182) points out that the lentils that were easily available to Jacob were yellowish red or light brown. For the deep red color that the story specifies, he would either have had to obtain Egyptian lentils, which are red, or add something to the pottage to give it an exceptionally red hue. See also Fass (1992:371).

¹² *The American Heritage Dictionary* (1976): s.v. *fawn*.

ment that „Edom þat er bleikr edr blodligr“ is a word play involving Hebrew *adom* (~ Edom) and *dam* (meaning ‘blood’), which was evidently known to Isidore;¹³ *blóðligr* is therefore not a (near-)synonym of *bleikr*, which is commonly associated with loss or lack of blood.

The conclusion must be that while the suggestion in the Arnarnagnaean Commission's *Ordbog* that *bleikr* means ‘light red’ in the Genesis story of Esau's selling his birthright cannot be refuted, it would, in the light of the context in which the hue adjective occurs, seem more likely that *bleikr* does not refer to a solid color but rather a color with elements of red, and that it is used here in its more common meaning to denote the color of domestic animals.

¹³ Sarna (1989:363). The word play occurs in several texts, e.g., Isaias 34:3, 5-7, Ezechiel 35:1-7 (Seir).

BIBLIOGRAPHY

- Alexanders saga*. 1925. Ed. Finnur Jónsson. Copenhagen.
- American Heritage Dictionary*. 1976. (2nd College Edition). Houghton Mifflin Company, Boston.
- Astás, Reidar. 1991. *An Old Norse Biblical Compilation: Studies in Stjórn*. Peter Lang, New York.
- Biblia Sacra iuxta Vulgata Clementinam nova editio* [...] 1982. Bibliotheca de Auctores Cristianos, Madrid.
- The Holy Bible Translated from the Latin Vulgate*. 1960. Brepols, Belgium.
- Biggam, C.P. 1997. *Blue in Old English: An Interdisciplinary Semantic Study*. Rodopi, Amsterdam.
- Brennu-Njáls saga*. 1954. Ed. Einar Ól. Sveinsson. ÍF 12. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Bærings saga*. 1884. In *Fornsögur Suðurlanda*. Ed. Gustaf Cederschiöld. Berling, Lund.
- Cleasby, Richard and Gudbrand Vigfusson. 1957. *An Icelandic-English Dictionary*. Clarendon, Oxford.
- Fass, David E. 1992. Unbinding Mother Rebekah. *Judaism* 41.4:361-376.
- Flatexjarbók* 1-3.1860-1868. Ed. Guðbrandr Vigfusson and C.R. Unger. Kristiania.
- Fritzner, Johan. 1973. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 1-3. (4th ed.). Universitetsforlaget. Oslo.
- Heimskringla* 1-4.1893-1901. Ed. Finnur Jónsson. (STUAGNL 23) Copenhagen.
- Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum*. 1911. Ed. W.M. Lindsay. 1-2. Oxford University Press. Oxford.
- Jakob Benediktsson. 2004. Some Observations on Stjórn and the Manuscript AM 227 fol. *Gripla* 15:7-42.
- Karlamagnus saga ok kappá hans*. 1860. Ed. C.R. Unger. Kristiania.
- Lönnroth, Lars. 1970. Hetjurnar líta bleika akra. Athuganir á Njáls sögu og Alexanders sögu. *Skírnir* 144:12-30.
- . 1976. *Njáls saga: A Critical Introduction*. University of California Press, Berkeley.
- Olafs saga hins helga*. 1922. Ed. Oscar Albert Johnsen. Kristiania.
- Sarna, Nahum M. 1989. *The JPS Torah Commentary: Genesis*. Philadelphia.
- Strengleikar*. 1979. Ed. Robert Cook & Matthias Tveitane. Kjeldeskriftfondet, Oslo
- Stjórn*. 1862. Ed. C.R. Unger. Christiania.
- Trójumanna saga*. 1963. Ed. Jonna Louis-Jensen. EAA:8. Munksgaard, Copenhagen.
- Vápnfirðinga saga*. 1950. Austfirðinga sögur. Ed. Jón Jóhannesson. ÍF 11. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.

EFNISÁGRIP

Höfundur rekur merkingu litarorðsins *bleikr* í fornu máli og sýnir með dæmum, einkum í frásögn Gamla testamentisins af baunagrauts áti Esaú, þar sem hann lætur frumburðarrétt sinn í hendur Jakobs bróður síns, að orðið merkir eitthvað rauðleitt, þó að það komi einnig fyrir í merkingunni *fölr*. Það er ekki fyrr en á 19. öld sem litarorðið fær þá merkingu sem nú er algengust.

Kirsten Wolf
 University of Wisconsin-Madison
 kirstenwolf@facstaff.wisc.edu

MÁLSTOFA

HRAFN SVEINBJARNARSON

ON PLAGIARISM IN A Ph.D. DISSERTATION AND SUBSEQUENTLY IN GRIPLA

IN *Gripla* XIV 2003, pp. 7-46 Árni Heimir Ingólfsson publishes the article „The Buchanan Psalter and its Icelandic Transmission“.

In a footnote to the title Ingólfsson says:

This article is based on part of my recently completed Ph.D. dissertation ““These are the Things You Never Forget”: The Written and Oral Traditions of Icelandic *Tvísöngur*” (Harvard University, 2003). Thanks are due in particular to my advisor, Thomas Forrest Kelly, and to Njáll Sigurðsson, who brought the Buchanan psalter to my attention.

I have made a list of about 100 incidents of plagiarism in this Harvard Ph.D. dissertation from my BA-thesis in History, *Latínusöngur og söngmennt við latínuskólana á Íslandi* (Singing in Latin and Music Education at the Latin Schools in Iceland), an unpublished thesis of 90 pages written at the University of Iceland in the spring of 1997. Some of these incidents deal with the Buchanan psalter in Iceland.

All these incidents of plagiarism have been investigated at the University of Iceland by Professor Guðmundur Hálfðanarson at the request of the Rector of the University. His report was sent to the President of Harvard, Lawrence H. Summers, by the Rector of the University of Iceland, Páll Skúlason in a letter of January 28, 2005 saying about Guðmundur Hálfðanarson’s conclusion:

His conclusion is that “Ingólfsson has [...] plagiarized HS [Hrafn Sveinbjarnarson’s BA thesis] extensively in his dissertation, and that is, of course, a serious violation of academic conduct.”

The University of Iceland agrees with this assessment and urges Harvard to investigate this serious matter.

President Summers replied in a letter of February 16, 2005, referring to a letter of formal complaint from Hrafn Sveinbjarnarson, received in December 2004:

Upon receipt of this letter the GSAS began a formal investigation which is currently ongoing. Once a decision has been made, the School will be in touch with Mr. Sveinbjarnarson.

My BA-thesis, the first study made on the history of music education in the Latin Schools in Iceland, was only the beginning of a planned work which I have been developing since 1997.

In 1999 Árni Heimir Ingólfsson handed in a dissertation proposal in Harvard where my BA-thesis was mentioned, without my knowledge and permission. This he did knowing that I was rewriting and expanding my BA-thesis. When I knew that he was using my BA-thesis in his dissertation I wrote him a letter, January 13, 2003, reminding him that he had neither asked for nor received my permission to use my unpublished research, and such permission would not be granted. In a responding letter of January 22, 2003, he admitted that he was using my thesis in his doctoral dissertation in Harvard.

My name occurs once in the Harvard dissertation, along with the title of my unpublished BA-thesis, in the bibliography, under the headings “Published Material” and “*Books and Articles*” (p. 375). The BA-thesis is neither published material, a book nor an article. In substantial parts of this Harvard dissertation in the field of Music, the subject, ideas and references of my BA-thesis in the field of History are used. My research is copied, directly and indirectly, and presented by Árni Heimir Ingólfsson in his own name in a published work. The Harvard dissertation was for sale on the Internet, at ProQuest Digital Dissertations, at least for several months.

I wish to emphasize that in 1997, when I gave Árni Heimir Ingólfsson a copy of my BA-thesis, as my friend and schoolmate since early age, he was going to study the 20th century Icelandic composer Jón Leifs.

It must be added that Njáll Sigurðsson was another avid reader of my BA-thesis in the University library (access restricted) and had my written permission to quote my thesis, in a limited way, in a book chapter he was preparing.

Árni Heimir Ingólfsson has continued plagiarizing my work, this time in *Gripla*. This is why I have requested that *Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi*

will print this note in the current edition of the periodical, in the same place and language.

Hrafn Sveinbjarnarson
Týsgötu 4c
101 Reykjavík
hrafns@hotmail.com

ÁRNI HEIMIR INGÓLFSSON

A RESPONSE TO HRAFN SVEINBJARNARSON

IN a letter to Garth McCavana (Associate Dean for Student Affairs at the Graduate School of Arts and Sciences, Harvard University) dated 17 December 2004, Hrafn Sveinbjarnarson alleged that my Ph.D. dissertation, accepted by the Music Department of Harvard University in May 2003, included “extensive plagiarism” of his unpublished BA-thesis of 1997. He has now chosen to repeat these allegations publicly in *Gripla*, even after an extensive investigation by Harvard University has found them to be “utterly without merit.”

The alleged “incidents of plagiarism” in my dissertation have mostly to do with my use of sources that are widely available in print, and knowledge that is in the public domain. This involves citations of standard reference tools in the fields of music and Icelandic history, such as *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, *Analecta Hymnica*, *Diplomatarium Islandicum* and *Kristni á Íslandi*. In other cases the allegations involve citations of ideas that came about through my discussions with other scholars, as I have been able to demonstrate in my response regarding Hrafn Sveinbjarnarson’s allegations to Harvard University.

My study of the Buchanan psalter and its connection to Icelandic *tvisöngur* began in 2000 following an encounter with Njáll Sigurðsson, who placed a large amount of material at my disposal, including his own research and a substantial amount of secondary literature. Among these was an article by the 19th-century German musicologist Benedikt Widmann, which provided the impetus for my future research on the topic.

Hrafn Sveinbjarnarson's discussion of the Buchanan psalter, a total of nine lines in his BA-thesis, was of no influence in my own research. Rather, I shared with him my recently acquired materials and knowledge in a collegial and friendly manner. For instance, I gave him a copy of Widmann's article, and brought to his attention that a copy of the Buchanan psalter is registered in Gegnir, the search engine of the National and University Library of Iceland.

It is quite telling of Hrafn Sveinbjarnarson's attitude to scholarship that he should attempt to also implicate Njáll Sigurðsson in plagiarism, suggesting that the incentive behind his „avid“ readership of the BA-thesis was in some way dishonest. These allegations are easily refuted, since Njáll Sigurðsson's research materials prove that he began researching the Buchanan psalter in 1976. Both Hrafn Sveinbjarnarson and I are born in 1973.

Hrafn Sveinbjarnarson's formal complaint to Harvard University was referred to an investigative subcommittee by the University's Administrative Board. This subcommittee presented its findings at a full meeting of the Administrative Board on 10 April 2006. The Board voted to endorse the subcommittee's conclusion that Hrafn Sveinbjarnarson's allegations are “utterly without merit” and that my dissertation “is indeed a scrupulous piece of scholarly work.” The subcommittee

[...] examined every one of Mr. Sveinbjarnarson's 103 allegations, compared in detail the relevant parts of the thesis against the dissertation, and received Dr. Ingólfsson's specific and detailed responses. We found Mr. Sveinbjarnarson's repeated claims of “priority” over historical events, personages, music and other concepts in the public domain to be disingenuous. As stated earlier, Mr. Sveinbjarnarson's allegations of plagiarism with respect to certain common subject materials were wholly unsupported; indeed, to the contrary, we note that the two documents treated these materials in absolutely divergent, non-overlapping ways.

The outcome of Harvard University's investigation is emphatic and unequivocal, and speaks for itself.

Árni Heimir Ingólfsson
Rauðalæk 73
105 Reykjavík
arniheimir@lhi.is

AN ADDITIONAL NOTE ON PLAGIARISM

MY NOTE on plagiarism was written in October 2005, and was to be published within the end of that year. I see no reason to withdraw it, after reading the letter of April 11, 2006, on the vote of the Administrative Board of Harvard's GSAS, on my charge of the plagiarism of the Harvard Ph.D. Árni Heimir Ingólfsson.

My BA-thesis in history, from 1997, is not and never was in the public domain. Árni Heimir Ingólfsson gave me a photocopy of an article on the Buchanan psalter by Widmann, an article I knew about, listed in the New Grove Dictionary of Music. For the sake of clarity this was on January 13, 2001, and at the time I was grateful for his support. Njáll Sigurðsson has not, to my knowledge, published anything on the Buchanan psalter prior to my BA-thesis.

The decision of the Administrative Board was based on a document by three anonymous persons, called "Investigative Subcommittee." The big words and strong opinions of this document (1^{1/2} page in letter-format), not supported with any references or examples, imply that these persons regard themselves of some authority. However they do not in their decision display any familiarity with the unpublished Icelandic manuscripts I use in my thesis, nor any of the other sources that are widely spread and hard to find. The Subcommittee's opinion is based on documentation concealed to me. The letter of January 28, 2005, from the rector of the University of Iceland to the president of Harvard, with the report by professor Guðmundur Hálfðanarson, seems to have been ignored by the Administrative Board. My repeated formal complaints to Harvard since January 13, 2003, until the Ph.D. dissertation's acceptance, are ignored. It is ignored that Ingólfsson was given the opportunity, by Harvard University, to change his dissertation, prior to acceptance, by removing 28 references to my BA-thesis, without removing the corresponding material. This included a table which was dissolved and placed in a footnote. A statement in the document by the "Investigative Subcommittee" can certainly be said to speak for itself: "Intellectual cross-fertilization was entirely possible since the two authors were once classmates and friends, and even attended the same musically related events." A rather curious statement from an Ivy League University, in the context of plagiarism.

Hrafn Sveinbjarnarson

A NOTE FROM THE EDITORS

WITH regard to Hrafn Sveinbjarnarson's foregoing article and the additional note above concerning alleged plagiarism in Árne Heimir Ingólfsson's doctoral thesis and his article in Gripla, the editors of Gripla wish to express the following: 1) Every writer that publishes material in Gripla is responsible for his or her own work. The editors' only responsibility is to ensure that articles published in Gripla are composed according to accepted scholarly methods. 2) Each article that is published in Gripla is read by two specialists and an editor. Árne Heimir Ingólfsson's article was at the request of Hrafn Sveinbjarnarson compared to Hrafn's BA thesis – which he himself loaned the editors. The editors concluded that where the material in Árne Heimir Ingólfsson's Gripla article and Hrafn's BA thesis coincided, both authors were relating general knowledge about the history of Icelandic music. 3) Although the writers worked partly with the same material, their approaches were different. 4) The report on Árne Heimir Ingólfsson's alleged plagiarism that Professor Guðmundur Hálfðanarson wrote and sent to Harvard University was not known to the editors of Gripla until after Árne Heimir's article had been printed; this report contradicts Harvard University's conclusions in this matter, as stated by Árne Heimir Ingólfsson in his foregoing response. 5) The editors of Gripla have decided to publish Hrafn Sveinbjarnarson's allegations and Árne's response to them, but otherwise remain neutral in this matter, and will not publish any other material connected with this dispute.

JÓHANNES B. SIGTRYGGSSON

HUGLEIÐINGAR UM STAFRÉTTAR UPPSKRIFTIR*

1. Inngangur

Í þessari grein er velt upp ýmsum spurningum um venjur og hefðir í stafréttum uppskriftum norræna miðaldertexta. Fyrst er fjallað stuttlega um norrænu hefðina í textaútgáfum (2.1) og uppskriftum (2.2) og síðan vikið að ýmsum þáttum og ósamræmi í stafréttum uppskriftum, t.d. hvað varðar læsileikasamræmi (3.1), táknnotkun (3.2) og upplausn banda og styttinga (3.3). Að lokum verður stungið upp á nokkrum nýjungum í sambandi við táknun ill- og ólæsilegra stafa (3.5) og leiðréttingartákna (3.4).

2. Norræna hefðin

Áður en ég vík að einstökum þáttum þá er rétt að kynna stuttlega þá hefð sem þessar útgáfuvenjur eru sprottnar upp úr, þ.e. norrænu útgáfu- og uppskriftarhefðina.

2.1 Norræna útgáfuhefðin

Sú hefð við útgáfu fornra norræna texta, sem nú er almenn, á að miklu leyti rætur að rekja til Árnastofnunar í Höfn (*Det Arnamagnæanske Institut*).¹ Jón

* Þessi grein er að hluta byggð á kafla í M.A.-ritgerð minni í íslenzkri málfræði (2000). Leiðbeinandi við hana var Guðvarður Már Gunnlaugsson fræðimaður á Stofnun Árna Magnússonar. Ég þakka honum og Haraldi Bernharðssyni ýmsar góðar ábendingar og auk þess nafnlausum ritrýni Griplu.

¹ Sbr. Jensen (1989:211): „Den undersøgelsesstrategi og de udgivelsesmønstre, som nu anvendes af så godt som alle, der arbejder med kritisk udgivelse af norrøne tekster, er i al væsentlighed fastlagt af Jón Helgason.“ Jón setti þó aldrei skipulega niður hvað greindi norrænu textafræðina frá þeirri klassísku (sjá Örnólf Thorsson 1990:48, og Jensen 1989:211).

Helgason prófessor (1899–1986) skóp þessa útgáfuhefð að miklu leyti. Ég nefni hana yfirleitt norrænu hefðina í umfjölluninni hér á eftir. Hún hefur bæði haft áhrif á textafræðina sjálfa og uppskriftarvenjur.

Helztu einkenni þessarar hefðar eru að textar eru gefnir út eftir einu aðalhandriti,² stofngerð er ekki endurgerð og áherzla lögð á að rannsaka öll handrit sem geyma textann.³

Aðalbreytingin frá eldri útgáfuvenjum var líklega sú að öll handrit texta bæri að rannsaka og þar á meðal ung pappírshandrit sem oft hafði verið lítið tillit tekið til áður.⁴ Útgáfa Jóns Helgasonar á *Hungurvöku* (1938) hafði líklega einna mest að segja um þetta endurmat á pappírshandritum.⁵ Þetta sjónarmið hefur haft mikil áhrif og á fullan rétt á sér.⁶

Lítið hefur hins vegar verið skrifað fræðilega um norræna textafræði heldur hafa menn frekar látið verkin tala.⁷ Helle Jensen lektor á Árnastofnun í Höfn hvatti mjög til þess að rætt yrði um uppskriftarvenjur og þær samræmdar (sjá Jensen 1988, 1989). Einnig hafa t.d. Knirk (1985) og sérstaklega Haugen (1985, 1987, 1988, 1990, 1992, 1995 o.s.frv.) skrifað allmikið um aðferðafræði í norrænni textafræði á síðustu árum. Einnig hafa verið haldnar nokkrar ráðstefnur um hana. Árið 1987 var t.a.m. haldin ráðstefna um textafræði og útgáfur norrænna texta í Godøysund í Noregi (Fidjestøl et al. 1988) og Stofnun

² Nákvæmara er að segja að hver gerð texta sé gefin út eftir einu handriti.

³ Jón fylgdi í þessu náði eftir textafræðiaðferðum Karl Lachmanns (1793–1851).

⁴ Finnur Jónsson gaf t.a.m. út fyrstu fræðilega útgáfuna af *Egils sögu Skallagrímssonar* árin 1886–88 en tók ekki nægilegt tillit til ungra pappírshandrita af henni sem höfðu textagildi eins og Jón Helgason (1956) benti á. Um þetta sjá einnig Bjarna Einarsson (2001). Blaisdell (1967) fjallar almennt um gildi íslenzkra pappírshandrita frá síðari öldum. Driscoll (1997: 237) segir: „[...] the sooner we recognise that there’s no such thing as a worthless manuscript, the better.“

⁵ Sbr. Jón Helgason (1938:27): „Hungrvakas overleveringshistorie gennem 400 aar, indtil ca. 1600, er fuldstændig ukendt. Ingen membran af dette værk er bevaret, og vort kendskab til det beror udelukkende paa afskrifter fra 17. aarh.“

⁶ Eitt mest sláandi dæmið um gildi hennar er útgáfa Helle Jensens á *Eiríks sögu víðförla* (1983) sem til að mynda er varðveitt í Flateyjarbók (GKS 1005 fol (skrifuð að mestu 1387)). Þegar útgáfan var tilbúin uppgötvaðist ungt pappírshandrit (skrifað um 1803) með sögunni í bókasafni Yale-háskólans í Bandaríkjunum sem hafði allmikið textagildi (sjá Jensen 1983:123–32).

⁷ Sbr. orð Rindals (1990:218): „Det har skjedd lite innanfor tekstkritikken i norrøn filologi frå midten av 1800-talet til i dag. Det er ikkje skrive nokon teoretiske eller metodiske arbeid innanfor feltet. Men dei tekstkritiske prinsippa er nytta i fleire avhandlingar. [...] Dei fleste tekstkritiske arbeid innanfor norrøn filologi byggjer på ei allment akseptert oppfatning av tekstkritiske metodar. Det er sjeldan vi finn referansar til teoriværk om tekstkritikk.“

Árna Magnússonar á Íslandi hélt árið 2003 málþing um „udgiveselsprincipper og tekstformidling“.

2.2 *Norræna uppskriftarhefðin*

Sú uppskriftaraðferð sem hefur tíðkast í útgáfum Det Arnamagnæanske Institut og Stofnunar Árna Magnússonar á Íslandi hefur einnig haft mikil áhrif. Mikilvægt atriði í henni er að sýna allan mun á táknum sem hugsanlega getur haft hljóðkerfislegt gildi. Það er t.a.m. greint á milli ‘a’ og ‘á’ þar sem fyrra táknið stendur fyrir /a/ en hið síðara fyrir /á/. Á hinn bóginn er ekki sýndur munur á ‘r’ og ‘r’ vegna þess að þau tákna sama hljóðið, þ.e. [r]. Annað sem einkennir stefnuna er að oft er skipt út sjaldgæfum stafbrigðum („útskipting“) fyrir almennari, t.d. ‘f’ í stað ‘þ’ þótt síðarnefnda táknið sé einhaft fyrir /f/ í handriti. Önnur einkenni þessarar hefðar eru að uppleyst bönd eru ekki auðkennd og greinarmerkjasetning og há- og lágstafir samræmdir að nokkru leyti.⁸ Þetta er þó ekki algilt og t.a.m. uppleyst bönd eru auðkennd með skálettri í nokkrum útgáfum Stofnunar Árna Magnússonar.⁹

Útgáfa Stefáns Karlssonar á íslenskum frumbréfum (1963) hefur líklega haft mest að segja um það hvernig aukatáknakerfi norrænu hefðarinnar lítur út.¹⁰ Flestir sem hafa gefið út texta hjá Árnastofnunum tveimur hafa notað eitt-

⁸ Haraldur Bernharðsson (1997:256–57) lýsir Árnastofnanahefðinni í ritdómi um útgáfu Ólafs Halldórssonar á *Matheus sögu postula* (1994): „[...] en aðaltextinn, AM 645 4to, er prentaður „hálfstafrétt“, eftir aðferð þeirri er lengi hefur tíðkast á stofnunum Árna Magnússonar á Íslandi og í Kaupmannahöfn. Þar eru upplausnir banda ekki auðkenndar og sérnöfn prentuð með stórum upphafsstaf, en auk þess er lesið á íslensku úr latneskum orðum og böndum og íslensku orðin skáletruð.“

⁹ Í Noregi hefur lengst af á síðustu öld og þeirri næstsíðustu verið fylgt nokkuð annarri uppskriftarstefnu. Meira hefur verið þar um bandrétta (og stafrétta) uppskriftir, þar sem sýnt er hvernig leyst er úr böndum og lítið er um útskiptingar sjaldgæfra tákna, t.d. á *r* rotunda (‘r’) fyrir ‘r’, ‘f’ fyrir ‘s’ og ‘þ’ fyrir ‘f’. Sérstaklega á þetta við um útgáfur Kjeldeskriftfondet, t.d. Indrebø (1920) og Holm-Olsen (1945). Sá síðarnefndi fylgir t.a.m. handritinu í því að nota ‘j’ í stað ‘v’.

¹⁰ Stefán Karlsson (viva voce 2000) tók við gerð síns kerfis mið af táknaakerfi því sem Holm-Olsen (1945) notaði við útgáfu *Konungs skuggsjár* (1945:xix). Til að mynda eru þaðan táknið ‘†’ utan um orð sem strikað hefur verið yfir. Stefán bjó síðan til út frá því ‘†’ fyrir tvírituð orð. Einnig eru þaðan t.d. ‘˘’ fyrir millilínubókstafi og ‘*’ fyrir leiðrétt orð. Dæmi um aðra táknanotkun hjá Holm-Olsen en Stefáni er að Holm-Olsen notar sviga ‘( )’ fyrir það sem gleymt hefur að skrifa en Stefán notar ‘<’.

hvert afbrigði táknakerfisins sem Stefán setur fram í þeirri útgáfu (1963: lxxvii–lxxviii).¹¹

3. Stafréttar uppskriftir

Vík ég þá að meginefni þessarar greinar, þ.e. greiningu einstakra þátta í stafréttum uppskriftum.

3.1 Læsileikasamræmi í stafréttum uppskriftum

3.1.1 Greinarmerkjasetning

Í sumum elztu íslenzku handritunum eru notuð nokkur ólík greinarmerki.¹² Síðan dregur úr þessari fjölbreytni og til að mynda er í hinu mikla sagna-handriti Möðruvallabók (AM 132 fol.) frá 14. öld (c1330–70) nær eingöngu notaður punktur.¹³ Punkturinn er lengi vel algengasta greinarmerkið en í síðari alda handritum færist t.a.m. í vöxt notkun skástriks ‘/’.

Í mjög mörgum miðaldahandritum fylgir greinarmerkjasetning ekki neinni reglu heldur virðist merkjunum vera potað tilviljunarkennt niður.¹⁴ Þetta tefur lestur á textum þar sem náði er fylgt greinarmerkjasetningu handritsins. Spurningin er því hvort nauðsynlegt sé að eltast við slíkt í stafréttum uppskriftum.¹⁵

¹¹ Haugen (1992:12) er með aðeins flóknara kerfi sem virðist bæði byggt á kerfi Stefáns og Holm–Olsen. Guðvarður Már Gunnlaugsson (1998:276) er með svipað kerfi og Stefán.

¹² Í Íslenzku hómilfubókinni (Holm þerg 15 4° frá um 1200) eru t.d. notuð punktur ‘.’, semikomma (depilhögg) ‘;’, *punctus cum virgula* ‘:’ og spurningarkerki ‘∞’ og enn fleiri greinarmerki (de Leeuw van Weenen 1993:46).

¹³ 55803 dæmi um punkt en aðeins 11 um kommu og engin önnur greinarmerki koma fyrir, sjá de Leeuw van Weenen (2000:47).

¹⁴ Sjá t.d. stafsetningarlýsingu Zitzelsberger (1987:lxxvi–lxxvii) á Sth þerg fol nr 7.

¹⁵ Orðið *stafréttur* nær ekki nógu vel yfir greinarmerki. Ef til vill væri heppilegra að nota orðið *táknréttur* eða *staftáknréttur* yfir uppskriftir þar sem ekki eingöngu er fylgt stafsetningu handrits heldur einnig greinarmerkjasetningu þess. Þannig væri hægt að greina á milli uppskrifta þar sem stafsetning er stafrétt en greinarmerkjasetning samræmd að einhverju leyti (stafrétt uppskrift) og uppskrifta þar sem hvortveggja er ósamræmt (táknrétt uppskrift). Guðvarður Már Gunnlaugsson (2003:201) kallar hins vegar þær útgáfur táknréttar þar sem „[Ö]ll tákn (stafir, bönd og önnur tákn), sem koma fyrir í handriti, eru prentuð. [...] og ekki er leyst upp úr böndum og skammstöfunum.“ Ef til vill mætti frekar nefna slíkar útgáfur *prentréttar*. Til samanburðar má geta þess að Guðvarður (2003:201, nmgr. 11) leggur til að uppskriftir þar sem bönd eru prentuð en útgáfan er samt að öðru leyti ekki táknrétt verði kallaðar *bandréttar*.

Millileið sem allmargir fylgja er að setja inn þau greinarmerki sem eru í handritinu en bæta þeim við innan oddklofa sem augljóslega vantar, t.d. <.> og </>. ¹⁶ Sá galli er á þessari leið að ekki er hægt að losna við greinarmerki sem greinilega er ofaukið. Til greina kæmi að auðkenna þau með † †, t.a.m. †.† og †/†. Slíkir svigar sýna annars aukaorð og tvítekningar og ekkert sem mælir á móti því að nota þá einnig til að tákna greinarmerki sem er ofaukið.

Björninn er þó ekki unninn þó að ákveðið sé að samræma greinarmerki þannig því að það þarf líka að velja hvaða greinarmerki á að nota. Á einvörðungu að nota þau sem koma fyrir í handritinu eða einnig greinarmerki sem notuð eru í nútíma greinarmerkjasetningu, t.d. ‘,’ og ‘?’?

Ef fyrri leiðin er valin þá vandast málið þegar þörf er á kommu, t.d. í upptalningu, í uppskrift handrits þar sem þær eru ekki notaðar. Í slíkri stöðu kemur annaðhvort til greina að sleppa því alveg að nota greinarmerki þar sem komma ætti að vera eða nota punkt fyrir kommu (<.>). Sá galli fylgir fyrstu aðferðinni að textinn verður torlæsari þegar greinarmerki er alveg sleppt og vafamál geta komið upp við lestur. Ef hins vegar punktur er notaður tekur tíma fyrir lesandann að átta sig á því hvort hann sé ígildi punkts eða kommu. Einföld leið til að greina á milli þessara ólíku hlutverka punktsins væri að láta orðið sem fylgdi á eftir *kommupunkti* hefjast á lágstaf, t.d. ‘Hestar<.> kyr og ær’. Þetta er hins vegar ekki góð leið í uppskriftum þar sem há- og lágstafir eru ekki samræmdir.

Seinni leiðin, þ.e. að samræma greinarmerkjasetningu til nútímamáls, finnst mér ótæk nema í uppskriftum með samræmdri stafsetningu og þar geta líka komið upp ýmis vafamál. Mér finnst liggja beinast við að nota eingöngu þau greinarmerki sem eru notuð í handritinu sjálfu í stafréttum uppskriftum því að annars stingur greinarmerkjasetning í stúf við aðra samræmingu nema e.t.v. í léttisamræmdum uppskriftum. ¹⁷

Mér finnst réttast samkvæmt þessu að auðkenna viðbætt greinarmerki með oddklofum. Vafasamara er hins vegar að þurrka út óþörf greinarmerki í útgáfum.

¹⁶ Útgáfa Driscolls (1992) á *Sigurðar sögu þögla* er dæmi um slíka útgáfu.

¹⁷ Ítarlegt yfirlit yfir ólíkar uppskriftartegundir er hjá Guðvarði Má Gunnlaugssyni (2003).

3.1.2 Há- og lágstafir

Í flestum íslenskum miðaldahandritum eru einnig engar skýrar reglur um notkun há- og lágstafa.¹⁸ Hástafir koma oft fyrir inni í setningum og lágstafir hafðir í upphafi setninga og í sérnöfnum.

Há- og lágstafir tengjast náið greinarmerkjasetningu í almennri stafsetningu og ef hún er samræmd í uppskrift eru þeir yfirleitt einnig samræmdir að einhverju leyti.¹⁹ Hástafir eru þá hafðir í upphafi setninga og einnig í sér- og örnefnum.

Það sem helzt mælir með samræmingu há- og lágstafa er að hún eykur mjög læsileikann. Hún rýrir hins vegar gildi uppskriftarinnar fyrir staffræðirannsóknir því að þá eru t.d. felld saman stafbrigðin ‘r’, ‘i’ og hásteflingurinn ‘R’ í hástafnum ‘R’. Staffræðingar þurfa þó hvort sem er að nota handritaljósmyndir eða handritin sjálf við rannsóknir sínar svo að þau rök vega ekki þungt. Útgefendur verða því að gera upp við sig hvort vegur þyngra.

Samræming há- og lágstafa getur í undantekningartilfellum verið óviss. Dæmi um það er að stundum er óljóst í fornum textum hvort *norðrlönd/Norðrlönd*²⁰ og *kaupangr/Kaupangr*²¹ séu samnöfn eða örnefni.

Svokallaðir *hásteflingar* (lágstafir sem hafa útlit hástafa (*capitalis*)), t.d. ‘R’ og ‘n’ sem eru þeir algengustu, flækja nokkuð samræmingu há- og lágstafa.²² Aðeins er hægt að hafa þá í einni stærð því að ef þeir eru stækkaðir breytast þeir í venjulega hástafi. Ástæðan fyrir þessu er að venjulegir lágstafir hafa annað útlit en hástafir sama grafems (grafans), t.d. ‘f’ og ‘F’. Hásteflingar eru hins vegar smækkaðir hástafir og því hafa flestir þeirra sömu lögun og hástafirnir.

Ef lítið er á hásteflinga sem hljóðkerfisgreinandi stafi, eins og færð eru rök fyrir í undirkafla 3.2.2, þá ætti í raun að aðgreina hásteflingastafi frá venjulegum hástöfum þegar há- og lágstafir væru samræmdir. Þarna er því ósam-

¹⁸ Knirk (1985:606) segir þetta um notkun há- og lágstafa: „Scribes were notoriously inconsistent with respect to capitalization, and it is frequently difficult to discern what the scribe meant to be capitalized. In general one might say that scribes used few capitals in the Middle Ages, whereas they used many capitals, somewhat at random, after the Reformation.“

¹⁹ Á hinn bóginn hefur samræming há- og lágstafa ekki endilega í för með sér greinarmerkjasamræmingu, sbr. t.d. útgáfu Stefáns Karlssonar (1983) á *Guðmundar sögu A*.

²⁰ Sjá Ólaf Halldórsson (1988:13).

²¹ Sjá Bjarna Einarsson (1985:cxxx).

²² Hásteflingar voru oft notaðir í miðaldahandritum í staðinn fyrir lengdarstrik eða -depil yfir stöfum til að tákna tvöföldun hljóðs, t.a.m. ‘fan’ f. *fann*, en þeir stóðu þó einnig stundum síðar fyrir einfalt hljóð, t.d. ‘riki’ f. *riki*. Um hásteflinga sjá t.d. Seip (1954:100–101) og Widding (1934:362).

ræmi í kerfinu. Þetta skiptir þó ekki meginmáli þar sem hásteflingar tákna alltaf stutt hljóð fremst í orði.

3.1.3 Eitt orð eða tvö?

Annað álitamál í stafréttum uppskriftum er hvort fylgja eigi handriti eða nútímavenju um skiptingu orða. Í miðaldahandritum er algengt að spyrða orð saman, sem ekki eiga saman samkvæmt uppruna, t.d. ‘jlandi’ fyrir *í landi*,²³ og skilja í sundur önnur sem ættu að standa saman (oftast samsett orð), t.d. ‘Reidgota land’ fyrir *Reiðgotaland*.²⁴ Algengasta tegund „spyrðingar“ er forskeyting, þ.e. forsetningu er skeytt saman við eftirfarandi fallorð. Handriti er fylgt í þessu í sumum útgáfum þótt orðaskipting sé annars samræmd.

Eitt af því sem mælir á móti því að fylgja handritinu í þessu er að oft er erfitt að greina hvenær er bil og hvenær ekki milli orða og orðhluta og lítið vitað um hvernig miðaldamenn skynjuðu slíkt.²⁵ Bil milli orða geta einnig verið mislöng og eru samræmd í langflestum útgáfum.²⁶ Dæmi um útgáfu þar sem reynt er að sýna mislöng bil upp að vissu marki er stafbrigðarétt útgáfa Dahlerup á *Ágripi af Noregs konunga sögum* (1880). Þar sem vafi lék á því hvort eitt eða tvö orð var í handriti sýndi Dahlerup nákvæmlega stærð bilsins en ef greinilega var bil á milli orða var venjulegt bil haft í uppskriftinni.

Annað sem mælir á móti því að fylgja handritinu náð um skiptingu orða er að oft er ekki hægt að vita hvort ætlunin hafi verið að skrifa orð, sem klofnar á línuskilum, í einu lagi eða tvennu þar sem skipting á milli lína er yfirleitt ekki merkt, t.d. með ‘-’, eins og í nútímastafsetningu. Þeir sem hafa áhuga á að rannsaka bil milli orða og orðhluta verða því helzt að láta sér nægja að notast við ljósprentaðar útgáfur eða handritin sjálf.²⁷

Yfirleitt eru há- og lágstafir, eitt orð og tvö og greinarmerkjasetning samræmd að einhverju leyti í stafréttum útgáfum og tel ég að slíkt sé æskilegt,²⁸ samanber orð Knirks (1985:608):

²³ Um forskeytingu í fornum íslenskum handritum og bréfum sjá Má Jónsson (2000).

²⁴ Það væri e.t.v. hægt að kalla þetta fyrirbrigði *orðgjá*.

²⁵ Sjá þó Saenger (1997).

²⁶ Dahlerup fjallar um erfiðleikana við að greina á milli eins orðs og tveggja í inngangi sínum að útgáfunni (1880:xxxv–xxxvi).

²⁷ Sbr. orð Knirk (1985:608): „[...] the strong element of editorial subjectivity present in determining word division diminishes the value of the printed edition for such investigations and will most likely force scholars to the manuscript itself.“

²⁸ Sanders (2001:clxxiii–clxxiv) hefur eftirfarandi reglur um skiptingu í eitt orð og tvö í útgáfu sinni á *Bever's sögu*: „If division occurs at a line break, and in uncertain cases in mid-line,

Within the foreseeable future details of scribal capitalization, word division, and punctuation will be of limited interest as objects of research, word division being perhaps the most interesting of the three [...] A degree of normalization in all three areas would increase readability tremendously and should be acceptable, as long as the editor outlines scribal practices and his editorial procedures in the introduction.²⁹

3.2 Stafasamræming

3.2.1 Sérhljóðasamræming

Óljósar reglur gilda um tákun sérhljóðaafbrigða í norrænu hefðinni. Tvennt virðist þó skipta mestu máli, þ.e.:

Að greina á milli stafbrigða sem hugsanlega sýna hljóðkerfislegan mun, t.d. standa ‘á’, ‘ä’, ‘a’, ‘á’, ‘ǣ’ fyrir /á/ en ‘a’ fyrir /a/ og /á/.

Að skipta út sjaldgæfum³⁰ 1) *grunntáknum* og 2) *stafbrigðum* fyrir al-gengari ef sjaldgæfa táknið er ekki í hljóðkerfisandstöðu við önnur tákni fyrir sama fónem (þ.e. táknað annað hljóð), t.a.m. 1) ‘f’, ‘d’ og ‘i’ fyrir ‘þ, ƿ’, ‘ð’ og ‘i’ og 2) ‘æ’ fyrir ‘ǣ’, ‘æ’, ‘ǣ’, ‘ǣ’, ‘ǣ’, ‘æ’, ‘æ’, ‘æ’, ‘æ’ o.s.frv.³¹

Misræmi er í því hvernig farið er með *útbrigði* sérhljóða eins og króka, hala, depla o.s.frv. Í mörgum útgáfum er nákvæmlega greint á milli depla og punkta yfir sérhljóðum og þeir alltaf sýndir,³² t.d. ‘á’, ‘ä’, ‘a’, ‘á’ og ‘ǣ’ og

compound words are printed as two units if the first element is a noun in the genitive; otherwise they are joined together. Words that are written together but do not in conjunction form a recognisable compound are separated in the texts without notice.“

²⁹ ‘Í nánustu framtíð mun há- og lágstafasetning skrifara, orðaskipting og greinarmerkjasetning hafa takmarkað gildi fyrir vísindarannsóknir. Þó er orðaskipting ef til vill forvitnilegust af þessu þrennu. [...] Einhver samræming á öllum þremur sviðum yki læsileika gríðarlega og ætíð að vera hægt að settast á hana svo fremi sem útgefandinn lýsir skrifarasérkennum og útgáfuvenjum sínum í inngangi’ (þýðing mín).

³⁰ Með sjaldgæfum táknum á ég eiginlega við tákni sem áður fyrr þurfti að smíða sérstaklega í prentsmiðjum. Tilkoma fornleturgerða í tölvum hefur auðveldað útgefendum mjög að herma náðið eftir táknanotkun handrita. Í nýlegum útgáfum sést einnig að menn eru óhræddari en áður við að nýta sér þetta aukna frelsi í táknanotkun, sjá t.d. Firchow og Grimstad (1989), sem hefur hugsanlega leitt til þess að stundum hafi verið gengið of langt í að elta táknanotkunina á kostnað læsileikans.

³¹ Með grunntáknum á ég hér við tákni sem eru alltaf eða nær alltaf notuð í handriti fyrir eitt-hvert hljóð en með stafbrigðum á ég við tilviljunarkenndari grafemísk tákni.

³² Það má einnig velta því fyrir sér hvort alltaf sé nauðsynlegt í léttisamræmdri uppskrift að greina á milli tvíbrodda og -depla því að, eins og Haraldur Bernharðsson (2003) benti á, er þar aldrei hljóðkerfislegur munur á og t.a.m. bæði ‘á’ og ‘ä’ standa alltaf fyrir /á/.

‘ó’, ‘ò’, ‘ö’, en öðrum útbrigðum sleppt eins og krókum, hölum og lykkjum, t.a.m. ‘á’, ‘ǰ’ og ‘æ’, og þau táknuð ‘a’ og ‘æ’. Ástæðan fyrir þessu er líklega sú að síðastnefndu útbrigðin eru yfirleitt aðeins skriftarleg afbrigði grunn-táknsins og hafa ekkert hljóðkerfisgildi, þ.e. standa fyrir það sama með og án útbrigðanna.³³

Meðferð brodda og depla er mismunandi eftir sérhljóðum. Ekki hefur tíðkapt að tákna brodda og depla yfir sumum þeirra í útgáfum,³⁴ þ.e. *i*, *u*, *y* og *æ* en hins vegar yfir öðrum t.d. *a*, *e* og *o*. Líklega er ástæðan fyrir þessum mun sú að í síðastnefndu táknum greina broddar og deplar stundum á milli fónema, þ.e. /a/ og /á/, /e/ og /é/ og /o/, /ó/ og /ö/ og hafa því hljóðkerfislega þýðingu.³⁵

Eins og sést á þessari umfjöllun þá er þetta flókið kerfi og ekki alltaf auðvelt að greina ástæður eða reglur fyrir vali á sérhljóðatáknum. Nýverið hefur orðið algengara en áður að tákna öll eða flest sérhljóðaaufbrigði. Vissulega sparar það útgefandanum vangaveltur að haga því þannig en samt hlýtur þá að vakna sú spurning til hvers verið sé að greina á milli allra þessara ólíku tákna og útbrigða sem enginn hljóðkerfislegur munur er á í stafréttum útgáfum.³⁶ Er ekki með því greiningunni komið óþarflega mikið yfir á lesandann? Hér skiptir þó vitaskuld máli hverjum útgáfan er ætluð.

3.2.2 Samhljóðasamræming

Yfirleitt er heldur minni aðgreining gerð á samhljóðum en sérhljóðum í útgáfum. Það er t.d. yfirleitt ekki greint á milli ólíkra stafbrigða fyrir /s/ (‘s’ og ‘ʃ’) og /r/ (‘r’ og ‘r̥’) enda hefur slík aðgreining eingöngu grafemískt gildi, t.a.m. við athugun á dreifingu stafbrigða eftir stöðu í orði o.s.frv. Útskipting sjaldgæfra grunnsamhljóða er einnig nokkuð algeng, t.d. ‘f’, ‘v’ og ‘d’ í staðinn fyrir ‘þ’, ‘þ’ og ‘ð’.

³³ Undantekning frá þessu er þó ‘ö’ sem stendur fyrir /ö/ á meðan grunntáknið ‘o’ táknar yfirleitt /o/, /ö/ eða /ó/.

³⁴ Þó hefur færzt í vöxt í nýlegum útgáfum að tína til fleiri útbrigði sérhljóða en áður og til að mynda er greint á milli ‘i’ og ‘í’ í útgáfu Kirsten Wolf (1995) á *Gyðinga sögu*.

³⁵ Punkturinn yfir ‘i’ var upphaflega notaður í handritum til að greina ‘i’ frá ‘n’ og ‘m’ (*aðgreiningarbroddur*), sbr. Lindblad 1952:150–52. Svipað er að segja um sérhljóðabrodd yfir ‘í’ (og ‘j’). Í uppskriftum er hann yfirleitt ekki sýndur heldur eru notuð táknið ‘i’ (‘j’). Þó greinir t.d. Zitzelsberger (1987) á milli ‘i’ og ‘í’ í útgáfu sinni á *Konráðs sögu keisarasonar*. Þörfin fyrir brodd yfir ‘j’ til að greina það frá ‘n’ og ‘m’ er hins vegar ekki jafnmikil því minni hættu er á því að ruglast sé á ‘j’ en ‘i’ fyrir ‘n’ eða ‘m’.

³⁶ Það er einnig sú hættu fyrir hendi að menn geri meira úr merkingarlausum strikum og kroti en efni standa til.

Helzti munurinn á meðferð sérhljóða- og samhljóðatákna er samt hvað varðar líminga (þ.e. föst tákna sambönd, e. *ligatures*). Yfirleitt eru allir sérhljóðalímingar sýndir í uppskrift með sértáknum en ekki grunntáknum límingsins, t.d. ‘a’ en ekki ‘aa’ og ‘a’ en ekki ‘av’.³⁷ Samhljóðalímingar eru hins vegar oftast leystir upp í grunnþætti sína, ‘ck’ í stað ‘ck’ og ‘pp’ í stað ‘pp’.³⁸ Vandséð er hvað réttlæti þetta misræmi.³⁹ Þó er líklegt að tvöfölduð sérhljóðstákn séu oftar í andstöðu við sambærilega líminga en samhljóðstákn, t.d. væri hægt að hugsa sér lágmarksparið ‘faa’ (þf.ft. af *fár*) ~ ‘fa’ (so. *fá*).

Hásteflingar eru vandmeðfarnir eins og áður hefur komið fram. Þeir tákna yfirleitt tvöfalt eða langt samhljóð og spurningin er hvernig á að fara með þá í uppskrift. Á ekkert að hrófla við þeim eða leysa þá upp, t.d. ‘r’ > ‘rr’, eins og venja er að gera með lengdarmerkta lágstafi, t.d. ‘p’ > ‘pp’ og bönd?

Yfirleitt er hásteflingum haldið óbreyttum í stafréttri uppskrift. Halda má því fram að þar sem þeir komi stundum fyrir lengdarmerktir, t.d. ‘r’, þá sé rétt að skilgreina þá sem óuppleysanleg sjálfstæð grunntákn því að annars verði upplausn þeirra tóm vitleysa, t.d. ‘r’, ‘n’ > ‘rr’, ‘nv’ > ‘rrr’, ‘nnn’ (eða ‘rrrr’, ‘nnnn’ eða ‘nnnn’ og ‘rrr’)! Einnig er oft hljóðkerfislegur munur á þeim og venjulegum lágstöfum eins og áður sagði, þ.e. þeir tákna tvöfalt eða langt samhljóð, og því rökrétt að fylgja sömu venju og við táknun sérhljóða og halda þeim óbreyttum.⁴⁰ Auk þess eru þeir einnig grunntákn og því eðlilegt að halda þeim.

Hvað á þá að gera við hásteflinga með punkt eða annað tvöföldunarmarki yfir sér, t.d. ‘r’ og ‘n’? Á að sýna tvöfaldan lágstaf ‘rr’ og ‘nn’, tvöfalda hásteflingstáknið ‘RR’ og ‘NV’ eða hrófla ekkert við þeim?⁴¹ Samkvæmt framansögðu er líklega rétt að tvöfalda hásteflinginn sjálfan en leysa hann ekki upp

³⁷ Sérhljóðalímingar eru þó t.d. leystir upp í frumþætti sína í sumum bindum *Íslensks fornbréfasafns* (Diplomatarium Islandicum), t.d. ‘aa’ fyrir ‘a’. Þar gæti hins vegar verið um að ræða að aukatákn hafi vantað í lettrið sem notað var í prentsmiðjunni.

³⁸ Sjá þó t.d. Aðalheiði Guðmundsdóttur (2001) sem notar límingana ‘gg, pp’ í uppskrift sinni á Vargstöfum.

³⁹ Það má þó e.t.v. halda því fram að ‘pp’ sé frekar bogasamband og ‘ck’ jafnvel einnig.

⁴⁰ Hásteflingar fóru þegar fram liðu stundir einnig að standa fyrir aðeins eitt samhljóð eins og áður sagði, t.d. ‘riki’. Dæmi eins og þetta mæla einnig með því að þeim sé haldið óbreyttum, þó að hér sé ekki hljóðkerfismunur á hásteflingum og lágstöfum, því að varla er hægt leysa þá upp í slíkum tilvikum, ‘riki’!

⁴¹ Stefán Karlsson (1983:liii) hróflar t.a.m. ekkert við lengdarmerktum hásteflingum í uppskrift sinni á *Guðmundar sögu A*: „Hásteflingum (G, M, N, og R) er haldið (og G prentað þegar svo er skrifað, en g leyst upp gg), þegar þeir eru í stöðu lítilla stafa.“

í lágstafi, t.d. ‘r’ > ‘RR’. Að leysa hann ekki upp styngi í stúf við meðferð annarra lengdarmerktra samhljóðstákna.

3.3 Bönd og styttingar

Forníslenzkar skammstafanir eru tvenns konar, styttingar og bönd.⁴² Í flestum stafréttum útgáfum á fornnorrænum textum eru styttingar hafðar innan sviga á meðan uppleyst bönd eru annaðhvort ekki auðkennd eða upplausnin auðkennd með skáletri. Skammstafanir eru yfirleitt skilgreindar á eftirfarandi hátt: *stytt-*

⁴² Hreinn Benediktsson (1965:85–95) skiptir skammstöfunum (*abbreviations*), en undir þær falla bæði styttingar og bönd, í fjóra flokka (þýðingar mínar):

- 1) Styttingar (*suspensions*), t.d. ‘b.’ (‘.b.’) f. ‘borg’.
- 2) Samdráttur (*contractions*), það sem er á milli tákna er fellt niður, t.d. ‘kngi’ f. ‘konungi’.
- 3) Yfirskrifaðir stafir (*superscript letters*). Hreinn lítur svo á að uppskrifaða stafinn eigi ekki að skáletra, þ.e. ‘vǫrpa’ f. ‘vǫpa’. Í flestum útgáfum þar sem uppleyst bönd eru auðkennd er uppskrifaði stafurinn hins vegar einnig skáletraður í slíkum tilvikum, t.d. ‘vǫrpa’.
- 4) Sérstákn (*special signs*), t.d. *w*-bandið (‘∞’) og ‘m’-rúnin (‘Y’) fyrir *maðr*. Til samanburðar má geta þess að Cappelli (1967:xii–lii) skiptir latneskum skammstöfunum í sex flokka: 1) *per troncamento* ‘stýfing’, 2) *per contrazione* ‘samdráttur’, t.d. ‘b’ fyrir ‘beata’; 3) *per segni abbreviativi con significato proprio* ‘styttingarmerki fastrar merkingar’, t.d. ‘&’ fyrir *et*; 4) *per segni abbreviativi con significato relativo* ‘styttingarmerki óskilgreindrar merkingar’, t.d. ‘q’ fyrir *qui*; 5) *per lettere sovrapposte* ‘millilínubókstafir’ og 6) *per segni convenzionali* ‘sérstákn’.

Nýjasta tilraunin til að flokka norræn bönd og styttingar er hjá Guðvarði Má Gunnlaugssyni (2001). Þar er þeim skipt í fimm flokka:

1. Styttingarmerki fastrar merkingar, t.d. nefhljóðsband, ‘ir’-band, ‘;’ fyrir ‘eð’ í orðinu ‘með’ o.s.frv.
2. Styttingarmerki óskilgreindrar merkingar, þ. á m. strík í gegnum bókstaf eða yfir staf, t.d. ‘þ’ fyrir ‘það’. Einnig eru orð (mannanöfn) stytt með því að skrifaður er fyrsti bókstafurinn og settur punktur fyrir aftan (og framan), t.d. ‘G.’ fyrir ‘Gunnarr’ eða ‘Guðmundr’.
3. Millilínubókstafir, t.d. ‘a’ sem táknar oftast ‘ar’ eða ‘va’ og ‘i’ sem táknar ‘il’ fyrir ofan ‘t’.
4. Samdráttur. Fyrsta og síðasta bókstaf í orði er haldið og beygingarendingum (og oft einhverjum staf inni í miðju orði), t.d. ‘ld’ fyrir ‘land’. Oftast eru einhver strík í gegnum leggina.
5. Stýfing. Aðeins einn eða tveir stafir skrifaðir og stýfingin sýnd með punkti, striki yfir eða gegnum bókstaf, t.d. er so. *skulu* og beygingarmyndir af því oft stytt í ‘fkl’.

Þessi flokkun hefur ýmsa kosti, t.a.m. eru nöfn banda og styttinga lýsandi fyrir eðli þeirra og kerfið hugsað frá grunni út frá venjum í fornum handritum. Mér finnst þó mannanafnastyttingar eins og ‘G.’ fyrir ‘G(unnarr)’ eða ‘G(uðmundr)’ og föst bönd ‘þ’ fyrir ‘þat’ ekki eiga heima í sama flokki. E.t.v. er þörf á sex flokkum, sbr. greiningu Cappelli (1967) hér að framan. Flokkum 1 og 2 hjá Guðvarði væri hægt að skipta upp í þrjá flokka: 1) bandamerki fastrar merkingar, 2) bandamerki óskilgreindrar merkingar, t.d. ‘þ’ fyrir ‘þat’ og 3) styttingarmerki óskilgreindrar merkingar, t.d. ‘G.’.

ing merkir orð sem er stytt eða bundið með tákni sem merkir ekkert ákveðið, eins og punkti, og ræðst upplausn þess af samhengi.⁴³ *Band* hefur hins vegar fastari merkingu og er oft hægt að ráða í upplausn þess af löguninni, þ.e. hún vísar til upplausnarinnar, t.d. ‘e’ > *reler*.

Málið er hins vegar flóknara en þetta og skilgreiningin „tákn sem merkir ekkert ákveðið“ virðist einnig geta átt við ýmis bönd. Óljóst er t.a.m. hvort flokka eigi sum styttingarmerki, eins og t.d. ‘-’, til banda eða styttinga. Táknid er órætt en á hinn bóginn er upplausn þess reglubundin í hverju umhverfi fyrir sig sem er einkenni banda.⁴⁴ Ekki er heldur hægt að skilgreina bönd þannig að aðeins sé ein möguleg upplausn á þeim, t.a.m. *ur* af *ur*-bandi (‘∞’) því að oft eru að minnsta kosti tveir upplausnarkostir, t.d. annaðhvort *ra* eða *ar* af *π*-bandinu eða annaðhvort *u* eða *o* í áherzlulétrí endingu.

Dæmi um upplausn sagnarinnar *mæla* sýnir hve erfitt það getur verið að skilja á milli banda og styttinga. Hvort á t.d. að leysa úr ‘mfi’ með ‘m(æ)l(t)i’ eða *mælti*? Skilgreiningin á styttingu er eitthvert órætt merki og hér er ekkert ákveðið band sem stendur fyrir ‘æ’ og ‘t’ heldur er einhvers konar óræður krókur á ‘l’. Þetta ætti því að flokkast sem stytting. Á hinn bóginn er að minnsta kosti hluti orðsins allföst skammstöfun, sem merkir alltaf það sama í þessu umhverfi, og líkist að því leyti böndum. Lausn Stefáns Karlssonar á þessu vandamáli er athyglisverð (1983:lxix): „Þt. af ‘mæla’ er oftast bundin þannig að skrifað er *ll* með lykkuju í t.d. *mlltu* 182.18, *mæll* 182.19 og *mll* 7.52; því er leyst upp *mæll*(*lt*-), enda þótt aðeins sé skrifað *ml* með lykkuju, t.d. *mæll*(*ltu*) 187.13 og *mæll*(*lti*) 239.19.“ Stefán leysir upp ‘æ’ án sviga vegna þess að upplausn þess er viss, þ.e. engin óvissa eða val á milli fleiri möguleika. Hins vegar er óvíst hvort sögnin er í nútíð eða þátíð: *mæll*(*lti*) eða *mæll*(*ir*) og því setur hann þann hluta orðsins innan sviga.

Hægt er að komast hjá flokkunarvandamálum sem þessum með því að sleppa því að nota sviga og skáletra allt sem er uppleyst eins og t.a.m. er gert í útgáfu Firchow og Grimstad (1989) á *Elucidarius*. Við það fer samt for-

⁴³ Guðvarður Már Gunnlaugsson (1998:276) lýsir þeim svo: „( ), svigar merkja að það sem er innan þeirra er skammstafað í handriti með punkti eða tákni sem merkir ekkert ákveðið.“ Aðalflokkar styttingar eru tveir: i) sagnir og ii) sérnöfn (örnefni). Í fyrri flokknum eru algengar sagnir (oft *verba dicendi*) eins og *mæla* og *segja*. Aðalóvissan við upplausn þeirra er hvaða tíð þær eru í, þ.e. nútíð eða þátíð, t.a.m. ‘m(æ)lir’ eða ‘m(æ)lti’. Hinn aðalflokkur styttinga eru sérnöfn sem oft er alls ekki hægt að ráða í nema út frá samhengi, eins og t.d. ‘G(íslí)’, ‘G(unnarr)’.

⁴⁴ Þetta bandamerki stendur t.d. fyrir ‘ann’ í ‘ñ’ en hins vegar ‘onu’ í ‘ñm’. Auk þess er það leyst upp öðruvísi þegar það stendur með öðrum stöfum, t.d. ‘adlat’ í ‘þ’.

görðum ákveðinn eðlismunur á böndum og styttingum sem gott er að halda til haga.

Ein leið til að greina betur á milli styttinga og banda væri að breyta skilgreiningunni á styttingum. Í fyrsta lagi þannig að á undan „óræða“ styttingarmerkinu megi aðeins fara **eitt** tákn, t.d. ‘k(onungr)’, ‘G(rettir)’ og aðeins tvö tákn ef síðara táknið er ekki hluti af óstytta orðinu, t.a.m. ‘bb.’ fyrir ‘b(rædur)’ eða í samsettum orðum, t.d. ‘bb.’ fyrir ‘b(irki)b(einar)’. Samkvæmt þessu yrði t.d. ‘kⁿg’ leyst upp ‘kongur’ en ekki ‘k(on)gur’. Í öðru lagi með því að segja að á eftir styttingarmerkinu megi ekki fara neinn stafur, nema í samsettum orðum, t.d. ‘k(ongs)s(onr)’, annars sé um band að ræða. Samkvæmt því yrði þá t.a.m. ‘kr’ leyst upp sem ‘kongr’. Allar skammstafanir sem ekki falla undir þessar skilgreiningar flokkist þá með böndum.

Nýtt notagildi fyrir sviga gæti verið að hafa þá utan um bönd sem óljóst er hvernig á að leysa upp, t.d. ‘k(on)gur’ (sem gæti einnig verið ‘k(onun)gur’) og halda þá skáletruninni til að sýna að orðið sé bundið en ekki stytt.

Stundum er ekki hægt að lesa í upplausn banda út frá útliti þeirra og t.d. þarf að leita til forngrísku að uppruna π -bandsins sem stendur fyrir *ra* eða *ar*. Önnur bönd vísuðu áður fyrr til upplausnarstafa en hafa stirðnað vegna málbreyinga og breytinga á táknanotkun („stirðnuð bönd“). Dæmi um þetta eru svokölluð *stafabönd*, t.d. ‘^e’ og ‘^o’, sem stóðu fyrst fyrir *re/er* og *ro/or*, en fóru síðar að tákna *ri/ir* og *ru/ur* eftir að áherzlulétu endingarsérhljóðin voru almennt farin að vera táknuð þannig. Annað dæmi um stirðnað band er ‘^e’, t.d. í ‘m^e’ fyrir ‘mic/mik’, sem í ungum handritum verður að leysa upp sem ‘mig’ eftir að /k/ önglhjóðaðist í áherzluléttri stöðu.⁴⁵

Það getur einnig verið snúið að greina á milli uppskrifaðra stafa og banda, t.a.m. þegar bandatákn stendur reglulega í einhverju ákveðnu umhverfi fyrir einn staf, t.d. *re/er*-bandið ‘^e’ í ‘þ^etta’ sem yfirleitt er leyst upp sem ‘þetta’.⁴⁶ Kæmi hins vegar til greina að flokka slík „bönd“ með uppskrifuðum stöfum og skrifa ‘þ^etta’?⁴⁷ Gegn þeirri túlkun mælir það að uppskrifaðir stafir eru

⁴⁵ Svipað hefur gerzt með ‘^o’ sem varð *og*. Haraldur Bernharðsson (*viva voce*) telur að ‘^e’ hafi þótt handhægt sem stytting því að það hafi tekið minna pláss en ‘^e’. Auk þess hafi skrifarhefð haft sitt að segja.

⁴⁶ Sjá t.d. ‘þetta’ í AM 589 e 4to 15v18, 22, 16r2 o.s.frv. Í handritinu stendur ‘þ^etta’ og uppskrifaði stafurinn lítur út eins og *re/er*-band en stendur þó hér aðeins fyrir /e/.

⁴⁷ Samkvæmt kerfi Hreins Benediktssonar (1965) til að tákna uppleyst bönd ætti líklega að tákna þetta dæmi án nokkurs skáleturs, þ.e. ‘þetta’. Samkvæmt því er ‘^e’ í orði eins og ‘vⁱda’ fyrir *virða* bæði uppskrifaður stafur og band og sé ég ekki alveg hvernig það getur farið saman. Samkvæmt norræna táknerfinu ætti þá í raun að tákna þetta dæmi sem ‘vⁱrda’.

ekki reglulegir og flokkast með skrifaramistöfum, þ.e. skrifarinn gleymir tákni og bætir því síðar við fyrir ofan orðið. Í þessu tilviki er orðið *þetta* hins vegar reglulega ritað með bandatákninu og ásetningur skrifarans er greinilega að rita orðið þannig.⁴⁸ Auðveldasta leiðin til að greina á milli banda og uppskrifaðra stafa í tilvikum sem þessu er því líklega að greina *ásetning* skrifarans.⁴⁹

Eitt helzta einkenni Árnastofnanahefðarinnar, eins og áður var sagt, hefur verið að auðkenna ekki uppleyst bönd. Rökkin fyrir því eru meðal annars þau að skáletranir orða torveldi lestur og auk þess sé mjög erfitt og seinlegt að prófarkalesa slíkar uppskriftir. Gildi textans fyrir mál- og skriftarrannsóknir eykst hins vegar ef bönd eru auðkennd.⁵⁰ Málfræðigildi bundins tákns er minna en óbundins því að upplausnin er alltaf að einhverju leyti tilgáta og ekki alltaf ljóst hvernig eigi að leysa úr böndum.⁵¹

3.4 Leiðréttingar á texta

3.4.1 Stjörnumerkt orð

Annar flokkur „merktra“ orða eru svokölluð stjörnumerkt orð, þ.e. orð í handriti sem útgefandi telur að séu misrituð eða röng og sem hann hefur leiðrétt. Það getur vitaskuld oft orkað tvímælis hversu langt á að ganga í að leiðrétta „mistök“.⁵² Leiðréttu formin eru oft fengin úr öðrum handritum og getur þá

⁴⁸ Auk þess er bandatáknið smærri en venjulegt uppskrifað ‘*’.

⁴⁹ Annað mál er síðan hvort band geti nokkurn tíma staðið fyrir aðeins einn staf því að felst það ekki í skilgreiningunni á böndum og orðinu sjálfu að þau bindi stafi saman? Skrifararnir sjálfir höfðu hins vegar ekki áhyggjur af þessu og líklega óþarfi að krefjast þess að bönd tákni alltaf fleiri en einn staf. Réttara væri að skilgreina þau þannig að tilgangurinn með þeim sé að minnka ummál texta, á skinni eða pappír, annaðhvort með því að binda tákni saman með bindingartákni eða með því að skrifa staf skipulega fyrir ofan línu.

⁵⁰ Haraldur Bernharðsson (1997:257) segir þetta um galla þess að auðkenna ekki uppleyst bönd: „Á hinn bóginn gagnast slíkur texti ekki að öllu leyti til málsögunnanna þar sem engin leið er að átta sig á því hvað er ritað fullum fetum í handritinu og hvað er útgefandans; er þá ekki nema hálf gagn að því að slá svigum um það sem lesið er úr styttingum ef ekki er um leið auðkennt það sem leyst er úr sjálfstæðum böndum.“

⁵¹ Yfirleitt er það form valið sem er algengast óbundið þegar leyst er úr böndum en einnig kæmi til greina að leysa úr böndum í sama hlutfalli og þegar tákni eru óbundin, þannig að ef *-er* væri fimm sinnum algengara óbundið í texta en *-ir* yrði sjötta hvert tilvik leyst upp ‘*ir*’ en annars ‘*er*’. Þetta endurspeglar betur stafsetningu handritsins en væri óhentugt þegar eitt-hvert form er langalgengast og yrði líklega erfitt í framkvæmd.

⁵² Sbr. Stefán Karlsson (1963:lxiv): „Ímidlertid kan det naturligvis ikke altid afgøres hvorvidt en påfaldende ordform beror på fejlskrivning eller kan tænkes at repræsentere en udtaleform,

verið nauðsynlegt að samræma stafsetningu þeirra að stafsetningu aðaltextans.⁵³ Mikilvægt er að útgefandi texta hafi yfirgripsmikla þekkingu á máli textans til að geta metið þetta skynsamlega.⁵⁴

3.4.2 Orð og tákni sem bætt er við

Önnur skyld tegund af leiðréttingum er að bæta orðum eða táknum við texta sem ekki er að finna í handriti. Yfirleitt eru þá settir oddklofar utan um það sem bætt er við. Huga þarf að tvennu við slíkt.⁵⁵ Í fyrsta lagi þarf, eins og þegar leyst er úr styttingum, að sjá til þess að viðbæturnar séu í samræmi við stafsetningu og mál textans. Í öðru lagi má eingöngu bæta því við textann sem skrifari hlýtur að hafa gleymt að skrifa og sem er alveg nauðsynlegt að bæta við samhengisins vegna.

Það er enn óvissara að bæta við texta en leysa úr styttingum því að þá er ekki aðeins óljóst hvernig á að stafsetja og hvaða orðform eigi að nota í upplausninni heldur einnig hvort skrifarinn hafi yfirleitt ætlað að skrifa nokkuð.⁵⁶ Það er mjög auðvelt að ganga of langt í svona „holufyllingum“ og freistast til þess að reyna að betrubæta textann. Nauðsynlegt er að útgefandinn gjörþekki mál og stíl skrifarans og sérkenni ólíkra máltímabila til þess að hann geti varað sig á þessu. Gott dæmi um það hve þetta getur verið varhugavert er svokallað frumlagsfall í *Sigurðar sögu þögla* í AM 596 4to sem útgefandi sögunnar Driscoll (1992:clxv) ályktar að hljóti að vera með vilja gert og stíls-einkenni („These occur with such frequency that this can only be a deliberate stylistic feature.“).⁵⁷ Margir hefðu líklega freistast til þess í tilviki sem þessu að „leiðrétta“ textann.

hvorfor det ofte må bero på en tilfældighed, hvorvidt udgiveren har foretaget rettelser af denne art eller ej.“

⁵³ Sbr. Stefán Karlsson (1963:lxviii): „Er udfyldning foretaget efter diplomatarisk afskrift, følges denne bogstavret, medens udfyldning efter andre afskrifter normaliseres i overensstemmelse med originalens ortografi.“

⁵⁴ Það hefur lengi verið viðtekin venja að leiðrétta augljósar villur í textum og stundum, sérstaklega í samræmdum uppskriftum, án þess að auðkenna leiðréttinguna. Það má hins vegar velta því fyrir sér hvort slíkar leiðréttingar, t.d. á texta manns sem gerði margar villur, gefi ekki ranga mynd af stíl hans og máli þar sem textinn sé „fegraður“.

⁵⁵ Fyrsta tákni nýrrar málsgreinar hefur oft máðst út eða aldrei verið ritað og er stundum vafamál hvort á að hafa táknið sem er ólæsilegt eða vantar innan hornklofa ([ ]) eða oddklofa (<>).

⁵⁶ Annað álitaefni er hvort skáletra eigi tákni sem gleymt hefur að rita ef líklegt er, út frá því hvernig táknið eru rituð annars staðar í handritinu, að skrifari hefði bundið þau, t.d. far(<er>).

⁵⁷ Um þetta atriði í fornislensku sjá einnig Þóru Björk Hjartardóttur (1993:45–56).

Sú spurning vaknar hvort það sé nokkurn tíma réttlætánlegt að bæta við orðum í stafréttum uppskriftum en þá er hægt að spyrja á móti hvort útgefandinn bregðist þá ekki því hlutverki sínu að miðla textanum til lesandans.

3.4.3 Orð og táknn sem er ofaukið

Í stafréttum útgáfum eru tvírituð orð (e. *dittography*) iðulega auðkennd með ‘|’ . Í útgáfum með samræmdri stafsetningu eru slík aukaorð hins vegar yfirleitt þurrkuð út athugasemdalaust. Útgefandinn þarf að meta hvort um raunverulega tvíritun sé að ræða og er það yfirleitt ekki erfitt en þótt honum skjóplíst er það ekki svo mikill skaði í stafréttum útgáfum því að lesandinn getur dregið sjálfstæðar ályktanir af textanum þegar öll orð eru táknuð í uppskriftinni.

Það kemur líka fyrir að táknn séu tvírituð, t.d. ‘|Haldanar’ í handritinu AM 589 e 4to 19v5–6. Algengt er í handritum að tvíritá táknn á síðuskilum og einnig línuskilum eins og í dæminu hér að framan. Það mætti því e.t.v. víkka út skilgreininguna á ‘|’ þannig að sagt sé að innan þeirra eigi að setja orð og táknn sem eru tvírituð (eða fjölrítuð).

3.5 Ill- og ólæsilegir staðir

Engar skýrar reglur eru um meðferð ógreinilegra og ólæsilegra tákna í stafréttum uppskriftum. Þrenns konar aukatáknn eru yfirleitt notuð í norrænu hefðinni til að sýna óskýra staði í handriti: 1) hornklofar ([ ]), 2) núll (000) og 3) punktar (...).⁵⁸

Lítum fyrst á skilgreininguna á hornklofum. Guðvarður Már Gunnlaugsson segir þetta um notkun þeirra (1998:276): „hornklofar eru settir utan um stafi, orð eða setningar sem eru ólæsileg í handriti vegna slíts eða skemmda. Útgefandi getur lesið í eyðurnar og prentað það sem augljóst er að eigi að standa eða það sem stendur í uppskrift.“ Samkvæmt þessari skilgreiningu getur lesandinn ekki verið viss um hvort það sem stendur innan þeirra sé hrein tilgáta byggð á samhengi í texta eða aðlíggjandi stöfum eða hvort leifar tákns eða orðs sjáist, t.d. leggur af ‘n’. Þarna finnst mér vera eðlismunur á og nauðsynlegt að skilja betur á milli þess sem augun sjá og lestilgátna.

⁵⁸ Sumir auðkenna einnig illlæsilega stafi með *undirpunkti*, t.d. Haugen (1992:12) ‘d’, ‘n’, ‘e’. Þetta getur þó valdið misskilningi ef undirpunktar eru notaðir í handriti til að tákna útstrikun.

Ég legg tvennt til til að bæta þetta ósamræmi: Í fyrsta lagi að *tilgátutákn*, þ.e. ólæsileg tákn sem eru endurgerð út frá samhengi, verði alltaf auðkennd innan hornklofa með stjörnu (*), t.d. ‘þei[*r]’, til að sýna að um tilgátu útgefanda sé að ræða (sjá undirkafla 3.4.1). Í öðru lagi legg ég til að illlæsilegum táknum verði bætt við skilgreininguna á hornklofum: *Hornklofar eru settir utan um stafi, orð eða setningar sem eru illlæsileg eða ólæsileg í handriti vegna slits eða skemmda*. Hreinar tilgátur sem byggja á *samhengi* verða þá samkvæmt þessu alltaf stjörnumerktar, t.a.m. ‘[*hana]’,⁵⁹ en þar sem lesturinn byggist eingöngu á því sem *sést* sé hins vegar óþarfi að hafa stjörnu, t.d. ‘[haoo]’. Ríflægur hluti tákns þyrfti að vera læsilegur í handriti til að það gæti flokkast sem illlæsilegt.⁶⁰

Þriðja mögulega leiðin væri að hafa aðeins núll eða punkta innan hornklofa en aldrei stafi því að samkvæmt upphaflegu skilgreiningunni eru innan hornklofanna *ólæsilegir* stafir og þá á að tákna með núllum eða punktum.

Erfitt getur verið að greina á milli illlæsilegra og ólæsilegra tákna. Menn freistast oft til að lesa meira í handrit út frá samhengi en þeir ætluðu sér og skrifa t.d. upp ‘þei[r]’ í stað ‘þei[o]’ jafnvel þó að síðasta táknið sé alveg ólæsilegt. Nauðsynlegt er að vara sig á þessu.

Notkun núlla (‘000’) og punkta ([...]) í uppskriftum er einnig nokkuð á reiki. Bæði þessi tákn standa fyrir ólæsileg tákn, ‘o’ stendur fyrir ólæsilega stafi og svarar fjöldi tákna nokkurn veginn til fjölda þeirra en ‘[...]’ (þrír punktar) fyrir óvísan fjölda ólæsilegra tákna. Þessi grunnskilgreining er allskýr en vafamál koma þó upp. Hvað á til að mynda að gera þegar skorið er af jaðri handrits þannig að tákn hverfa alveg?⁶¹ Guðvarður Már Gunnlaugsson (1998:276) og Stefán Karlsson (1963:lxviii) tákna burtskorna stafi bæði með núllum og punktum eftir því hvort fjöldi þeirra er viss eða óviss.⁶² Eftir að stafir hafa verið skornir í burtu er hins vegar ekki hægt að vita með vissu nema út frá samhengi hve margir þeir voru upphaflega. Mér finnst því rökrétt að tákna alltaf tákn sem eru skornir í burtu með [...] en aldrei núllum þó að fjöldi burtskorinna stafa sé ljós út frá samhengi, t.d. ‘þei[...]’ en ekki ‘þei[o]’ fyrir *þeir*. Þeir sem vildu hins vegar tákna burtskorna stafi með núllum þyrftu helst

⁵⁹ Rétt er að hafa stjörnu innan hornklofana því að efinn liggur ekki í því *hvort* eitthvað standi þarna heldur *hvað*.

⁶⁰ Þessi skilgreining nærði þá líka yfir illlæsilega stafi táknaða með undirpunkti, t.d. ‘ç’.

⁶¹ Dæmi um þetta er t.d. í handritinu AM 589 e 4to 19r37 ‘ga[...]’ fyrir *gaf*.

⁶² Stefán Karlsson (1963:lxviii) notar þrjá punkta (...) aðeins til að tákna burtskorna stafi: „[...] bortskaðe bogstaver af ubestemmeligt antal.“

að stjórnumerkja þau, t.d. ‘ga[*00]’, til að sýna að fjöldi núllanna sé tilgáta og endurgerð útgefanda.

Ekki er sérstaklega gert ráð fyrir böndum í skilgreiningunni á núllum.⁶³ Gagnlegt getur verið að greina illlæsileg bönd frá óskýrum stöfum og legg ég til að þau verði táknuð með skálettruðu núlli, t.d. ‘p[00]’ fyrir ‘þeir’.⁶⁴ Líklega er réttast að hafa eitt núll fyrir hvert band en miða fjölda núlla ekki við fjölda stafa í upplausninni.

Gott getur einnig verið að geta sýnt í uppskrift þegar nokkurn veginn er vitað um fjölda ólæsilegra stafa. Hægt væri að setja sviga utan um vafanúll til að tákna slíka óvissu, t.d. ‘[00(0)]’ ef ólæsilegir stafir eru tveir eða þrír.⁶⁵

4. Samantekt

Rétt er í lokin að draga saman helztu nýmæli í þessari grein.

Í köflum 3.1.1–3.1.3 mæli ég með því að greinarmerkjasetning, há- og lágstafir og eitt orð og tvö verði samræmd, upp að vissu marki, til að auka læsileika (læsileikasamræmi). Mælt er með því að nota eingöngu þau greinarmerki sem koma fyrir í handritinu sjálfu. Ég legg til að skilgreiningin yfir tvírituð orð (auðkennd með ‘| |’) verði einnig látin ná yfir tvírituð greinarmerki (3.1.1) og tákni (3.4.3).

Í kafla 3.2 reyni ég að skýra reglur um val á sérhljóða- og samhljóða-táknum í stafréttum útgáfum. Ég legg til að ekkert sé hróflað við hásteflingstáknum í uppskrift heldur litið á hásteflingana sem sjálfstæð tákni, t.d. ‘fer’ en ekki ‘ferʀ’. Eðlilegt sé hins vegar að leysa upp lengdarmerкта hásteflinga eins og venja er að gera með önnur lengdarmerkt samhljóð, t.d. ‘r’ > ‘RR’.

⁶³ Sbr. Guðvarð Má Gunnlaugsson (1998:276): „fjöldi tákanna svarar nokkurn veginn til fjölda bókstafanna, að vísu ekki fjölda hugsanlegra banda.“

⁶⁴ Hugsanlega væri betra að hafa óvissubandið uppskrifað, t.d. ‘p[⁰o]’.

⁶⁵ Notkun handritaljósmynda vekur einnig upp ýmsar spurningar. Um alllangt skeið tíðkaðist að mynda handrit á Árnastofnun í Höfn undir útfjölubláu ljósi en þegar óæskileg áhrif ljóssins á handritin komu í ljós snemma á áttunda áratugnum var því hætt (sjá Overgaard 1997:21). Margar handritamyndir eru þó til þar sem slík lýsing var notuð og er oft auðveldara að lesa dökka og óskýra staði á þeim en í handritunum sjálfum (sbr. dæmi hjá Overgaard 1997: 20–21). Sú spurning vaknar hvaða gildi slíkar myndir hafi. Er ekki rökrétt að líta á þær sem afrit handrits sem var gert þegar handritið var betur farið?

Í kafla 3.3 fjalla ég um bönd og styttingar og reyni að setja fram skýrari reglur til að greina á milli þeirra. Ég legg til að skilgreiningunni á styttingum verði breytt þannig að aðeins megi fara eitt tákn á undan óræðu styttingarmerki en tvö ef síðara táknid er ekki hluti af óstytta orðinu, t.d. ‘k(onungr)’ og ‘b(rædur)’ (< ‘bb.’). Í öðrum tilvikum séu skammstafanir bönd.

Í köflum um leiðréttingar á texta (3.4.1–3.4.3) og ill- og ólæsilega stafi (3.5) legg ég til nokkrar breytingar á aukatáknahefðum og þar á meðal samþættingu tákna:

a) Rétt er að setja hornklofa utan um illlæsileg tákn. Ekki þarf að stjórnumerkja tákn ef meirihluti þess er greinilegur. Ef tákn er ólæsilegt á að setja hornklofa utan um það og tákna það með núlli, t.d. ‘[haoo]’.

b) Ef ólæsileg tákn eru endurgerð út frá samhengi og engar eða litlar leifar þeirra sýnilegar þá er rétt að auðkenna þau með stjörnu innan hornklofa, t.d. ‘[*hana]’.

c) Alltaf skal tákna burtskorin tákn á jöðrum handrits með þrípunkti jafnvel þó að fjöldi þeirra sé ljós af samhengi, t.d. ‘[ha...]

d) Ef fjöldi ólæsilegra stafa er nokkurn veginn ljós er hægt að hafa vafanúll innan sviga, t.d. ‘[oo(o)]’.

e) Hægt er að greina ólæsileg bönd frá öðrum ólæsilegum táknum með því að skáletra þau eða hafa þau uppskrifuð, ‘p[oo]’ eða ‘p[°o]’.

Auk þess legg ég áherzlu á mikilvægi þess að allar tilgátur í uppskrift séu auðkenndar með stjörnu (*) og vara útgefendur við því að ganga ekki of langt í því að bæta orðum við texta (3.4.2).

Ljóst er af þessari umfjöllun um uppskriftarhefðir að þær eru ekki greypar í stein og hollt að skoða grundvöll þeirra. Vonandi hefur þessi grein vakið menn til umhugsunar um þessi mál og þá er takmarkinu náð.

HEIMILDIR

- Aðalheiður Guðmundsdóttir (útg.). 2001. *Úlfhams saga*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Bjarni Einarsson (útg.). 1985. *Ágrip af Nóregskonunga sögum. Fagrskinna – Nóregskonunga tal*. ÍF 29. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Bjarni Einarsson (útg.). 2001. *Egils saga Skallagrímssonar*. Bind I. A-redaktion. EAA 19. C. A. Reitzels forlag, København.
- Blaisdell, Foster W. 1967. The Value of the Valueless: A Problem in Editing Medieval Texts. *SS* 39, 1:40–47.
- Cappelli, Adriano. 1967. *Lexicon abbreviaturarum: Dizionario di abbreviature Latine ed Italiane*. 6. útg. Hoepli, Milano.

- Dahlerup, Verner. 1880. *Ágrip af Noregs konunga sögum*. STUAGNL 2. København.
- Driscoll, Matthew James (útg.). 1992. *Sigurðar saga þóglá*. The shorter redaction. Edited from AM 596 4to. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Driscoll, Matthew James. 1997. Words, Words, Words: Textual variation in *Skikkju-rímur*. *Skáldskaparmál* 4:227–237.
- Fidjestøl, Bjarne, Odd Einar Haugen & Magnus Rindal (ritstj.) 1988. *Tekstkritisk teori og praksis*. Nordisk symposium i tekstkritikk Godøysund 19.–22. mai 1987. Novus forlag, Oslo.
- Finnur Jónsson (útg.). 1886–88. *Egils saga Skallagrímssonar* tilligemed Egils stórra kvad. STUAGNL 17. København.
- Firchow, Evelyn Scherabon & Kaaren Grimstad (útg.). 1989. *Elucidarius in Old Norse Translation*. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.
- Guðvarður Már Gunnlaugsson. 1998. Leiðbeiningar um frágang greina. *Gripla* 10: 269–79.
- Guðvarður Már Gunnlaugsson. 2001. Handrit og skrift. Alfræði íslenskrar tungu [geisla-diskur]. Lýðveldissjóður, Reykjavík.
- Guðvarður Már Gunnlaugsson. 2003. Stafrétt eða samræmt? Um fræðilegar útgáfur og notendur þeirra. *Gripla* 14:197–35.
- Haraldur Bernharðsson. 1997. Ritdómur um *Mattheus sögu postula* (Ólafur Hall-dórsson útg.). *Skáldskaparmál* 4:254–57.
- Haraldur Bernharðsson. [2003.] Frágangur texta í nýrri útgáfu fornbréfa. [óútg.]
- Haugen, Odd Einar. 1985. The Evaluation of Stemmatic Evidence. Recension and Revision of Niðrstigningar saga. *The Sixth International Saga Conference* 28.7.–2.8. 1985. Workshop Papers I:423–50.
- Haugen, Odd Einar. 1987. *Filologi og tekstkritikk*. Eit norrønfilologisk synspunkt på kjerna í filologien. Eigenproduksjon 23. 2. útg. [1. útg. 1984.].
- Haugen, Odd Einar. 1988. Grensa kring vitskapen. Om demarkasjonslinjer i tekstkritikken. *Tekstkritisk teori og praksis*. Nordisk symposium i tekstkritikk Godøysund 19.–22. mai 1987. Ritstj. Bjarne Fidjestøl et al.:63–94. Novus Forlag, Oslo.
- Haugen, Odd Einar. 1990. Mál og metodar í tekstkritikken. *Den filologiske vitenskap*: 128–180. Ritstj. Haugen, Odd Einar og Einar Thomassen. Solum forlag. Oslo.
- Haugen, Odd Einar. 1992. *Stamtrel og tekstlandskap*. Studier i resensjonsmetodik med grunnlag i *Niðrstigningar saga*. [2 bindi.] Nordisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Haugen, Odd Einar. 1995. *Constitutio textus*. Intervensjonisme og konservatisme i utgjevinga av norrøne tekster. *Nordica Bergensia* 7:69–99.
- Holm-Olsen, Ludvig. 1945. *Konungs skuggsiá*. Gammelnorske tekster utgitt av Norsk historisk kjeldeskrift-institutt i samarbeid med Gammelnorsk ordboksverk 1. Kjeldeskriftfondet, Oslo.
- Hreinn Benediktsson 1965. *Early Icelandic Script as Illustrated in Vernacular Texts from the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Íslenzk handrit–Icelandic Manuscripts, series in folio 2. The Manuscript Institute of Iceland, Reykjavík.
- Indrebø, Gustav (útg.). 1920. *Sverris saga etter Cod. AM 327 4°*. Den Norske Historiske Kildeskriftkommission, Kristiania.
- Jensen, Helle. 1983. *Eiríks saga víðförla*. EAB 29. C. A. Reitzels forlag, København.
- Jensen, Helle. 1988. Profilering og standardisering af udgivelsespraksis. *Tekstkritisk teori og praksis*. Eit nordisk symposium. Godøysund 19.–22. mai 1987. Ritstj. Bjarne Fidjestøl et al.:101–15.

- Jensen, Helle. 1989. Om udgivelse af vestnordiske tekster. Holmberg, Bente, Britta Olrik Frederiksen og Hanne Ruus (ritstj.). *Forskningsprofiler udgivet af Selskab for Nordisk Filologi*:208–220. Gyldendal, København
- Jóhannes Bjarni Sigtryggsson. 2000. Hálfðanar saga Brönufóstra (a- og b-gerð). Ópr. M.A.-ritgerð við Háskóla Íslands.
- Jón Helgason. (útg.). 1938. *Byskupa sögur* I. hæfte. Det kongelige nordiske oldskriftselskab. Ejnar Munksgaard, København. [= EAA 13,1.]
- Jón Helgason. 1956. Athuganir um nokkur handrit Egils sögu. *Nordæla*. Afmælis-kveðja til Sigurðar Nordals 14. september 1956:110–148. Reykjavík.
- Jón Helgason. 1958. *Handritaspjall*. Mál og menning, Reykjavík.
- Knirk, James E. 1985. The Role of the Editor of a Diplomatic Edition. *The Sixth International Saga Conference* 28.7.–2.8. 1985. Workshop papers II:603–612.
- de Leeuw van Weenen, Andrea (útg.). 1993. The Icelandic Homily Book. Perg. 15 4° in the Royal Library, Stockholm. *Íslensk handrit*. Icelandic Manuscripts. Series in Quarto 3. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- de Leeuw van Weenen, Andrea. 2000. *A Grammar of Möðruvallabók*. CNWS Publications. Vol. 85. Research School CNWS. School of Asian, African, and Amerindian Studies, Universiteit Leiden.
- Lindblad, Gustaf. 1952. *Det isländska accenttecknet. En historisk-ortografisk studie*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap 8. C.W.K. Gleerup, Lund.
- Már Jónsson. 2000. Forskeyttar forsetningar í miðaldahandritum. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 22:167–176.
- Overgaard, Mariane. 1997. The organisation of the photography and restoration of manuscripts prior to their transfer to Iceland 1971-1996. *Care and conservation of manuscripts* 3:7–27. Proceedings of the third international seminar held at the University of Copenhagen 14th-15th October 1996. The Royal Library, Copenhagen.
- Ólafur Halldórsson. 1988. Tanker om tekstkritiske udgaver. *Tekstkritisk teori og praksis*. 11–23. Eit nordisk symposium. Godøysund 19.–22. mai 1987. Ritstj. Bjarne Fidjestøl et. al
- Ólafur Halldórsson (útg.). 1994. *Mattheus saga postula*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Rindal, Magnus. 1990. Framveksten av dei filologiske faga, særleg norrønfilologien, i Noreg. *Den filologiske vitenskap*:209–26. Ritstj. Odd Einar Haugen & Einar Thomassen. Solum forlag, Oslo.
- Saenger, Paul. 1997. *Space Between Words. The Origins of Silent Reading*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Sanders, Christopher (útg.). 2001. *Bervers saga*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Seip, Didrik Arup. 1954. *Palæografi. B. Norge og Island*. Nordisk kultur 28 B. Albert Bonniers förlag, Stockholm.
- Stefán Karlsson (útg.). 1963. *Íslandske originaldiplomer indtil 1450*. Tekst. EAA 7. Munksgaard, København.
- Stefán Karlsson (útg.). 1983. *Guðmundar sögur biskups* I. Ævi Guðmundar biskups. Guðmundar saga A. EAB 6. C.A. Reitzels Forlag, Kaupmannahöfn.
- Widding, Ole. 1934. Ritdómur um *Der ursprung der isländischen schrift und ihre weiterbildung bis zur mitte des 13. jahrhunderts*. (Harald Spehr). *ANF* 50:357–63.

- Wolf, Kirsten (útg.). 1995. *Gyðinga saga*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Zitzelsberger, Otto J. (útg.). 1987. *Konráðs saga keisarasonar*. American University Studies. Series I. Germanic Languages and Literature. Vol. 63. Peter Lang, New York/Bern/Frankfurt am Main/Paris.
- Þóra Björk Hjartardóttir. 1993. *Getið í eyðurnar. Um eyður fyrir frumlög og andlög í eldri íslensku*. Málfræðirannsóknir 6. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Örnólfur Thorsson. 1990. „Leitin að landinu fagra“. Hugleiðing um rannsóknir á íslenskum fornþekkingum. *Skáldskaparmál* 1:28–53.

SUMMARY

The purpose of this article is to look in detail at some transcription practices in scholarly editions of Old Norse texts. First there is a short look at the most common practices in editing and transcribing Old Norse texts. I then recommend a certain degree of normalization of punctuation, minuscules and majuscules and one and two words to increase the readability of the transcription. Problems that arise in transcription are then discussed, i.e. selecting of special letters and the handling of abbreviations. I point to a discrepancy in editions with regard to the handling of consonant and vowel signs and also look at the difference between suspensions and abbreviations and try to clarify the difference between them. In a chapter on special signs I recommend that an asterisk (*) be used to mark all conjectural signs in editions and that ‘|’ be used not only to mark duplicated words but also extra letters and punctuation signs. I also warn editors against restoring too many words in a text.

Jóhannes B. Sigtryggsson
Álfheimum 26
104 Reykjavík
johans@hi.is

EINAR SIGMARSSON

HAMSKIPTI EÐA ENDASKIPTI?

Um nykur og nykrað, finngálkn og finngálknað

1. Aðfaraorð

Í ÍSLENSKRI þjóðtrú er mikið um kynjaskepnur. Ein þeirra er nykur (í elstu íslensku *nykr*), einnig kallaður *nennir* eða *nóni*, en ekki má hann heyra nafn sitt nefnt eða nokkuð því líkt. Hann er líkastur hesti að sköpulagi, ósjaldan grár eða brúnn að lit, lifir í djúpum stöðuvötnum, ám og jafnvel í hafi en á það til að ganga á land. Verði nokkrum það fyrir að setjast á bak sprettir færleikurinn iðulega úr spori og liggur þá leiðin oftast en ekki í vota gröf nema æðri máttarvöld séu ákölluð.

Í skáldskap er það stundum sagt *nykrað* (í elstu íslensku *nykrat*) þegar myndmál um eitt og hið sama er ósamrýmanlegt, þegar það leikur saman sem á ekki saman. Ekki er að efa að lýsingarorðsmyndin *nykrat* og nafnorðið *nykr* eru tengd en ekki er eins ljóst hvað bindur þau saman.¹ Hér verður grafið fyrir um hver hugrenningatengslin eru og í leiðinni andæft grein Davíðs Erlingssonar í *Griplu* 1998, „Manneskja er dýr og henni er hætt. Um nykrað“.

2. Nykur og nykrað

Í íslenskum miðaldaritum er nykruðu lýst sem hálfgildings andstæðu við annað stílhugtak: *nýgervingu*. Í Háttatali í *Eddu* Snorra Sturlusonar (1178/1179-1241) er tilfærð vísa um sverð og myndmálinu lýst svo:

¹ Leitað var heimilda um nykrað og nykur (undir ýmsum nöfnum) í seðlasöfnum Orðabókar Háskóla Íslands og prentuðum orðabókum (Fritzner 1954; Cleasby og Guðbrandur Vigfússon 1874/1957; LP 1931). Orðabók Ármanefndar í Kaupmannahöfn hefur ekki fleiri dæmi á takteinum, segir Þorbjörg Helgadóttir í tölvuskeytum frá 25. október og 3. nóvember 2005. Síðast en ekki síst var lagst yfir þjóðsagnasöfn, fleiri en rúm er til að telja upp hér.

Þat eru nýgørvingar at kalla sverðit orm ok kenna rétt, en slíðrinar gøtur hans, en fetlana ok umgjørd hams hans; þar heldr til ormsins náttúra, at hann skríðr ór hamsi ok til vats. [...] Þá þykkja nýgørvingar vel kveðnar ef þat mál, er upp er tekit, haldi of alla vísulengð. En ef sverð er ormr kallaðr, <en síðan> fiskr eða vöndr eða annan veg breytt, þat kalla menn nykrat, ok þykkir þat spilla.²

Í *Þriðju málfærðiritgerðinni* eftir bróðurson Snorra, Ólaf Þórðarson Hvítaskáld (1210/1212-1259), segir að „nykrat eða finngálknat“ sé „løstr“ og verði „mest í nýgørvingum“.³ Til glöggvunar er tilfært eftirfarandi vísuþrot:

Hringtælir gaf hólmu
hlýrsólar mér dýra;
oss kom Hrund til handa
hræpolls drifinn gollir;
sút þák Herjans hattar.⁴

[*hringtælir*: öðlingur, höfðingi; *hála*: tröllkona; *hlýrsól*: skjöldur; *Hrund*: valkyrja; *hræpollr*: blóð; *drifinn gollir*: gullrekin; *Herjans* (Óðins) *hattar*: hjálmur; *þák*: þáði ég]

Síðan skýrir Ólafur mál sitt:

Hér er øxin kòlluð í öðrum helmingi tröllkona skjaldar [*hála hlýrsólar*] eða valkyrja [*Hrund hræpolls*], en í öðrum helmingi sútt hjálmsins [*sút Herjans hattar*], ok er þar svá skipt líkneskjum á hinum sama hlut, sem nykrinn skiptiz á margar leiðir.⁵

Stundum er vísað til téðra ummæla í *Þriðju málfærðiritgerðinni* og jafnvel líka í Háttatali *Snorra-Eddu* og látið svo heita að nykurinn sé talinn geta hleypt

² *Edda Snorra Sturlusonar* (1931:217, stafsetning hér samræmd, ES).

³ Ólafur Þórðarson (1927:55-56), sbr. *Trefjægra* (1884:19, 80).

⁴ *Skjld B I* (1912:451), sbr. *Skjld A I* (1912:479).

⁵ Ólafur Þórðarson (1927:56), sbr. *Trefjægra* (1884:19, 80, vísuþrotið skýrt á bls. 191). – Á öndverðri fjórtánu öld er vísað til orða Hvítaskáldsins í *Fjórtu málfærðiritgerðinni*: „[K]jallar Óláfr þat finngálknat, er líkum er skipt á einum hlut í enni sömu vísu, ok berr bezt at hinn sami háttr sé haldinn um alla vísu“ (*Trefjægra* 1884:131, stafsetning hér samræmd, ES).

hömum án þess að tíunduð séu beinhörð dæmi um það úr íslenskum bók- eða munnenntum. Þannig er því meðal annars farið um tvö þekkt rit frá nítjándu öld:

- *Lexicon poeticum antiquæ linguæ septentrionalis* (1860), orðabók Sveinbjarnar Egilssonar (1791-1852) um norrænt og forníslenskt skáldamál með skýringum á latínu.⁶
- *An Icelandic-English Dictionary* (1874), orðabók byggð á handritum Richards Cleasbys (1797-1847). Guðbrandur Vigfússon (1827-1889) gaf út og jók við efni.⁷

Á tuttugustu öld leika fleiri sama leikinn, svo sem Dag Strömbäck og Edith Marold.⁸ Davíð Erlingsson ræður sömuleiðis af *Þriðju málfræðiritgerðinni* að nykurinn sé hamhleypa og bætir um betur, segir orðrétt: „Á þessu leikur ekki heldur vafi, skv. vitnisburði þjóðsagnanna.“⁹ Engin tekur hann þó dæmin en segir:

[H]lutverk texta er sambærilegt við starfa reiðdýrs sem ber riddara sinn einhverja leið. Taki reiðdýrið völdin af honum og beri hann þangað sem hann vildi ekki, þá er textinn orðinn það sem nykurinn er myndhverfður persónugervingur fyrir, og lesturinn sú reið á honum sem skiptir máli fyrir okkur með því að skipta máli okkar, breyta afstöðu okkar til veruleikans.¹⁰

Snorri Sturluson og Ólafur Þórðarson mæla að vísu gegn nykruðu en vel má vera að sum önnur norræn miðaldaskáld hafi ekki talið það síðra en nýgervingu eins og Hallvard Lie hefur leitt rök að.¹¹ Hitt er öllu umdeilanlegra hvernig Davíð skýrir nafngiftina *nykrat*:

Þegar kenningar æpa hver gegn annarri ósamhæfar myndir af veruleikanum, mun það hafa verið nefnt nykrað vegna þess að reynslan af

⁶ Sveinbjörn Egilsson (1860:607).

⁷ Cleasby og Guðbrandur Vigfússon (1874:459).

⁸ Strömbäck (1967:432-438, einkum dlk. 433); Marold (1993:283-302, einkum bls. 286-287).

⁹ Davíð Erlingsson (1998:55-56).

¹⁰ Davíð Erlingsson (1998:58).

¹¹ Lie (1952, einkum bls. 30-51, 80 og 1982, einkum bls. 138-159, 188), sbr. Marold (1993).

því hafi þótt lík því að ráða ekki reiðskjótanum og vera jafnvel í bráðum háska á baki hans.¹²

En hversu óyggjandi ætli það sé að hinn íslenski nykur hafi verið talinn geta skipta hömum? Við nánari athugun virðist ekki hlaupið að því að finna slíku stað í digrum sagnasjóði Íslendinga. Í latínuritinu *De mirabilibus Islandiae* (Af undrum Íslands) segir þó Gísli Oddsson (1593-1638) Skálholtsbiskup að nykurinn sé oftast í hestslíki en geti einnig tekið á sig mynd nauts, fisks eða stórs lax.¹³ Kannski á Gísli við sænaut, alla vega segir í latínukvæðinu *Noctes Setbergenses* (Nætur á Setbergi) eftir séra Þorstein Björnsson (um 1612-1675) að stöku sinnum bregðist nykurinn í nautslíki og berist þá baul úr vötnum. Því dragi vatn eitt austanlands nafn af nautum.¹⁴ Trúlega á Þorsteinn þar við Sæ-nautavatn í Jökuldalsheiði.

Í Kumburtjörn hjá Skarði undir Skarðsfjalli í Landsveit átti að hafa verið nykur. Eitt sinn skaut þar upp kollinum grá kýr, stór vexti með troðið júgur. Þegar átti að mjólka hana kom á daginn að klaufirnar sneru öfugt, líkt og hófar á nykri. Kramdi hún barn til dauðs og hvarf síðan. „Sú er saga til þess, að nykur sé ekki bundinn við hestlíki eittsaman,“ segir Jón Árnason (1819-1888) í *Íslenzkum þjóðsögum og æfintýrum* I og ræður slíkt hið sama af Háttatali og *Þriðju málfræðiritgerðinni*.¹⁵

Annað heiti á nykri er *kumbur*. Það skyldi þó ekki vera að kýr í Kumburtjörn hafi dregið dóm af nykri? Og nykur í Sænautavatni farið að baula eins og griðungur? Hér skal ekki lítið gert úr hamhleypusögum af nykrum í Sænautavatni og Kumburtjörn en þó dregið í efa að þær séu ævafornar.

Næst verða fyrir *Íslenzkar þjóð-sögur og -sagnir*, fimmta bindi í safni Sigfúsar Sigfússonar (1855-1935), fyrst útgefið tíu árum eftir fráfall hans. Þar er nykurinn sagður geta brugðið sér í ýmissa kvikinda líki, svo sem manns eða nauts. Þannig séu tilkomin vísuorðin *Nykurinn söðlar sinn gangvarann grá* en upprunalega hafi þau „líklega“ hljóðað svo: *Hann nykurinn söðlar, sinn ganga-varann grá*.¹⁶ Sigfús virðist því telja að hér séu tvö atkvæði fallin niður (tólf at-

¹² Davíð Erlingsson (1998:58).

¹³ Gísli Oddsson (1917:40-41 og 1942:69).

¹⁴ AM 703 I 4to (bl. 4v-5r). Það handritsbrot er talið vera frá sautjándu öld (Kålund 1894:119).

¹⁵ *ÍslþjsJÁ* 1 (1862:136, sjá líka bls. 135), sbr. *ÍslþjsJÁ* 1 (1954:130-131). Jón vísar einnig í ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar frá 1752-1757, *Reise igiennem Island* (Eggert Ólafsson 1772:55-56, 711-712 [§§ 78, 745]). Þar fer þó engum sögum af því að nykur geti skipt hömum.

¹⁶ *ÍslþjsSS* 5 (1945:73).

kvæði orðin að tíu), tvær setningar orðnar að einni og nykurinn sé upprunalega sá sem er söðlaður, gæðingurinn grái, en ekki sá sem söðlar. Hér væri þá yngri sagan sú að nykurinn gæti brugðist í mannsmynd.

Varla verður annað haft til marks um hamskipti í safni Sigfúsar nema ef vera skyldi saga af nykri í Skinnbeðju, tjörn skammt frá Kollsstöðum á Völlum (Suður-Múlasýslu). Átti hann skinnsæng og dró vatnið nafn af þeirri voð. Sá nykur „sýndi [...] sig jafnan sem gráan hest“, segir í frumútgáfu (1945).¹⁷ Hátt í fjórum áratugum síðar (1982) bjó Óskar Halldórsson þá endursögn Sigfúsar til prentunar; þar segir að Skinnbeðjunykurinn sé „stundum mannsæðlis“.¹⁸

Á Útnyrðingsstöðum á Völlum voru uppalin Anna (1870-1924) og Þorsteinn Metúsalem (1885-1976), Jónsbörn. Árið 1902 skráði Þorsteinn sögu af Skinnbeðjunykrinum eftir systur sinni. Þar segir að forðum daga hafi börn á Kollsstöðum rekist á hest við tjörnina og lagt á hann bjóra úr rekkjum heimilismanna. Þegar yngsta barnið ætlaði á bak varð því að orði: „Hann nennir ekki.“ Skipti engum togum að klárinn sentist af stað og hvarf ofan í vatnið – með bjórana en engin börn. Af því dró tjörnin síðan nafn.¹⁹ Hér virðist Skinnbeðjunykurinn ekki hafa þurft á skinnverunum að halda, hvað þá ætlað sér að komast yfir þau, heldur einfaldlega fælst þegar honum heyrðist nafn sitt nefnt. Hvergi er heldur á því imprað í endursögn Þorsteins að Skinnbeðjunykurinn hafi átt það til að bregðast í mannsmynd.

Að öðru jöfnu hafa hestar af holdi og blóði ekki sofíð undir sæng en hér skal þó ekki kveðið upp úr um að mannseðli hafi átt að skýra af hverju Skinnbeðjunykurinn ætti sæng.

En fleiri hamhleypusögum fer af nykri. Þjóðsagnapulurinn Ólafur Davíðsson (1862-1903) hefur eftir séra Valdimar Briem á Stóranúpi í Árnessýslu (1848-1930) að nykurinn geti breytt sér í hvað sem er, lifandi eða dautt, nema vorull og bankabygg.²⁰

Enn einn þjóðsagnasafnarinn, Einar Guðmundsson (1905-1991), hermír að nykurinn sé „oftast í hestslíki“ en þó „gamalt mál“ að hann „geti breytt sér í flesta hluti, lifandi og dauða, eins og margar sögur benda til“.²¹ Einar útlistar

¹⁷ *ÍslþjsSS* 5 (1945:80, sjá líka bls. 81).

¹⁸ *ÍslþjsSS* 4 (1982:91, sjá líka bls. 92).

¹⁹ *Gríma* 4 (1931:76-77); *Gríma hin nýja* 3 (1964:206); *ÍslþjsSS* 5 (1945:80-81, einkum bls. 81).

²⁰ Ólafur Davíðsson (1898:21 og 1900:188).

²¹ *ÍslþjsEG* [1] (1932:66), sbr. *ÞjsþEG* 1 (1981:43).

ekki frekar hvað hann hafi fyrir sér og verður slíku tæpast fundinn staður í þjóðsagnaritum hans.

Ekki er einboðið að túlka *Snorra-Eddu* og *Þriðju málfræðiritgerðina* svo að nykurinn sé þar talinn geta hleypt hömum enda hafa engin merki fundist um það í öðrum miðaldaverkum. Á síðari öldum virðast slíkar lýsingar fáar og gildi þeirra óljóst. Óvíst er að hamhleypusögur af nykri hafi verið komnar á kreik á Íslandi á þrettánda öld þegar *Þriðja málfræðiritgerðin* var tekin saman. Að sama skapi má efast um að nykrað sé hugsað út frá sögnum um að hinn íslenski nykur gæti skipt hömum.

Í *Griplu* 1998 minnst Davíð Erlingsson ekki aukateknu orði á sköpulag nykurs en í íslenskum þjóðsögum er þess víða getið að búkur og haus snúi fram, eins og á hesti, en eyru eða hófar aftur.²² Sennilega sér þess stað í frásögn *Landnámu* af Auðuni stota í Hraunsfirði á Snæfellsnesi. Dag einn sá Auðun apalgráan hest renna ofan frá Hjarðarvatni, náði honum og beitti fyrir tveggja yxna sleða en þegar sól var gengin til viðar sleit eykurinn sig lausan og hljóp til vatnsins.²³ Sást ekki til hans síðan. Í *Landnámugerð Sturlu Þórðarsonar* (1214-1284), bróður Ólafs hvítaskálds, er því lýst, þegar degi hallaði, hvernig jörinn varð æ óstilltari, „steig [...] í völlinn til hófskeggja“.²⁴ „[S]tét hann í völlinn harðan til hófskeggja,“ segir sömuleiðis í *Landnámugerð Hauks Erlendssonar* (d. 1334).²⁵ Hófskegg er hárbúskur aftan á hrossfæti, rétt ofan við hófinn. Þegar hestur er á ferð fellur að jafnaði meiri þungi framan á fæturna en aftan á þá. Í *Sturlubók* og *Hauksbók Landnámu* er þannig látið að því liggja að úr Hjarðarvatni hafi komið nykur í hestslíki en með öfuga hófa.

Í *Þriðju málfræðiritgerðinni* geta orðin „nykrinn skiptiz á margar leiðir“ allt eins vísað til þess að sú skepna sé ósamhverf í vextinum, öfuguggi ef svo má að orði komast. Hugrenningatengsl við blendið sköpulag gætu þá skýrt hvers vegna misvísandi líkingamál um eitt og hið sama í sömu vísu var kallað *nykrat*.

²² Sbr. t.d. *ÍslVolksKM* (1860:146-148); *ÍslþjsJÁ* 1 (1862:135); *ÍslþjsJÁ* 1 (1954:129-131); *ÍslþjsJÁ* 3 (1955:207, 208, 210, 211); *ÞjtrOB* (1977:221-222); *ÍslþjsÓD* 3 (1945:37); *ÍslþjsSS* 5 (1945:73, 78-79, 80, 82-84); *ÍslþjsSS* 4 (1982:81, 88-89, 90, 94-96); *ÍslþjsÓSM* 4 (2000:109-110).

²³ Hjarðarvatn er það sem nú heitir Hraunsfjarðarvatn, að því er Árni Thorlacius (1802-1891) telur (*Safn* 2 1886:286).

²⁴ *ÍF* 1 (1986:120), sbr. *Landnámabók* I-III (1900:151). Texti eftir AM 107 fol (bl. 17v).

²⁵ *ÍF* 1 (1986:121), sbr. *Landnámabók* I-III (1900:30). Sá hluti Hauksbókartextans er varðveittur í uppskrift Jóns Erlendssonar í Villingaholti (d. 1672), í AM 105 fol (bl. 19v).

3. Finngálkn og finngálknað

Í *Þriðju málfraeðiritgerðinni* virðast hugtökin *nykrat* og *finngálknat* lögð að jöfnu („lostr [...] er vér kōllum nykrat eða finngálknat“). Allvíða er getið um finngálkn og kynjaskepnur með svipuðum nöfnum, svo sem *finngálki* og *fin(n)-gálpur*. Ætli hugmyndir miðaldamanna um finngálkn geti skýrt hvernig *nykrat* er upphaflega hugsað? Hér verður fyrst fyrir norræn þýðing á einni kunnustu kennslubók miðalda: *Physiologi*. Þar segir – í íslensku handritsbroti frá því um 1200 (AM 673a I 4to):

Honocentærvs heytur dyr þat es ver kōllom fin galkan. I þat es maþr.fram en dyr aftr.²⁶

Rithátturinn „fin galkan“ virðist standa fyrir þríkvæða mynd þolfalls eintölu, með stutt *a* að þriðja sérhljóði, þótt ekki sé vitað af fleiri dæmum um orðið *finngalkan* eða *finngálkan*. Í rithættinum „Honocentærvs“ er ‘H’-inu ofaukið en áblástur (*spiritus asper*) var orðinn torgreinalegur í miðaldalatínu og þess vegna ætlaður staður í orðum sem hófust að réttu lagi á sérhljóði eins og *o*.²⁷ Með samræmdri stafsetningu er textinn á þessa leið:

Onocentaurus heitir dýr þat es vér kōllum finngalkan. Þat es maðr fram en dýr aptr.

Orðið *onocentaurus* er samsett, fengið að láni úr forngrísku. Fyrri hlutinn er stofn nafnorðsins *ónos* ‘asni’, sá síðari er ummyndun á gríska nafnorðinu *kéntauros*.²⁸ Í grískum og latneskum fornaldar- og miðaldaverkum er onokentár uppskálduð skepna, yfirleitt í mannsmynd að ofan en með asna- eða hrossbúk fyrir neðan naflastað, með tvo handleggi og fjóra fætur.

Yngri útlíslýsingar á finngálkni hníga í svipaða átt og norræn þýðing *Physiologusar*. Í *Örvar-Odds sögu* er „finngálkni“ þannig lýst að það sé „maðr at sjá upp til höfuðsins, en dýr niðr“.²⁹ Í *Blómsturvallasögu* segir að *finngálpar* tveir hafi

²⁶ AM 673a I 4to (bl. 1v), sbr. *ÁNOH* (1889:261) og *EIS* (1965:vii).

²⁷ Sbr. Dahlerup (1889:261-262); Kühner (1912:43-44, 188-189 [§§ 5 1, 37a 3]); Hammond (1977:67).

²⁸ Í forngrískum orðum markar broddur [ ] áhersluna en í forngrísku er hún ekki föst á 1. atkvæði, eins og í íslensku, heldur víxlandi og í mörgum orðum óregluleg.

²⁹ *Örvar-Odds saga* (1888:127).

manns hendr ok manns höfuð ok alla mannsköpun ofan at lendum, en brjóst ok klær sem á úargadýrum [...] ok lendar sem á hesti ok hófa á aptari fótum, hala langan ok digran.³⁰

Í *Hjálmþés sögu og Ölvis* á konungssonurinn Hjálmpér orðastað við „finngálkn“ með „hrossrófu, hófa ok fax mikit [...] ok hendr stórar“.³¹ Í þjóðsögum, meðal annars í safni Jóns Árnasonar, er finngálkn afsprengi refs og kattar hvors af sínu kyni.³² Það má heimfæra upp á *Örvar-Odds sögu* og fleiri lýsingar að finngalkan, finngálkn eða fin(n)gálpur sé blendingur tveggja skepna.³³

Ekki er fráleitt að Ólafur hvítaskáld hafi haft nasasjón af hugmyndinni um tvískipt sköpulag finngálkns áður en hann setti saman málskrúðsfræði sína, til dæmis úr norrænni þýðingu *Physiologusar*. Að vísu skal þess getið að höfundur *Örvar-Odds sögu* segir finngálknið áður hafa verið „gýgi“, tröllkonu.³⁴ Þar gæti verið átt við hamskipti. Þess vegna hafa miðaldamenn séð svip með nykrúðu og finngálknuðu, segir Thomas Krömmelbein án þess að finna því beinlínis stað í sögnum að nykurinn bregðist í mismunandi líki.³⁵ Í *Hjálmþés sögu og Ölvis* reynist finngálkn vera kóngsdóttir í álögum en verður tæpast talið hamhleypa í eðli sínu því að áþjáninni veldur meinfýsin stjúpa. Í öðrum lýsingum sér þess ekki stað að finngálkn skipti hömum en aftur á móti er blendið sköpulag leiðarstef í þeim mörgum. Stílhugtakið *finngálknat* mun fremur draga af því nafn að finngálkn hafi verið sagt blendingur í útliti en hamhleypa. Það viðurkennir Davíð Erlingsson en telur þó allt öðru máli gegna um *nykrat*.³⁶

³⁰ *Blómstrvallasaga* (1855:17, sjá líka bls. 58). Í þeirri útgáfu hefur Theodor Möbius prentað textann eftir tveimur handritum sögunnar (bls. 1-49 eftir AM 522 4to og bls. 50-77 eftir AM 523 4to). Í AM 522 4to (bl. 9r) stendur „fingalpar“ en Möbius kýs að prenta „fingálptar“ og er það leiðrétt hér, ES.

³¹ *FSN* 4 (1954:198), sbr. *FSN* 3 (1830:473). Í upprunalegasta handritinu stendur hér „fyn-galknt“ og á öðrum stað er orðið í þágufalli eintölu: „fyn-gálknj“ (AM 109a III 8vo, bl. 267r, 281v).

³² *ÍslþjsJÁ* 1 (1862:613); *ÍslþjsJÁ* 1 (1954:611); Magnús Grímsson (1936-1940:258-259); *ÍslþjsSS* 6 (1945:60-61); *ÍslþjsSS* 4 (1982:233-234).

³³ Sjá Einar Sigmarsson (2004:11-15, 19-22, 24-28, 40, 121).

³⁴ *Örvar-Odds saga* (1888:126).

³⁵ Krömmelbein (1998, einkum bls. 26-27, 146-148).

³⁶ Davíð Erlingsson (1998, einkum bls. 59).

4. Lokaorð

Í varðveittum sögnum er nykurinn langoftast í hestslíki en þó iðulega með öfuga hófa eða eyru nema hvort tveggja sé. Þannig er meira upp úr því lagt að sköpulagið sé öfugsnúið en sífbreytilegt og synd að segja að nykurinn samsami sér í vextinum frekar en finngálkn. Á þann veg má skýra hvers vegna „nykrat“ og „finngálknat“ eru lögð að jöfnu í *Þriðju málfraeðiritgerðinni*. Að sama skapi má ætla að þverstæðukennd líkamslögun nykurs hafi ráðið því að misvísandi myndmál um eitt og hið sama var kallað *nykrat*. Alla vega verður það seint skýrt með þokukennendum hugrenningum um „að ráða ekki reiðskjótanum og vera jafnvel í bráðum háska á baki hans“, eins og Davíð Erlingsson kemst að orði.³⁷

Í nýgervingu er myndmál sömu vísu einsleitt og heildstætt, í nykruðu sundurleitt og brotakennt. Eðlilega getur grótesk mynd af tilteknu fyrirbæri í sömu vísu vakið hugrenningatengsl við mósaíkmynd af sagnaskepnu. Trúlegra er að nafngiftin *nykrat* sé sótt í hugmyndir um endaskipti en hamskipti.

HEIMILDIR

Handrit og útgáfur

AM 105 fol.

AM 107 fol.

AM 522 4to.

AM 523 4to.

AM 673a I 4to.

AM 703 I 4to.

AM 109a III 8vo.

Blómstrvallasaga. 1855. Theodorus Möbius edidit. Breitkopfius et Hærtelius, Lipsiæ [c: Breitkopf & Härtel, Leipzig].

Edda Snorra Sturlusonar udgivet efter håndskrifterne af Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat ved Finnur Jónsson. 1931. Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag, København.

[Eggert Ólafsson.] 1772. *Vice-Lavmand Eggert Olafsens og Land-Physici Bjarne Povelsens Reise igiennem Island*, foranstaltet af Videnskabernes Sælskab i Kiøbenhavn, og beskreven af forbemeldte Eggert Olafsen, med dertil hørende 51 Kobberstøkker og et nyt forfærdiget Kart over Island. Første Deel og Anden Deel. [Jón Eiríksson og Gerhard Schöning bjuggu til prentunar.] [Án forlags], Sorøe.

EIS = Early Icelandic Script as Illustrated in Vernacular Texts from the Twelfth and Thirteenth Centuries. 1965. Edited by Hreinn Benediktsson. (Íslenzk handrit. Icelandic Manuscripts. Series in Folio. Vol. II.) The Manuscript Institute of Iceland, Reykjavík.

³⁷ Davíð Erlingsson (1998:58).

- FSN 3 = Fornaldar sögur Norðrlanda III.* 1830. Eptir gömlum handritum utgefnar af C[arl] C[hristian] Rafn. [Án forlags.] Kaupmannahöfn.
- FSN 4 = Fornaldar sögur Norðurlanda IV.* 1954. Guðni Jónsson bjó til prentunar. Íslendingasagnaútgáfan[, Reykjavík]. [Ljósprentun 1959.]
- Gíslí Oddsson. 1917. *Annalium in Islandia farrago and De mirabilibus Islandiae*. Edited by Halldór Hermannsson. (Islandica X.) Cornell University Library, Ithaca, New York. [Endurprentun. Klaus Reprint Corporation, New York, 1966.]
- Gíslí Oddsson. 1942. *Íslensk annálabrot [Annalium in Islandia farrago] og Undur Íslands [De mirabilibus Islandiæ]*. Jónas Rafnar sneri á íslenzku. Þorsteinn M. Jónsson, Akureyri.
- Gríma 4 = Gríma. Þjóðsögur IV.* 1931. Safnað hefur Oddur Björnsson. Jónas Rafnar bjó undir prentun. Þorsteinn M. Jónsson, Akureyri.
- Gríma hin nýja 3 = Gríma hin nýja. Safn þjóðlegra fræða íslenzkra.* Þriðja bindi. 1964. Þorsteinn M. Jónsson gaf út. Bókaútgáfan Þjóðsaga, Reykjavík.
- IslVolksKM = Isländische Volkssagen der Gegenwart, vorwiegend nach mündlicher Überlieferung gesammelt, und verdeutscht von Dr. Konrad Maurer, ordentl. öffentl. Professor des deutschen Rechts an der Münchener Hochschule.* 1860. Verlag der J. C. Hinrichs'schen Buchhandlung, Leipzig.
- ÍF 1 = Íslendingabók. Landnámabók.* 1986. Jakob Benediktsson gaf út. (Íslenzk fornrit I.) Hið íslenzka fornritafélag, Reykjavík.
- ÍslþjsEG [1] = Íslenzkar þjóðsögur [I].* 1932. Safnað hefur Einar Guðmundsson. Ólafur Erlingsson, Reykjavík.
- ÍslþjsJÁ 1 = Íslenzkar þjóðsögur og æfintýri I.* 1862. Safnað hefir Jón Árnason. Að forlagi J. C. Hinrichs's bókaverzlunar, Leipzig.
- ÍslþjsJÁ 1 = Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri I.* 1954. Safnað hefur Jón Árnason. Ný útgáfa. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna. Bókaútgáfan Þjóðsaga, Reykjavík. [Fyrst út. 1862.]
- ÍslþjsJÁ 3 = Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri III.* 1955. Safnað hefur Jón Árnason. Nýtt safn. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna. Bókaútgáfan Þjóðsaga, Reykjavík.
- ÍslþjsÓD 3 = Íslenzkar þjóðsögur III.* 1945. Safnað hefur Ólafur Davíðsson. Búið hafa til prentunar Jónas J. Rafnar og Þorsteinn M. Jónsson. Þorsteinn M. Jónsson, Akureyri.
- ÍslþjsÓSM 4 = Íslenskt þjóðsagnsafn 4.* 2000. Ólafur Ragnarsson, Sverrir Jakobsson og Margrét Guðmundsdóttir sáu um útgáfuna. Vaka-Helgafell, Reykjavík.
- ÍslþjsSS 4 = Íslenskar þjóðsögur og sagnir IV.* 1982. Safnað hefir og skráð Sigfús Sigfússon. Ný útgáfa. Óskar Halldórsson bjó til prentunar. Bókaútgáfan Þjóðsaga, Reykjavík.
- ÍslþjsSS 4-6 = Íslenzkar þjóð-sögur og -sagnir IV-VI.* 1945. Safnað hefur og skráð Sigfús Sigfússon. Víkingsútgáfan, Reykjavík.
- Landnámabók I-III. Hauksbók. Sturlubók. Melabók m. m.* 1900. [Udgiven af Finnur Jónsson.] Det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab, København.
- Ólafur Þórðarson. 1927. *Málhljóða- og málskrúðsrit. Grammatisk-retorisk afhandling.* Udgiven af Finnur Jónsson. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser XIII, 2.) Andr. Fred. Høst & Søn, Kgl. Hof-Boghandel, København.
- Skj A I = Den norsk-islandske skjaldedigtning.* 1912. Udgiven af Kommissionen for

- det Arnamagnæanske Legat ved Finnur Jónsson. A. Tekst efter håndskrifterne. I. bind. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København og Kristiania.
- Skjld B I* = *Den norsk-islandske skjaldedigtning*. 1912. Udgiven af Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat ved Finnur Jónsson. B. Rettet tekst. I. bind. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København og Kristiania.
- Treffjægra* = *Den tredje og fjærde grammatiske afhandling i Snorres Edda tilligemed de grammatiske afhandlingers prolog og to andre tillæg*. 1884. Udgivne for Samfundet til udgivelse af gammel nordisk literatur af Björn Magnússon Ólsen. (STUAGNL XII.) Fr. G. Knudtzons Bogtrykkeri, København.
- PjþjEG 1* = *Pjóðsögur og þættir I*. 1981. [Safnað hefur] Einar Guðmundsson. Skuggsjá, Hafnarfirði. [2. útgáfa. 1. hefti fyrst útg. 1932.]
- PjtrOB* = *Pjóðtrú og þjóðsagnir*. 1977. Safnað hefur Oddur Björnsson. Jónas Jónsson bjó undir prentun. Önnur útgáfa, aukin. Steindór Steindórsson frá Hlöðum annaðist útgáfuna. Bókaforlag Odds Björnssonar, Akureyri. [Fyrst útg. 1908.]
- Orvar-Odds saga*. 1888. Herausgegeben von R[ichard] C[onstant] Boer. E. J. Brill, Leiden.
- ÁNOH* = „Physiologus i to islandske bearbejdelser. Udgiven med indledning og oplysninger af Verner Dahlerup. (Hertil et lithograferet facsimile.)“ *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Udgivne af Det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab. 1889. II. Række. 4. Bind, bls. 199-290. I Commission i den Gyldendalske Boghandel, Kjøbenhavn.

Rannsóknir

- [Cleasby, Richard, og Guðbrandur Vigfússon.] 1874. *An Icelandic-English Dictionary*. Based on the ms. collections of the late Richard Cleasby. Enlarged and completed by Gudbrand Vigfusson, M.A. With an introduction and life of Richard Cleasby by George Webbe Dasent, D.C.L. The Clarendon Press, Oxford.
- [Cleasby, Richard, og Guðbrandur Vigfússon.] 1957. *An Icelandic-English Dictionary*. Initiated by Richard Cleasby. Subsequently revised, enlarged and completed by Gudbrand Vigfusson, M.A. Second edition with a supplement by Sir William A. Craigie containing many additional words and references. The Clarendon Press, Oxford. [Fyrst útg. 1874.]
- Dahlerup, Verner (útg.). 1889. „Physiologus i to islandske bearbejdelser.“ *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Udgivne af Det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab. II. Række. 4. Bind, bls. 199-290. I Commission i den Gyldendalske Boghandel, Kjøbenhavn.
- Davíð Erlingsson. 1998. „Manneskja er dýr og henni er hætt. Um nykrað.“ *Gripla X*: 49-61.
- Einar Sigmarsson. 2004. „Þeim var ei skapað að skilja. Fengist við finngálkn.“ Ritgerð til MA-prófs í íslenskum fræðum frá Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Fritzner, Johan. 1954. *Ordbog over Det gamle norske Sprog I-III*. Nytt uforandret Opptrykk av 2. Utgave (1883-1896). Tryggve Juul Møller Forlag, Oslo. [Óbreytt prentun eftir 2. útgáfu 1883-1896, breyttri og aukinni. Fyrst útg. 1867.]
- Hammond, Mason. 1977. *Latin. A Historical and Linguistic Handbook*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts; London, England. [2. prentun. Fyrst útg. 1976.]
- Krömmelbein, Thomas (útg.). 1998. Óláfr Þórðarson Hvítaskáld: *Dritte Grammatistische Abhandlung*. Der isländische Text nach den Handschriften AM 748 I, 4° und Codex

- Wormianus herausgegeben von Björn Magnus Ólsen. (Studia Nordica 3.) Novus forlag, Oslo.
- Kühner, Raphael. 1912. *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*. Erster Band. Elementar-, Formen- und Wortlehre. Zweite Auflage. Neubearbeitet von Dr. Friedrich Holzweissig, Gymn.-Direktor a. D. Hahnsche Buchhandlung, Hannover. [Fyrst út. 1877.]
- Kålund, Kr[istian]. 1894. *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling II*. Udgivet af Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat. Gyldendalske Boghandel, København.
- Lie, Hallvard. 1952. „Skaldestil-studier.“ *Maal og Minne*:1-92.
- Lie, Hallvard. 1982. *Om sagakunst og skaldskap. Utvalgte avhandlingar*. Alvheim & Eide, Øvre Ervik.
- LP = *Lexicon poeticum antiquæ linguæ septentrionalis. Ordbog over det norsk-isländske skjaldesprog*. 1931. Oprindelig forfattet af Sveinbjörn Egilsson. Forøget og påny udgivet for Det kongelige nordiske Oldskriftselskab. 2. udgave ved Finnur Jónsson. S. L. Møllers Bogtrykkeri, København. [Fyrst út. 1860.]
- Magnús Grímsson. 1936-1940. „Formminjar um Reykjanesskaga.“ *Landnám Ingólfs. Safn til sögu þess. Ýmsar ritgerðir II*, bls. 243-262. Félagið Ingólfur, Reykjavík.
- Marold, Edith. 1993. „Nýgerving und Nykrat.“ Jørgen Højgaard Jørgensen (ritstj.): *Twenty-Eight Papers Presented to Hans Bekker-Nielsen on the Occasion of His Sixtieth Birthday 28 April 1993*, bls. 283-302. Odense University Press[, Odense].
- Orðabók Árnafndar, Kaupmannahöfn.
- Orðabók Háskóla Íslands, Reykjavík (seðlasöfn).
- Ól[afur] Dav[íðsson]. 1898. „Kreddur.“ *Huld. Safn alþýðlegra fræða íslenzkra* [VI]:3-24.
- Ólafur Davíðsson. 1900. „Íslenzkar kynjaverur í sjó og vötnum. I.“ *Tímarit Hins íslenzka bókmentafélags XXI*:159-188.
- Safn 2 = Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju*. Annað bindi. 1886. Hið íslenzka bókmentafélag, Kaupmannahöfn.
- Strömbäck, Dag. 1967. „Näcken.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid XII*, dálkar 432-438. Bókaverzslun Ísafoldar, Reykjavík.
- Sveinbjörn Egilsson. 1860. *Lexicon poeticum antiquæ linguæ septentrionalis*. Societas regia antiquariorum septentrionalium, Hafniæ.

Einar Sigmarsson
 Seljalandi 1
 108 Reykjavík
 einarsig@hi.is

GÍSLI SIGURÐSSON

Hallfreður Örn Eiríksson

28. 12. 1932 – 17. 7. 2005

HALLFREÐUR ÖRN EIRÍKSSON helgaði starfskrafta sína því verkefni að bjarga af vörum fólks sögum, kvæðum og öðrum fróðleik sem það geymdi í minni sínu; efni sem ekki hefur ratað á neinar bækur, hvorki fyrir né síðar, og væri nú að eilífu glatað ef ekki hefði komið til þrotlaust og óeigingjarnt starf hans með upptökutæki sín, bæði hér heima og í byggðum Vestur-Íslendinga. Með söfnun sinni fyllti Hallfreður flokk manna á borð við Árna Magnússon og Jón Árnason sem svöruðu fræðakalli samtíma síns og náðu að safna á einn stað því sem var allra eign um skeið en hefði að verulegu leyti verið horfið spurlaust einni kynslóð síðar án þessara manna. Hallfreður hafði oft á orði að sér fyndist sem bekkur þeirra sem fengjust við hinar fornu rituðu sögur væri nokkuð þétt setinn og ástæðulaust væri að hann skipaði sér þar í sveit þegar önnur og brýnni úrlausnarefni lægju fyrir. Hann vissi sem var að fornsögurnar yrðu áfram vandlega varðveittar í handritageymslunum eftir hans dag en það efni sem hugur hans stóð til að rannsaka var hvergi aðgengilegt. Og væri það ekki nú ef hans hefði ekki notið við.

Það er mikill vandi að safna þjóðfræðaeefni. Ekki er nóg að stilla segulbandstæki upp fyrir framan fólk og biðja það að segja frá. Til þess að koma viðmælendum af stað þarf að leiða þá áfram, spyrja réttu spurninganna og umfram allt að umgangast þá af virðingu og þolinmæði. Hallfreður var veiðimaður og renndi oft fyrir silung. Hann lýsti því fyrir mér hvernig hann bæri sig að þegar hann kæmi að stöðuvötnum, færi þá að öllu sem rólegast og leitaði að lækjum sem rynnu út í vatnið, kastaði þar ofurvarlega út í strauminn og léti agnið berast hægt út þar til það stöðvaðist. Á því augnabliki væri um að gera að vera ekki of bráður heldur láta það liggja svolitla stund – og bíða eftir tókunni. Þessari sömu aðferð beitti hann við þjóðfræðasöfnunina, fór um sveitir og leitaði uppi fólk þar sem vænta mætti rennandi sagna- og kvæðalinda. Fólkíð nálgadist hann með hægð og af lotningu, vissi að hann mætti ekki styggja væntanlega heimildarmenn sína, og settist svo niður með þeim í

rólegheitum þegar hann taldi hæfilegum undirbúningi lokið. Eftir að kveikt var á tækinu vissi hann líka sem var að asi myndi ekki skila miklu. Munnleg sagna- og kvæðaskemmtun er tímafrek listgrein og þegar svo virtist sem viðmælendurnir væru þagnaðir sat Hallfreður alltaf hljóður svolítið lengur án þess að grípa fram í. Þá gerðist það oftar en ekki að sagan kom. Þegar viðmælendinn fann að tími væri nógur og safnarinn ekki á hraðferð í næstu sveit, hóf hann frásögnina og tónfallið breyttist. Hallfreður hafði fengið töku og varð nú að bíða rólegur þar til hann landaði sögunni á upptökutækið. Hann greip hvorki fram í né lagði fólkinu orð í munn heldur náði frásögninni á band eins og fólkið sjálft vildi hafa hana. Eftir á gat hann spurt nánar um einstök atriði.

Hallfreður sýndi einstaka framsýni þegar hann lagði upp í söfnunarleiðangur með konu sinni Olgu Maríu Franzdóttur til vesturheims veturinn 1972-73. Vestra átti Hallfreður fjölda skyldmenna því að föðurafi hans, Daníel Pétursson, fluttist þangað árið 1902 og átti þar marga afkomendur sem komu ár sinni vel fyrir borð. Þess má til dæmis geta að hinn heimskunni rithöfundur Carol Shields var tengdadóttir föðursystur Hallfreðar í Winnipeg. Þau hjón Hallfreður og Olga söfnuðu frá því í september og fram í febrúar um sextíu klukkustundum af þjóðfræðaeefni sem er einstakt í sinni röð, hvernig sem á það er litið. Þetta var áður en ferðir milli Íslands og Kanada urðu jafn algengar og nú er orðið. Ólíkt öðru sem skráð hefur verið eftir Vestur-Íslendingum með minningum að heiman og frásögnum af frumbýlingsárunum tókst þeim Hallfreði og Olgu að fá fólk til að segja sér sögur af mannlífínu eins og það var vestra eftir að landnemarnir höfðu komið sér fyrir, sögur af einkennilegum mönnum, veiðum, landbúnaði og skógarhöggi, dulrænum fyrirbærum, kvæðagerð og menningarstarfi. Og allt var sagt á þeirri íslensku mállýsku sem lifði og mótaðist vestra, vesturíslenskunni, en sem er nú óðum að hverfa af manna vörum. Sérstaða safns þeirrar Hallfreðar og Olgu sést best á því að kanadíska þjóðfræðastofnunin lét einnig safna meðal Vestur-Íslendinga nokkrum árum áður og í því safni má oft finna viðtöl við sömu einstaklinga og þau töluðu við, stundum með sambærilegu efni. Undantekningarlaust hafa þau fengið fyllri frásagnir í slíkum tilvikum og það sem meira er: Næm tilfinning fyrir því hvenær mátti vænta meira efnis frá einstökum viðmælendum hefur skilað miklu rækilegri og yfirgrípsmeiri frásögnum en þar er að finna. Eðvarð Gíslason, eða Eddi, er dæmi um einn þeirra sem ekki náðist á band í kanadísku söfnuninni, vegna tímaskorts safnanda, en er að öðrum ólöstuðum glæsilegasti fulltrúi vesturíslenskrar sagnalistar í safni Hallfreðar og Olgu. Edda hittu þau hjón um jólin 1972 vestur í Vancouver og á spólunum má heyra hvernig hver

Hallfreður Örn Eiríksson

sagan rekur aðra hjá honum. Eftir svo sem klukkutíma nokkuð samfellda frásögn fer Eddi að hlæja og segir: „Mikið andskoti er gaman að hafa svona góða kunningja heiman frá Íslandi. Geta talað við þá svona.“ Sjálfur hafði Eddi þá haldið orðinu nær allan tímann. Hann hélt áfram lengi enn og líkaði greinilega svo vel að hitta þessa áhugasömu hlustendur frá Íslandi að hann leitaði Hallfreð uppi þegar hann kom hingað til lands sumarið 1974 og vildi þá láta hann hljóðrita meira efni eftir sér – sem Hallfreður gerði og fékk þá bæði nýtt efni og að hluta til sömu sögurnar sem nýtast nú vel til samanburðarrannsókna á sagnalist Edda.

Að undirlagi Hallfreðar hóf ég störf við Árnastofnun árið 1990. Vegna plássleysis fékk ég í fyrstu að sitja við borð inni á skrifstofu hans. Við kynntumst því ágætlega þegar hann var að miðla mér af sínum hugmyndum með þeirri frásagnartækni sem hann hafði þróað með sér og krafðist þess að menn gæfu sér góðan tíma til þess að ná utan um langan hugsunarferilinn með þeim útúrdúrum sem voru nauðsynlegir til að undirbyggja það sem síðar kom, stundum nokkuð löngu síðar. Það tók mig góða stund að átta mig á framsetningunni á þessum frásögnum og ég er hræddur um að þau sem ekki höfðu þolinmæði til að hlusta á Hallfreð til enda hafi stundum haldið að þær væru nokkuð samhengislausar. En þar var tímaskorti þeirra sjálfra um að kenna. Það er mikil blessun og gæfa fyrir íslensk fræði og þá menningu og mannlíf sem fram fer á íslensku máli að Hallfreður gaf sér alltaf þann tíma sem þurfti til að hlusta á viðmælendur sína. Þannig auðgaði hann menningu okkar og fræði miklu meira en margir samtímamanna hans áttuðu sig á þegar söfnunin stóð sem hæst. En slíkt er hlutskipti frumherja eins og Hallfreður var. Hann réðst einn í þau verk sem brunnu á honum í upphafi sinnar starfsævi. Að ævilokum hans er okkur öllum ljóst að þar mátti ekki tæpara standa.

Hallfreður fæddist að Fossi í Hrótafirði, sonur hjónanna Eiríks Daníelssonar (1897-1953) og Hallfríðar Vigfúsdóttur (1906-1933). Móðir Hallfreðar lést af barnsfararsótt og þar sem faðir hans gat ekki haft hann hjá sér var honum komið í fóstur á Óspaksstöðum hjá Hallberu Þórðardóttur (1882-1971) og Ingþóri Björnssyni (1878-1934). Ingþór lést þegar Hallfreður var á öðru ári og skömmu síðar fluttist Hallfreður með fóstur sinni til Reykjavíkur þar sem hann gekk í Austurbæjarskólann, Menntaskólann í Reykjavík og loks Háskólann þaðan sem hann lauk kandidateksprófi í íslenskum fræðum árið 1958. Hallfreður nam þjóðfræði við Karlsháskóla í Prag 1958-1963 og við þjóðfræðistofnunina í Dyflinni veturinn 1965-1966 en eftir það var hann ráðinn þjóðfræðingur og síðar sérfræðingur við Handritastofnun Íslands (Stofnun Árna

Magnússonar á Íslandi frá 1972). Réð þar mestu Einar Ól. Sveinsson, þáverandi forstöðumaður, en hann fékkst sjálfur mikið við þjóðfræðarannsóknir og hafði góð tengsl við Írland, sérstaklega við kennara Hallfreðar þar, Séamus Ó Duilearga, forystumann og brautryðjanda í söfnun og rannsókn þjóðfræða þar í landi. Frá því Hallfreður útskrifaðist úr Háskóla Íslands hafði hann safnað þjóðfræðafni í samvinnu við Ríkisútvarpið, Þjóðminjasafn og Handritastofnun – og hafði þegar sannað sig sem afburða góður safnari. Hann sinnti seinna um árabíl kennslu í þjóðfræðum við heimspekideild Háskóla Íslands, áður en þau fræði urðu að sérstakri námsgrein í félagsvísindadeild undir forystu Jóns Hnefils Aðalsteinssonar. Þeir tveir höfðu annast þessa kennslu saman, ásamt ýmsum fleirum, nokkra hríð og Hallfreður fagnaði mjög þeim framgangi sinna fræða sem birtist í hinni breyttu tilhögun. Þá var hann virkur í alþjóðlegu samstarfi þjóðfræðinga, sat lengi í stjórn Norrænu þjóðfræðastofnunarinnar (Nordisk institut for folkedigtning, NIF) og tók þátt í ýmsum rannsóknarverkefnum hennar. Einnig beitti hann sér við að koma íslenskum þjóðsögum og ævintýrum á framfæri erlendis og átti hlut í slíkum útgáfum á þýsku, finnsku, sænsku og ensku.

Auk söfnunar- og fræðistarfa, stundaði Hallfreður þýðingar úr tékknesku ásamt konu sinni, fylgdist vel með í kvikmyndum og listum og tók virkan þátt í stjórnámálum; hreifst ungur af hugsjónum um réttlæti og jöfnuð en sá jafnframt og fann á sjálfum sér að þeim hugsjónum var ekki hrint í framkvæmd fyrir austan tjald. Vonaði þó alla tíð einlæglega að það skipbrot sem hann sá fyrir sér þar þyrfti ekki að þýða endalok mannúðar og skynsemi í stjórnámálum á Vesturlöndum – en það var sú jafnaðarstefna sem Hallfreður aðhylltist.

Tvær snældur og tveir hljómdiskar hafa komið út með úrvali úr hljóðsafni Árnastofnunar. Þá hefur safnið nýst vel við þáttagerð í útvarpi, rannsóknir og útgáfur ýmiskonar og nýsköpun í listum. Sérstaklega er vert að nefna afmældisk Hallfreðar sjálfs þegar hann varð sjötugur, *Hljóði menn fræði mínu*, og diskinn *Raddir* þar sem eru dæmi frá Hallfreði ásamt sýnishornum af tónlistarsafni þeirra hjóna Jóns Samsonarsonar og Helgu Jóhannsdóttur – auk meira efnis. Hljóðsafn Hallfreðar varð á annað þúsund klukkutímar og því er ljóst að enn er af nógu taka. Sjálfur náði Hallfreður ekki að skrifa um nema brot af því sem hann safnaði sjálfur, eins og sjá má af meðfylgjandi ritaskrá. Þegar hann féll frá hafði hann til dæmis unnið lengi að því að draga saman og rannsaka úr safni sínu frásagnir þriggja kynslóða í Suðursveit sem sýna vel eðli munnlegrar geymdar innan sömu fjölskyldu sem býr rótföst á sama stað. Þetta rannsóknarsvið Hallfreðar má tengja allt aftur til ársins 1970 þegar hann skrif-

aði í *Sögu* um 46 landnámsmenn í prentuðum þjóðsagnasöfnum, sem ekki eru nefndir í fornritum, og velti fyrir sér sjálfstæðu lífi hinnar munnlegu hefðar – við hlið ritaðra bóka. Segja má að á þessu sviði hafi hann skilið eftir sig mjög frjótt rannsóknarefni sem bíður frekari úrvinnslu eins og svo margt annað í ómetanlegri arfleifð Hallfreðar Arnar Eiríkssonar.

RITASKRÁ HALLFREÐAR ARNAR EIRÍKSSONAR

Ólöf Benediktsdóttir tók saman

- Málið á Rímum af Oddi sterka eftir Örn Arnarson (Magnús Stefánsson)*. [Námsritgerð til fyrrihlutaprófs í íslenskum fræðum við Háskóla Íslands]. Reykjavík 1954.
- Um ærnöfn í Hrutáfirði* [Námsritgerð til fyrrihlutaprófs í íslenskum fræðum við Háskóla Íslands]. Reykjavík 1954.
- Um Staðarhóls-Pál* [Námsritgerð til fyrrihlutaprófs í íslenskum fræðum við Háskóla Íslands]. Reykjavík 1954.
- Góð bók um mikið skáld [ritdómur]. *Dagskrá*. 1957, (1):59-60.
- Dansljóð [ritdómur]. *Dagskrá*. 1957, 1(2):60-61.
- Bjarni Jónsson skáldi, kvæði hans og sálmar*. [Cand. mag. ritgerð frá Háskóla Íslands]. Reykjavík 1958.
- [Þýðandi] Ludvik, Emil: *Niski haninn*. Reykjavík 1960, 1990.
- [Þýðandi] Ludvik, Emil: *Lata stelpa*. Reykjavík 1960, 1989, 1990, 1997.
- Karel Capek. *Tímarit Máls og menningar* 1961, 22(5):395-404.
- Nokkur orð um söfnun íslenzkra þjóðfræða. *Rit Þjóðfræðafélags Íslendinga* 1968, 1:4-6.
- Þjóðsagnir og sagnfræði. *Saga* 1970:268-296.
- Sagnaval Jóns Arnasonar og samstarfsmanna hans. Nokkrar athugasemdir. *Skírnir* 1971, 145:78-88.
- Söfnun þjóðfræða*. Reykjavík 1971.
- Um íslenzk þjóðfræði. *Tímarit Máls og menningar* 1971, 32(1):62-69.
- Lífsatriði og draumar. *Súlur* 1972, (2):137-144.
- Endurminningar og álfasögur. *Maukastella færð Jónasi Kristjánssyni fimmtugum [...]* Reykjavík 1974:29-32.
- Recording of Icelandic folklore*. [Ásamt Helgu Jóhannsdóttur] Reykjavík 1974.
- Ófugmæli. *Skírnir* 1974, 148:90-104.
- On Icelandic rímur. An orientation. *Arv* 1975, 31:139-150.
- A note to the article On Icelandic rímur in *Arv*, vol. 31 1975. *Arv* 1976, 32-33:287.
- [Útg.]. Jón Eggertsson: *Blómsturvallarímur*. Reykjavík 1976.
- Kveðið í draumi. *Bjarnígull sendur Bjarna Einarssyni sextugum [...]* Reykjavík 1977:20-21.
- Vísu aukið í sögn. *Sjöttu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni*. Reykjavík 1977:270-272.
- Árni Oddsson – folkeseigna og historia. *Norveg, Folkelivsgransking* 1978, (21):121-128.

- Hóratús og Hólasveinar. *Steffánsfærsla fengin Stefáni Karlssyni fimmtugum [...]* Reykjavík 1978:23-24.
- Magnús Pétursson parson, poet and sorcerer. *Arv* 1979, 38:127-140.
- „Að aflaga ekkert í meðferðinni“. *Ólafskross ristur Ólafi Halldórssyni sextugum [...]* Reykjavík 1980:24-26.
- Folkminnenas roll i den litterära renässansen på Island under 1800-talet. *Tradisjon* 1980, (10):85-96.
- Þjóðsagnasöfnun og þjóðfrelshreyfing. *Gripla* 1980, 4:185-197.
- Að víkja við textum. *Jóansbolli færður Jóni Samsonarsyni fimmtugum [...]* Reykjavík 1981:19-20.
- Sagnir og þjóðkvæði í skáldskap Gríms Thomsens. *Gripla* 1982, 5:162-182.
- Commentary [Icelandic folk beliefs]. *Studia Fennica* 1983, 27:136-139.
- [Meðútg.] *Nordsägner*. Helsingfors 1983.
- Söfnun og rannsóknir þjóðfræða 1950-1980. *Skíma* 1983, 6(2):16-20.
- [Þýðandi ásamt Olgu Maríu Franzdóttur] Vetter, Daniel 1592-1669. *Ísland. Ferðasaga frá 17. öld*. Reykjavík 1983.
- Bókmenntirnar og lífið eða rímaerindi á dönsku. *Pétursskip búið Peter Foote sextugum [...]* Reykjavík 1984:23-24.
- [Útg.] *Frá liðinni tíð. Sagnir, kveðskapur og söngur*. Reykjavík 1984.
- Sögusagnir almúgans og þjóðsögur. *Gripla* 1984, 6:294-297.
- The quest for meaning in Icelandic political dreams. *Arv* 1985, 41:31-35.
- [Útg.] *Íslensk úrvalsævintýri*. Reykjavík 1986.
- Rannsóknir á frásagnarlist og hljóðrituð þjóðfræðasöfn. *Skíma* 1986, 9(2):27.
- [Útg.] *Úr sagnasjóði Steinþórs á Hala* 1987. *Skaftfellingur* 1987, 5:128-140.
- [Útg. með Marjatta Isberg] *Thorgeirin härjä: Islantilaisia kansankertomuksia*. Helsinki 1987.
- [Útg. með Reymund Kvideland] *Isländische Volksmärchen, Nachwort und Anmerkungen. Norwegische und isländische Volksmärchen*. Berlín 1988.
- Symbolträume und Lebensdaten. *Ethnologia Scandinavica* 1988, 43-46.
- Dulargáfur og örlög. *Véfréttir sagðar Vésteini Ólasyni fimmtugum [...]* Reykjavík 1989: 35-36.
- [Eftirmáli] Guðbrandur Vigfússon: *Ein islending i Noreg. Reiseskildring frá 1854*. Vallset 1990.
- Íslendingasögur, folksögner och folksagor. *Folklore & folkkultur. Föredrag från den 24. etnolog- och folkloristkongressen i Reykjavík 10.-16. Augusti* 1986. Reykjavík 1990:117-125.
- Margt er líkt með skyldu(m). *Fjölmóðarvél til fagnaðar Einari G. Péturssyni fimmtugum [...]* Reykjavík 1991:31-32.
- Island. *Enzyklopädie des Märchens*. 7b. Berlín 1993:313-322.
- [Útg.] *Ísländsk folkdiktning. En antologi med inledning och kommentar*. Uppsöllum 1992.
- Menntamannafuglar. *Dagamunur gerður Árna Björnssyni sextugum [...]* Reykjavík 1992:60-61.
- Hljóðfærin og meistaramir. *Púsund og eitt orð sagt Sigurgeiri Steingrímssyni fimmtugum [...]* Reykjavík 1993:43 44.
- Mannlýsingar og munnmæli. *Andvari* 1993, 118 :89-97.
- Some Icelandic ghost fabulates. *Arv* 1993, 49:117-122.
- Útilegumannaleikrit Matthíasar Jochumssonar. *Gripla* 1993, 8:109-124.

- Hugmyndir íslenskra höfunda á 19. öld um þjóðarbókmenntir. *Sagnaþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum*. Reykjavík 1994:327-354.
- Söfnun og varðveisla þjóðsagna og annarra þjóðlegra fræða. *Sveitarstjórnarmál* 1995, 55(2):85.
- Ævintýri og reynsluríki. *Tímarit Máls og menningar* 1995, 56(3):37-47.
- Börd och makt i isländska folksagor. *Sagorna finns överallt. Perspektiv på folksagan i samhället*. Stokkhólmi 1995:121-132.
- Märchen auf Island. *Märchenspiegel* 1995, 2:11-13.
- Höfundurinn í íslenskum bókmenntum á 19. öld. *Milli himins og jarðar*. Reykjavík 1997:77-81.
- Með mórauðan ullartrefil um hálsinn? *Bókahnútur brugðinn Ólöfu Benediktsdóttur fimmtugri [...]* Reykjavík 1997:43.
- Hjalmar og Hulda i Island. *Traditioner er mange ting. Festskrift til Iørn Piø på halvfjerdsårsdagen den 24. august 1997*. Kaupmannahöfn 1997:67-68.
- Innblástur. *Þjóðlíf og þjóðtrú*. Reykjavík 1998:113-117.
- Skáldin þrjú og þjóðin. *Gripla* 1998, 10:197-263.
- Tungulengd og skáldgáfa. *Guðrúnarhvöt kveðin Guðrúnu Ásu Grímsdóttur fimmtugri [...]* Reykjavík 1998:43.
- [Útg. ásamt Henning K. Sehmsdorf]. Herdís Jónasdóttir: Tales from Húsafell, Iceland (1966-1967). *All the world's reward. Folktales told by five Scandinavian storytellers*. Seattle 1999:[263]-310.
- Hallgrímur Stadfeldt segir frá á Reynistað við Riverton í Nýja Íslandi, Manitoba 23. nóvember 1972*, Gísli Sigurðsson tók saman eftir hljóðritum Hallfreðar A. Eiríkssonar og Olgu Maríu Franzdóttur. Reykjavík 2001:1-20.
- Hlýði menn fræði mínu*. Rósa Þorsteinsdóttir sá um útgáfuna eftir upptökum Hallfreðar A. Eiríkssonar. Stofnun Árna Magnússonar. Reykjavík 2002. [Hljóðrit].

HANDRIT

*Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi,
Reykjavík:*

- AM 105 fol 292
AM 107 fol 292
AM 115 fol 162, 240
AM 122 a fol (Króksfjarðarbók) 61,
161, 180, 182
AM 122 b fol (Reykjarfjarðarbók) 161–
166, 178–179, 181–184, 188–191,
194–195
AM 122 c fol 163
AM 132 fol (Möðruvallabók) 268
AM 238 fol III 229, 238, 249
AM 249 e fol 103
AM 338 fol 243
AM 343 fol (Svalbarðsbók) 93 188
AM 344 fol 77, 102, 103, 114
AM 347 fol (Belgsdalsbók) 93
AM 350 fol (Skarðsbók Jónsbókar) 10,
28, 43, 97, 98, 164, 165, 188, 190
AM 450 fol 233
AM 132 4to 77, 102–104, 114
AM 133 4to 96, 104
AM 135 4to (Arnarbælisbók) 77–88, 90,
91, 93, 96–101, 103, 104, 108–114
AM 160 4to 92
AM 216 d 4to 164
AM 408 h 4to 234
AM 439 4to 162
AM 522 4to 294
AM 523 4to 294
AM 529 4to 234
AM 556 a–b 4to 188
AM 589 e 4to 277, 280, 281
AM 596 4to 279
AM 604 4to 210
AM 622 4to (Hólmsbók) 209–211,
214–215, 217–226, 228
AM 673 a I 4to 293
AM 679 4to 88
AM 703 I 4to 290
AM 712 a 4to 223, 225
AM 712 c 4to 223
AM 713 4to 210, 223, 224
AM 714 4to 223, 224
AM 715 b–c 4to 233, 234
AM 727 I 4to (Rímbegla) 184
AM 748 I b 4to 116, 119
AM 748 II 4to 116, 118
AM 757 a 4to 116, 119
AM 921 4to 15
AM 996 4to I–III 240
AM 48 8vo 77, 102, 103, 114
AM 82 8vo 229, 230, 237, 238, 244–
245, 249
AM 109 a III 8vo 294
AM 171 8vo 177, 181, 191, 195
AM 434 c 12mo 77
AM 461 12mo 98
AM dipl isl apogr 969 183
AM dipl isl apogr 1320 186
AM dipl isl apogr 4151 177
AM dipl isl apogr 4152 177
AM dipl isl apogr 4162 177
AM dipl isl apogr 4166 178
AM dipl isl apogr 4172 190
AM dipl isl apogr 4173 178
AM dipl isl apogr 4175 177
AM dipl isl apogr 4177 178
AM dipl isl apogr 4181–4202 233
AM dipl isl apogr 5075 185
GKS 1005 fol (Flateyjarbók) 52, 166,
264
GKS 2365 4to (Konungsbók eddukvæða)
116, 132, 134, 197, 198
GKS 2367 4to (Konungsbók Snorra
Eddu) 116–117, 134
GKS 3268 4to 92
GKS 3270 4to 91
GKS 3274 a 4to 92

- SÁM 1 (Skarðsbók postulasagna) 10,
28, 43, 51–54, 56–74, 166
Steph 27 (Svartskinna) 177, 235–237
Steph 59 (Surtla) 235
- Landsbókasafn Íslands–Háskólabókasafn,
Reykjavík:*
Lbs 42 fol 170, 175, 177
Lbs 49 4to 235
Lbs 347 4to 188
Lbs 787 4to 177
Lbs 2675 4to 188
Lbs 2474 4to 240
Lbs 789 8vo 244
ÍB 46 4to 231, 233, 235, 246
ÍB 47 4to 235
ÍB 312 4to 242
- Þjóðskjalasafn Íslands, Reykjavík:*
Einkaskjalasafn E6 235, 236, 239, 240
Skjalasafn amtmanns II 113b 234, 240
Skjalasafn stiftamtmanns III 49a 232
Skjalasafn stiftamtmanns III 192 231
Sýsluskjalasafn. Þingeyjarsýsla V–C, 2
232
- Den arnamagnæanske samling, Nordisk
Forskningsinstitut, Københavns Universi-
tet, København:*
AM 53 fol 221
AM 179 fol 244
AM 242 fol (Codex Wormianus) 116,
118
AM 322 fol 88
AM 114 a 4to 88
AM 216 c b 4to 179
AM 310 4to 96
AM 617 4to 215, 216, 218
AM 630 4to 7–8, 12, 13, 15, 16, 18, 19,
25, 27, 28, 30, 32, 40–42, 44, 45, 50
AM 645 4to 7–8, 11–13, 15, 16, 18, 19,
25–29, 32–35, 37, 40–45, 50, 265
AM 646 4to 234
AM 652 4to 7–8, 12, 13, 15, 16, 18, 19,
25, 27, 28, 30, 32, 37, 40–42, 44, 45,
50
- AM 655 4to 38, 42
AM 656 I 4to 41
AM 657a–b 4to 233
AM 685 d 4to 96
AM 696 XI 4to 215
AM 702 4to 188
AM 732 b 4to 98
AM 733 4to 77, 87, 88
AM 748 I a 4to 197
AM 764 4to 179
AM 791 4to 88
AM 25 8vo 187
AM 98 I 8vo 77
AM 194 8vo 96, 98
AM Acc 7 aß Hs 13 230
- Det kongelige bibliotek, København:*
GKS 1009 fol (Morkinskinna) 75
GKS 1154 fol (Codex Hardenbergianus)
92–95
GKS 1160 fol 92
GKS 3260 4to 96
GKS 3262 4to 91
NKS 123 4to 98
NKS 138 4to 215, 217, 226
Thott 1046 fol 245
Thott 1280 fol 92
Thott 2085 4to 92
Thott 2102 4to 92
Thott 2104 4to 92
Thott 114 8vo 91
Thott 181 8vo 77
CMB Pergament 19 4to 89
- Einkasafn í Kaupmannahöfn:*
Codex cujl 8vo 90
- Kungliga biblioteket, Stockholm:*
Sth perg fol nr 3 (Reykjahólabók) 75
Sth perg fol nr 7 266
Sth perg fol nr 10 96
Sth perg fol nr 12 III 215
Sth perg 4to nr 25 77
Sth perg 4to nr 28 96
Sth perg 4to nr 30 96
Sth perg 8vo nr 4 223
Sth D 4 98

- Uppsala Universitetsbibliotek, Uppsala:*
 Upps C 222 98 HM 1161 89
 UppsUB DG 9 perg 4to 77 HM 1166 89
 UppsUB DG 11 (Uppsalabók Snorra Eddu) 116–118 HM 1167 89
 HM 1168 89
 HM 1171 89
 HM 1250 89
 HM 1344 89
 HM 2590 89
- Bodleian Library, Oxford:*
 MS Buchanan e.3 89
- Oldenburg, Landesbibliothek:*
 Codex picturatum Oldenburgensis CIM I 410 101
- Universiteitsbibliotheek, Rijksuniversiteit te Utrecht:*
 Traj 1379 (Trektaarbók) 116–118, 134
- Bibliothèque Nationale, Paris:*
 Ancien [Regius] 10503 (= Ms. Danois etc. nr 20) 91
- Huntington Library, San Marino, Kaliforníu:*
 HM 48 89
 HM 1088 89
 HM 1099 89
 HM 1100 89
 HM 1124 89
 HM 1130 89
 HM 1134 89
 HM 1137 89
 HM 1138 89
 HM 1139 89
 HM 1141 89
 HM 1145 89
 HM 1146 89
 HM 1147 89
 HM 1153 89
 HM 1154 89
 HM 1156 89
 HM 1160 89
- Glötuð handrit*
 Membr. Res. 3 (Codex Academicus) 181
- Handritanöfn*
 Arnarbælisbók sjá AM 135 4to
 Belgsdalsbók sjá AM 347 fol
 Codex Academicus sjá Glötuð handrit
 Codex Hardenbergianus sjá GKS 1154 fol
 Codex Wormianus, Wormsbók sjá AM 242 fol
 Flateyjarbók sjá GKS 1005 fol
 Hólmsbók sjá AM 622 4to
 Konungsbók eddukvæða (Codex regius) sjá GKS 2365 4to
 Konungsbók Snorra Eddu sjá GKS 2367 4to
 Króksfjarðarbók sjá AM 122 a fol
 Morkinskinna sjá GKS 1009 fol
 Möðruvallabók sjá AM 132 fol
 Reykjahólabók sjá Sth perg fol nr 3
 Reykjarfjarðarbók sjá AM 122 b fol
 Rímbegla sjá AM 727 I 4to
 Skarðsbók Jónsbókar sjá AM 350 fol
 Skarðsbók postulasagna sjá SÁM 1
 Svalbarðsbók sjá AM 343 fol
 Svartskinna sjá Steph 27
 Surtla sjá Steph 59
 Trektaarbók, Codex Trajectinus sjá Traj 1379
 Uppsalabók Snorra Eddu, Codex Upsalensis sjá UppsUB DG 11